

अन् पुण्याचं परगण्यासकट रूप पालटू लागलं!

उदात्त आणि उत्कट महत्वाकांक्षी गरुडझेपेपुढे आकाशही ठेंगणं ठरलेलं इतिहासानं पाहिलं. साडेतीनशे वर्षांपूर्वी या मराठी मातीवर नांगराला गाढवं जुंपून तो इथं फिरवला. आदिलशाही फौजा घोडे उधळीत चारहीवेशींवरून पुण्यात घुसल्या. घरंदारं पेटली. किंकाळ्या उठल्या, सैरावैरा धावणाऱ्यांची प्रेतं पडली. शाही फौजांनी पुण्याचा कसबा बेचिराख केला. फुटक्या कवड्या आणि तुटक्या वहाणांची तोरणं लटकवून अन् एक भली मोठी लोखंडी पहार भर रस्त्यात ठोकून शाही फौजा विजापुरास परतल्या. उरलं कुत्र्यांचं रडणं अन् घारी, गिधाडांचं आभाळात भिरभिरणं. पुण्याचं स्मशान झालं. अशी सहा वर्षं लोटली. शहाजीराजेभोसल्यांच्या पुणे जहागिरीचा उकिरडा झाला आणि सहा वर्षांनंतर पुण्यात शहाजीराजांची राणी आणि मुलगा मावळी घोडेस्वारांच्या तुकडीनिशी प्रवेशले. (इ.स. १६३७, बहुदा उन्हाळ्यात) पुणं भकासच होतं. दहा-पाच घरं जीव धरून जगत होती.

पुण्याची ही मसणावट झालेली पाहून आऊसाहेबांचं काळीज करपलं. पुण्याच्या मालकिणीला राहण्यापुरतीही स्वतःची ओसरी उरली नव्हती. झांबरे पाटलांच्या वाड्यांच्या वळचणीला या राजगृहिणीला बिऱ्हाड थाटावं लागलं. पण त्या क्षणालाच जिजाऊसाहेबांच्या व्याकुळ काळजातून अबोल संकल्प उमलू लागले. या पुण्याचं आणि परगण्याचं रूपांतर आम्ही करू!

चार दिस, चार रात्री उलटल्या आणि आऊसाहेबांनी सण साजरा करावा तशी पहिली ओंजळ वाहिली, ती पुण्यातल्या मोडून-तोडून गेलेल्या कसबा गणपतीच्या देवळात. पहिला जीणोद्धार सुरू झाला, तो या गणेशाच्या मंदिरापासून. पुण्यातली भाजून पोळून निघालेली आठ घरं अन् बारा दारं किलकिली झाली. त्यांची आशा पालवली. घरातली माणसं रस्त्यावर आली. कसबा गणपती

दुर्वाफुलांनी प्रथमच इतका सजला- पुजलेला पाहून आयाबायांना नक्कीच असं वाटलं की , ही मायलेकरं म्हणजे गौरीगणपतीच पुण्यात आले.

जिजाऊसाहेबांनी आज्ञा करावी अन् सर्वांनी हौसेनं ती झेलावी , असा भोंडला पुण्यात सुरू झाला. पुणं पुन्हा सजू लागलं. आऊसाहेबांच्या खास नजरेखाली एकेक नवानवा सजवणुकीचा डाव मुठेच्या वाहत्या काठावर रंगू लागला. पुण्यातली लोखंडी शाही पहार केव्हाच उखडली गेली आणि एक दिवस हलगी-ताशांच्या कडकडाटात नांगराने बैल सजले. नांगर जुंपण्यात आला. नांगराला फाळ लावला होता , सोन्याचा. खरं खरंसोनं बावनकशी. आणि पुण्याच्या भुईवर सोन्याचा नांगर पाचपन्नास पावलंनांगरण्यासाठी फिरला. याच भुईवर सहा वर्षांपूर्वीर् विजापूरच्या वजीरखवासखानाच्या हुकुमानं गाढव जुंपलेला नांगर फिरला होता. तरुणांच्या महत्वाकांक्षा जणू ढोल-लेझिमीच्या तालावर सहा वर्षांच्या शिवबाच्या आणि आऊसाहेबांच्या सोन्याच्या नांगराभोवती फेर धरून उसळत नाचत होत्या. ती सुखावलेली मराठी जमीन जणू म्हणत होती , ' पोरानो मनांत आणा , तुम्ही वाटेल ते करू शकाल. या मातीत मन मिसळलंत की , मोती पिकतील '.

अन् खरंच पुण्याचं परगण्यासकट रूप पालटू लागलं. माणसं आपण होऊन कामाला लागली. बारा बलुतेदार अन् गावकामगार स्वतःचा संसार सजवावा तसं घाम गाळीत काम करू लागले. न्यायनिवाडे करायला स्वतः आऊसाहेब जातीनं सदरेवर बसू लागल्या. न्याय अगदी समतोल. तराजूच्या काट्यावर माशीही बसत नव्हती. आऊसाहेबांनी या काळात दिलेल्या न्यायनिवाड्याचे दस्तऐवज गवसलेत!

पुण्याच्या पर्वती गावालगतचा आंबिल ओढा फारच बंडखोर. पावसाळ्यात असा तुफान भरून वाहायचा की , अवतीभवतीची शेती अन् झोपड्या , खोपटं पार धुवून घेऊन जायचा. हे दुखणं पुण्याला कायमचं होतं. आऊसाहेबांनी पर्वतीच्याजवळ (सध्याच्यास्वातंत्र्यवीर सावरकर

पुतळ्याच्या पश्चिमेस) या ओढ्याला बांध घातला. चिरेबंदी ,चांगला सहा हात रुंद , सत्तर हात लांब अन् पंचवीस हात उंच. आंबोली ओढ्याचा प्रवाह कात्रजच्या घाटातून थेट उत्तरेला पुणे शहराला खेटून नदीला मिळत असे. हा प्रवाह या बांधामुळे वळवून घेऊन पश्चिमेकडे (सध्याच्या दांडेकर पुलाखालून) मुठानदीत सोडण्यात आला.

पुण्याच्या अवतीभवती सगळे मावळी डोंगर. जंगल अफाट. गेल्या सहा वर्षांत वाघांचा, बिबट्यांचा अन् लांडग्या- कोल्हांचा धुमाकूळ बादशाही सरदारांच्यापेक्षाही थैमान घालीत होता. ही रानटी जनावरं मारून काढून शेतकऱ्यांना निर्धास्त करायची फार गरज होती. आऊसाहेबांच्या लालमहालानं लोकांकरवी ही कामगिरी करवून घेतली. रानटी जनावरांचा धुमाकूळ थांबला.

पण प्रतिष्ठित गावगंडांचा धुमाकूळ थांबविणं जरा अवघडच होतं. आऊसाहेबांच्याच हुकुमानं कृष्णाजी नाईक , फुलजी नाईक , बाबाजी नाईक पाटील , इत्यादी दांडग्यांना जबर शिक्षा करून जरबेत आणलं , कुणाकुणाचे हातपायच तोडले. काय करावं ? प्रत्येकाला कुठे अन् किती शहाणं करीत बसावं ? तोही मूर्खपणाचं ठरतं. लालमहालातील मायलेकारांची स्वप्न आणि आकांक्षा गगनाला गवसण्या घालीत होत्या.

संजीवनी लाभू लागली...

आदिलशहाने पुणे परगण्याची जहागिरी शहाजीराजांच्यानावाने दिली होती. शहाजीराजांना दक्षिणकर्नाटकातही आदिलशहाने जहागिरी दिली आणि त्यांची खानगी दक्षिणेकडे केली. त्याचवेळी शहाजीराजांनी पुणे जहागिरीचा सर्व कारभार 'शिवाजीराजे यांसी अर्जानीमोकास' दिला. शिवाजीराजे पुणे जहागिरीचे पोटमोकासदार झाले. म्हणजेच प्रत्यक्ष कारभार जरी शिवाजीराजांच्या नावाने झाला , तरी वडीलकीच्या नात्यानं तो कारभारजिजाऊसाहेब पाहू लागल्या.

त्यांची मायाममता मोठी. जरबही मोठी. स्वप्नही मोठे. जी माणसं कारभार पाहण्याकरता म्हणून पुणे जहागिरीकडे शहाजीराजांनी नेमून दिली तीही फार मोठ्या योग्यतेची दिली. शिस्तीनं , काटेकोरपणे हुकुमांत वागणारी. कारभार चोख करणारी. निष्ठावंत आणिप्रामाणिक. अशी माणसं असली की , उत्कर्षच होत असतो. मग ते छोटे संसार असोत की मोठी साम्राज्ये असोत. उत्तम अनुशासन ही हुकमी शक्तीच असते. पुण्याच्या जहागिरीचा कारभार पाहणारे सगळेच कारभारी अनुभवी , भारदस्त , वयानेही बहुतेक साठी-सत्तरी ओलांडलेले. बाजी पासलकर , दादोजी कोंडदेव , गोमाजी नाईक , पानसंबळ नूरखानबेग , बंकीराव गायकवाड , येसबा दाभाडे , नारोपंत मुजुमदार आणि असेच तजरुबेकार आणखी काही. 'ज्यास जे काम सांगितले , ते त्याने चोख करावे 'ऐश्या ताकदीचे आणि युक्तीबुद्धीच्या ऐपतीचे हे सारे होते. जिजाऊसाहेबांची तडफ वेगळीच होती. कर्तबगारीचे आणि समतोल न्यायबुद्धीचे संस्कार त्यांच्यावर नेमके कुणी केले ? इतिहासाला त्यांची नावे माहीत नाहीत. पण कथा कीर्तनातील पौराणिक स्त्रियांची चरित्रं सर्वांप्रमाणे त्यांच्याही मनावर नक्कीचसंस्कार करीत होती. प्रत्यक्ष नजिकच्या काळात शाही घराण्यात कर्तृत्व गाजविलेल्या स्त्रियांची एकेक हकीकत जुन्या लोकांकडून त्यांच्याही कानांवर जात असणारच. आदिलशाहीतील बेगम बबुवाजीखानम , अहमदनगरची शाहजादी चाँदबिब्वी अन् त्यापेक्षाही प्रत्यक्ष भेटणाऱ्या मावळमुलुखातील कितीतरी मराठ्यांच्या लेकीसुना त्यांना दिसत होत्या ना ! कारीच्या कान्होजी जेध्यांची आई अनसाऊ जेधे ही त्यातलीच. आसवलीच्या ढमाळपाटलांची आई रुपाऊ अन् अशा अनेक कितीजणी यमदूतांच्यानजरेला नजर भिडवून जगत आलेल्या बायका आऊसाहेबांना दिसत होत्या. आपणहून माणसांनी शिकायचं असतं ते हेच! असंच. मराठी रक्तात जन्मता:च असणार शौर्य आणि धैर्य आऊसाहेबांच्या रक्तात होत. एका बखरकारांनी लिहून ठेवलंय की , 'जिजाऊ सारखे कन्यारत्न ईश्वरानेच निर्माण केले ' कितीही कठीण संकटं पुढं आली , तरी तिळमात्रही न डगमगता धैर्यानं तोंड देणारी होती ही मराठ्याची मुलगी.

आऊसाहेबांना आपला शिवबा उदात्त, उत्कट आणि उत्तुंग यशाचा मानकरी करायचा होता.
याचं द्योतक म्हणजे शिवाजीराजांची तयार झालेली राजमुद्रा.
प्रतिश्र्चंदलेखेव वधिर्ष्णुविश्ववंदिता साहसूनो शिवस्येषा मुद्रा भदाय राजते
केवढा उत्तुंग आणि उदात्त ध्येयवाद सांगितलाय या राजमुद्रेत! सदैव प्रतिपदेच्या चंदासारखी
विकसित होत जाणारी ही शिवमुद्रा विश्वाला वंद्य आणि लोककल्याणकारी ठरो. संजीवनी नावाचा
एक विलक्षण मंत्र विश्वाच्या कल्याणासाठी कचाने मिळविला म्हणे! तोच हा मंत्र असेल
का? शिवाजीराजांच्या आज्ञापत्रांवर हाच मंत्र राजमुद्रा म्हणून झळकू लागला आणि
शिवाजीराजांचा वावर सुरू झाला. मावळातल्या शेतकरीसवंगड्यात कुणी मराठा, कुणी माळी, कुणी
साळी, कुणी तेली, कुणी रामोशी, कुणी महार, कुणी धनगर, कुणी ब्राह्मण तर कुणी मुसलमानही.
अन् आदिलशहाच्या कानाशी कुजबुजत तक्रारी जाऊ लागल्या की, हा शहाजीराजाचा पोरगा हलक्या
लोकांच्यात वावरतो. मुहम्मद आदिलशहाने ही कुजबुज हसण्यावारी नेली. त्याचा विश्वासच बसेना
की, शहाजीराजाचा एवढासा पोरगा मावळी डोंगरात बंड पुकारील! या आदिलशाही विरुद्ध? कसं
शक्य आहे? पण ते सत्य होतं. खरोखरच बंडाचीराजकारणं शिवबाच्या डोक्यात घुमत होती.
पण खरंच शक्य होतं का? अशक्यच होतं. शिवाजीराजांच्या समोर केवळ आदिलशाही होती
का? नाही. दीडदोन लाखाची फौज सहज उभी करू शकणाऱ्या आदिलशहाशिवाय पलीकडे
गोवळकोंड्याचा कुतुबशहाही होता. भीमा नदीच्या उत्तरेला भीमेपासून थेट हिमालयापर्यंत प्रचंड
साम्राज्य आपल्या तळहातावर नाचवणारा मुघल बादशहा शाहजहान दिल्लीत होता. कोकणच्या
किनाऱ्यावर खाली पोर्तुगीज होते. वर जंजिऱ्याचा सिद्दी होता. अन् शिवाय इथल्या कुठल्याही
चांगल्याकामाल कडाडून विरोध करीत या सर्व शत्रूंना मदत करणारे आमचे लोकही होतेच.
एवढ्या मोठ्या बळाला तोंड देण्याइतका शिवाजीराजांपाशी
काय होतं? सैन्य? तोफखाना? आरमार? खजिना? काहीच नव्हतं. पण या सर्वांहूनही एक बलाढ्य

गोष्ट त्यांच्या काळजांत होती. कोणती ? आत्मविश्वास! कठोर ध्येयनिष्ठा! अन् नितांत श्रद्धा!अंधश्रद्धा नव्हे. भावडी अश्रद्धाही नव्हे. बुध्दीनिष्ठ श्रद्धा. अभ्यासपूर्ण श्रद्धा. अन् याच भावनांनी भारावलेली मावळी भावंडे. अशाच असंख्य भावंडांना ते हाका मारीत होते. न बोलत्या शब्दांत. कारण त्यांचे शब्द इतिहासाच्या कागदपत्रांवर फारसे उमटलेच नाहीत. पण ते नक्की एकेकाला बोलावत होते. त्यांचा एकेक शब्द मंतरलेला होता. महाराजांचं मनुष्यबळ बोटं मोजावीत इतक्याच मोजमापात वाढत होतं. शत्रू परातभरहोता. मावळे चिमूटभर होते. पण वडिलांनी वापरलेला अन् सहा्यादीने शिकवलेला एक महामंत्र महाराजांच्या मस्तकात सदैव जागा होता. कोणता ? गनिमी कावा! शत्रूच्या जास्तीत जास्त फौजेचा आपल्या कमीतकमी फौजेनिशी आणि कमीत कमीयुद्धसाहित्यानिशी , कमीतकमी वेळांत पूर्ण पराभव करण्याची शक्ती होती या गनिमी काव्यात

स्वराज्य हवे की बाप हवा?

जिजाऊसाहेब आणि शिवाजीराजे शहाजीराजांना भेटण्यासाठी बंगळुरास गेले. शहाजीराजांचा मुक्काम तिथं होता. तेथूनच ते आपल्या कानडी मुलुखातील जहागिरीचा कारभार पाहात होते. पुण्याहून ही मायलेकरे बंगळुरास आली. शहाजीराजांचे सर्वच कुटुंबीय एकत्र येण्याचा आणि सुमारे दोन वर्षे एकत्र राहण्याचा हा योग होता. हाच शेवटचा योग. या दोन वर्षांतच हंपी विरुपाक्ष आणि विजयनगरच्या कर्नाटकी स्वराज्याची राजधानी विजयनगर पाहण्याचा योग शिवाजीराजांना आला. विरुपाक्ष हे तीर्थक्षेत्र होते. विजयनगर हे उद्ध्वस्त झालेले एका हिंदवी स्वराज्याचे राजधानीचे नगर होते. या प्रवासात शिवाजीराजांना खूपच पाहायला अन् शिकायला मिळाले. एवढे बलाढ्य साम्राज्य एका राक्षसतागडीच्या लढाईत धुळीला कसे काय मिळाले ? हा शेवटचा रामराजा कुठे चुकला ? त्याच्या राज्यकारभारात आणि लष्करात अशाकोणत्या जबर उणिवा झाल्या की अवघ्या एका मोठ्या पराभवाने त्याचे साम्राज्यच भुईसपाट व्हावे ?

या साऱ्या गोष्टींचा शोध आणि बोध शिवाजीराजांच्या मनात घुसळून निघत होता. त्यातून मिळालेले विवेकाचे नवनीत राजांना आपल्या भावी उद्योगात उपयोगी पडणार होते. पडले. हे वैचारिक समुदमंथन राजांच्या मनात या दोन वर्षांत (इ.स १६४० ते ४२) घडले. राजे आणि जिजाऊसाहेब पुन्हा पुण्याकडे परतले, (इ. स. १६४२) ते मराठी स्वराज्य सहायादीच्या हृदयात निर्माण करण्याच्या निश्चयानेच! आणि शिवाजीराजांनी कानद खोऱ्यातील प्रचंड सह्यशिखरावरती बंडाचा झेंडाच उभारला. हा गड तोरणा. लगेच पुढे कोरीगड, सुभानमंगळ आणि कोंडाणा राजांनी कब्जात घेतला. आदिलशाही थक्क झाली. एक मराठी कोवळा पोरगा सुलतानी विरुद्ध बंड करतो? कुठून आलं हे बळ? हे मोडलं पाहिजे. या विचाराने महंमद आदिलशहाने एक अत्यंत धूर्त डाव सहज टाकला. या शिवाजी भोसल्याच्या बापालाच जर आपण अचानक छाप घालून कैद केलं तर हे बंड जागच्या जागी संपले. शिवाजी रुमालाने हात बांधून आपल्यापुढे शरण येईल. अन् मग पुन्हा कुणीही बंडाचा विचारही करणार नाही. याकरिता शिवाजीवर फौजही पाठवायची. जरूर तेवढा रक्तपात आणि बेचिराखी करायचीच. बस ठरलं.

पण याचवेळी शहाजीला कैद करायचं गरज पडली तर ठारही मारायचं. ठरलं आणि दिनांक २५ जुलै १६४८ या दिवशी शहाजीराजांवर वजीर मुस्तफाखानाचा विश्वासघातकी छाप पडला. आपल्यावर काही तरी घातकी संकट येणार आहे, आणि ते वजीराकडूनच येणार आहे हे आधी समजलेले असूनसुद्धा शहाजीराजे गाफील राहिले. झोपले. आणि वजीर मुस्तफाने त्यांना कैद केले. हातापायात बेड्या ठोकल्या. राजांची रवानगी कैदी म्हणून विजापुरास झाली. ही घटना तामिळनाडमध्ये मदुरैजवळ घडली.

शहाजीराजांना अपमानास्पदरीतीने विजापुरात आणण्याची कामगिरी अफझलखानाने केली. राजांना 'सत्मंजिल' या हवेलीत आदिलशहाने कैदेत ठेवले.

या बातम्या पसरायच्या आतच आदिलशहाने पुण्याकडे मोठी फौज दिमतीला देऊनफत्तेखान या सरदारास रवानाही केले. शिवाजीराजा आणि त्याचं लहानसं नवं राज्य कब्जात घेण्याकरता. राजगडावर शिवाजीराजांना ही भयंकर बातमी समजली की , तीर्थरूप साहेब शाही कैदेत पडले आणि आपल्यावर फत्तेखान चाल करुन येतोय. बादशहाचा आता उघड उघड सवाल होता की , बोल पोरा , स्वराज्य हवे की बाप हवा ? शहाजीला आम्ही कोणत्याही क्षणी ठार मारू शकतो. तरी मुकाट्याने शरण ये. जे बळकावलं आहे ते तुझं नखाएवढं स्वराज्य आमच्या स्वाधीन कर माफी माग. तर बाप सुटेल. नाहीतर अवघंभोसल्यांचं खानदान मुरगाळून टाकू. हा सवाल भयंकर होता वडलांचे प्राण कीस्वराज्याचे रक्षण ? काय वाचवायचं ? आईच सौभाग्य की स्वराज्य ? दोन्हीही तीर्थरूपच! मग दोन्हीही वाचवायचे. हा शिवाजी महाराजांच्या मनातला विचारही तेवढाच क्रांतीकारक होता. असा विचार करणारा विचारवंत योद्धा इतक्या लहान वयात ज्ञानेश्वरांच्या नंतर साडेतीनशे वर्षांनी प्रथमच मराठी मातीत उगवत होता. येणाऱ्या शाही फौजेशी झंुज द्यायची असा ठाम निश्चय राजांनी केला. राजांच लष्करी बळ चिमूटभर होतं. आक्रमण परातभरून येत होतं. नक्कीच श्ाी तुकारामांचेविचार युवा शिवाजी राजांच्या मनात दुमदुमत होते. 'रात्रंदिन आम्हा युद्धाचा प्रसंग! अंगी निश्चयाचे बळ , तुका म्हणे तेचि फळ! '

राजे अतिशय विचारपूर्वक आणि योजनाबद्ध आराखडा आपल्या आखाड्यात रेखित होते. शत्रूच्या जास्तीत जास्त फौजेचा आपल्या कमीत कमी फौजेनिशी पूर्ण पराभवकरायचा हाच डाव , हाच संकल्प आणि हाच क्रांतीसाठी सिद्धांत.

झडप बहिरी ससाण्याची...

विजापूरचा आदिलशाही सरदार फत्तेखान हा मोठ्या फौजेनिशी कऱ्हेपठारात (पुरंदर तालुका)शिरला. त्याचा तळ जेजुरीजवळच्या बेलसर गावाजवळ पडला. त्याला खात्रीच होती की ,शिवाजीराजांचं बंड आपणलौकरात लौकर साफ मोडून काढू.त्यांनी आपल्या सैन्याचा एक विभाग शिरवळवर पाठविला. नीरा नदीच्या काठी शिरवळला एक भुईकोट किल्ला नव्या स्वराज्यात राजांनी कब्जा केलेला होता. त्याचं नाव 'सुभानमंगळ '. शाही फौजमोठी होती. तिने सुभानमंगळ एका घावातच जिंकला. मराठ्यांचा हा स्वराज्यातील पहिला पराभव. शहाजीराजे विजापुरात कैदेत पडलेले. कोणत्याही क्षणी बादशहा शहाजीराजांना ठार मारू शकतो अशी परिस्थिती. पूर्वीर असे सगळ्याच बादशहांनी अनेक लोक मारून टाकल्याच्या आठवणी ताज्या होत्या. कोणाचाही पाठिंबा नाही.

अशा परिस्थितीत शिवाजीराजांची आणि जिजाऊसाहेबांची मनःस्थिती कशी झालीअसेल ? लक्षात येते ती एकच गोष्ट की , इतक्या भयंकर आणि भीषण मृत्युचे तांडव दिसत असूनही ही मायलेकरं थोडीसुद्धा कचरली नाहीत. त्यांचा आत्मविश्वास जबर होता. राजे राजगडावर आपला डाव आखीत होते. त्यांनी फार-फार तर हजारभर मावळी सैन्यानिशी पुरंदरचा किल्ला गाठला. तो दिवस होता ८ ऑगस्ट १६४८ .पावसाचे दिवस. नीरेला पाणी. पुरंदरपासून अवघ्या बारा कि. मी. वर इशान्येलाबेलसर गावाजवळ फत्तेखानाची छावणी होती. याच पुरंदरच्या दक्षिणेला दहा कि. मी. वर सुभानमंगळ होता. हा किल्ला अगदी नुकताच , कालपरवा एवढ्यात फत्तेखानी सैन्याने जिंकून घेतला होता. त्यावर आदिलशाही निशाण लागले होते.

शिवाजीराजांनी रात्रीच्या काळोखात बेलसरजवळच्या शाही छावणीवर अचानक छापा घालण्याचा आणि शिरवळच्या सुभानमंगळावरही हल्ला करून तो किल्ला जिंकून घेण्याचा डाव आखला. प्रथम हल्ला सुभानमंगळवर , कावजी मल्हार यासरदाराबरोबर थोडं सैन्य देऊन

त्याला पुरंदारावरून थेट शिरवळवर राजांनी सोडलं. या पावसाळ्यात कावजी वाटेत आडवी येणारी नीरा नदी ओलांडून सुभानमंगळवर हल्ला चढविणार होता. नदीला पूल नव्हता. नावा नव्हत्या. पोहूनच दक्षिणतीरावर जायचे होते. गेले. सुसरीसारखे मराठे गेले . किल्ला बेसावध होता , नव्हे निर्धास्त होता. कावजीने या किल्यावर मावळ्यांनिशी हल्ला चढविला. ते तटावर चढले. घुसले. प्रतिकार होत होता , पण मराठ्यांचा जोश आणि उग्र निर्धार किल्ल्यावरच तुटून पडला होता. युद्ध पेटले. हलकल्लोळ उसळला. मराठ्यांचा मारा भयानक होता. युद्धात शाही किल्लेदारच कावजी मल्हारने कापून काढला. आदिलशाही फौजेची अक्षरशः दाणादाण उडाली. मध्यरात्रीच्या अंधारात मराठ्यांनी प्रचंड विजय मिळविला. पुन्हा भगवा झेंडा सुभानमंगळवर फडकला. आधी झालेल्या पराभवानंखचून न जाता मावळ्यांनी शत्रूवर आग पाखडली. अचानक केलेल्या हल्ल्याचा हापरिणाम. किल्ला मिळाला.

कावजी मल्हार किल्याचा बंदोबस्त करून पुन्हा पुरंदरावर आला. सारं मराठी सैन्य या विजयानं अधिकच पेटून उठलं. शिवाजीराजांनी पुढच्याच मध्यरात्री बेलसरवर असाच थोड्याशा मावळ्यानिशी लपतछपत जाऊन एकदम हल्ला चढविला. यावेळी भगवा झेंडा एका मावळी तुकडीबरोबर होता. योजनेप्रमाणे राजांनी या मावळी तुकडीला हुकुम दिला होता की , तुम्ही ऐन लढाईत घुसू नका. आम्ही गनिमांवर हल्ला करतो. अजूनही फत्तेखानाचं सैन्य जे आहे ते आपल्यापेक्षा जास्तच आहे. जमेल तसा आम्ही त्यांचा फडशा पाडतो. पण छावणीत झोपलेले शाही हशम जर आमच्यावर मोठ्या बळांनं चालून आले तर आम्ही माघार घेऊ. तुमच्या झेंड्याच्या तुकडीच्या रोखाने येऊ. आपण सारेच पुन्हा पुरंदरवर पोहोचू.

हे छापेबाजीचं म्हणजेच गनिमी काव्याचं तंत्र कायम विजय मिळेपर्यंत चालूच राहणार होतं. राजांनी बेलसरच्या छावणीवर या योजनेप्रमाणे एकदम छापा घातला. कापाकापी एकच कार्यक्रम, अत्यंत वेगानं मावळ्यांनी सुरू केला. शाही छावणीत गोंधळ उडाला. फत्तेखान जातीनं उठून मराठ्यांवर तुटून पडला. मराठे ठरल्याप्रमाणे माघार घेऊ लागले. हा पराभव नव्हेच ही युद्धपद्धती होती. गनिमी काव्याचं युद्ध एकाच लढाईत संपत नसतं. ते विजय मिळेपर्यंत महिनो महिने सुद्धा चालूच राहतं.

मराठी फौजा माघार घेत दौडीत सुटली. काही मराठेही युद्धात पडले. मराठे परत फिरले पण दुसऱ्या बाजूनं भगव्या झेंड्याची मराठी तुकडी उत्साहाच्या भरात शाही छावणीवर तुटून पडली. ही तुकडी नेमकी शाही सैनिकांच्या तडाख्यात सापडली. खुद्द झेंडेवाल्यावरच घाव पडला. त्याच्या हातातील भगवा झेंडा कोसळण्याचा क्षण आला. झेंडा पडणार ? नाही , नाही! कारण तेवढ्यात याच तुकडीतल्या बाजी कान्होजी जेधे या तरुण पोरानं एकदम पुढे सरसावून तो पडत असलेला झेंडा स्वतःच पकडला. बाकीचे मावळे लढतच होते. बाजी जेध्यानं त्यांना माघार घेण्याचा इशारा देत देत लढाई चालूच ठेवली होती. या शयीच्या धुमाळीत काही मावळे पडले. पण झेंडा सावरीत बाजी यशस्वीपणे माघारी फिरला. अन् आपल्या साथीदारांच्यानिशी अंधारात गुडूप झाला. ही झेंड्याची तुकडी रक्ताळली होती. पण झेंडा हातचा न जाऊ देता पुरंदर किल्यावर दाखल झाली.

अपेक्षेप्रमाणे हा हल्ला राजांना चांगला जमला होता. झेंडा जात होता ,तोही परत आलेला पाहून राजे हर्षावले. फत्ते झाली. राजांनी बाजी जेध्याचं शाबासकी गर्जून कवतिक केले. त्यांनी तिथेच त्याचा उल्लेख 'सर्जाराव' असा केला. हीच बाजी जेध्यांची पदवी ठरली. आता खासा फत्तेखान

तुडवून काढण्याचा राजांचा निर्धार दसपटीनं वाढला. आत्मविश्वास वाढला. पुरंदर किल्ला मराठी युद्धघोषणांनी दणाणत होता.

यह तो पत्थरों की बौछार है!

बेलसरच्या फत्तेखानी छावणीवर अचानक छापा घालून शिवाजी महाराज आपल्या मावळ्यांनिशी पसार झाले. ते पुरंदरावर आले. झेंड्याची तुकडी खरं म्हणजे साफ कापली जाणार होती. भगवा झेंडा शत्रूच्या हातात पडणार होता. पण बाजी जेध्यांच्या बहादुरीमुळे तुकडी आणि झेंडा बचावले. ते ही गडावर आले. रात्रीची वेळ, पूर्ण विजय नव्हे, पण एक यशस्वी धडक महाराजांनी आक्रमक शाही छावणीवर मारली होती.

महाराजांनी लगेच आपल्या सगळ्याच सेनेला हुकुम दिला की, पुरंदर गडाच्या उत्तर तटावर जास्तीत जास्त धोंड्यांचे ढीग जागोजागी गोळा करून ठेवा. मावळे त्वरित कामाला लागले. डोंगरावर धोंड्यांना काय तोटा! उत्तर बाजूच्या तटावर धोंड्यांचे लहानमोठे ढिगारे घडीभरात जमले.

महाराजांनी आपल्या मावळ्यांना म्हटले, ' आता मार बसल्यामुळे चिडलेला तो फत्तेखान आपल्या या पुरंदरावर याच उत्तर बाजूवर सकाळी चाल करून येईल. तो वर येत असताना आमची इशारत होईपर्यंत तुम्ही कुणीही त्याच्यावर कसलाही मारा करू नका. येऊ द्यात त्याला वर. आम्ही इशारत करू अन् मग तुम्ही शत्रूवर यामोठ्यामोठ्या धोंड्यांचा मारा करा. '

सोपं काम. स्वस्थ काम. शत्रूच्या सुसज्ज सैन्यावर दारुगोळ्यांचा हल्ला करणं स्वराज्याच्या या शैशववयात महाराजांना परवडणारं नव्हतं. युद्ध साहित्यही कमी. मावळी सैन्यही कमी. त्यावर महाराजांनी ही दगडधोंड्यांची लढाई अचूक योजली. बिनभांडवली धंदा. पसाभर धोंड्यापासून

मिठीभर धोंड्यापर्यंत वेगवेगळ्या आकारांचे, सहादीतील हे दगडी सैनिक महाराजांनी तयार ठेवले होते.

महाराजांचा अंदाज अचूक ठरला. उजाडत्या उजेडात फत्तेखान आपलं सार सैन्य घेऊन पुरंदरच्या उत्तर पायथ्याशी दौडत आला. तुफान , प्रचंड पुरंदर त्याच्यासमोर उभा होता. आधीच्या मावळी तडाख्याने खान चिडला होता आणि त्याने आपल्या फौजेला घोड्यावरून पायउतार होऊन एकदम एल्गार करण्याचा हुकुम दिला. सुलतानढवा! म्हणजेच एकदम हल्ला. शाही फौज एकदम पुरंदरावर तुटून पडली. त्यांच्या युद्धगर्जना दणाणू लागल्या. पुरंदरगड आणि पुरंदरगडी एकदम शांत होते. चिडीचिप्प. ते दडलेले होते. फत्तेखानाची फौज गडावर धावून निघाली होती. गडाच्या निम्यापर्यंतचढलीही. अन् ऐन टप्प्यात शत्रू आलेला दिसताच महाराजांनी गडावरच्या मावळ्यांना इशारा केला. अन् गर्जना सुरू झाल्या. शिंगे धुत्कारू लागली. अन् मग ते लहानमोठे धोंडे गडावरून उतारावर धाडू धाडू धाडू उड्या घेत फत्तेखानच्या सैन्यावर तुटून पडले. एकाका दोन! पाउसच. शाही सैन्य तो दगडांचा वर्षाव पाहून चकीतच झालं. थडाथडा मार बसू लागला. कुणी मेलं , फारजण जखमी होऊ लागले. हा मारा सोसण्याच्या पलिकडचा होता.

फत्तेखानालाही खालून हा दगडांचा येणारा वर्षाव दिसत होता. तो थक्कच झाला. अन् म्हणाला , 'यह तो पत्थरों की बौछार है! '

आता ? मावळ्यांना चेव आला होता. केवळ दगड धोंड्यांची पुष्पवृष्टी करून मावळ्यांनी गनिम हैराण केला होता. गनिम आरडत ओरडत तोंड फिरवून गडाच्यापायथ्याकडे त्या उतारावरून धावत सुटला होता. उड्या मारीत , पडत , घसरत , दगडांचा मार खात हे शाही सैन्य उधळलं गेलं होतं. जणू वादळातला पालापाचोळा. या फत्तेखानाची आता फळी फुटली होती. महाराज आपल्या सैन्यानिशी गडावरून बाहेर पडले आणि गनिमावर तुटून पडले. अखेर फत्तेखान सासवडच्या दिशेने

पळतसुटला. येथून सासवड फक्त १० कि. मी.वर. गनिम सासवड गावात आश्यायाला घुसला. मावळ्यांनी पाठलाग करून त्यांना झोडपून काढले. फत्तेखान कसाबसा ओंजळभर सैन्यानिशी धूम पळत होता. विजापूरच्या दिशेन! त्याचं सैन्य आणि स्वप्न मराठ्यांनी एकाचवेळी पार उधळून लावलं होतं.

फत्तेखानाच्या त्या मोठ्या थोरल्या सैन्याचा आपल्या लहानशा सैन्यानिशी कमीतकमी वेळात, कमीत कमी युद्धसाहित्यानिशी, पूर्ण पराभव केला होता. कोणची ही जादू? कुणाचा हा चमत्कार? हा गनिमीकाव्याच्या शक्तीयुक्तीचा परिणाम, जादू, चमत्कार. विचारपूर्वक आपल्या लहानशा शक्तिनिशी प्रचंड शाहीशक्तीला कसं हरवायचं याचं महाराजांचे चिंतन इथं दिसून येतं.

तडाखे शक्तियुक्तीचे बैसले शाही तख्ताला!

शहाजीराजे पकडले गेले होते. त्यांच्या हातापायात बेड्या होत्या. त्यांना मदुराईहून विजापूरला आणलं अफझलखानानं शहाजीराजांना मकई दरवाजाने विजापूर शहरांत आणलं. अन्भर रस्त्याने त्यांना हत्तीवरून मिरवित नेलं. त्यांच्या हातापायात बेड्या होत्याच. या अशा अपमानकारक स्थितीतच अफझलखान शहाजीराजांची या भर वरातीत कुचेष्टा करीत होता. तो मोठ्याने शहाजीराजांना उद्देशून म्हणत होता.

'ये जिंदाने इभ्रत है!' खान हसत होता. केवढा अपमान हा! राजांना ते सहन होत नव्हतं. पण उपाय नव्हता. राजे स्वतःच बेसावध राहिले अन् असे कैदेत पडले. जिंदाने इभ्रत! म्हणजे मोठ्या मानाचा कैदी. शिवाजीराजे स्वराज्य मिळविण्याचा उद्योग करीत होते. त्यांनी बंड मोडले होते. म्हणून त्यांचे वडील हे मोठ्या मानाचे कैदी! आता शिक्षाही तशीच वाट्याला येणार. हे उघड होतं. सत् मंजिल

या एका प्रचंड इमारतीत राजांना कडक बंदोबस्तात मोहम्मद आदिलशहाने डांबलं. आता भविष्य भेसूर होतं. मृत्यू!

आणि उमलत्या कोवळ्या स्वराज्याचाही नाश! जिजाऊसाहेब यावेळी राजगडावर होत्या. शहाजीराजांच्या कैदेची बातमी त्यांना समजली, त्याक्षणी त्यांच्या मनात केवढा हलकल्लोळ उडाला असेल! गुन्हा नसतानाही अनेक कर्तबगार मराठ्यांची मुंडकी शाही सत्तांनी उडविलेली त्यांना माहीत होती. प्रत्यक्ष त्यांचे वडील आणि सख्खे भाऊ एका शाही सत्ताधीशाने असेच ठार मारले होते. आता शहाजीराजांना जिवंत सोडवायचं असेल, तर एकच मार्ग होता. आदिलशाहपुढे पदर पसरून राजांच्याप्राणांची भीक मागणं! स्वराजाच्या शपथा विसरून जाणं अन् मिळविलेलं स्वराज्यपुन्हा आदिलशाहच्या कब्जात देऊन टाकणं. नाहीतर शहाजी राजांचा मृत्यू. स्वराज्याचा नाश आणि शिवाजीराजांच्याही अशाच चिंधड्या उडालेल्या उघड्या डोळ्यांनी पाहणं हे आऊसाहेबांच्या नशीबी नव्हतं.! शिवाजीराजांनी स्वराज्यावर याचवेळी चालून आलेल्या फत्तेखानाचा प्रचंड पराभव केला होता. सुभानमंगळ, पुरंदर गड, बेलसर आणि सासवड या ठिकाणी राजांनी आपली गनिमी काव्याची कुशल करामत वापरून शाही फौजा पार उधळून लावल्या होत्या. सह्याद्रीच्या आणि शिवाजीराजांच्या मनगटातील बळ उफाळून आलं होतं. (दि. ८ ऑगस्ट १६४८)

अन् त्यामुळेच आता कैदेतले शहाजीराजे जास्तच धोक्यात अडकले होते. कोणत्याही क्षणी संतापाच्या भरात शहाजीराजांचा शिरच्छेद होऊ शकत होता, नाही का ?

पण शिवाजीराजांनी एका बाजूने येणाऱ्या आदिलशाही फौजेशी झुंज मांडण्याची तयारी चालविली होती, अन् त्याचवेळी शहाजीराजांच्या सुटकेकरताही त्यांनी बुद्धीबळाचा डाव मांडला होता. राजांनी आपला एक वकील दिल्लीच्या रोखानेरवानाही केला. कशाकरता ? मुघल बादशाहशी

संगनमत करून मोघली फौजदिल्लीहून विजापुरावर चालून यावी, असा आदिलशाहला शह टाकण्याकरता.

राजांचा डाव अचूक ठरला. दिल्लीच्या शहाजहाननं विजापुरावरती असं प्रचंड दडपण आणलं की, शहाजीराजांना सोडा नाहीतर मुघली फौजा विजापुरावर चाल करून येतील! वास्तविक दिल्लीचे मोगल हे काही शिवाजीराजांचे मित्र नव्हते. पणराजकारणात कधीच कुणी कुणाचा कायमचा मित्रही नसतो आणि शत्रूही नसतो. उद्दिष्ट कायम असतं.

हे शिवाजीराजांचं वयाच्या अठराव्या वर्षीच कृष्णकारस्थान होतं. अचूक ठरलं. विजापूरच्या आदिलशहाला घामच फुटला असेल! शहाजीराजांना कैद करून शिवाजीराजांना शरण आणण्याचा बादशाहचा डाव अक्षरशः उधळला गेला. नव्हे, त्याच्याच अंगाशी आला. कारण समोर जबडा पसरलेला दिल्लीचा शह त्याला दिसू लागला. त्यातच भर पडली फत्तेखानाच्या पराभवाची. चिमूटभर मावळी फौजेनं आपल्या फौजेची उडविलेली दाणादाण भयंकरच होती.

मुकाट्यानं शहाजीराजांची कैदेतून सुटका करण्याशिवाय आदिलशहापुढे मार्गच नव्हता. डोकं पिंजूनही दुसरा मार्ग बादशहाला सापडेना. त्याने दि. १६ मे १६४९ या दिवशी शहाजीराजांची सन्मानपूर्वक मुक्तता केली. अवघ्या सतरा-अठरा वर्षांच्या शिवाजीराजांची लष्करी प्रतिभा प्रकट झाली. मनगटातलं पोलादी सार्मथ्यही प्रत्ययास आलं. वडीलही सुटले. स्वराज्यही बचावलं. दोन्हीही तीर्थरुपचं. किशोरवयाच्या पोरानं विजापूर हतबल केलं. अन् ही सारी करामत पाहून इतिहासही चपापला. इतिहासाला तरुण मराठ्यांच्या महत्वाकांक्षा क्षितीजावर विस्मयाने झुकलेल्या दिसल्या.

तीर्थरुपांच्या अपमानाचे आम्ही वेढे घेऊ !

विजापूरच्या बादशाही विरुद्ध झडलेल्या पहिल्याच रणधुमाळीत शिवाजीराजांनी अस्मानी यश मिळविलं. पण राजे वडिलांच्यावर रागावले, चिडले अन् संतापले सुद्धा. का ? कारण शहाजीराजे बेसावध राहिले, पकडले गेले अन् भयंकर संकट स्वराज्यावर आले. जिजाऊसाहेब आणि शिवाजीराजे यांना मानसिक यातना असह्य झाल्या. हे सारं शहाजीराजांच्या गाफिलपणामुळं झालं.

खरंच होतं ते. याची खंत शहाजीराजांना स्वतःलाही निश्चितच होती. पण पेच सोडविण्यासाठी शहाजीराजांनी शिवाजीराजांच्या हाती असलेला स्वराज्यातला कोंढाणा किल्ला आणि कर्नाटकातील शहाजीराजांचं महत्वाचं ठाणं शहर बंगळूर हे बादशहाला देऊन टाकायचं कबूल केलं. आणि हे पाहून शिवाजीराजे रागावले. राजकारणात अक्षम्य ठरणारी गाफिलपणाची चूक स्वतः महाराजसाहेब शहाजीराजे यांनी केली. परिणाम मात्र या लहानग्या स्वराज्याला भोगायची वेळ आली. तळहातावरती भाग्याचा तीळ असावा तसा कोंढाणागड बादशहाला फुकट द्यावा लागतोय, याचं दुःख राजांना होत होतं. स्वराज्यातील तळहाताएवढी भूमीही शत्रूला देताना यातना होण्याची गरज असते!

कोंढाणा आदिलशाहीत परत देऊन टाकण्याची आज्ञापत्रं राजगडावर आली. आणि महाराज व्यथीत झाले. ते गडावर कुठंतरी एकांतात एकटेच अस्वस्थ होऊन बसले.

मिळालेल्या यशामुळे राजगड आनंदात होता. एकटे शिवाजीराजे खिन्न होते, कोंढाण्यावर. राजे कुठंतरी जाऊन एकटेच बसले आहेत ही गोष्ट वयोवृद्ध सोनो विश्वनाथ डबीर यांच्या लक्षात आली. सोनोपंत म्हणजे आजोबा शोभावेत अशा वयाचे वडिलधारे मुत्सद्दी. भोसले घराण्यावर त्यांची अपार माया. ते चरण चालीने शिवाजीराजांकडे गेले. महाराज गंभीर आणि उदास दिसत होते. सोनो विश्वनाथांनी वडिलकीच्या सुरात त्यांना पुसलं. 'महाराज, आपण चिंतावंत का ? आता काळजी

कशाची ? तीर्थरुपसाहेब शहाजीमहाराज शाही कैदेतून मुक्त झाले. आपले राज्यहीआपण वाचविले. मग चिंता कशाची ?'

राजांनी गंभीर शब्दात म्हटलं , 'काय सांगावं! आमचे तीर्थरुपसाहेब बेसावध राहिले आणि शाही जाळीत अडकले. आम्ही हरहुन्नर करून त्यांस सोडविण्यास आदिलशहास भाग पाडले. सुटले. पण वडिलांनी बादशहाच्या मागणीवरून आपला स्वराज्यातीलकोंढाणागड परत देऊन टाकण्याचे कबूल केले. काय म्हणावं या गोष्टीला ? आमच्या कामाचे मोल वडिलांस समजलेच नाही. ते स्वतःस मोठे जाणते म्हणवितात. पण वर्तन मात्र अजाणते केले. '

हे शब्द शिवाजीराजे व्याकुळतेने बोलत होते , पण ते ऐकताच सोनो विश्वनाथ अधिकच गंभीर होऊन जरा कठोर वडिलकीचे शब्दात म्हणाले , 'महाराज , काय बोलता हे ? वडिलांच्याबद्दल असं विपरित बोलणं आपणांसारख्या सुपुत्रांस शोभा देतनाही. '

शिवाजीराजे अधिकच गंभीर होऊन ऐकू लागले. 'महाराज वडील चुकले तर खासच. शंकाच नाही. पण वडिलांबद्दल असं बोलणं बरं नव्हे. कोंढाण्यासारखा मोलाचा गड विनाकारण हातचा जातोय. खरं आहे पण वडिलांच्याकरिता हे सोसावेच महाराज! वडिलांचा मान राखावा. '

शिवाजीराजे एकदम स्वतःस सावरीत बआदब म्हणाले , 'नाही , आमचं चुकलं. वडिलांचा अपमान करावा म्हणून आम्ही बोललो नाही. स्वराज्याचे नुकसान , मनाला मानवले नाही म्हणून बोललो. कोंढाणा गेला म्हणून बोललो. '

'महाराज कोंढाण्याचे काय एवढे वडिलांपुढे ? हा अतिमोलाचा गड देऊन टाकावा. महाराज , आपण तर अवघा मुलूख काबीज करा. उदास होऊच नका. 'महाराजांना हा विवेक फार मोलाचा वाटला. पटला. त्यांनी जरा तीव्र शब्दांत म्हटलं. 'होय 'जरूर. पण वडिलांचा झालेला हा अपमान ती कैद.

त्या अफझलखानाचं वागणं बोलणं आम्हाला सहन होत नाही. ज्यांनी ज्यांनी आमच्या तीर्थरुपांचा असा हीन अपमानकेला, त्यांचा त्यांचा सूड आम्ही आमच्या हातानं घेऊ. तो अफझलखान, बाजी घोरपडे, ते वझीर मुस्तफाखान, मनसब ई कार ई मुलकी या साऱ्यांचे वेढे आम्ही घेऊ.'

सोनो विश्वनाथ या राजवचनांनी सुखावले. अवघं पावलं असं वाटलं असावं त्यांना. आई आणि वडिलांच्याबद्दल आमचा राजा असं पोटतिडीकेनं बआदब वागतो. साऱ्या मराठी मुलुखापुढं सूर्यफुलाचा आदर्श ठेवतो. एक चारित्र्यसंपन्न करारी पण नम्रही नेतृत्व मराठ्यांच्या मुलुखाला लाभलेलं पाहून कोणाच्याही डोळ्यांत अभिमानाचे आनंदाश्रू तरळावेत असंच बोलणं राजा बोलला.

हा सारा संवाद पुढे कवींद परमानंद गोविंद नेवासकर यांनी लिहून ठेवला. त्याचा हाआशय. कोंढाणागड आदिलशाहीत राजांनी देऊन टाकला. बादशहाच्या हुकुमावरून नव्हे. वडिलांच्या आज्ञेवरून!

आपले भयंकर वैरी आहेत, अज्ञान आणि आळस!

शहाजीराजे विजापूरात स्थानबद्धच होते. (दि. १६ मे १६४९ पासून पुढे) या काळात शिवाजीराजांना आदिलशाहच्याविरुद्ध काहीही गडबड करणं शक्य नव्हतं. त्यांच्या महत्त्वाकांक्षा थबकल्या होत्या. पण गप्प बसणं हा त्यांचास्वभावधर्मच नव्हता. त्यांनी ओळखलं होतं की, आदिलशाह, जंजिऱ्याचा सिद्दी, गोव्याचे फिरंगी, अन् दिल्लीचे मोघल हेआपले वैरी. पण यांच्यापेक्षाही दोन भयंकर शत्रू आपल्या जनतेच्या मनात घुसून बसलेले आहेत. त्यांना कायमचं हुसकून काढलं पाहिजे. त्यातील एकाशत्रूचं नाव होतं आळस. आणि दुसऱ्याचं नाव होतं अज्ञान.

या दोन्ही शत्रूंना शिवाजीराजांनी आपल्या स्वराज्याच्या सीमापार पिटाळलं होतं. ते स्वतः अखंड परिश्रम करीत होते. विश्रांती म्हणजेच आळस. ती त्यांना सोसवतच नव्हती. त्यांचे हेर कोकणातील दऱ्याखोऱ्यांत आणि सागरी किनाऱ्यावर हव्या आणिनको अशा गोष्टींचा शोध घेत होते. कारण पुढची मोठी झेप कोकणावर घालायची होती. याच काळात त्यांचं लक्ष पुण्याच्या आग्नेयेस अवघ्या दहा मैलांवरती असलेल्या कोंढवे गावावर गेले. कोंढाणा ते भुलेश्वर या डोंगररांगेच्या उत्तरीवर हे कोंढवं वसलेलं होतं. तेथूनच बोपदेव घाटातून कऱ्हे पठारात जाण्याचा प्राचीन रस्ता होता. याघाटाच्या पायथ्याशीच कोंढवे गावाला प्यायला पाणी नाही अशी ल्हायल्हाय अवस्था उन्हाळ्यात कोंढण्याची होत होती.

शिवाजीराजांनी या कोंढव्याच्या जवळ अचूक जागा शोधून धरण बांधायचं ठरविलं. जो काही पाऊस थोडाफार पडतो. त्याचं पाणी बंधारा घालून अडवायचं. कमीतकमी खर्चात अन् उत्तम अभ्यासपूर्वक केलं, तर हे होतं. राजांनी तसंच करायचं ठरविलं. स्वतः जाऊन धरणाच्या जागेची पाहणी केली. जागा निवडली. उत्तमच पण जिथंबंधारा घालायचा तिथंच एक प्रचंड धोंड उभी होती. ही धोंड फोडणं आवश्यकच होतं. हे अतिकष्टाचं काम राजांनी कोंढाण्यातल्याच येसबा कामटे नावाच्या एका तरुण मराठ्याला सांगितलं आणि त्यानं ही धोंड फोडून काढली.

धरणाचं काम सुकर झाले. खर्चही बचावला. राजे स्वतः धरणाच्या जागी आले आणिनिहायत खूश झाले. येसबानं जीव तोडून धोंड फोडली होती. राजांनी येसबाला कौतुकाची शाबासकी दिली. कौतुकानं ते येसबाला रोख रक्कम बक्षिस म्हणून देऊ लागले. राजा सुखावला होता. माझ्या स्वराज्यातली तरुण पोरं जीवापाड कष्ट करीत आहेत याचा त्याला आल्हाद वाटत होता. पण तो येसबा! राजांची रोख बक्षिसी घेईचना. तो म्हणाला, 'पैसे खर्च होऊन जातील. मला कायमची धान्य पिकवायला जरा जमीन द्याल का ?'

राजे अधिकच भारावले. येसबाला आलेली ही दृष्टी फारंच चांगली होती. घरसंसारचांगला फुलावा यासाठी चार दिवसांची चंगळबाजी न करता कायम कष्टांचं साधन येसबा पसंत करीत होता. राजांनी ताबडतोब होकार दिला. त्यांनी येसबाला चारवीत जमीन दिली. येसबाच्या आणि त्याच्या कुटुंबियांच्या मनात एक नवाच अभिमान फुलला की, माझ्या स्वराज्यात, माझ्या राजानं, माझ्या कुटुंबाच्या कायम हितासाठी मला वावर दिलं. आता कष्ट करू. भरल्या कणगीला टेकून पोटभर हक्काची भाकर खाऊ.

राजा अशा नजरेचा होता. दिवाळीत उत्तणं लावून आंधोळ घालावी अन् मळ धुवून काढावा तसा राजानं कोणाला काही, कोणाला काही काम सांगून त्यांचा आळस आणि अज्ञान धुवून काढायचा दिवाळसणच मांडला. राजानं माणसं कामाला लावली. ज्यांना ज्याची गरज असेल, त्यांना राजानं 'ऐन जिनसी' मदत चालू केली. रोख रक्कम उधळली जाते. ज्या कामासाठी रक्कम घ्यायची ते काम करण्याऐवजी माणसं नको तिथं उधळपट्टी करतात. कामं बोंबलतात. अविवेकी माणसं उगीच लगीन करतात. उगीच देवळं बांधत सुटतात. देवाला काय हे असलं आवडतंय व्हय ? राजांनी रोकड कर्ज आणि वतनं इनामं देणं कधी सुरूच केलं नाही. जिजाऊसाहेबांनी पुण्यात प्रथम आल्यावेळी गरजवंतांना आपले संसार आणि उद्योगधंदे सजविण्यासाठी 'ऐन जिनसी' मदत केली. तोच हा पायंडा राजे चालवित होते.

रहाटवड्याच्या रामाजी चोरघ्याला शेतात विहीर बांधायला नाही का अशीच मदत केली. यातनं रयतेत कुणाकुणाच्या पूर्वीच्या जखमा राजे भरूनही काढीत होते. तुम्हास्री ठाऊ नसल. मी सांगतो. कोंढण्याच्या या येसबा कामठ्याच्या संसाराला फार मोठी जखम झाली होती ती कशी ? पूर्वी कोंढाण्याच्या किल्लेदारानं बादशाहीत या येसबाच्या थोरल्या भावावर खोटे नाटे आळ घेऊन त्याला

ठार मारलं होतं. कामठ्यांच्या घरातली लक्ष्मी विधवा झाली होती. काही गुन्हा नसताना असं आभाळकोसळलं. कसं सावरायचं ? कुणी सावरायचं ?

शिवाजीराजांनी सावरायचं. येसबा कामठ्याचं कोसळलेलं घरकुल शिवबानं सावरलं. हे असं सावरलं किसनदेवानं गोवर्धन पर्वत सावरला तसं सावरलं. आपल्या बोटारसावरलं. पण अवघ्या गवळ्यांच्या काठीचा आधार त्या पर्वताला मिळालाच की

चंद्रग्रहण

शहाजीराजे प्रत्यक्ष तुरुंगातून सुटले, तरीही ग्रहणकाळ संपला नाही. मोहम्मद आदिलशाहने शहाजीराजांना कैदेतून मुक्त केलं. पण त्यांना हुकूम केला की, आमची परवानगी मिळेपर्यंत तुम्ही विजापूर शहरातच राहायचं. बाहेर कुठेही अजिबात जायचं नाही.

अतिशय धूर्तपणानं आणि सावधपणानं शहानं हा हुकूम दिला. म्हणजे शहाजीराजांना त्यानं विजापुरात स्थानबद्ध केलं. याचा परिणाम शिवाजीराजांच्या उद्योगांवर आपोआप झाला. शहानं या मार्गानं शिवाजीराजांना धाकच दाखविला की बघ, तुझा बाप मुक्त असला तरीही विजापूरात तो आमच्याच पंजाखाली आहे. जर तू सहायादीच्या पहाडात गडबड करशील, तर अजूनही तुझ्या बापाचे प्राण जातील याद राख.

धूर्त शहाने शिवाजीराजांच्या हालचाली साखळबंद करून टाकल्या.

पण गप्प बसणं हा शिवधर्मच नव्हता. ते एक तुफान होतं. त्यांच्या महत्वाकांक्षेलाविजेचे पंख होते. राजांचं भीमा नदीच्या उत्तरेकडे थेट दिल्लीपर्यंत लक्ष होतं. आज ना उद्या पण लवकरात लवकर आपल्याला भीमा ओलांडून मोगलाई सत्तेवर नक्कीच चढाई करायची आहे, हे लक्षात घेऊन महाराज वागत होते. भीमेच्या उत्तरेला थेट काश्मीरपर्यंत शहाजहानचं मोगली साम्राज्य होतं. तसंच

केव्हातरी सहादी ओलांडूनमावळतीला असलेल्या कोकणपट्टीवर आपल्याला उतरायचं आहे आणि कोकणचा समुद्र आपल्या ओंजळीत घ्यायचाय हीही महत्त्वाकांक्षा त्यांची होतीच. कोकणात सत्ता विजापूरकरांची होती. पण त्यातही सिद्दीनं आपली जबरदस्त सत्ता जंजिऱ्याच्या सागरी किल्ल्यावर थाटली होती. एखाद्या बेटांवर आणि गोमांतकात पोर्तुगीज फिरंगीजुलूम गाजवत होते. एकूण अवघं कोकण काबीज करणं म्हणजे सुसरी- मगरींशी झुंज देण्याइतकं अवघड काम होतं. अशक्यप्राय!

महाराजांची सावध महत्त्वाकांक्षा सहादीवरून पश्चिम पायथ्याशी पसरलेल्या कोकणावरती डोकावून डोकावून फिरत होती. झडप घालयाची होती. पण शहाजीराजे जोपर्यंत विजापूर शहरात शाही पंजाखाली स्थानबद्ध आहेत, तोपर्यंत काहीही करतायेत नाही. याची जाणीव त्यांना होती. गप्प बसवत नव्हतं. पण काहीच करता येत नव्हतं. पण आपल्याच लहानग्या स्वराज्याचं बळ ते वाढवित होते. पायदळ, घोडदळ, हेरखातं, परराष्ट्रवकील खातं, जमीन महसूल, रयतेच्या अडीअडचणी इत्यादीत ते अविश्रांत गुंतले होते.

हेरगिरी करणारं नजरबाज खातं, बहिरी ससाण्यासारखं स्वराज्याभोवती शत्रूच्या मुलखांत भिरभिरत होतं. नानाजी विश्वासराव दिघे, बहिजीर् नाईक जाधव आणि असेच चतुर हेर त्यात होते. पुढे संदुरजी परभुजी आणि वल्लभदास या नावाचे दोन चतुर गुजराथी हेरागिरीसाठी महाराजांना गवसले. निवडून निवडून आणि पारखून पारखून महाराज माणसं मिळवत होते. घडवत होते. यात जातीधर्माचं बंधन नव्हतं.

सामान्य माणसांतून असामान्य माणसं घडविण्याचा हा शिवप्रकल्प होता. अत्रे, बोकील, पिंगळे, आवीकर राजोपाध्ये, हणमंते, पतकी अन् अशाच कुळकर्ण करीत खडेघाशी करणाऱ्या किंवा हातात दर्भाची जुडी अन् पळीपंचपात्री घेऊन गावोगांव श्राद्धपक्षाची पिंडं पाडणाऱ्या वा लग्नमुंजीच मंगलाष्टक तारस्वरात ओरडत हिंडणाऱ्या.... पण तल्लख बुद्धी, काळजात हिंमत आणि

मनगटात तलवारीची हौस असलेल्या निवडक भटाभिक्षुकांचे गुण अचूक हेरून त्यांनाही राजकारणाच्या आणि रणांगणांच्या आखाड्यात उतरविणारे महाराज अठरापगड अवघ्या मऱ्हाठीजातीजमातीलाही आपल्या हृदयाशी धरीत होते ; स्वराज्याच्या कामाला गुंफीत होते.हे राज्य एक आहे ,आम्ही सारे एक आहोत अन् श्रींच्या इच्छेप्रमाणे हे राज्य आम्ही वैभवशाली करणार प्रतिपदचंदलेखेव आहोत ही गगनालाही ठेंगणी बनविणारी महत्त्वाकांक्षा धरीत होती. महाराजांचा पहिला पायदळ सेनापती होता नूरखान बेग सरनोबत ,बहिजीर् नाईक जाधव हा रामोशी होता. महार, प्रभू, धनगर, सोनार, शिकलगार, कहार, चांभार, भांग, किती जाती जमातींची नावं घेऊ ? शहाण्णव कुळीच्या मराठ्यांपासून ते चंदपूर गोंडवनातील उघड्यावाघड्या गोंडांपर्यंत अवघ्यांचाभोंडला सहा्यादीच्या भोवती महाराज मांडीत होते. त्यांना 'अवघ्या मऱ्हाठी यांचे गोमटे करावयाचे 'होते. त्यासाठी हा स्वराज्याचा मनसुबा त्यांनी मांडला होता. शहाजीराजांच्या स्थानबद्धतेमुळे ते सहा्यादीच्या शिखरांपाशीच थबकले होते. खोळांबले होते. कोकणात डोकावून डोकावून बघत होते. त्यांना कोकणचं वैभव दिसत होतं. अन् गरीब रयतेचे हालही दिसत होते. कोकणात आंबा पिकत होता. रस गळत होता ,कोकणचा दर्या राजा झिम्मा खेळत होता. शेतकरी राजा अर्धपोटी राहत होता , तरीही जगत होता.

हबश्यांच्या अन् फिरंग्यांच्या अत्याचारांचे फटके खात होता. तरीही नवी आशेची स्वप्न पाहत , दुःख उशाखाली झाकून झोपत होता. कोकणातल्या त्या आगरी , कुणबी , कोळी, भंडारी , मालवणी अन् गांवकर ' मंडलींना ' पहाटेच्या स्वप्नात शिवाजीराजे दिसत असल्यास काय ?

अन् याच काळात (इ. स. १६४९ - १६५२) महाराजांच्या चाणाक्ष हेरांनी कोकणपट्टीहेरली. सुख , दुःख , अपमान , अत्याचार आणि आशेचे किरणही हेरले. समिंदर हेरला, किनारा हेरला. लबाड हेरले , वैरी हेरले. इमानी अन् कष्टाळूही हेरले.

महाराजांची झेप पडणार होती. कोकणपट्टीवर उद्या ? परवा ? ते अवलंबून होतं. शहाजीराजांच्या पुढच्या परिस्थितीवर. पण याच काळात महाराजांचं बळ त्यांच्या तळहाताएवढ्या स्वराज्यात सुपाएवढं वाढत चाललं होतं.

पण नियती मोठी द्वाड. एका बाजूनी पंखात बळ वाढवित होती, तर दुसऱ्या बाजूनी तीच नियती पंखावर भयंकर आघात करीत होती. याच काळात (इ. स. १६४९ फाल्गुन) जगद्गुरू तुकाराम महाराज अचानक हे जग सोडून गेले

क्रांती प्रथम काळजांत व्हावी लागते

मोहम्मद आदिलशाहची प्रकृतीचांगली नव्हती. शाह अर्धांगवायूसारख्या विकारानं लुळापांगळा झाला होता. त्याचीतबियत ढासळत होती. त्याचवेळीगोलघुमट या प्रचंड इमारतीचं बांधकाम उंचउंच चढत होतं. लवकरच ते पूर्ण होणार होतं.

आपल्याला हे माहिती आहे ना ? की गोलघुमट ही इमारत म्हणजे याच मोहम्मद आदिलशाहची कबर. मोहम्मदआदिलशाह तत्कनशीन बादशाह झाला त्याचवेळी त्यानं स्वतःसाठी स्वतःच हेकबरस्तान बांधावयास सुरुवात केली. निष्णात वास्तुकारागिरांनी ही इमारत बांधली. उच्चारलेल्या वा उमटलेल्या ध्वनीचे अनेक प्रतिध्वनी या घुमटात घुमत होते. पण आजारी बादशाहच्या मनात एकच ध्वनी आणि असंख्य प्रतिध्वनी उमटत होते मऱ्हाठ्यांच्या बंडाचे. बादशाह बेचैन होता.

एक गोष्ट त्यानं केली त्याने चार वर्षांच्या स्थानबद्धतेनंतर शहाजीराजांची मुक्तताकेली. शहाजीराजे दक्षिण कर्नाटकात आपल्या जहागिरीवर रवानाही झाले. म्हणजेच शिवाजीराजांच्यावरचं असलेलं दडपण आणि चिंता एकदम भिरकावली गेली. स्वैर संचार करावयास हे ' शिवाजीराजे ' नावाचे वादळ मुक्त झाले अन् सुसाट सुटले. गेल्या चार वर्षांत राजांनी आदिलशाही

विरुद्ध बोटही उचलले नव्हते. ते एकदम पाच हजार स्वारांचं लष्कर घेऊन स्वराज्यातून म्हणजेच राजगडावरून थेट कर्नाटकाच्या दिशेनं सुटले. कर्नाटकाच्या उत्तर भागात मासूर या नावाचं एक जबर लष्करी ठाणं होतं. शिवाप्पा नाईक देसाई हा शाही ठाणेदार मासूरच्या किल्ल्यात होता.

शिवाजीराजांचा भयंकर वादळी हल्ला या मासूरवर अचानक धडकला. त्या शिवाप्पा नाईकाला स्वप्नातही कल्पना नसेल की, ही मराठी चित्यांची झडप आपल्यावर येईल. कारण मासूरपायून शिरवळपर्यंत सर्व मुलुख आदिलशाहीचा होता. या एवढ्या मोठ्या प्रदेशात सर्वच ठाणी आदिलशाहीची. सातारा, कराड, मिरज, कागल, चिकोडी, तेरदळ इत्यादी सर्व ठाण्यांना टाळून शिवाजीराजांनी थेट मासूर गाठलं होतं. शिवाप्पाची अक्षरशः दाणादाण उडाली. त्याची फौज उधळली गेली. तो पळून गेला आणि महाराज हा तडाखा देऊन तेवढ्याच झपाट्यानं पुण्याकडे पसार झाले. मासूर त्यांनी आपल्या ताब्यात ठेवलं नाही? लुटलं नाही? मधल्या कोणच्याही ठाण्यावर हल्ला किंवा कब्जा केला नाही?

नाही! नाही! का? राजांना आदिलशाहीस हे दाखवून द्यायचं होतं की, हा शिवाजीराजा भोसला विसरभोळा नाही, गाफिल नाही, बावळट नाही. वडिलांच्या स्थानबद्धतेच्या काळात माझं बळ आणि माझी तरबेजी किती आहे हे मी तुम्हाला दाखवून देतो आहे. माझ्या वडिलांचा झालेला अपमान मी विसरलेलो नाही.

मासूरवरच्या हल्ल्याने आदिलशाही दरबार थक्क झाला. आता दरबारला चिंता होती पुढे काय काय होणार याची.

महिने उलटत गेले. महाराजांचे हेर मोगलाईतूनही खबरा आणीत होते. दिल्लीचा शाह शहाजहान आगऱ्याच्या किल्ल्यात आजारपण भोगीत होता. त्याचा थोरला शाहजादा दारा दिल्लीत होता. दुसरा

पुत्र मुराद हा गुजराथेत सुभेदार होता. तिसरा पुत्र औरंगजेब हा दक्षिणेत बिदरला होता. आणि चौथा बंगालच्या बाजूस होता. त्याचं नावसुजा.

शाहजानला इतर कोणच्याही वैज्यांपेक्षा आपल्याच मुलांची भीती वाटत होती. त्यातला थोरला पुत्र दारा हा सुसंस्कृत होता. बाकीचे सगळे क्रूर श्वापदाहूनही क्रूर प्राणी होते. सगळे टपले होते दिल्लीच्या तख्तावर. बहुतांशी सर्व राजपूत सरदार औरंगजेबाला अनुकूल होण्याची शक्यता होती. शाहजहान मरण्याचीही कुणी वाट पाहणार नव्हता. बंडासाठी जो तो तोफा बंदुका ठासून तयार होता. खरं म्हणजेपरिस्थिती अशी होती की, दारूगोळ्याचं कोठारच उडवावं तसं बंड करून राजपुतांना दिल्लीच ताब्यात घेता आली असती. क्रांती! पण या राजपुतांना क्रांतीपेक्षा बादशाहाशी असलेली आपली नाती जास्त मोलाची वाटत असावीत. राजपुतांच्या मनात क्रांतीचे म्हणजेच स्वातंत्र्याचे विचार येतच नव्हते. त्यांच्या अंतःकरणात क्रांतीचे विचार प्रेरितकरणाऱी एकही जिजाबाई राजस्थानात जन्माला आलेली नव्हती. इतर कुठूनही क्रांती यावी? क्रांतीची आयात आणि निर्यात कधी करता येत नाही. ती उगवावी लागते स्वतःच्याच मेंदूत मग ती उतरते हृदयात, मग ती शिरते मनगटात, अन् मग ती प्रकट होते तलवारीच्या पात्यातून.

शिवाजीराजांना ही उत्तरेची ओळख पुरेपूर झालेली होती.

राजकारण उदंड करावे,परि कळोचि न द्यावे!

शिवाजीराजे फार बारकाईने अभ्यास करून योजना आखीत असत, असे ठाईठाई दिसून येते. लहानमोठ्या कामात त्यांना येत गेलेलं यश पाहिलं की लक्षात येतं, की या राजानं या प्रश्नांचा सर्वांगीण अभ्यासपूर्वक आराखडा तयार केला होता. योजनाबद्धताहा शिवकार्याचा आत्मा. हा अभ्यास त्यांनी कोणत्या साधनांनी केला हे सांगता येत नाही. पण महाभारतातील श्रीकृष्णापासून ते शकुनीपर्यंत

साऱ्या राजनीतीवाल्यांची त्यांना अगदी दाट ओळख होती असे वाटते. कृष्णाच्या राजनीतीचा त्यांच्या मनावर फार मोठा परिणाम होता यांत शंका नाही. कृष्णनीतीचा राजकारणात अचूक उपयोग करणारा हा शेवटचा राजा. बाकीचे सारे कृष्णाचं भजन करणारे ,देवळं बांधणारे , अन् नवस करणारे भाबडे भक्त!

यावेळी (इ. स. १६५६ अखेर) मोगल राज्याची स्थिती उगीचच चिंताजनक झाली होती. सामर्थ्य प्रचंड होतं. पण राजपुत्रांच्या स्पधेर्मुळे आणि शाहजहानच्या नाजूक प्रकृतीमुळे सर्व दरबारी संभ्रमात पडले होते. भयंकर पाताळयंत्री आणि महत्त्वाकांक्षी आणि तेवढाच ढोंगी औरंगजेब दक्षिणेत बीदर- नांदेड या महाराष्ट्राच्या सरहद्दीवरील भागात ससैन्य होता. त्याचे लक्ष बापाच्या आजारपणाकडे अन् म्हणूनच त्याच्या मरणाकडे अत्यंत आस्थेने लागलेले होते. कोणत्याही क्षणी दक्षिणेतून दिल्लीकडे दौडावे लागेल हे औरंगजेब ओळखून होता. आणि हेच औरंगजेबाचे वर्म शिवाजीराजांनी अचूक हेरले होते. राजांना उत्तरेतून शाहजहानच्या तब्येतीच्या बातम्या येत होत्या. अशाच गंभीर बातम्या राजांना मिळाल्या. त्यांना खात्रीच पटली की , हा औरंगजेब आत्तापासूनच दिल्लीकडे जाण्याच्या अधीर तयारीत आहे. आपल्याला हीच संधी आहे या मोगलांवर झडप घालण्याची!

शिवाजीराजांनी गंमतच केली. त्यांनी आपले वकील सोनो विश्वनाथ डबीर यांना बीदरकडे औरंगजेबाच्या भेटीसाठी नजराणे देऊन पाठविले. हेतू कोणाचा ? औरंगजेबाला बनविणे! सोनोपंत औरंगजेबाला दरबारी रिवाजाप्रमाणे अदबीने भेटले. खरं म्हणजे अजूनपर्यंत राजांनी मोगली सत्तेला लहानसा ओरखडाही काढला नव्हता , भांडण तर नाहीच ते शक्यही नव्हते. मग सोनोपंतांचा नेमका मनसुबा कोणता ? ते औरंगजेबाशी साळसूदपणे बोलले की , ' कोकणातील आणि देशावरील विजापुरी आदिलशाहीचा जो मुलूख आमच्या कब्जात आम्ही घेतला आहे , त्याला तुमची राजकीय मान्यता असावी. '

म्हणजे राजांनी मुलुख घेतला होता आदिलशाहचा अन् ते मान्यता मागत होते मोगलऔरंगजेबाची!
फुकटची निष्ठा राजे औरंगजेबापाशी वकीलांमार्फत व्यक्त करीत होते. औरंगजेबाचं यात काय जाणार
होतं ? फुकटचं मोठेपण! सोनोपंत हा जणू मैत्रीचाच बहाणा करीत होते.

यातील मराठी डाव औरंगजेबाच्या लक्षात आला नाही. त्याने ही मैत्री मंजूर केली. या दिवशी
तारीख होती २३ एप्रिल १६५७. सोनोपंत बिदरहून परतले. राजगडला पोहोचले. राजांशी बोलले
आणि फक्त सातच दिवसांनी शिवाजीराजांनी आपलं भरधाव घोडदळ घेऊन, भीमा ओलांडून
मोगली मुलखांत मुसंडी मारली. त्यांनीऔरंगजेबाच्या ताब्यातील जुन्नर ठाण्यावर एकदम झडप
घातली. गडगंज खजिना,शेकडो घोडे आणि युद्धसाहित्य पळविले. (दि. ३० एप्रिल
१६५७) सोनोपंतांनी मैत्रीच्या तहाचं लग्न सातच दिवसांत पार उधळलं. तड्क तड्क तड्क... लगेच
राजांनी श्रीगोंदे, पारनेर आणि प्रत्यक्ष अहमदनगर या ठिकाणी असलेल्या मोगली ठाण्यांवर भयंकर
घाव घातले. भरपूर लूट मिळविली.

या सान्या बातम्या औरंगजेबाला बिदरला समजल्या. त्याची तळपायाची आग मस्तकाला गेली. या
मराठी कोल्ह्यांनी आपल्याला निष्ठेची हूल दाखवून आपल्यावर उघडउघड हल्ले केले याचा अर्थ
काय ? आपण तहानं गाफील झालो. सिवानं लोणी पळविलं. गाफील का जो माल है, वो अकलमंदका
खुराक है!

पण औरंगजेब यावेळी स्वतः काहीही करणार नाही याची अचूक खात्री राजांनी ठेवूनच त्याला
निष्ठेच्या तहाचे आमिष दाखविले अन् डाव साधला.

औरंगजेबाला घाई होती दिल्लीकडे जाण्याची. कारण बाप अतिशय गंभीर आजारी होता. केव्हा
ना केव्हा महाराष्ट्रातून ही मोगलाई सत्ता आपल्याला उखडून काढायचीच आहे. नक्कीच. आत्ता हीच

संधी आहे , हे ओळखून ही संधी अचूकपणे राजांनी टिपली. पण पुढची धूर्त नाटकबाजी पाहा. राजांनी हे छापे घालीत असतानाच रघुनाथ बल्लाळ कोरडे या आपल्या बिलंदर वकिलाला औरंगजेबाकडे नजराण्याची चार ताटे देऊन रवानाही केले होते. कशाकरता ? जुन्नर , नगर , श्रीगोंदे इत्यादी मोगली ठाण्यांवर आमच्याकडून ' चुकून ' झालेल्या दांडगाईबद्दल पश्चाताप आणि क्षमेची याचना व्यक्त करण्याकरिता! या वकिलाने चिडलेल्या औरंगजेबाची भेट घेऊन भरपूर पश्चाताप व्यक्त केला. केलेल्या गोष्टीची खोटी माफी मागितली. हेतू असा की , दिल्लीची घाई लागलेल्या औरंगजेबानं जाताजातादेखील शिवाजीराजांवर लहानमोठासुद्धा घाव घालूनये.

ही सारी कोल्हेबाजी औरंगजेबाला समजत नव्हती काय ? होती. पण तो अगतिक होता. शत्रूच्या अगतिकतेचा असाच फायदा घ्यायचा असतो , हे कृष्णानं शिकविलं. शिवाजीराजांनी सतराव्या शतकात ओळखलं. ज्या दिवशी आम्ही भारतीय कृष्णनीती विसरलो , त्या दिवसापासून आमची घसरगुंडी चालू झाली.

शिवाजीराजांच्या दिशेने संतापाने पाहात अन् फक्त हात चोळीत औरंगजेबालादिल्लीकडे जाणे भागच होते.

पुढचे पाऊल पुढेच पडेल

शिवाजीराजांनी यावर्षी (दि. २३ ते ३० एप्रिल १६५७) एका अत्यंत अवघड अशा धाडसी राजकारणात हात घातला. मोगलांसारख्या दैत्य बळाच्या सत्तेविरुद्ध पहिला हल्ला केला. मोगली ठाणी मारली.

औरंगजेबानं सर्व पाताळयंत्री डाव आणि ढोंगबाजी करून दिल्ली कब्जात घेतली. त्याने बापाला आगऱ्याला कैदेत ठेवले. तो ' आलमगीर ' बनला. म्हणजे जगाचा सत्ताधीश! या त्याच्या

आलमगीर पदवीचा शिवाजीराजांवर काय परिणाम झाला ? राजांवर दहशत बसली का ? छे! पण ते खिन्नतेने बहुदा हसले असावेतराजपुतांच्या राजनिष्ठेला.

पण इराणच्या बादशाहवर मात्र परिणाम झाला. याचे नाव होते शहा अब्बास सानी. त्याला औरंगजेबाचा राग आला. तिरस्कार वाटला आणि कीवही. पण त्याने एक पत्र औरंगजेबाला लिहिले. त्यांत शहा अब्बास लिहितो : 'अरे! तू आलमगीर केव्हा झालास ? जगाचा सत्ताधीश! आलमगीर ? तो दक्षिणेकडे (म्हणजे महाराष्ट्रात) असलेला शिवाजी तुला हैराण करतोय. त्याचा बंदोबस्त तुझ्याने होईना आणि तू आलमगीर ?'

म्हणजे या आणि पुढच्या काळात शिवाजीराजांच्या धुमाकुळाची रणधुमाळी इराणच्या तेहरान राजधानीपर्यंत पोहोचली.

शिवाजीराजांच्या राज्यकारभारात आणि रणकारभारात एक गोष्ट अतिशय प्रकर्षाने दिसून येते. ती म्हणजे स्वावलंबन. कुठेही, कुणाकडेही मदतीच्या-भिक्षेच्या आशाळभूतपणाने ते बघत नाहीत. अन्नधान्य, युद्ध साहित्य, गडकोटांची बांधणी, दारूगोळा आणि आर्थिक खजिना सदैव समृद्धच असला पाहिजे, हा त्यांचा कडक आग्रह होता. स्वराज्याला कधीही आर्थिक कर्ज काढण्याची वेळ आलीच नाही. यात अनेक गोष्टी प्रकर्षाने नजरेत भरतात. आवश्यक तेवढा खर्च, आवश्यक ती काटकसर, उधळपट्टीला पुरता पायबंद, शिस्त चिरेबंद, भ्रष्टाचारी, गुन्हेगारी पक्की जेरबंद. एकदा का सरकारी सेवकांना लाच खायची सवय लागली की, रयतेची दुःखे आणि तेवढेच शाप राज्यकर्त्याला सोसावे लागतात हे राजांनी पक्कं जाणलं होतं. 'रयतेस आजार देऊ नये. रयतेच्या भाजीच्या देठासही हात लावू नये. रयत दुःखी झाली तर म्हणू लागेल की, यापेक्षा मोगल बरे! मग मराठीयांची इज्जत वाचणार नाही.' हा महाराजांचा राज्यकारभार. राज्यसंसार. एखाद्या दक्ष पण तेवढ्याच प्रेमळ अशा गृहिणीसारखा राज्यकारभार महाराज करीत होते. न्याय चोख होता. अन्याय करणाऱ्यांना

कडक शिक्षा होत होत्या. कामगिरी करणाऱ्यांना ते पोटाशी मायेनं घेऊन कौतुक करीत होते. म्हणूनच जुन्या पत्रांत राजांच्याबद्दल शब्द येतात बेलाफुलासारख्या भक्तीचे, तुळशी-दवण्यासारख्या अन् चाफा-बकुळीसारख्या सुगंधांचे. हे बघा ना! 'राजश्रींचे राज्यम्हणजे देवताभूमी', 'हे श्रींचे राज्य आहे', 'हे श्रींच्या वरदेचे राज्य आहे.'

शिवाजी महाराज फार फार प्रेमळ होते. गुणी आणि कष्टाळू परमार्थवंत आणिचारित्र्यवंत संतसज्जनांचे ते नम्र भक्त होते. कोणत्याही धर्माच्या, पंथांच्या वाजातीच्या ईश्वरभक्तापुढे ते हात जोडून होते. पण कोणत्याही राजकारणात वाराज्यकारभारात त्यांनी या संतांचा हस्तक्षेप होऊ दिला नाही. त्याही संतांनी फक्त देवभक्ती, लोकजागृती आणि लोकसेवाच केली. यात कोणीही सरकारी संत नव्हताच.

शिवाजीराजा एक माणूस होता. तो अवतार नव्हता. आपण शिवाजीराजांच्या दैदिप्यमान पराक्रमी कृत्यांनी आणि उदात्त आचरणाने दिपून जातो. आपले डोळेभक्तीभावाने मिटतात. नको! ते डोळे उघडण्याची आवश्यकता आहे.

शिवाजीमहाराजांनी अचूक संधी साधून, आपल्या कर्दनकाळासारख्या महाभयंकरअसलेल्या सत्तेवर जुन्नर, नगर, श्रीगोंदे इत्यादी ठाण्यांवर हत्यार चालविले, हे पाहून औरंगजेबाचे डोळे खाडकन उघडले. वटारले गेले. तो या गोष्टीचा बदला नक्कीच घेणार होता. पण दिल्ली ताब्यात आल्यावर स्थिरस्थावर व्हायला वेळ लागणार होता. त्यावेळचाही फायदा घेणार होते. शिवाजीराजे! त्यांनी औरंगजेबी सत्तेखालचे कोकणातले उत्तर ठाणे जिल्ह्यातले काही किल्ले घेतलेच. राजांच्यासारखा अचूक संधीसाधू राष्ट्राला नेहमीच हवा असतो.

याचवेळी (इ. स. १६५७ उत्तरार्ध) राजांनी कोकणात आपला घोडा उतरविला. कारण त्यांना संपूर्ण कोकण समुदासकट स्वराज्याच्या कब्जात हवे होते. राजांनी दादाजीरांझेकर आणि सखो कृष्ण

लोहोकरे यांना ऐन दिवाळीच्या तोंडावर कल्याण आणि भिवंडी जिंकावयास रवाना केले , जिंकले. या दोघांनीही एकाच दिवशी कल्याण ,भिवंडी काबीज केली. या दिवशी दिवाळीतील वसुवारस होती. (दि. २४ ऑक्टो. १६५७) दुर्गाडी किल्ल्यावर झेंडा लागला. इथे भूमीगत धन हंडे भरून राजांना मिळाले. लक्ष्मीपूजन सार्थ झाले. कल्याणच्या खाडीत मराठी आरमाराचा शुभारंभ झाला. आगरी , भंडारी आणि कोळी जवान सागरलाटेसारखे महाराजांच्याकडे धावतआले. आरमार सजू लागले. पैशात किंमतच करता येणार नाही , हिऱ्यामाणकांनी तुळा करावी अशी ही कोकणची जवान आगरी , कोळी , भंडारी माणसं आरमारावर दाखल झाली. कोकणची किनारपट्टी हळूहळू स्वराज्यात येऊ लागली. आंबा पिकत होता , रसगळत होता पण कोकणचा राजा उपाशीपोटीच झोपत होता. आता स्वराज्यात आमराया बहरणार होत्या. नारळी सुपारी चवरीसारख्या डुलणार होत्या. कोकणचा हा उषःकाल होता.

कल्याण भिवंडीपासून दक्षिणेकडे कोकणवर महाराजांची मोहीम सुरू झाली. एकेक ठाणं भगव्या झेंड्याखाली येऊ लागलं

आलं उधाण दर्याला

मोगली ठाण्यांवर शिवाजीराजांनीअचानक हल्ले केल्यामुळे औरंगजेब संतापलेलाच होता. पण आत्ता यावेळी काहीच करता येत नाही. हे लक्षात घेऊन तो दिल्लीला गेला. पण त्याच्यामनात शिवाजीराजांचा पुरेपूर काटा काढायचा हे नक्कीच झालं. विस्मय वाटतो ,तो राजांच्या कमालीच्या धाडसाचा. एका कर्दनकाळ सत्तेच्या विरुद्ध आपणहून बेमुर्वत हे असलं लष्करी राजकारण करायचं राजांनी साहस केलं ही अत्यंत मोठी झेप होती. पण ती अतिशय विचारपूर्वक म्हणजेचअभ्यासपूर्वक होती. तो वेडेपणा नव्हता. तो मिळत असलेल्या संधीचा अचूक अन्हमखास फायदा घेणं होतं. तो फायदा राजांना झालाच.

अशा अनेक संधी पुढच्या इतिहासात पेशव्यांना लाभल्या. पण त्याचा फायदा क्वचितच एखाद्या प्रसंगी घेतला गेला. तसा प्रत्येक संधीचा फायदा इंग्रजांनी आमच्याविरुद्ध अचूक टिपला. लहान वयात आणि आपल्या लहानशा सैन्यानिशी राजांनी अनेकदा अवघड डाव धाडसानं जिंकले. ज्याला नेतृत्व करायचं आहे, त्याने शिवचरित्राचा बारकाईने अभ्यास करावा. काळजांत अचूक कल्पनेची कळ येईल. बुद्धीत बळ येईल अन् पदरात फळ पडेल. आता आपण शिवाजीराजांचा नुसताच जयजयकार जरा कमीच करावा!

दि. २४ ऑक्टोबर १६५७ या दिवशी शिवाजीराजांनी कल्याणपासून दक्षिण कोकणात सावंतवाडीपर्यंत वादळी स्वारी मांडली. महिनोन्महिने राजा स्वारीवर आहे, त्याला विश्रंती सोसतच नाही. या कोकण मोहिमेत संपूर्ण कोकण महाराजांच्या कब्जात आलं असं नाही. पण किनाऱ्यावरचे अनेक किल्ले आणि काही जलदुर्ग महाराजांनी सुसरीनंशेपटाचा फटकारा मारून एकेक भलामोठा मासा मारावा, तसा एकेक जलदुर्ग राजांनी मटकावला. हरणेचा किल्ला, जयगड, घेरिया, देवगड, रेडी अन् थेट तेरेखोल शिवाय सह्यादीच्या अंगाखांद्यावरती असलेले अनेक गिरीदुर्ग महाराजांनी काबीज केले. केवढं प्रचंड वादळ आहे हे! आमच्या तरुण मनात असंच काही अचाट कर्तृत्व, आजच्या हिंदवी स्वराज्यात आपणही गाजवावं असं येतंच नाही का ? का येत

नाही ? आळस ? अज्ञान ? बेशिस्त ? अभिमानशून्यता ? आत्मविश्वासाचा अभाव ? अल्पसंतुष्टता ? सगळं च काही!

याच काळात इंग्लिश टोपीवाले व्यापारी, बंदुकवाले लष्करी पोर्तुगीज अन् सारेच अठरा टोपीकर फिरंगी हजारो मैलांवरून सागरी मार्गाने भारतात येत होते. उंदराच्या कानाएवढे आणि विड्याच्या

पानाएवढे यांचे देश. नकाशावर लौकर सापडतही नाहीत. पण त्यांची महत्त्वाकांक्षा लाटेवर स्वार होऊन आम्हाला लुटायला आणि कुटायला येतहोती.

कोकणातील या स्वारीत (इ. स. १६५७ ते ५८) शिवाजीराजांच्या नजरेस अनेक गोष्टी आल्या. काही सुखावणाऱ्या तर काही मिरचीसारख्या झोंबणाऱ्या त्यात राजांना जी कोकणी मनं आणि मनगटं गवसली, ती फारच मोलाची होती. मायनाक भंडारी, बेंटाजी भाटकर, दौलतखान, सिदी मिस्त्री, इब्राहिमखान, तुकोजी आंग्रे, लायजीकोळी सरपाटील आणि असे अनेक. आगरी भंडारी, कोळी, कुणबी, प्रभू, सारस्वत मंडळी महाराजांच्या या जागर-गोंधळात कर्तृत्वाचे पोत पेटवून राजांच्या भोवती हुकूम झेलायला अधीरतेन गोळा होऊ लागली. हे सारेच समाजगट खरोखर गुणी होते. शौर्य, धाडस, कल्पकता, निष्ठा पराक्रमाची हौस आणि उत्तुंग महत्त्वाकांक्षा या तरुणांच्या रोमरोमात उसळत होती. राजांनी या कोकणी चतुर काळसुंद्यांचा अचूक उपयोग करायच्या योजना आखल्या. कृतीतही आणल्या.

या आगरी, कोळी, भंडारी पोरांचं काय सागरी अप्रूप सांगावं? जन्मल्यावर यांना आधी समुदात पोहता येत होतं. अन् मग जमिनीवर रांगता येत होतं.

एकच पुढच्या काळातील इतिहासातील साक्ष सांगू का? शिवाजीराजांच्या मृत्युनंतर औरंगजेबानं मराठी राज्य गिळून टाकण्याकरता अमाप दळवादळ घेऊन इथं स्वारी केली. पंचवीस वर्ष तो मराठी देशावर थैमान घालत होता. पण कोकणात किनारपट्टीचा एकही सागरी किल्ला अन् कोकणची वीतभर जमिनही औरंगजेबाला पंचवीस वर्षात जिंकता आली नाही. अजिंक्य! कोकण अजिंक्य, भंडारी अजिंक्य, आगरी अजिंक्य, कोळी अजिंक्य, समुद अजिंक्य, मराठी राज्य आणि मराठी ध्वज अजिंक्य. हे कर्तृत्व कोणाचं? हे या कोकणी मर्दांचं.

आणि आज याच माणसांना आम्ही मुंबईत ' रामागाडी ' म्हणून भंडाडी घासायला लावतोय. मॅक्सी अन् साड्या धुवून वाळत घालायला लावतोय. हॉटेलात कपबश्या विसळायला लावतोय. वास्तविक यांचा मान भारताच्या आरमारी नौकांवरून शत्रूवर तोफा बंदुकांनी सरबत्ती करण्याचा आहे. ही सारी मार्शल रेस आहे.

शिवाजीमहाराजांनी तीनशे वर्षांपूर्वी हे ओळखलं. कोकण अजिंक्य बनवलं. आमच्या लक्षात केव्हा येणार ? ब्रिटीश विल्यम पिप्ससारखा एखादा कान्होजी आंग्रा , मायनाक भंडारी किंवा एखादा मराठी दौलतखान आम्हाला आज लाभेल का ?

मराठ्यांची पोरं आम्ही भिणार नाही मरणाला

याच कोकण स्वारीतून (इ. स. १६५७ - ५८) शिवाजीराजे कुडाळपर्यंत समुद्र आणि भूमी कब्जात घेत पोहोचले होते. देशावरीलही लोणावळ्याजवळच्या अनेक किल्ल्यांचा कब्जा राजांनी घेतला होता. राजमाची , लोहगड , तुंगतिकोना आणि पूर्वी शहाजीराजांच्यासाठी बादशाहच्या ताब्यात देऊन टाकलेला कोंढाणा राजांनी काबीज केला होता. कोकणातील पण सह्याद्रीवर असलेले माहुली , कोहजगड , सिद्धगड , मलंगगड , सरसगड , इत्यादी गडही जिंकले होते. स्वराज्य वाढलं होतं.

विजापूरचा अर्धांगवायू झालेला बादशाह मोहम्मद आदिलशाह चार नोव्हेंबर १६५६ रोजी मृत्यू पावला होता आणि त्याचा मुलगा अली आता बादशाह झाला होता. हा अली वयाने १७ - १८ वर्षांचाच होता. त्याची आई ताजुल मुख्खदीरात उर्फ बडीसाहेबा हीच सर्व कारभार पाहत होती.

कचितच एखाद्या झटापटीत स्वराज्याच्या मावळी सेनेचा पराभव होत होता. नाही असं नाही. पण उल्लेख करावा असा एकही विजय या काळात आदिलशाही सेनेला कुठेही मिळाला नाही. सर्वत्र

विजयाचाच घोष उठत होता मराठ्यांचा. त्यामुळे आधीच हादरून गेलेल्या विजापूरच्या शाही दरबारची अवस्था चिंताक्रांत झाली होती. खरं म्हणजे ही विजयाची गगनभेदी गर्जना साडेतीनशे वर्षांच्या गुलामगिरीनंतर एकदम उठली होती. हीच शिवक्रांती सगळीकडेच परकीय शत्रू विस्मित आणि बेचैन झाले होते. स्वकीय शत्रूंना काय तोटा ? त्यांचं पोट सततच दुखत होतं. राजांच्या या सुसाटकोकण स्वारीमुळे (इ. स. १६५७ - ५८) आदिलशाही गलबलून गेली होती. शिवाजीविरुद्ध काय करावं हेच बड्या बेगमेस आणि शाहास समजत नव्हतं. विचार करीत बसायलाही सवड नव्हती. सतत मराठी वादळाच्या बातम्या येत होत्या.

या मराठी विजयांचं मर्म कोणचं होतं ? का जय मिळत होते ? असं कोणचं 'मिसाईल' महाराजांना गवसलं होतं ? आम्ही तरुणांनी आज याचा अभ्यास केला पाहिजे. महाराजांनीच अनेक प्रसंगी स्वतः उद्गारलेल्या शब्दांत ते मर्म सापडले. ते आपल्या मावळ्यांना म्हणताहेत.

'आपापले काम चोख करा', 'हे राज्य श्रीच्या आशीर्वादाचे आहे', 'पराक्रमाचे तमाशे दाखवा', 'या राज्याचे रक्षण करणे हा आपला फर्ज (कर्तव्य) आहे, त्यांस चुकू नका.' सिंधू नदीचे उगमापासून कावेरी नदीचे पैलतीरापावेतो अवघा मुलूख आपला. तो मुक्त करावा, ऐसा मानस आहे.

आणि असेच कितीतरी वमीर् भिडवित असे शब्द महाराजांनी आपल्या जिवलगान्यापाठीवर हात ठेवून आयुष्यभर उच्चारले. हे शब्द हृदयी कोरूनच मावळ्यांनी स्वराज्याकरता सर्वस्व पणाला लावले. अनुशासन, शिस्त, निस्वार्थ सेवा, स्वच्छ राज्यकारभार आणि नेत्यांवरती नितांत विश्वास हे शिवशाहीच्या यशाचे मर्म होते. म्हणूनच हरघडी, हरदिवशी, नित्यनवा दिन जागृतीचा उगवत

होता. मावळ्यांच्या आकांक्षापुढे गगन रोज झुकत होतं , ठेंगणं ठरत होतं. त्यातूनच भरत होतं स्वराज्य आणि बहरत होते स्वाभिमानी संसार. आळस , अज्ञान , अन् अहंकार यांची हकालपट्टी झाली होती. अन् लाचारी , फितुरी आणि हरामखोरी यांना स्वराज्यात जागा नव्हती. असं सारं घडलं तरच राष्ट्र उभं राहत असतं. फुलत असतं.

शिवकालात तसं पाहिलं तर रणांगणावर होणाऱ्या जखमांमुळे कण्हण्याचेच क्षण रोज आणि अखंड उठत होते. पण पोरं हसत हसत कण्हत होती. अभिमानानं कण्हत होती , अन् मग कोणी एखादा शाहीर डफावर थाप मारून गर्जत होता. 'मराठ्यांची पोरं आम्ही , भिणार नाही मरणांला '

अन् मग माझ्यासारख्या सह्याद्रीच्या दऱ्याखोऱ्यात भिरभिरणाऱ्या गोंधळ्याला सुचू लागतं की ,

मऱ्हाठ्यांची	पोरे	आम्ही	नाही	भिणार मरणांला!
सांगुनि	गेला	कुणी मराठी	शाहीर	अवघ्या विश्वाला.
तीच	आमुची	जात	शाहीरी	मळवट भाळी भवानिचा.

पोत नाचवित आम्ही नाचतो. दिमाख आहे जवानिचा

कठीण नाही ते व्रत कसलं?

अगदी प्रारंभापासून जिजाऊसाहेब , शिवाजीराजे आणि राजकारभारी यांनी एक अत्यंत महत्त्वाची पद्धत स्वराज्यात सुरू केली. प्रधानमंडळापासून ते अगदीसाध्या हुज - यापर्यंत प्रत्येक स्वराज्य-नोकराला रोख पगार , वेतन. हे वेतनही प्रत्येकाला अगदी नियमितपणे मिळावे , अशी व्यवस्था कोणालाही नोकरीच्यामोबदल्यात वतन किंवा मिरासदारी दिली जात नसे. संपूर्ण

राज्यकारभाराची आर्थिक व्यवस्था वेतनावरच योजिली होती. सरंजामशाही आणि वतनशाही याला इथेच प्रतिबंध घातला गेला.

कोणत्याही बादशाहीत हा असा वेतनबद्ध राज्यकारभार दिसत नाही. सामान्यनोकरांना पगार असतील. पण बाकीच्या मोठ्यांना नेमणुका सरंजाम, जहागिर्या आणि वतनदाऱ्या होत्या. यामुळे अनुशासन राहतच नव्हते. शिवाजीराजांपाशी हुकमी शक्ती सतत सुसज्ज होती, यातील हे एक प्रबळ कारण होते. पगारी पद्धतीवरती राज्यकारभार करणारा शिवाजीराजा हा अर्वाचीन युगातला एकमेव राज्यकर्ता. त्यामुळे सरंजामशाहीतील दुर्गुण राजांनी अस्तित्वातच येऊ दिले नाहीत. आत्तापर्यंत बुडालेल्या बादशाह्या आणि विजयनगरचे राज्य का बुडाले याचा अचूक वेध शिवाजीराजांनी निश्चित घेतला होता. यात शंका नाही. त्या चुका आपल्या स्वराज्यात होता कामा नयेत. याकरिता ते अखंड सावधान होते. माणसांची परीक्षा होते ती कठोर संकटाच्या आणि भरघोस स्वार्थाच्या वेळी. ती वेळ सामोरी आलीच.

कमालीच्या अस्वस्थ आणि संतप्त झालेल्या आदिलशाही दरबारने एक प्रचंड निर्णायक मोहीम राजांच्या विरुद्ध योजिली. इ. स. १६४७ पासून ते आत्ता इ. स. १६५९ प्रारंभापर्यंत आदिलशाहीला शिवाजीराजे सतत पराभवाचे फटके देत होते. स्वराज्याचा मुलूख वाढत होता. कोकणातील फार मोठा प्रदेश, बंदरे आणि किल्ले राजांनी काबीज केले होते. स्वराज्याचं आरमार दर्यावर स्वार झालं होतं. आरमाराकडे म्हणजेच सागरी सरहद्दीकडे यापूर्वी वाकाटक राजांपासून ते यादव राजांपर्यंत अगदी शिलाहार आणि कदंब राजांपर्यंतही कोणी महत्त्व ओळखून लक्षच दिले नव्हते. कुणाकुणाचे थोडीशीच गलबते दर्यावर तरंगत होती. पण ती लुटपुटीच्यापोरखेळासारखीच. पोर्तुगीज आणि अरबांसारख्या महामहत्त्वाकांक्षी शत्रूला अन् चाचेगिरी करणाऱ्या कायमच्या शत्रूला धडक देण्याइतकी ताकद आपल्यात असली पाहिजे हे शिवाजीराजांनी अचूक ओळखलं. त्यांनी आरमार उभे करण्यास गतीने सुरुवात केली.

खरं म्हणजे ही आरमाराची परंपरा शालिवाहनांपासूनच चालू राहिली असती, तर पुढे शिवाजीराजांनी आपले आरमार असे जबर बनवले असते की, खरोखरच मराठ्यांचे लष्करी आणि व्यापारी जहाजे थेट इराणी, अरबी, युरोपी आणि आफ्रिकी किनाऱ्यांपर्यंत जाऊन धडकली असती. खऱ्या अर्थाने रुमशाम पावेतो आमचे आर्थिक आणि लष्करी साम्राज्य निर्माण झाले असते. पण 'सागरी पंचक्रोशी ओलांडली तर आपला धर्म बुडतो' अशी खुळचट कल्पना आमच्या धर्मपंडितांनी इथे रुजविली अन्वाढविली. आता शिवाजीराजांना आरमाराच्या श्रीगणेशापासून सुरुवात करावी लागत होती. स्वराज्याचे भाग्य असे की, कोकणातील साऱ्या दर्यावर्दी जमातींनी राजांना काळजापासून मदत केली. हाहा म्हणता दर्यावर दरारा बसला. आरमार हा एक स्वतंत्र लष्करी विभाग झाला. आरमारी सेनापती म्हणजे सरखेल म्हणजे सागराध्यक्ष हे पदराजांनी निर्माण केले.

आता विजापुराहून निघाला होता अफझलखान. आदिलशाहीने आणि राजमाता बड्याबेगमेने या खानाला अगदी स्पष्ट शब्दात हुकूम दिला की, 'हम लढाई करना चाहते नहीं', 'ऐसा बहाना बनाकर सिवाको धोका देना।' स्वराज्यासकट शिवाजी महाराजांचा आणि त्यांच्या सर्व साथीदारांचा 'निर्मूळ फडशा' पाडण्याकरिता ही प्रचंड मोहीम खानासारख्या सर्वार्थाने प्रचंड सेनापतीच्या नेतृत्वाखाली निघाली. (इ.स. १६५९ मार्च) एवढ्या मोठ्या प्रमाणात घोडदळ, पायदळ, तोफखाना आणि अपार युद्धसाहित्य विजापुराहून निघाले. सार्वभौम मराठी राष्ट्र उभी करण्याची महाराजांची कल्पना आणि महत्वाकांक्षा मुळासकट पार पार चिरडून टाकण्याकरता आदिलशाहने मांडलेला हा डाव होता.

जास्तीत जास्त दक्षतापूर्वक आणि योजनापूर्वक खानाने आराखडा आखला. शिवाजीला डोंगरी किल्ल्यांच्या गराड्यातून बाहेर, पूर्वेकडील सपाटीच्या प्रदेशावर यायला भाग पाडावे असा त्याचा पहिला प्रयत्न होता. म्हणूनच त्याने आदिलशाही हद्दीतील देवदेवस्थानांत धुमाकूळ

घालण्यास सुरुवात केली. तेथे त्याला कोण अडविणार ?त्याच्या स्वतःच्या सैन्यातही आमचीच माणसे मोठ्या संख्येने होती. जणू त्यांच्याच अध्यक्षतेखाली खान या देवस्थानांचे धिंडवडे काढत होता. यात त्याचा हेतू एकच होता. शिवाजीराजांना चिडविणे. त्यांच्या धार्मिक भावना कमालीच्या दुखविणे. हे केले की ,राजा चिडेल. भावनाविवश होईल आणि आपल्या विरुद्ध तो चाल करून येईल ,मोकळ्या मैदानी मुलुखात!

यातच शिवाजीराजांच्या राजकीय विवेकाला आणि लष्करी मुत्सद्देगिरीला आव्हान होते. खबरा मिळत होत्या. यावेळी महाराज कुडाळहून राजगडास आले. खान म्हणजे मूर्तिर्मत मृत्यूदूतच. राजगडावर साक्षात यमाचे दूत घिरट्या घालीत होते. राजांची अतिशय लाडकी राणी सईबाई क्षयाने अत्यवस्थ होती. खानाच्या बातम्यांनी स्वराज्य अस्वस्थ होते

हे चारित्र्य दधीचीचे, हे चारित्र्य मावळ्यांचे

महाराष्ट्राच्या हिंदवी स्वराज्यावरप्राणांतिक संकट येत असलेले पाहून भारतातील कोणकोण राजांच्या मदतीकरता येणार होते? राजपूत ? जाट ? बुंदेले ?गढवाल ? डोग्रा ? शीख ?कोणीही नाही. जे काही करायचं होतं ते राजांना आपल्या साध्यासुध्या गरीब मावळ्यांच्याजिवावरच करायचं होतं. साधीसहानुभूतीसुद्धा मिळण्याची वानवा होती. पण राजांचा पूर्ण विश्वास होता या आपल्या भावांवर आणि भवानीवर.

दरमजल खान फौजेनिशी पुढे सरकत होता. महाराजांना धार्मिक भावनेने चिडविण्याचा आणि सहा्यादीतून मोकळ्या मैदानावर काढण्याचा डाव पूर्णपणे फसला. वासरू जसं गाईपासून दूर जात नाही. तसंच महाराजांचं प्रेम सहा्यादीच्या गडकोट दऱ्याखोऱ्यांवर होतं. ते त्याला बिलगून होते.

याचवेळी दिल्लीत बादशाह बनलेला औरंगजेब काय विचार करीत होता ? हादखबनचा आखाडा त्याला दिसत होता. तो शिवाजीराजांवरही भयंकर चिडलेला होता आणि अफझलखानाशीही म्हणजेच विजापूरच्या आदिलशाहीशीही त्याचं शत्रूत्वच होतं. त्याने साधा सरळ विचार केला की , आपले हे दोन्हीही शत्रूच आहेत. आदिलशाह आणि सीवा. हे दोघेही आपसांत झुंझणार आहेत. यातील जो कोणी शिल्लक उरेल त्याच्याविरुद्ध नंतर आपण पाहू काय करायचं ते! बहुतेक उरणार अफझलखान. शिवाजी संपणार. हरगीज संपणार!

गोव्याचे पोर्तुगीजही अलिप्तच राहिले. जंजिऱ्याच्या सिद्दीची हौस मराठी राज्यकोकणातून मुरगाळून काढण्याचीच होती. पण यावेळी महाराजांच्या विरुद्ध फार मोठी गडबड करण्याची कुवत त्याच्यात नव्हती. जी गडबड थोडीफार सिद्दीने केली ती महाराजांच्या मराठी सरदारांनी उधळून लावली. सिद्दी गप्प बसला.

आता सरळसरळ डाव होता अफझलखान विरुद्ध शिवाजीराजे. शिवाजी डोंगरातून बाहेर पडत नाही हे खानाला दिसून आले तरी तो प्रयत्न करीत होता. वाईत आल्या आल्या (इ. स. १६५९ मे) त्याने स्वराज्याच्या पूर्व कडेवर असलेली चार ठाणी सात हजार फौज पाठवून एकदम जिंकली. ठाणी अगदीच लष्करी बाबतीत लहानशी होती. शिरवळ , सासवड , सुपे आणि पुणे.

या झडपेचा मराठी रयतेवर नक्कीच दहशती परिणाम होईल. लोक घाबरतील , आपल्याकडे येऊन सामील होतील अशी त्याची अपेक्षा होती. या दहशतीच्या जोडीला लोकांना धनदौलतीचे आमिष दाखविले तर ही खेडवळ मावळी माणसं नक्कीच आपल्या पायाशी येतील अशी खानाला खात्री वाटली. त्याने मावळच्या देशमुख सरदारांना आदिलशाहीच्या शिक्कामोर्तबीची फर्माने पाठविली. त्या फर्मानात शाहने या सरदारांना फर्मावले होते की , ' शिवाजीची बाजू सोडा आणि नामजाद सरदार अफझलखान यांससामील व्हा. जर सामील झालांत तर तुमचं कोटकल्याण करू. पण

जर शिवाजीच्याच बाजूला राहून बादशाहीविरुद्ध वागलांत तर तुमचा साफ फडशा उडवू. याद राखा!
आम्ही शिवाजाचा मुळासकट फडशा पाडणार आहोत '!

हे असलं भयंकर जरवेचं पण तेवढंच गोड आमिषाचं फर्मान महाराजांच्या सर्व मावळीसरदारांना खानानं पाठविले. पहिलंच फर्मान वाईपासून अवघ्या पाच कोसावरअसलेल्या कान्होजी नाईक जेथे यांना मिळालं. कान्होजी नाईक ते फर्मान घेऊनच राजगडावर शिवाजीमहाराजांकडे आले. आपल्या पाचही तरुण पुत्रांसह आले आणि त्यांनी महाराजांना आभाळाएवढ्या विश्वासानं सांगितले की ,
'आपण अजिबात चिंता करू नका. मावळच्या सर्व सरदारांच्यानिशी मी तुमच्या पायाशी आहे. मी माझ्याघरादाराव पाणी सोडतो. '

केवढा प्रचंड विश्वास हा! आणि कान्होजींनी मावळच्या सर्व देशमुखांना सांगाती घेऊन महाराजांकडेच धाव घेतली. फक्त उतवळीकर खंडोजी देशमुख हा एकमेव सरदार आधीच अफझलखानाला जाऊन मिळाला होता. बाकीचे सर्व जिवलग स्वराज्याच्या झेंड्याखाली!

खानाला वाटलं होतं की , लाचार भित्र्या भिकाऱ्यासारखे हे मावळे माझ्या छावणीत सेवा करायला येतील. त्याची पूर्ण निराशा झाली. तरीही त्याने एक गंमत केली. या शिवशाही सरदारांच्या घरात नव्या पिढीतील पोरं होती. कुणाचा मुलगा , कुणाचा पुतण्या , कुणाचा भाऊ इत्यादी या तरुण पोरंांच्या नावानं. खानानं नवी अशीच आमिषाची फर्मानं पाठविली. पण एकही पोरगा खानाला जाऊन मिळाला नाही. सारं स्वराज्यच महाराजांच्या पाठीशी खडं झालं.

महाराजांनी हे निर्माण केलं. आजच्या भाषेत त्याला म्हणतात राष्ट्रीय चारित्र्य. राष्ट्रीय निष्ठा. हे जर आपल्यापाशी असेल तर आपण शत्रूचे पॅटन रणगाडे ही उलथून पाडू शकतो. कान्होजींसारखे परमवीर अब्दुल हमीद आमच्यात तळपू शकतात. आमच्याआकांक्षांचे झेंडे गगनात चढू शकतात

महाराजांचे राजकारण म्हणजे बुद्धिबळाचाच डाव

शिवाजी महाराजांनी तीनशे वर्षांपूर्वी आम्हाला केवढं मोलाचं लेणं दिलं! राष्ट्रीय चारित्र्य. नॅशनल करेक्टर. हे असेल तर यशकीर्तीचें गगनच काय पणसूर्यमंडळ गाठता येईल. शून्यातून स्वराज्य निर्माण करणाऱ्या छत्रपतींनी औरंगजेबासारख्या कर्दनकाळ वैज्यालाही दाखवून दिलं की, हा शिवाजीराजा मरणपावला तरीही इथं हजारो शिवाजीराजेच उभे असतील ते न वाकता, लाचारीने न झुकता, भगीरथ कष्टांनीही न थकता महाराष्ट्र स्वराज्यासाठी अखंड पंचवीस-पंचवीस वर्ष झुंजत राहतील. ते सारे शिवाजी वाकणारही नाहीत, अन् मोडणारही नाहीत. त्यांच्या त्यागानं दिल्लीचं तख्त दुभंगेल.

हेच शिवराष्ट्रीय अन् महाराष्ट्रधर्मीय आमचं कर्तृत्व आणि आमची आकांक्षा, पुढच्या इतिहासात साक्षात, प्रत्ययास आली नाही का? आलीच! हे लेणं आम्ही कधीही गंजू देता कामा नये. हे लेणं आम्ही कधीही हरवून बसता कामा नये. माझ्या कुमार नातवंडांनो, मी हे महाराष्ट्र टाइम्समध्ये 'आकांक्षांपुढति जिथे गगन ठेंगणे' हे सदर मांडतोय, ते केवळ केवळ या एकमेव हेतूनेच. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे असंख्य, उदात्त, उत्कट आणि उत्तुंग सद्गुण जर आम्ही सतत हृदयात जागे ठेवले तरच या चरित्राचा उपयोग. नुसतेच पुतळे अन् नुसत्याच पूजा व्यर्थ आहेत. निजीर्व आहेत.

अफझलखानच्या स्वारीमुळे महाराजांचे शतपैलू नेतृत्व आणि त्यांच्या शिलेदारांचे शतपैलू कर्तृत्व आपल्याला या एकाच मोहिमेत प्रत्ययास येतेय. या मोहिमेत महाराजांनी राजधानी राजगड युद्धासाठी न निवडता त्यांनी प्रतापगडसारखा गड निवडला. प्रतापगड म्हणजे जणू विधात्यानेच रचून ठेवलेला सहायादीतील अत्यंत बिकट चक्रव्यूहच. महाराजांचा सहायादीच्या नैसर्गिक

रचनेचा , म्हणजेच भूगोलाचा अभ्यास किती सूक्ष्म आणि अचूक होता हे लक्षात येते. अर्थात केवळ जावळी प्रतापगडच काय , पण अवघ्या कोकण , सह्याद्री , समुद्र , मावळपट्टा किंबहुना अवघा महाराष्ट्रच त्यांनी सूक्ष्मतेने हेरला होता. येथील नद्या , निबिड अरण्ये , दऱ्याखोरी , पश्चिम समुद्र , पठारे आणि अशा अवघ्या मराठी मुलुखातील माणसंही त्यांनी अचूक हेरली होती. त्यांच्या सैन्यात कोकणातील जवान होते अन् त्या दूरवरच्या चंदपुरी गोंडवनातील गोडंही होते. सारेच होते उघड्या शरीराचे , निधड्या छातीचे , अन् कडव्या इमानाचे.

अफझलखान प्रयत्न करीत होता अशा या निबिड चक्रव्यूहातून महाराजांना मोकळ्या मैदानावर हुसकून आणण्याचा. त्याचे याबाबतीतील सर्व डाव वाया गेले.

महाराजांच्या मनात या मोहिमेचा तपशीलवार आरखडा आखला जात होता. प्रत्येकपाऊल अतिशय सावधपणानं महाराज टाकीत होते. विजापुराहून निघाल्यापासूनवाईत येऊन पोहोचेपर्यंत खानाने अनेक पेचदार डाव टाकले. भावनेला डिवचले. चार ठाणी काबीज केली पण महाराजांनी या काळात कुठेही प्रतिहल्ले केले नाहीत. ठाणी जाईपर्यंत ती राखण्याची शिकस्त केली. पण गेल्यानंतर ती परत घेण्यासाठी अजिबात प्रतिहल्ले केले नाहीत. उलट ठाणी गेल्यावर महाराजांनी सरसेनापती नेताजी पालकरांना त्यांनी सांगितले , 'ही गेलेली ठाणी परत घेण्याचा आत्ता अजिबात प्रयत्न करू नका. '

या काळात महाराजांच्या सैन्यानं खानाच्याविरुद्ध कुठेही लहानसाही हल्ला केला नाही. खानाला या काळात महाराजांनी कधीही पत्र वा राजकारणी बोलणी करण्यासाठी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष दूत पाठविला नाही. अगदी गप्प राहिले. झडप घालण्यापूर्वीचिंत्ता जसा दबून बसतो , डरकाळ्या फोडत नाही , तसे यामुळे खान बुचकळ्यातच पडला होता. या शिवाजीच्या मनांत आहे तरी काय याचा त्याला थांगपत्ताही लागत नव्हता. पावसाळ्याचे चार महिने उलटल्यावर प्रथम खानानेच आपला वकील कृष्णाजी भास्कर कुलकर्णीर् यांस वाईहून महाबळेश्वराच्या पर्वताच्या पलिकडे

दरीतअसलेल्या प्रतापगडावर पाठविले. महाराजांना डोंगरातून बाहेर काढण्याचा खानाचा हा शेवटचा प्रयत्न. त्याने वकीलाबरोबर पत्रही दिले होते. खानाची अशी दरडावणी होती अन् वकीलाची गोडगोड बोलणी होती की , ' प्रतापगडाहून आम्हांस वाईत भेटण्यासाठी हुजुरदाखल व्हा , ' म्हणजे आमच्या पंजात या! आमच्या घशात येऊन पडा.

हेही खानाची गोडगोड अर्जवणी अन् कठोर दरडावणी महाराजांनी अतिशय कुशलतेने अन् खानालाच प्रतागडाच्या खाली येणे भाग पाडले अगदी नम्रतेने. शरणागतीच्या भाषेत.

या काळात स्वराज्याच्या हेरांनी आपली कामगिरी अतिशय उत्कृष्ट कौशल्यानी आणि तत्परतेने केली. याचवेळी राजापूरच्या बंदरात , कोकणात आदिलशाहीची तीन लष्करी गलबते येऊन थांबली होती. जर युद्ध भडकले आणि कोकणात पसरले तर अफझलखानाला या गलबतातील युद्धसाहित्याचा उपयोग व्हावा हा आदिलशाही हेतू होता. गलबते सुसज्ज होती. पण त्यांवरील शाही माणसे पूर्ण गाफील होती. इतकेच नव्हे तर खानाची छावणी , पुणे , सातारा , कोल्हापूर आणि सांगली या भागातील आदिलशाही ठाणी आणि प्रत्यक्ष खानही वाढत्या प्रमाणात गाफीलच बनत होता. ही किमया महाराजांच्या वकीलाची , हेरांची आणि प्रत्यक्ष महाराजांच्या बोलण्याची.

या साऱ्याचा परिणाम ? पराभव कुणाचा ?

सश्रद्ध, पण सावधान असावे!

स्वतः पूर्ण सावध राहून शत्रूलागाफील बनवायचं आणि त्याच्यागाफीलपणाचा पुरेपूर फायदा उठवायचा हा शिवाजीराजांचा डाव. हाच त्यांच्या बुद्धीबळाचा डाव. आपल्या वकीलाच्या मार्फत

महाराज खानाला आपल्याचक्रव्यूहात गुंतवित चालले होते. खानाने प्रतापगडच्या पायथ्याशी यायचं मान्य केलं.

खरं म्हणजे इथं जावळीच्या जंगलात गडाच्या वाटेवर खान यायला कबूल झाला ही खानाची चूकच नाही का ? नाही. खानाला येणं भागच होतं. नाहीतरी तो दुसरं काय करू शकत होता ? त्याला शिवाजीराजा आपल्या मगरमिठीत हवा होता. त्याकरीता अखेर त्याला प्रतापगडावर हल्ला करण्याकरता तरी यावच लागलं असतं. त्याने सरळ विचार केला की , शिवाजी आपल्या भेटीसाठी गडावरून खाली यायला तयार होतोय. म्हणजेच आपण गडापर्यंत युद्ध न करताच , विना अडथळा जाऊन पोहोचू शकतोय तेही आपल्या फौजेसह. म्हणून खानाने ही फार मोठी अनुकूल गोष्ट घडणार आहे हे लक्षात घेऊन प्रतापगडाखाली यायचं ठरविलं.

यात त्याची काहीच चूक नाही. तो चुकला स्वतःच्याच गाफीलपणामुळे. राजकारण , दारुगोळ्याचं कोठार आणि तपोसाधना यांत किंचितही गाफील राहून चालत नाही. तपोभंग करायला केव्हा एखादी अप्सरा येईल याचा नेम नसतो. दारुगोळ्याचं कोठार उडवायला कुठून ठिणगी येईल याचाही नेम नसतो अन् राजकारणात एखादा चाणक्य , कृष्ण किंवा शिवाजीराजा केव्हा समोरच्याला उलथंपालथं करून टाकील याचाही नेमनसतो. खान याबाबतीत अत्यंत बेसावध राहीला. तेही स्वतःच्या मनात शिवाजीराजाचा विश्वासघाताने जीव घेण्याची इच्छा धरून.

खान वाईवरून महाबळेश्वराकडे निघाला. राजांना जिवंत किंवा ठार मारून कब्जात घ्यायचं अन् विजापुरला न्यायचं हे त्यानं अगदी निश्चित ठरविलं होतं.

या प्रतापगड कालखंडात महाराजांना अनेक मानसिक यातनांना तोंड द्यावे लागले होते. ते प्रतापगडावर राजकारणात व्यग्र असतानाच तिकडे राजगडावर त्यांच्या राणीसाहेब सईबाई या मृत्यू

पावल्या. (दि. ५ सप्टेंबर १६५९) हे दुःख सामान्य होतं का ? त्यांचा पुत्र संभाजीराजा हा अवघा दोन वर्षांचा होता. जिजाऊ साहेबांना चिंता आगीसारखी भाजून काढीत होती. आईची चिंता ही महाराजांना केवढी असहनीय होत होती. आईवर कमालीचं प्रेम करणारा हा पुत्र होता.

एक गोष्ट सर्वात चिंतेची होती, ती महाराजांच्यावर अपरंपार प्रेम करणाऱ्या मावळ्यांच्या मनस्थितीची. हे मावळे महाराजांवर रामायणातल्या हनुमंतासारखे अन्वानरदळासारखे प्रेम करीत होते. त्यांचा महाराजांना प्रथमपासूनच आग्रह होता की, 'महाराज, खानाला जातीने भेटू नका, धोका आहे. तो घात करील या डोंगरदऱ्यात खानाशी आम्ही झुंजतो. वर्षनवर्ष ही झुंजतो. पण तुम्ही त्या आगीत शिरू नका. '

मावळ्यांचे आणि सरदारांचे हे प्रेम अलौकीक होते. पण महाराजांचा डाव त्यामुळे अडखळत होता. शत्रूच्या जास्तीतजास्त फौजेचा आपल्या कमीतकमी फौजेनिशी, कमीतकमी वेळेत पूर्ण पराभव करण्याचा डाव महाराजांनी आखला होता. यावर हेसवंगडी म्हणत होते, 'हे जमलियास ठीक. पण न जमलियास कैसे होईल ?'

महाराजांचा जबरदस्त आत्मविश्वास आणि मावळ्यांचे जबरदस्त प्रेम यांचा हा संघर्षच होता.

आणि महाराजांनी एका मध्यरात्री अर्धवट झोपेतून खडबडून उठून आपल्या या सरदारांना आपलं स्वप्नच सांगितलं. महाराजांचे शब्द असे, "श्री भवानी आमच्या स्वप्नात आली. श्री आम्हांस बोलली की, 'लेकरा, त्याने (खानाने) माझा अपमान केला. त्वा काम काळजीने करावे. तुजला यश लाभेल. मीतर तुझी तलवारच होऊन राहिली आहे. ' श्री आम्हांस प्रसन्न झाली. "

अन् मग अवघ्यांना पटलेच की आता यश मिळणार. महाराजांनी जनतेच्या श्रद्धेचा केलेला हा अचूक उपयोग. श्रद्धा हे सामर्थ्य आहे. अंधश्रद्धा हे दौर्बल्य आहे. महाराजांनी आपल्या आयुष्यात कधीही अंधश्रद्धा ठेवली नाही. पण योग्य श्रद्धेचा आत्मबळ वाढविण्यासाठी असा उपयोग केला.

महाराजांनी खरोखरच आपल्या तलवारीचे नाव ' भवानी ' असे ठेवले.

खरंच महाराजांना स्वप्नात भवानीदेवी दिसली की ? ती बोलली का ? श्रीचं जाणे! पण स्वराज्यावर आलेलं भयंकर संकट या श्रीवरच्या सश्रद्धेनेच उधळलं गेलं. राज्य वाचलं, राजा वाचला. ध्वज वाचला हे मात्र सत्य. ज्याने त्याने आपल्या बुद्धीने आणि भावनेने निवाडा करावा. मात्र महाराजांचे आणि सरदारांचे सर्व काम अत्यंत सावधपणे , शिस्तबद्ध आणि योजनाबद्ध चालूच होते. खान महाबळेश्वरपर्यंत येऊन दाखल झाला होता

आकांक्षांना पंख विजेचे

अफझलखानाशी कसा प्रसंग घडणार आहे , याची कल्पना कुणालाच करता येत नव्हती. पण जो काही 'प्रसंग' होणार आहे त्यात काहीही घडो ; विजय , पराजय वा मृत्यू , तरीही कोणीही हाती घेतलेलं स्वराज्याचं काम थांबवू नये , हाच महाराजांचा आपल्या जिवलगाना कळकळीचा आदेश होता. त्याप्रमाणे 'प्रसंगा'नंतरच्या साऱ्या योजना महाराजांनी आधीच निश्चित केलेल्या होत्या. महाराजांचेच शब्द आहेत , ' आम्हांस काही दगाफटका झाला तरी नेताजी पालकरांचे हाताखाली तुम्ही सर्व झुंजत राहा. ' गीतेत श्रीकृष्णाने अर्जुनाला असंच सांगितलं आहे नाही ? कर्मण्ये वाधिकारस्ते! दि. १० नोव्हेंबर १९५९ , गुरुवार या दिवशी तो 'प्रसंग' घडणार होता. नेमका कसा? ते विधात्यालाच माहीत. पण स्वराज्याचा राजा आणि प्रत्येक सैनिक ठरल्याप्रमाणे आपापल्या जबाबदारीत गर्क होता. या दिवशी पहाटेपर्यंत सर्व सरदार आणि मावळे आपापल्या ठरलेल्या मोर्चावरती टपून बसले होते.

महाराजांनी यथासांग श्रींची पूजा केली. कुलोपाध्याय प्रभाकर भट्ट राजोपाध्ये यांनी पूजामंत्र म्हटले. महाराजांनी पूजा केली ? होय. पण संपूर्ण योजना दक्षतापूर्वक आखून रेखून सिद्ध केल्यानंतर ते पूजेस बसले होते. एखादा विद्यार्थी पूर्ण अभ्यास केल्यानंतर वडीलधाऱ्यांचा नमस्कारपूर्वक आशीर्वाद घेतो तसे. म्हणजेच महाराज तपश्चर्या करणारे होते. नवस करणारे नव्हते. नवस करणारे लोक देवाशी 'कॉन्ट्रॅक्ट' करतात. 'माझं अमुक काम होऊ दे, म्हणजे देवा मी तुझ्याकरता तमुक करीन.' अन् अजूनपर्यंत तरी शिवाजी महाराजांबद्दलच्या ऐतिहासिक विश्वसनीय कागदपत्रांत कोणत्याही कामाकरता किंवा हेतूकरता महाराजांनी कोणत्याही देवदेवतेला नवस केल्याची एकही नोंद सापडलेली नाही. ते नवसबाज नव्हते.

दुपार झाली. महाराज खानाच्या भेटीसाठी निघाले. जिवा महाला, सकपाळ, संभाजी कावजी कोंढाळकर, संभाजी करवर, सिद्धी इब्राहीम, येसाजी कंक वगैरे दहा जिवलग, महाराजांचे सांगाती होते. तेच ठरले होते. तेच येणार होते. पण बालेकिल्ल्यावरून उतरताना गडाच्या खालच्या परिसरात जे मावळी सैन्य ठेवले होते, त्यांनी महाराजांना बालेकिल्ल्याच्या पायऱ्या उतरून येताना पाहिलेच. या मावळ्यांचा किल्लेदार होता गोरखोजी काकडे. हे सारेच मावळे महाराजांना पाहून भारावले आणि त्यांना गराडा घालून म्हणू लागले, 'महाराज, तिथे (खानाचे भेटीचे जागी) धोका आहे. आम्हाला तुमच्या सांगाती घ्या.'

ठरलेल्या योजना जशाच्या तशाच पार पाडल्या पाहिजेत हा महाराजांचा कटाक्ष होता. कोवळ्या मायेच्या पोटी डाव बिघडणं योग्य नव्हतं. महाराज तरीही न रागावता त्यांना मायेने म्हणाले, 'दादांनो, जे ठरले तेच येतील.'

आणि महाराज ठरल्याप्रमाणेच भेटीच्या जागी शामियान्यापाशी आले. सर्वबाबतीतमहाराज अतिशय सावध होते , दक्ष होते.

शामियान्याच्या दाराशी महाराज पोहोचले. खानाने तंबूच्या बाहेर न येताच आतच महाराजांना म्हटले , 'तू अपनी हिम्मत बहादुरीकी शेखी बधारता है! बेआदब से बुरी राहपर क्यूं चलता हैं ? मेरा मातहत बन जा! अपनी सारी शेखी छोडकर इस अफझलखानको गले लगाओ!' आणि खानाने महाराजांना मिठी मारली. अन् क्षणातच त्याने महाराजांचे मस्तक आपल्या डाव्या बगलेत जोरात डाव्या हाताने करकचले. अन् आपली कट्यार काढून महाराजांच्या कुशीवर तडाखून घाव घातला. तो घाव नुसताच खरखरला. कारीगार झाला नाही. कारण महाराजांच्या अंगात पोलादी चिलखत होते. त्याच्या हे लक्षात आले असावे. कारण त्याने लगेच दुसरा घाव घालण्याकरता कट्यार उगारली अन् तो घाव घालणार , एवढ्यात महाराजांनी आपल्या डाव्या बाहीतील बिचवा खानाच्या पोटात खुपसला. किंकाळी फुटली. दग्याने महाराजांचा घातकरावयास आलेला खान स्वतःच गारद झाला.

जर महाराज प्रत्येक निमिषाला सावध राहिले नसते , तर तेच गारद झाले असते. हा साराच प्रसंग आता जगाला तपशीलवार माहीत आहे. या शामियान्यातील ती भेट म्हणजे या प्रतापगड प्रकरणाचा सूर्यबिंबाप्रमाणे केंद्रबिंदू आहे. पण सूर्यबिंबाचे ते किरण जसे दूरवर पसरलेले असतात , तसे या प्रकरणातील महाराजांच्या अलौकिकनेतृत्वाचे किरण दूरवर पसरलेले होते. त्याचा अभ्यास युवकांनी बारकाईने केलापाहिजे. महाराज गडावरून खानाच्या भेटीसाठी उतरले तेव्हा , देवाला नमस्कारकरून आणि तीर्थ घेऊन निघाले. त्याचवेळी वडीलधाऱ्या , स्वराज्यसेवकांचा अतिशय आस्थापूर्वक सल्ला आणि निरोप घेऊन ते निघाले. कुलोपाध्यायाला त्यांनी आदरपूर्वक बंदन केले.

पण तंबूतील प्रत्यक्ष भेटीच्या त्या प्रसंगानंतर काही क्षणात खानाबरोबर आलेल्या त्याच्या वकिलाने , म्हणजेच कृष्णाजी भास्कर कुलकर्णी याने खानाची तलवार उचलली

आणि महाराजांच्यावर तो घाव घालण्यासाठी धावला. महाराज निमिषभरही बेसावध नव्हते. त्यांनी क्षणात त्या वकिलाचा घाव अडविला. महाराजांनी त्याला चांगल्या शब्दांत कळकळीने बोलून घाव घालण्यापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला. खूप सांगितले. तरीही त्याने महाराजांवर तीनवेळा लागोपाठ घाव घातले. ते त्यांनी अडविले , उडवले. इतके सांगूनही कृष्णाजी भास्कर कुलकर्णी वकील ऐकत नाही , असं पाहिल्यावर महाराजांच्या भवानीचा सपकन फटकारा फिरला. अन् कुलकर्णी वकील ठार झाला. पाहिलंत ? गडावरून निघताना महाराजांनी कुलोपाध्याय प्रभाकरभट्ट राजोपाध्ये यांना सादर नमस्कार केला होता. कुलोपाध्यायांचा तो आशीर्वाद राजाला होता , स्वराज्याला होता. महाराजांचं मन आणि मस्तक नम्रतेनं वंदन करीत होतं. पण भेटीच्या जागी राजांवर म्हणजेच स्वराज्यावर घाव घालणाऱ्या कृष्णाजी भास्कराला ते ठार करीत होते.

खानाच्या बाजूने आलेल्या सरदारांत महाराजांचे एक चुलते , भोसले होते. म्हणजे महाराजांचे ते काकाच. किल्ल्याच्या पायथ्याशी झालेल्या युद्धात ते ठार झाले. महाराजांचा हुकूमच होता मावळ्यांना की , ' जे झुंजतील त्यांना मारावे. जे शरणयेतील त्यांस मारो नये. ' भोसले काका त्यात ठार झाले. पाहिलंत ? महाराज आपल्या स्वतःच्या वकिलाला म्हणजेच पंताजी गोपीनाथ बोकील यांना आदराने 'काका' म्हणत असत. त्यांना प्रेमाने आपल्या कुटुंबातीलच मानीत असत. या प्रतापगड प्रकरणात महाराजांनी नंतर पंताजी काकांचा भरघोस सादर सप्रेम गौरव केला.

महाराज आपल्या रक्ताच्या काकाला ठार मारीत होते अन् मानलेल्या काकांचा आदर करीत होते. खानाच्या वकिलाला ठार मारीत होते अन् आपल्या कुलोपाध्यायाला नमस्कार करीत होते. महाराजांचा हाच स्वराज्यधर्म होता. यालाच म्हणतात महाराष्ट्रधर्म. 'विंचू देव्हान्यासी आला , देवपूजा , नावडे त्याला। तेथे पैजाऱ्याचे काम , अधमासी व्हावे अधमा। ' हाच महाराजांचा धर्म होता.

आता थांबायला आणि थबकायला सवडच नाही

'हम लढाई करना चाहते नहीं', ऐसा बहाना बनाकर सीवाको धोका देना 'या आदिलशाहच्या हुक्माप्रमाणेच अफझलखानाने महाराजांना ठार मारण्याचा घातकी डाव केला. पण हा डाव त्याच्यावरच उलटला. महाराज अत्यंत सावध होते. अफझलखानच महाराजांच्या हातून भयंकर जखमी झाला. संभाजी कावजी कोंढाळकर या मावळी शिलेदाराने खानाचा शिरच्छेद केला. महाराजांना संपवावयास आलेला खान स्वतःच संपला.

त्यास त्याचा अहंकार आणि गाफीलपणा सर्वस्वी कारणीभूत होता. खान आपल्याला निश्चित दगा करणार आहे, मारणार आहे. याच्या अगदी विश्वसनीय बातम्या प्रारंभापासूनच महाराजांना समजलेल्या होत्या. त्यामुळे ते अत्यंत सावध होते. त्यातून पुराव्यानिशी हेही सत्य आहे की, खानानेच महाराजांवर पहिला घाव घातला. अशा परिस्थितीत महाराजांनी जर बेसावध, भोळसट आणि आमच्या नेहमीच्याच भारतीयस्वभावाप्रमाणे वेंधळेपणा ठेवला असता तर? तर महाराज मारले गेले असते. जगानेच 'हा सारा बावळटपणाचा परिणाम' म्हणून महाराजांनाच दोष दिला असता. असली भारतीय वेंधळी उदाहरणे इतिहासात काय कमी आहेत?

महाराजांच्या विचारसरणीवर आणि कृतीवर महाभारताचा, चाणक्यनीतीचा आणि योगेश्वर कृष्णनीतीचा फार मोठा परिणाम दिसून येतो. त्यांच्या दोन अन्य राजकीय घडामोडींतून हेच दिसून येते.

खानाच्या फौजेची मावळ्यांनी दाणादाण उडवली. पण हत्यार टाकून शरण आलेल्या शत्रू सैनिकांना त्यांनी ठार केले नाही. कोणाचीही विटंबना केली नाही. हाल केले नाहीत. नंतर सर्वांना सोडूनच दिले.

ही आमची संस्कृतीच होती. महाराजांना खानाचे प्रचंड युद्धसाहित्य, खजिना, हत्ती, घोडे वगैरे घरपोच मिळावे, तसे मिळाले.

मोहीम फत्ते करून रात्री महाराज सैन्यानिशी पुढच्या मोहिमेला निघाले. ११ नोव्हेंबर १६५९च्या पहाटे, म्हणजेच खानाच्या दारुण पराभवानंतर १५ तासांच्या आत महाराज वाईत येऊन दाखल झाले. ते आईला आणि कुटुंबियांना भेटायला प्रतापगडावरून राजगडाला गेले नाहीत. विजयदिन साजरा करण्यासाठी आणि अन्य जल्लोष गाजविण्यासाठी क्षणभरही न थांबता पुढील प्रचंड विजय मिळविण्यासाठी ते आदिलशाही मुलुखावर आणि किल्ल्यांवर तुटून पडले.

आम्ही उत्सवबाजांनी आज हे लक्षात घ्यावे. अवघ्या १५ दिवसांत (दि. २५ नोव्हेंबर १६५९) महाराज कोल्हापुरात, नेताजी पालकर विजापुरास, दौलोजी कोकणात राजापुरास आणि इतर चार मावळी सरदार शिरवळ, सासवड, सुपे आणि पुणे या ठाण्यांवर जाऊन धडकले. शिरवळ, सुपे ही चारही ठाणी मराठ्यांनी खानाच्या वधाच्याच दिवशी (दि. १० नोव्हेंबर) काबीज केली. राजापुरास खाडीत असलेल्या आदिलशाही लढाऊ गलबतांवर दौलोजी नावाच्या मराठी सरदाराचा छापा पडला. प्रत्यक्ष महाराजांनी नांदगिरी, वसंतगड, वर्धनगड, कराड, सदाशिवगड, भूषणगड इत्यादी शाही किल्ले काबीज केले. याच धडाक्यात पन्हाळगडासारखा अजिंक्य गड महाराजांनी २९ नोव्हेंबर रोजी घेतला. कोल्हापुरची महालक्ष्मी तीनशे वर्षांच्या गुलामगिरीनंतर स्वतंत्र झाली.

अफझलखानाच्या आक्रमणाचा परिणाम काय? स्वराज्य बुडालं नाही, वाढलं. दिरंगाई, आळस, चंगळबाजी अजिबात न होऊ देता हा प्रचंड विजय मराठ्यांनी मिळविला होता. आम्ही उत्सवबाजांनी हे पुन्हा पुन्हा लक्षात घेतले पाहिजे. महाराजांचे नुसते जयजयकार आता पुरे! नेताजी पालकराला थेट विजापुरावर सोडताना महाराज त्याला आज्ञा देत होते, 'सरनोबत, थेट विजापुरावर चालून जा. ते काबीज करा. अन् आदिलशाह बादशाहलाच ताब्यात घ्या.'

एवढी अफाट अन् अचूक झेप घेणारा दुसरा एखादा सेनापती वा राजा आपल्याला इतिहासात गेल्या एक हजार वर्षांत तरी सापडतोय का ? महाराजांच्या या उद्योगांत केवळ झोंडशाही नव्हती , क्रौर्य नव्हतं , तर त्या पाठीमागे उदात्त , उत्कट आणि उत्तुंग स्वातंत्र्याचे तत्त्वज्ञान होते. साधुसंत म्हणजे मानवतेचे महाउपासक. महाराजांच्या या पवित्र व पुण्यकरी कार्याला सर्व साधुसंतांचा आशीर्वादच होता. कोणाही अन्कोणत्याही धर्मातील संताने महाराजांच्या निषेधाचे पत्रक काढले नाही. त्यांना आशीर्वादच दिला.

आदिलशाहसकट राजधानी विजापूरही ताब्यात घेण्याची महाराजांची आकांक्षा होती. तसं घडलं असतं , तर महाराष्ट्रात केवढी क्रांती झाली असती पण सपाटीच्या प्रदेशात असलेले बळकट तटबंदीचे फार मोठे विजापूर शहर अवघ्या चार-पाच हजार स्वारांच्यानीशी काबीज करणे नेताजीला जमले नाही. सतत आठ दिवस नेताजी धडका देत होता. शहराच्या तटाबुरुजांवर शाही तोफखाना होता. माणूसबळ नेताजीपाशी अगदीच तुटपूंजे ठरत होते. अखेर त्याने माघार घेतली आणि तो महाराजांना सामील होण्यासाठी पन्हाळगडाकडे निघून गेला.

महाराजांचा स्वतंत्र तोफखाना नव्हता. धावत्या मराठी सैन्याबरोबर तोफखाना नेल्याचे एकही उदाहरण शिवचरित्रात नाही. कारण तोफाच नाहीत. मराठी किल्ल्यांवर तोफा असायच्या तेवढ्या होत्या. अशा या गरीब मराठी स्वराज्याने केवळ माणसांच्या आणि घोड्यांच्या जीवावर हे असे अवघड विजय मिळविले. युद्धसाधने कमी पैसा कमी , माणसे कमी , सारेच काही तोकडे आणि मुठभर. महत्वाकांक्षा मात्र एवढी अचाट होती की , त्यापुढे गगन ठेंगणे पडत होते.

रात्रंदिन आम्हा युद्धाचा प्रसंग!

स्वराज्याचा विस्तार वाईप्रतापगडापासून थेट पन्हाळाविशाळगडापर्यंत जाऊन पोहोचला. शत्रूच्या हातून घडणाऱ्या चुकांचा आणि अभ्यासशून्य कृतींचा महाराज नेमका फायदा उठवीत असत. महाराजांची लष्करी प्रतिभा, म्हणजेच गनिमी काव्यातील काचकता विलक्षण चपळ होती. हे मराठी कोल्हे कोणचा डाव टाकतील अन् केव्हा टाकतील याचा अंदाजही शाही सेनापतींना येत नव्हता. प्रतापगडाच्या अफझलखान मोहिमेत खानाला निश्चित यश मिळणार आहे आणि मराठी राज्यच संपणार आहे असे अंदाज नव्हे खात्रीच साऱ्यांना वाटत होती. त्यात इंग्रज आणि पोर्तुगीजही होते. खुद्द विजापूरच्या आदिलशाहला तर विजयाबद्दल शंकाच उरली नव्हती. जिवंत किंवा मेलेला सीवा विजापुरात केव्हा दाखल होतो याची तो वाट पाहत होता. झाले उलटेच. पराभव! शिवाजीची चढाई थेट पन्हाळ्यापर्यंत झालेली पाहून विजापूर थक्क झाले होते. त्यांनाही थांबून चालणार नव्हते. आदिलशाहनेघाईघाईने दुसरी चढाई पन्हाळ्याच्या रोखाने करण्याचा मनसुबा केला आणि रुस्तुमेजमा उर्फ छोटा रणदुल्लाखान आणि त्याच्या हाताखाली फाझलखान यांना मोठ्या फौजेनीशी पन्हाळ्याच्या रोखाने पाठविले. ही फौज नेमकी किती होती हे समजत नाही. पण पाच हजारांहून नक्कीच अधिक होती. ही शाही फौज येत आहे याच्या खबरा पन्हाळ्यावर महाराजांना आणि नेताजी पालकरास समजल्या. ही फौज दि. २८ डिसेंबर १६५९ या दिवशी (म्हणजे अफझल वधाच्यानंतर अवघ्या ४८ दिवसांनी) कोल्हापुराजिक पंचगंगेच्या परिसरात येऊन पोहोचली. महाराज आणि नेताजी हेही वादळाच्या वेगाने पन्हाळ्याहून या फौजेवर चालून आले. आधीच्या अफझल पराभावाने सारा आत्मविश्वास गमावून बसलेली ही फौज धीर धरूच शकली नाही. महाराज या फौजेवर तुटून पडले. शाही फौजेत घबराटच उडाली. पहिल्यांदा पळाला फाझलखान. मग बाकीच्या फौजेलाही पळण्याचा धीर आला. या लढाईला कोल्हापूरची लढाई असे म्हणतात. पण हिला लढाईच म्हणता येईल का? फारतर झटापट किंवा चकमक म्हणावे लागेल. पूर्ण पराभूत होऊन (न लढताच) शाही फौज सुसाट पळाली. महाराज तिचा पाठलाग करीत होते. पण त्यांनी पाठलागही

थांबविला अन् नजीकच्या मिरजेच्या भुईकोट किल्ल्याला वेढा घातला. किल्ला खूप मोठा होता. भोवती खंदक होता. पुन्हा इथं प्रशान् आलाच. मराठी सैन्याला तोफखाना नव्हता. अन्य हत्यारांनी जेवढे झुंजता येईल तेवढे प्रयत्न सुरू होते. महाराज स्वतः उभे होते.

इथे एक गोष्ट लक्षात येते की, वेढा घालून दीर्घकाळ युद्ध करणे मराठी फौजेला परवडणारे नव्हते. कधीच परवडले नाही. संपूर्ण शिवकाळात भुईकोट ठाणी काबीज करण्यासाठी महाराजांनी फक्त दोनदाच वेढे घातले. हा पहिला मिरजेचा वेढा आणि दुसरा इ. १६७७ मध्ये तमिळनाडूमधील वेल्लोरचा वेढा. पहिला जमला नाही, दुसरा म्हणजे वेल्लोरचा जमला. पण तो भुईकोट जिंकायला १४ महिने लागले. असंनेहमीच परवडणारं नव्हतं. कमी माणूसबळ आणि कमी साहित्य यांमुळे सपाटीच्या प्रदेशातील भुईकोट जिंकणं फार खर्चाचं, वेळ खाणारं आणि समजा जिंकलंच तरी या भुईकोटांवर मोठीमोठी सैन्यं ठेवणं अवघड होतं. गरिबी! काय करणार? म्हणून व्यवहार दक्षतेने महाराजांनी भौगोलिक विचार, नव्हे अभ्यास करून स्वराज्याचा विस्तार सह्यादीच्या आणि समुद्राच्या आश्रयाने दक्षिणोत्तर केला. तोच यशस्वी ठरला. कोकणातील परकीय इंग्रजी, फिरंगी आणि हबशी शत्रूंना कायमचे उखडून काढावे याकरिता त्यांनी प्रयत्नांची शिकस्त केली. थोडेफार यशही मिळविले. पण भरपूर साधनांच्या आणि माणूसबळाच्या कमतरतेमुळे त्यांना यशही कमी मिळाले. पण प्रयत्न कधीही थांबविले नाहीत. आमच्याच माणसांनी जर महाराजांना मदत केली असती, तर मराठी सत्ता उत्तरेकडे केवळ तापीपर्यंत तरच काय पण दिल्लीपर्यंत पोहोचली असती. महाराजांना सामील होऊन मदत करण्याकरता फक्त एकच बुंदेला राजपूत छत्रसाल उभा राहिला. बाकीसारे निरनिराळ्या बादशाहाचं इमानेइतबारे गुलामगिरीच करीत राहिले.

एक गोष्ट आत्ताच सांगण्यासारखी आहे. महाराष्ट्राची मुंबई पोर्तुगीजांच्या ताब्यात होती. पोर्तुगीज आणि इंग्लिश राजघराण्यातील एक लग्नसंबंधात पोर्तुगीजांनी इंग्लंडच्या राजाला आमची

मुंबई हुंडा म्हणून द्यायचे ठरविले. करारही झाला. पण प्रत्यक्षात मुंबईत असलेले पोर्तुगीज अधिकारी मुंबईचा ताबा इंग्लिशांना देण्यास टाळाटाळ, चालढकल करू लागले. पोर्तुगीजांना खरं म्हणजे मुंबई सोडायची नव्हती. (पुढे इ. स. १९६१ मध्ये गोवा तरी कुठं सोडायची इच्छा होती!) त्यानंतर मिळेल तेवढा भारत गिळायची भूक लागली होती. आम्ही मंडळी उदार. कोणाकोणाला आमची भूक लागली आहे, हे टिपण्यासाठी आम्ही कायमचेच टपून बसलेलो होतो. अजूनही! पोर्तुगीज मुंबईचा ताबा सोडत नव्हते. यावेळी केवळ व्यापारासाठी ईस्ट इंडिया कंपनीच्या नावाने इंग्रजांची मंडळी सुरत, कलकत्ता, मदास इत्यादी ठिकाणी वखारी घालून बसली होती. सुरतेला जॉर्ज ऑक्सिडेन नावाचा इंग्रज वखारीचा प्रमुख होता.

आता पाहा हं काय झालं ते! मुंबईतल्या आमच्याच अनेक पुढाऱ्यांनी सुरतेला इंग्रजीजॉर्जकडे पत्रे पाठविली. किंबहुना एकदा डेप्युटेशनच नेले की, हे इंग्रजांना, तुम्हीलौकर मुंबईचा ताबा घ्या. आम्ही तुम्हांस आमच्याकडून शक्य ती मदत करू.

पाहिलंत ? आमच्या मंडळींना सुरतेतले इंग्रज व्यापारी जवळचे वाटतात. मायबाप वाटतात. त्यांना पोर्तुगीजांचे जागी इंग्रजांचे राज्य असावे असे वाटते. पण शेजारीचकल्याण, भिवंडी, अलिबागपासून कुडाळ, ओरसपर्यंत स्वराज्य थाटून बसलेला, अफझलखानासारख्या कर्दनकाळाचा फत्ता उडविणारा, घाटावर पन्हाळ्यापर्यंतच्या मुलुखाचं स्वराज्य करणारा आपलाच शिवाजीराजा दिसत नाही. मुंबई घ्या, मुंबई आपली आहे, आम्ही तुम्हाला मदत करतो असं कुणी म्हणत नाही. आमची ही जन्मजात खोड आम्ही आम्हालाच परके समजतो

अजगरांचे विळखे

शिवाजी राजांनी अफझलखानाचाच केवळ नव्हे, तर अनेक ठिकाणी आदिलशाही सरदारांचा तडाखून पराभवकेल्याच्या बातम्या दिल्लीस औरंगजेबाला समजल्या. खरं म्हणजे औरंगजेबानं अफझलखानाच्या मोहिमेच्या काळातच शिवाजीराजांविरुद्ध आपली फौज पाठवायला हवी होती. जर त्याने तशी फौज पाठविली असती, तर महाराजांना हे दुहेरी आक्रमण केवढं कठीण गेलं असतं. आदिलशाहने तशी विनंती औरंगजेबास केलीही होती की, शिवाजी हे दुखणं तुमचे आमचे आणि आपल्या धर्माचेही आहे. म्हणून तुम्ही आम्हांस मदत करा. निदान याचवेळी तुम्हीही शिवाजीविरुद्ध मोहिम काढा. पण औरंगजेबाने कोणाच्यातरी पराभवाची वाट पाहिली. अन् मग अफझल-पराभवानंतर त्याने शाहिस्तेखानाच्याबरोबर ७८ हजार स्वारांची फौज पाठविली. यात पायदळ आणि तोफखाना वेगळा होताच. हे प्रचंड दळवादळ दख्खनवरती निघाले. त्याच्या दिमतीस या लष्करात ५९ सरदार होते. त्यात एक बाईपण होती. तिचे नाव रायबाघन. या प्रचंड फौजेचा रोजचा खर्च केवढा असेल!

याचवेळी सिद्दी जोहर सलाबतखान या कर्तबगार सरदारांस विजापुराहून आदिलशाहने पन्हाळ्याकडे रवाना केले. त्याची फौज नेमकी किती होती ते माहीत नाही. पण अर्धा लाख असावी. दिल्लीची मोगली फौज आणि सिद्दीची विजापुरी फौज एकाच वेळेला स्वराज्यावर चाल करून आल्या. म्हणजेच जवळजवळ दीड ते पावणेदोन लाख सैन्याच्या आणि भल्यामोठ्या तोफखान्याच्या विरुद्ध स्वराज्याला तोंड देण्याची वेळ आली. एवढी ताकद स्वराज्यापाशी होती का? नव्हती. पण हिम्मत मात्र या दोन्ही शत्रूंपेक्षा अचाट होती. महाराज एकाचवेळी दोन शत्रूंच्या विरुद्ध कधीही आघाड्या उघडत नसत. पण दोन शत्रूच चालून आले तर? तर हत्याराने आणि बुद्धीने तोंड द्यायचे हा निश्चय.

एकूण मराठी सैन्य महाराजांपाशी किती असावे? नक्की आकडा सांगता येत नाही. पण ते अंदाजे फारफार तर २० हजारापर्यंत असावे. २० हजार! विरुद्ध दीड लाख! इथेच स्वराज्याच्या धैर्याची आणि निष्ठेची परीक्षा लागते. त्यासाठीच राष्ट्रीय चारित्र्यजबरदस्त असावे लागते. ते चारित्र्य मराठ्यांच्यात

निश्चितच होते. या दुहेरीआक्रमणांचा शेवटी निकाल काय लागला ? दोघांचाही पराभव , स्वराज्याचा विजय. शत्रूच्या तोफांचा , हत्तींचा , खजिन्यांचा आणि लांबलचक पदव्या मिरविणाऱ्या सेनापतींचाही पूर्ण पराभव. या विलक्षण शिवतंत्राचा आणि मंत्राचा आम्ही आजही विचार केला पाहिजे. नुसत्या संख्याबळाचा काय उपयोग ? ते बळ नव्हेच. ती केवळ गदीर्. पण गुणवत्तेनी श्रीमंत असलेल्या मूठभर निष्ठावंतांची फौज हाताशी असेल , तर गेंड्यांच्या आणि रानडुकरांच्या झुंडीही हुलकावण्या देऊन खड्ड्यात पाडता येतात.

शाहिस्तेखानाने एकूण आपल्या सव्वा लाख फौजेनिशी स्वराज्यावर चाल केली. फौज अफाट पण गती गोगलगायीची. सासवडहून पुण्याला तो दि. १ मे १६६० रोजीनिघाला. आणि पुण्यास पोहोचला ९ मे १६६० ला. हे अंतर फक्त नऊ कोसांचे. म्हणजे ३० किलोमीटरचे. गोगलगायीपेक्षा खानाचा वेग नक्कीच जास्त होता!

त्या प्रचंड फौजेमुळे सपाटीवर असलेले अन् संरक्षक तटबंदी नसलेले पुणे त्याला चटकन मिळाले. ही मात्र गोष्ट खरी.

शाहिस्तेखानाला आता मोठी काळजी कोणाचीच नव्हती. कारण शिवाजीराजे याच काळात पन्हाळ्यात अडकले होते. भोवती सिद्दी जोहरचा अजगरी विळखा पडला होता. पण त्याला मराठी चुणूक समजलीच. तो शिरवळहून शिवापुराकडे आणि शिवापुराहून गराडखिंडीने सासवडकडे येत असता , मराठ्यांच्या , म्हणजेच यावेळी राजगडावर असलेल्या जिजाऊसाहेबांच्या लहानशा म्हणजेच सुमारे पाचशे मावळ्यांच्या टोळीने खानाच्या पिछाडीवर असा जबरदस्त हल्ला केला की , आघाडीवर चाललेल्या शाहिस्तेखानाला हे कळायलाही फार वेळ लागला. गराडे ते सासवड हे अंतर सुमारे १५ किलोमीटर आहे. मराठ्यांनी या एवढ्याशा अंतरामध्येही खानाची हैराणगत केली.

(एप्रिल शेवटचा आठवडा १६६०)

खान पुण्यास पोहोचला. त्याने महाराजांच्या लाल महालातच मुक्काम टाकला. मुठा नदीच्या दक्षिण तीरावर त्याचे प्रचंड सैन्य तंबू ठोकून पसरले. त्याच्या सैन्यात त्याचे खास दिमतीचे हत्ती होते पाचशे! इतर हत्ती वेगळे.

खान आपला जनानखाना घेऊन आला होता. हत्ती होते आणि भलामोठा अवजड तोफखानाही होता. आता सांगा ? मराठ्यांच्या गनिमी काव्याच्या वादळी छापेबाजीला खान कसं तोंड देणार होता ? या मोगली (आणि विजापुरी) सरदारांना गनिमी कावा हेयुद्धतंत्रच उमगले नाही. या आमच्या डोंगरी दऱ्याकपाऱ्यांत त्यांच्या हत्तींचा अन् तोफांचा काय उपयोग ? शिवाय गळ्यात जनानखान्याचे लोढणं. जाता जाता सांगतो , महाराजांच्या या अचानक छापे घालण्याच्या युद्धतंत्रात महाराजांनी हत्तींचा कधीही वापर केला नाही. धावता तोफखाना त्यांनी कधीच ठेवला नाही. अन् लढाईवर जाताना कोणीही , अगदी महाराजांनीसुद्धा कधीही स्त्रियांना बरोबर घेतलं नाही. मराठ्यांच्या गनिमी युद्धतंत्राचा जवळजवळ ४० वर्ष सतत अनुभव आल्यानंतरसुद्धा शेवटी प्रत्यक्ष औरंगजेबही संभाजी महाराजांच्या विरुद्ध महाराष्ट्रावर आला , तेव्हा त्याच्याबरोबर आणि जाफरखान वजीराच्याबरोबर , किंबहुना सर्वच सरदारांच्याबरोबर जंगी जनानखाना होता. कधीकधी असं वाटतं औरंगजेबी फौजेचा पराभव त्यांच्याच हत्ती , तोफा आणि जनानखान्यानेच केला

शक्ति युक्ति एकवटुनि कार्य साधिती

९ मे १६६० रोजी शाहिस्तेखान पुण्यात आला. महाराज याच काळात म्हणजे (दि. ५ मार्च ते १२ जुलै १६६०) पन्हाळगडच्या वेढ्यात अडकले होते. वेढा जबरदस्त होता. वेढा घालणाऱ्या सिद्दी जौहरची सेनापती व योद्धा या नात्यांनी योग्यता निविर्वाद फार मोठी होती. सिद्दी जौहर आणि शाहिस्तेखान या दोन्हीही बड्या सेनापतीत फरक मात्र फार मोठा होता. शाहिस्तेखान हा अभ्यासशून्य होता. जौहर हा

प्रत्येक गोष्टीचा खोलवर विचार करणारा होता. विशेषतः मराठ्यांच्या गनिमी युद्धतंत्राची त्याला खूप मोठी जाण होती. म्हणूनच तो अतिशय सावधपणे पन्हाळ्याच्या वेढ्यात उतरला होता. त्याच्या दैनंदिन युद्धनेतृत्वात ठिसाळपणा, योजनेत विस्कळीतपणा, शाही सैन्यांत नेहमीच आढळून येणारा ऐषाराम, रणक्षेत्राविषयी अनभिज्ञता, अनुशासनाचा अभाव असा कोणताही प्रकार कटाक्षाने तो होऊ देत नव्हता. त्याची शिस्त उत्तम होती. सर्वच बाबतीत त्याची प्रत्येक व्यवहारावर करडी नजर होती.

त्याच्याबरोबर अफझलपुत्र फाझल महम्मद हा बरोबरीच्या नात्याने या लष्करात होता. पण संपूर्ण लष्करी कारभार तो स्वतः दक्षतेने पाहात होता. त्याच्या हाताखाली काशी तिमाजी देशपांडे हा कारभारी होता. नेमकी शाहिस्तेखानची युद्धनेता या नात्याने अगदी उलटी प्रतिमा होती.

एकाचवेळी पुण्यात शाहिस्तेखान आणि पन्हाळ्याखाली सिद्दी जौहर हे अफाट सैन्यानिशी स्वराज्याबरोबर झुंजायला उतरले होते. येथे एक चित्र स्पष्ट दिसते. शाहिस्तेखानच्या समोर राजगडावरून नेतृत्व करीत होत्या जिजाबाई. त्यांनी शाहिस्तेखान स्वराज्यावर आल्यापासून ते शिवाजी महाराज सिद्दी जौहरच्या वेढ्यातून निसटेल्यंत, म्हणजे सुमारे सहा महिने राजगडावरून शाहिस्तेखानाच्या आघाडीवर अगदी समर्थपणे तोंड दिले आहे. या खानाने सुपे, शिरवळ, पुरंदर, सासवड, गराडखिंड या भागात प्रारंभी (मार्च ते मे १६६०) हा स्वराज्यातील उत्तर आघाडीवरचा भाग जिंकून घेण्याकरता सुमारे तीस हजार सैन्यानिशी तीन महिने खूप मोठा गहजब करून पाहिला. त्याला अजिबात यश आले नाही. याचे श्रेय नेतृत्वाच्या दृष्टीने जिजाऊसाहेबांनाच द्यावे लागले. हे श्रेय त्या काळात याच भागात मोगलांविरुद्ध छापे घालीत असलेल्या नेताजी पालकरांस नाही का? आहे ना! नक्कीच आहे.

नेताजीने आपली कामगिरी खरंच चांगली केली. पण तो या काळात सतत धावत्यालढाया (छापेबाजी) करतो आहे. त्यात तो खेड-मंचरजवळ स्वतः जखमीही झाला. तरीही तो झुंजतो आहे. पण सुपे, शिरवळ, पुरंदर, सासवड इत्यादी स्थिर ठाणी थोड्याशा बळानिशी शत्रूच्या अफाट बळाला

यशस्वी तोंड देत या काळात मावळ्यांनी जी अतिशय अवघड कामगिरी केली आहे , त्यामागे नेतृत्व आहे. राजगडावर असलेल्या जिजाऊसाहेबांचे. याच काळातील मावळच्या मराठी देशमुखांना लिहिलेले एक पत्र उपलब्ध आहे.

ते पत्र शिवाजीराजांच्या नावाने गेले असले , तरी ते नक्कीच राजगडावरून , म्हणजेच जिजाऊसाहेबांच्या आज्ञेने गेलेले आहे. त्या पत्रात म्हटले आहे की , '(आपल्या)मुलखांत मोगलांची धावणी सुरू जाहली आहे. तरी तुम्ही शिकस्तीने रयतेससांभाळावे. '

मोगलांचे बळ फारच मोठे होते. त्यामुळे लुटालुट , जाळपोळ , वेढबिगारी , अत्याचार, मंदिरांना उपद्रव इत्यादी प्रकार सतत चालू होते. या सर्व मोगली आघातांचा उल्लेख पुढे शिवाजीमहाराजांनी सुरतेच्या सुभेदाराला लिहिलेल्या पत्रात केलेला आहे.

एकूणच स्वराज्य किती भयंकर कठीण अवस्थेतून जात होते याची कल्पना येते. या काळात स्वराज्याशी विश्वासघात करून शत्रूला जाऊन कोणी मावळे सरदार फितुरझाल्याची उदाहरणे आहेत का ? होय! फक्त उदाहरणे आहेत. पहिले आहे बाबाजीराम होनप देशपांडे याचे , आणि दुसरे संभाजी कावजी याचे.

चरकात सापडलेल्या उसाच्या कांड्याप्रमाणे सारे मराठी संसार पिळवटून निघत होते. त्यांत एखाददुसरे उदाहरण असे निघाले तर दुःखद असले तरी स्वाभाविक आहे. बाकीचे सारे स्वराज्य सहायादीच्या शिळांसारखे घाव सोसीत अभेद्य राहिले. म्हणूनच अखेरचे चित्र असेच दिसले की , शाहिस्तेखानचाही पण पराभव आणि सिद्दी जौहरचाही पराभवच. कारण शत्रूशी झुंजणाऱ्या कडव्या शिवा काशीदांची , बाजी घोलपांची , बाजी प्रभूंची , वाघोजी तुप्यांची आणि फिरंगोजी नरसाळ्यांची प्रचंड स्वराज्यसेना महाराजांच्या आणि जिजाऊसाहेबांच्या आज्ञेची वाट बघतच तत्पर होती. जौहर आणि शाहिस्ता यांच्या दुहेरी आक्रमणात दिसून आली. मराठ्यांच्या सेनेची आणि संसारांचीही जिद्द , महत्त्वाकांक्षा , निष्ठा , शिवपेम आणि घोरपडीसारखा चिवटपणा , तीनशे वर्ष

सतत आधीच्या लाचार गुलामगिरीनंतर हे सर्व राष्ट्रीय चारित्र्याचे सद्गुण राजापुरच्या गंगेसारखे उफाळून आले.

ही शिवगंगा बुद्धीमान, प्रतिभावात, कल्पक आणि तरीही अहंकाररहित आणि उपभोगशून्य युवा शिवाजीराजाच्या मस्तकातून खळाळत होती. म्हणूनच मराठ्यांची पोरं पाळण्यात असल्यापासूनच पराक्रम गाजविण्यासाठी हसतहसत मुठी वळत होती.

आपण दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात ब्रिटिश जनतेने आणि त्यांच्या पंतप्रधान चर्चिलने अनेक आघाड्यांवर जर्मनी अन् जपानसारख्या शत्रूंचा फत्ता उडविला. त्याबद्दल त्यांचंमनापासून कौतुक करतो. ते कौतुक योग्यही आहे. पण अशाच प्रचंड आक्रमणातून हिंदवी स्वराज्य प्रतिपंचंदलेखे सांभाळीत व फुलवित आणि वाढवित नेणाऱ्या आमच्यामावळ्यांना आम्ही विसरता कामा नये

अवघे मराठेच! तलहातावरी सीर घेऊनी झुंजले

शाहिस्तेखान पुण्यात आला (दि. ९ मे १६६०) खानाने महाराष्ट्राच्या सरहद्दीवरून, म्हणजेच बुऱ्हाणपुरापासून कूच केले आणि तो पुण्यास आला. शिरवळ, सुपे, बारामती, सासवड ही अगदी छोटी भुईकोट ठाणी त्याला तात्पुरती मिळाली.

पुण्यात येऊन पोहोचायला त्याला साडेचार महिने लागले. एखाद्या मोठ्या शहराप्रमाणे असलेली त्याची छावणी हलत होती. चालत होती. पण पळत नव्हती. छावणीचा खर्च डोंगराएवढा होता. त्यामानाने मिळकत नगण्य होती. तीही शाश्वत नव्हती.

आज मिळत होती अन् उद्या पुन्हा मराठे ती काबीज करत होते. या साडेचार महिन्यांच्या काळात फक्त पुणं तेवढं नाव घेण्यासारखं (फक्त नावच घेण्यासारखं!) खानाला मिळालं. अन् ते त्याच्या हातात

टिकलं. पण बाकी खर्च परातभर आणि प्राप्तीदोन बोटाच्या चिमटीभर असा हा शाही कारभार होता. काहीतरी औरंगजेबाला करून दाखविलं पाहिजे म्हणूनच की काय त्याने पुण्यापासून नऊ कोसांवर (3 ० कि.मी.) असलेला चाकणचा भुईकोट जिंकायचं ठरविलं.

चाकणचा भुईकोट फिरंगोजी नरसाळा या नावाच्या शिवकिल्लेदाराच्या ताब्यात होता. चाकण कोटाचे क्षेत्रफळ कसंबसं अडीच एकरांचं होतं. किल्ल्यात कसेबसे तीन-सव्वातीनशे मावळे होते. हे एवढं टीचभर आकाराचं ठाणं जिंकायचा खानानं बेत केला.

२१ हजार फौज आणि मोठा तोफखाना घेऊन खान पुण्याहून चाकणला पोहोचला. तो दिवस होता २१ जून १६६० . या चार भिंताडांच्या चाकण कोटावर मोगली हल्ले सुरूझाली. अहोरात्र. एक महिना उलटला. किल्ल्याचा टक्काही उडू शकला नाही.

इथे एक गोष्ट लक्षात येते की , चाकणला खानाचा वेढा पडला. कोणत्याही बाजूने चाकणला मदत करणे जिजाऊसाहेबांस (मुक्काम राजगड) आणि नेताजी पालकरांसही (मुक्काम घोड्यावर) अशक्य होते. सर्व बाजूंनी चाकणचा संपर्क तुटला होता. चाकणएकांगी पडला होता. २१ हजार मोगली फौजेच्या आणि तोफांच्या गराड्यात ,अंगठ्याच्या नखाएवढा चाकण सर्व मारा सहन करीत झुंजत होता. अखेर खानानं आपल्या छावणीपासून भुईकोटाच्या ईशान्य बुरुजापर्यंत जमिनीतून बोगदा खणला आणि किल्ल्यास एकाचवेळी खूप मोठा सुरंग लावला. हे भुईखालचे भयंकर संकट किल्ल्यातील किल्लेदारास समजणे अशक्यच होते.

पण दि. १४ ऑगस्ट १६६० च्या मध्यरात्री अंदाजे (दोन अडीच वाजता) हाजमिनीखालून ठासलेला सुरंग खानाने पेटविला. प्रचंड स्फोट झाला. ईशान्यबुरुज उडाला. खिंडार पडले. खानाची फौज कोटात घुसली. चाकणकोट खानाने काबीज केला. वेढा घातल्यापासून ५४ दिवसांनी खानाला यश मिळाले. त्याचेही कौतुक वाटतेच पण काम , काळ , वेग , खर्च आणि फौज यांच्या पंचराशीकांत हे शिवराज्य

जिकायला खानाला किती तपे लागणार होती! या त्याच्या तपश्येर्चा भंग करण्यासाठी अनेक मोहांच्या आणि बेमालूम चुकांच्या अप्सरा त्याच्याभोवती नाचत होत्याच.

तिकडे पन्हाळ्याच्या वेढ्यातूनही महाराज धोंधों पावसातून विशाळगडकडे पसार झाले. सिद्दी जौहरसारखा अतिदक्ष शिस्तीचा , कठोर निष्ठेचा , इमानी आणि कडव्याकौशल्याचा सेनापती फसला. हे त्याचे अपयश एवढे असह्य आणि अपमानकारक होते की , त्याने अखेर विष पिऊन आत्महत्या केली.

महाराज पन्हाळ्याहून विशाळगडकडे सटकले तेव्हा त्यांच्याबरोबर अवघे सहाशे मावळे होते. अर्धा लाख शत्रू फौजेच्या अजगरी विळख्यातून राजे गेले. त्यांचा पाठलाग सिद्दी मसूद (जौहरचा जावई) करीत होता. त्यानेही महाराजांना गाठायची शिकस्त केली. पण आपल्या छातीचा बांध करून उभ्या असलेल्या बाजीप्रभू देशपांड्यांनी आणि सहाशे मावळ्यांनी राजा वाचविला. बाजीप्रभूंच्या बरोबर त्यांचा भाऊ फुलाजीप्रभू हाही झुंजत होता. महाराज विशाळ्यावर पोहोचले. राजा वाचला. राज्य वाचलं.झेंडा वाचला. बाजीप्रभू , फुलाजीप्रभू आणि काहीशे मावळे ठार झाले. (दि. १ ३ जुलै १६६०) शिवा काशीद या नावाचा सैनिक महाराजांना वाचविण्यासाठी महाराजांचं सोंग घेऊन पालखीत बसला होता. तो सिद्दीला सापडला. हसत हसत हा शिवान्हावी सिद्दीच्या हत्याराखाली मरून गेला. राजे वाचले. राज्य वाचले.

काय हो ही माणसं! वेडी! ठार ठार वेडी! हसत हसत मेली. सख्खे भाऊ मेले. किती साधी माणसं , किती सामान्य माणसं. होय! हाच शिवकालाचा वेगळेपणा आहे. सामान्य माणसांनी असामान्य इतिहास घडविला. महान राष्ट्र घडविले. हा कोण ?न्हावी! हा कोण ? भंडारी! हा कोण ? कुंभार! हा कोण ? माळी! हा कोण ? धनगर! हा कोण ? रामोशी! हा कोण ? महार! हा कोण ?... हा कोण ?..... हा कोण..... हे सारे मराठे! जो स्वराज्याकरता जगतो अन् मरतो , तो मराठाच.

जो स्वराज्याला विरोधकरतो ,तो मोगल. सांगा बाळांनो तुम्ही शिवाजीराजांचे मराठे आहात की ,औरंगजेबाचे मोगल ?

तुका म्हणे येथे... येऱ्या गबाळ्याचे काम नोहे

पावनखिंडीत बाजीप्रभू देशपांडे लढले. तोफांचे आवाज ऐकू येईपर्यंत ते झुंजतच होते. पन्हाळ्यावरून निसटल्यापासून पावनखिंडीत पोहोचेपर्यंत ते सतत झपझप चालत होते. भरपावसांत. गडद अंधारात. पन्हाळ्याहून निघाले दि. १२ जुलैच्या रात्री सुमारे १० वाजता. अन् पावनखिंडीत पोहोचले १३ जुलैच्या दुपारी सुमारे एक वाजता म्हणजे सतत १५ तासांची धाव चालू होती त्यांची. तिथेच लढाई सुरू झाली. ती रात्री जवळजवळ सात-साडेसातपर्यंत. म्हणजे सतत सहा तास ते तलवारी हाती घेऊन झुंजत होते. सतत २२ तास शारीरिक श्रम. अविश्रांत. मृत्यूशी झुंज. ही शक्ती त्यांच्या आणि मावळ्यांच्या हातापायात आली कुठून ? यावेळी बाजीप्रभूंचं वय काय असावं ? इतिहासाला माहीत नाही. पण सात पुत्रांचा हा बाप ,निदान पन्नाशी उलटलेला शमीचा वृक्षच होता. त्यांना उद्दिष्टाचा गड गाठायचा होता. त्यांची निष्ठा रुढासारखी होती.

'अंगी निश्चयाचे बळ , तुका म्हणे तेचि फळ. ' फुटो हे मस्तक , तुटो हे शरीर , हाच त्यांचा हट्ट होता. उद्दिष्ट साधेपर्यंत मरायला त्यांना सवडच नव्हती. ' तोफेआधी मरे न बाजी , सांगा मृत्यूला ! ' हा त्यांचा मृत्यूला निरोप होता. बाजी , फुलाजी आणि असंख्य मावळे सहजसहज मेले. सूर्यमंडळ भेदून गेले.

इथे एक गोष्ट आठवते. दुसऱ्या महायुद्धात खारकोन्हच्या जवळ रशियांत जर्मन आक्रमक फौजेला अवघ्या बारा कामगारांनी असंच दीड दिवस झुंजून रोखून धरलं. शत्रूची मॉस्कोवर चाललेली धडक या बारा वेड्यांनी रोखून धरली. मॉस्कोकडून मदतीसाठी रशियन सेना येत होती. ती येईपर्यंत हे

बारा झुंजले. सारे मरण पावले. मदत आली. जर्मन हल्ला माघारी फिरला. अखेर रशियाचा जय झाला.
हे बारा कामगार रशियाचे बारा तेजस्वी प्रेरक तारे ठरले आहेत आज.

बाजीप्रभू देशपांडे यांचं खरं आडनाव प्रधान असं आहे. भोर शहराजवळ पाच किलोमीटरवर 'सिंद' या नावाचं एक छोटं सुंदर गाव आहे. तिथं बाजींचा भव्य वाडा होता. भोवती अंगण होतं. आज काहीही शिल्लक नाही. जिथं बाजी राहिले, वावरले त्या वाड्याची ही अवस्था. त्यांच्या वाड्याच्या जागेत आज सार्वजनिक संडास बांधलेले आहेत.

जाता जाता एक गोष्ट सांगतो. याच युद्धकाळात (इ. स. १९५९ - ६०) आपल्याला आठवतंय का ? शिवाजीराजे अफझलखानाच्या आक्रमणाला तोंड देण्यासाठी जेव्हा राजगडावरून प्रतापगडांस आले, तेव्हा असाच तुफानी पाऊस होता. (श्रावण वद्य प्रतिपदा दि. ११ जुलै १९५९) या दिवशी महाराज राजगडावरून जिजाऊसाहेबांची शेवटची भेट घेऊन निघाले. कुटुंबातील सर्वांना त्यांनी राजगडावरच ठेवले. जिजाऊसाहेबांची भेट घेताना त्यांची दोघांचीही मने किती गलबलली असतील ? राणीसाहेब सईबाई यातर क्षयाने अत्यवस्थ होत्या. त्यांच्या भेटीतील मानसिक हलकल्लोळ कल्पनेने तरी आपण ओळखू शकतो का ? आपण शिवचित्र ओळखतो. शिवचरित्रही शक्य तेवढे जाणतो. पण हे पिळवटून काढणारे त्यांच्या जीवनातील क्षण आपल्याला समजूच शकत नाहीत.

राणीसाहेबांची आणि त्यांची ही शेवटचीच भेट. यानंतर फक्त एक महिना आणिसव्वीस दिवसांनी सईबाईसाहेब राजगडावर मरण पावल्या. महाराज तेव्हा प्रतापगडावर होते.

जिजाऊसाहेबांची ही भेट झाल्यानंतर, महाराज अफझलवधानंतर ताबडतोब पुढच्या मोहिमेला गेले. मध्यंतरी अनेक लढाया आणि घटना घडल्या. मग महाराजांची आणि जिजाऊसाहेबांची भेट पुन्हा केव्हा घडली ? दि. १७ ऑगस्ट १९६० म्हणजेच एक वर्ष, एक महिना आणि एक आठवडा, मायलेकरांची भेट नाही.

विशाळगडावरून महाराज राजगडला आले इतक्या दिवसांनी. महाराजांचा बाळ यावेळी सव्वातीन वर्षांचा झालेला होता. त्याला उचलून गळ्याशी घेताना महाराजांना काय वाटलं असेल ? आहे का कुणी कवी , कुणी कादंबरीकार , कुणी चित्रकार ? कुठे आहेत हे आमचे प्रतिभावंत ?

गेली दोन वर्षे (इ. १६५९ ते ६०) दोन आघाडीवर , दोन जबरदस्त शत्रू स्वराज्याला छळत होते. सिद्दी जौहर आणि शाहिस्तेखान. कधीकधी शत्रूच्या चुकांचा आपण अचूक फायदा घेत नाही. महाराज मात्र घेत असत. इथेच पाहा ना! शाहिस्तेखानाने पुण्यावरच्या स्वारीत एक फार मोठी राजकीय चूक केली. आपल्या प्रमाणेच विजापूरचा आदिलशाह शिवाजीराजांचा शत्रूच आहे आणि तोही शिवाजीराजांशी पन्हाळगड आघाडीवर झुंजतो आहे ही सरळ गोष्ट आपल्याला शिवाजीविरुद्ध फायद्याचीच ठरणार आहे. एवढी साधी अक्कल शाहिस्तेखानाला जपता आली नाही. त्याने विजापूरकरांचाच आदिलशाही किल्ला , किल्ले परिंडा हा काबीज केला! वास्तविक विजापूरकर हे यावेळी शाहिस्तेखानाचे मित्रच नव्हते का ? पण शाहिस्तेखानाने मित्राचाच खिसा कापला. त्याचा परिंडा जिंकला.

हे घडलेले पाहताच विजापूरचा आदिलशाह भूकंपासारखा हादरला. शाहिस्तेखानाने , मदत तर राहोच पण आपल्यावर घावच घातला हे पाहून आदिलशाहने शिवाजीमहाराजांच्या विरुद्ध घडलेली युद्धआघाडी एकदम बंद करून टाकली. महाराजांच्यावर पडलेला प्रचंड युद्धभार एकदम कमी झाला. महाराजांनीही यावेळी आदिलशाहीविरुद्ध कोणतीही हालचाल न करण्याचाच विवेक केला. काम नेहमी मुत्सद्दी विवेकाने करावे

एक भीषण गनिमी कावा

शाहिस्तेखानाने मराठ्यांच्याभूगोलाचा आणि गनिमी काव्याचा कधी विचारच केलेला दिसत नाही. पुण्यात आल्यापासून त्याला नाव घेण्यासारखा फक्त एकच विजय मिळाला. तोचाकणवरचा. त्याने या विजयानंतर पूर्ण पाच महिने आराम केला. आपल्याद्धावणीतील सर्व बातम्या मराठी हेरांच्या मार्फत शिवाजीराजाला बिनचूक पोहोचत आहेत, याची त्याला कल्पनाही नसावी. त्याने जानेवारी १६६१ मध्ये एक मोठी मोहीम कोकणातील मराठी प्रदेशावर करण्याचा आराखडा आखला.

या मोहिमेचे सेनापतिपद त्याने कारतलबखान उझबेक या सरदाराकडे सोपविले. हा खान घमेंडखोर होता. याच्याबरोबर अनेक सरदार नेमण्यात आले. त्यात सावित्रीबाई देशमुख उर्फ पंडिता रायबाघन ही हुशार, वऱ्हाडी सरदारीणही होती. खानाच्या फौजेचा नक्की आकडा उपलब्ध नाही. पण तो पंधरा हजारापेक्षा कमी नक्कीच नव्हता. शाहिस्तेखानाने या कारतलबला पेण, पनवेल, नागोठणे हा भाग जिंकवयाचा हुकूम केला. पण हा कारतलब असा अतिउत्साही म्हणजेच घमेंडखोर होता की, त्याने म्हटले की, 'हुजूर, नागोठणे, पेण, पनवेल तर मी काबीज करतोच, पण कोकणातील शिवाजींचे कल्याण भिवंडीपासून ते दक्षिणेकडे (महाडकडे) असलेली सारी ठाणी आणि मुलूख कब्जा करतो.'

कारतलबखानाच्या या साऱ्या आत्मविश्वासाचा आणि युद्धतयारीचाही तपशील महाराजांना राजगडावर अचूक पोहोचला. जानेवारीच्या शेवटच्या आठवड्यात तो पुण्याहून निघाला. आपण कुठे जाणार आहोत, आपला मार्ग कोणचा, शिवजीराजांचा तो मुलूख कसा आहे. इत्यादी कोणतीही माहिती त्याने आपल्या हाताखालच्या सरदारांना सांगितली नाही. ही गोष्ट रायबाघन या हुशार आणि शूर असलेल्या सरदारणीला आश्चर्याची वाटली. शिवाजी, सह्यादी, मावळे, गनिमी कावा आणि कोकणी प्रदेश याची तिला चांगली जाण होती. पण तिने कारतलबशी एका शब्दानेही चर्चा वा विचारणा केली नाही. पण हा खान अंधारात उडी मारतोय, नक्की आपलं डोकं फुटणार याचा अंदाज तिला लोणावळ्याजवळ पोहोचल्यावर आला.

खानाने लोणावळ्यापासून खाली कोकणात उतरणारी आंबेनळीची वाट धरली. खानाचे सैन्य सह्याद्रीच्या दऱ्याखोऱ्यांत अगदी अनभिज्ञ, म्हणजेच अडाणी होते. आंबेनळीच्या पायथ्याशी चावणी नावाचे बारीकसे गाव होते. त्याच्या परिसरात खान पोहोचला. चावणीपासून ऐन कोकणात जाणारी अरुंद वाट होती. गर्द जंगलातून आणि दोन्ही बाजूला असलेल्या डोंगरातून ही वाट जात होती. ही वाट साडेचार कोस म्हणजेच १५ किलोमीटर अंतराची होती. खानानं या मार्गाने आपल्या सैन्याला चालण्याचा आदेश दिला. या वाटेचे नाव ऊंबरखिंड असे होते. हा दिवस होता दि. २ फेब्रुवारी १६६१. मोगली फौज त्या भयंकर वाटेने चालू लागली. त्यांना कल्पना नव्हती की, पुढे काय वाढून ठेवले आहे.

पुढे या वाटेच्या पश्चिम टोकावर एका टेकाडावर झाडीझुडपांत प्रत्यक्ष शिवाजी महाराज घोड्यावर स्वार होऊन उभे होते. आणि या १५ किलोमीटरच्या गर्द झाडीतकमीतकमी पाच हजार मावळे जागोजागी खाचीकपारीत आणि झाडांच्या दाटफांद्यावरही सशस्त्र लपून बसले होते. ही फौज वाघांच्या जाळीत मेंढरांनी शिरावं, तशी चालली होती. शिवाजीराजांना या शत्रूचालीची खबर सतत समजत होती. त्यांच्या मनात कोवळी दया उपजली. ही सारी मोगली फौज आता टिप्पून मरणार हे नक्की होतं. महाराजांना दया आली असावी ती त्या सावित्रीबाई रायबाघनची. महाराजांनी आपला एक वकील वेगळ्या माहितीच्या वाटेनं कारतलबखानाकडे पाठविला. खान चावणी गावाजवळ म्हणजेच पूर्ण पिछाडीस होता. रायबाघनही तेथेच होती. मराठी वकील खानाजवळ जाऊन पोहोचला. त्याने अदबीने खानाला महाराजांचा निरोप सांगितला, 'आपण चुकून आमच्या मुलखात आलेले दिसता. आपण अजूनही त्वरित माघारी निघून जावे, नाहीतर वेळ कठीण आहे. आमची विनंती ऐकावी. '

यावर खानाला जरा रागच आला. त्याने जबाब दिला की, 'मी काय निघून जायला आलोय काय ? कल्याण भिंवडीपासून सारं दख्खन कोकण काबीज करणार आहे मी.

हे सारं वकील आणि तिथंच घोड्यावर असलेली रायबाघन ऐकत होती. ती काहीही बोलत नव्हती. तिच्या डोळ्यापुढे आत्ताच आकाश फाटले होते. खानाने वकिलाला असे फेटाळून लावले. वकील आल्यावाटेने महाराजांकडे गेला. त्याने त्या टेकडीवर घोड्यावर असलेल्या महाराजांना खानाचा बेपर्वाई जबाब सांगितला. दया करणारे महाराजसंतापले. आणि त्यांना त्या समारेच्या गर्द ऊंबरखिंडीत ठायीठायी दबा धरून बसलेल्या मावळ्यांना आपल्या पद्धतीने इशारा पोहोचविला. अन् एकदम त्या हजारो मावळ्यांनी खालून चाललेल्या मोगली सैन्यावर बाणांचा आणि गोळ्यांचा मारा सुरू केला. मोगलांची क्षणात तिरपिट सुरू झाली. कोण कुठून हल्ला करतोय, कुठून बाण येताहेत हेच समजेना, गनिमी काव्याच्या हल्ल्याचा हा खास नमुना होता. अक्षरशः हलकल्लोळ उडाला. मोगलांना धड पुढेही जाता येईना अन् मागेही येता येईना, तुडवातुडव, चेंदामेंदी, आरोळ्या, किंकाळ्या यांनी ऊंबरखिंडीत हलकल्लोळ माजला. याचे नाव गनिमी कावा

शब्दांविना गर्जे आमुचा दरारा !

ऊंबरखिंड म्हणजे जणू १५ कि. मी. लांबीची बंदुकीची नळीच होती. मोगली सैन्याने ऊंबरखिंड पुरती ओलांडलेली नव्हती. त्या अरुंद जंगली खिंडीत ते भयंकर ठेचून निघत होते किंवा थेटस्वर्गात जात होते. या भयंकरचित्तेहल्ल्याची खबर धडपडत, धावत मोगली सरदारांनी पिछाडीवर असलेल्या आपले सेनापती कारतलबखान साहेबांना दिली. बातमी देणारे व्याकूळ झाले होते. हा भयंकर प्रकार खानाला अनपेक्षित होता. हे सगळेच बादशाही सरदार आपल्या प्रचंड सैन्यसंख्येवर आणि युद्धसाहित्यावर

भाळलेले असायचे. त्यांना वाटायचं, मराठे मूठभर आहेत. मारून काढू. पण त्या मूठभर मराठ्यांची ताकद सुरंगाच्या दारूसारखी होती.

कारतलबखान सुन्नच झाला. कारण पाठोपाठ सर्वनाशाच्या खबरा येऊ लागल्या. यावेळी ती रायबाघन आपल्या घोड्यावर गप्प बसलेली होती. खानाने आपला घोडा रायबाघनकडे वळविला आणि तो अगतिक शब्दांत तिच्याशी बोलू लागला, 'रायबाघनसाहिबा, अब मैं क्या करूं ? क्या हालत हो गयी अपनी ?'

त्यावर रागावलेली रायबाघन खानाला म्हणाली, 'पुण्याहून निघताना आपण मला सल्ला विचारला होतात का ? आपण शिवाजीच्या कोणत्या भागांत नि कसे जाणार आहोत हे ठाऊक होतं का ?'

खानाला आपली चूक कळून चुकली होती. पण आता या बाईच्या शिकवणीचा ऐनकल्लोळात काय उपयोग ? तो म्हणत होता, 'अब मैं क्या करूं ?'

यावर रायबाघनने अगदी स्पष्ट शब्दांत त्याला सुनावलं की, 'हे असलं साहस म्हणजे आत्मघातकी वेडेपणा आहे. मी अजूनही आपल्याला सांगते की, आपण मुकाट्याने शिवाजीराजांकडे ताबडतोब वकील पाठवा. शरण जा. क्षमा मागा त्याची. तो राजा फार मोठ्या उदार मनाचा आहे. अजूनही तो तुम्हाला क्षमा करील. नाही तर सर्वनाश!'

खरंच होतं. खानानं आपला वकील पाठविला. पण त्या प्रचंड गोंधळगदीर्तशिवाजीराजाला गाठण्यासाठी जायचं कसं ? अखेर मोठ्या धडपडीनं तो वकीलमहाराजांपर्यंत जाऊन पोहोचला, हे मोगलांचं नशीब. त्यानं महाराजांच्या पुढेव्याकूळ होऊन विनवणी केली की, 'आम्ही माहीत नसलेल्या या मुलुखांत आलो. आमचे चुकले. आम्हाला माफ करा. आपल्या तीर्थरुपसाहेबांचा आणिकारतलबसाहेबांचा दोस्ताना फार मोठा आहे. आपण मेहरनजर करावी. आपणरहमदिल आहात. '

महाराजांनी मन मोठं केलं आणि म्हणाले , ' एकाच अटीवर. तुमच्या खानसाहेबांनी जे जे काही बरोबर आणलं आहे ते सर्व जागच्या जागी टाका. आणि रिकाम्या हाताने ,निशस्त्र परत जा , कबूल ?' ' जी , कबूल ' खजिना , तंबूडरे , घोडे , डंकेझेंडे आणि सर्व जखीरा , म्हणजे युद्धसाहित्य जागच्याजागी टाकून खान परत जाण्यास कबूल झाला. त्याला हे भागच होते. त्याची प्रचंड फजिती मावळ्यांनी केली होती. खान परत निघाला. मान खाली घालून निघाला. त्याचे महत्त्व आणि स्थान कायमचे संपले. तो आयुष्यातून उठला. या उंबरखिंडीच्या युद्धात नेताजी पालकर , तानाजी मालुसरे , पिलाजी सरनार्ईक इत्यादी उर्मट हत्याऱ्यांचे सरदार महाराजांच्या बरोबर होते. सर्वांनी मोगलांच्या विरुद्ध हत्यार चालवून हौस फेडून घेतली. शाहिस्तेखानाचे हिशोबवहीत आणखी एक जबर पराभव जमा झाला.

एक गोष्ट आपल्या लक्षात आली ना ? कारतलबखान लोणावळ्याकडून पश्चिमेला उंबरखिंडीत आला. पण महाराज आधीच (बहुदा एक फेब्रुवारी १६६१) पुण्याकडून ताम्हणीच्या किंवा सवाष्णीच्या घाटाने कोकणात उतरले आणि त्यांनी उंबरखिंडीच्यातोंडावरच खानाची वाट अडविली. त्याचं सगळं होतं नव्हतं तेवढं साहित्य कब्जात घेतलं. अंगावरचे कपडे शिल्लक ठेवले हे खानाचं आणि त्याच्या सैन्याचं नशीबच.

महाराज दि. 3 फेब्रुवारी १६६१ रोजी पाली , जांभूळपाडा , नागोठणे या मार्गाने महाडकडे निघाले. पण त्यांची सावधता केवढी! त्यांनी नेताजी पालकराला सुमारे दोन-एक हजार फौजेनिशी उंबरखिंडीतच ठेवले. न जागो , फजित पावलेला कारतलब पुन्हा युद्धसाहित्य जमवून कोकणात उतरू पाहिला , तर त्याच्या दुसऱ्या फजितीचीव्यवस्था महाराजांनी नेताजीवर सोपविली. महाराज आता चिपळूणजवळ श्री परशुरामाच्या दर्शनासाठी निघाले. महाराज धार्मिक होते. पण त्यांच्या कामाच्या आड ते देवधर्म , व्रतवैकल्य येऊ देत नव्हते. ते उरकूनच आता श्रीदर्शनास जात होते.

त्याच त्याच चुका पुन्हा पुन्हा

उंबरखिंडीच्या मोहिमेतकारतलबखान उझबेग याची अगदी नाचक्री झाली. समृद्ध साहित्याने सुसज्ज असलेली फौज कमी सैन्यबळाच्या आणि तुटपुंज्या युद्धसाहित्याच्या शिवाजीराजापुढे का मार खाते आहे , याचा सूक्ष्म अभ्यास तरराहोच , पण साधा वरवरचा विचारही कोणत्याही मोगली सेनापतीने कधीच केला नाही.

सहज बोलतो , पाहा पटतं का! आजही आमचे कारखाने आजारी पडतात. कायमचे बंदही पडतात. तोट्यात तर नेहमीच असतात. घोटाळे आणि भानगडी यांच्या मनोरंजक कथांनी आमचे विनोदी वाङ्मय समृद्धही होत असते. असं का होतं ? या सर्व आमच्या पराभवाचं नातं कारतलबखान आणि शाहिस्तेखानसारख्या बेशिस्त अहंकारी, अभ्यासशून्य , कुचराईबाज , उपभोगवादी , निष्ठाहीन म्हणूनच पराभूत सेनापतींशी जुळलं आहे का ? तेच नातं आम्हाला उदात्त आणि उत्तुंग , विश्वकल्याणकारी म्हणूनच अनुकरणीय शिवाजीराजांशी जोडता येईल का ?

हीच वरील अवस्था आपल्याकडे प्रत्येक क्षेत्रांत आणि विषयांत अनुभवास येते आहे. आम्ही निखळ आनंदाने , एकजुटीने , शिस्तीने , अनुशासनाने खेळांच्या क्षेत्रात तरी वागायला नको का ? म्हणजे मग आम्हाला ऑलिम्पिकमध्ये एखादं तरी सोन्याचं पदक मिळेल की! या सर्व अपयशांच्या मुळाशी एकच कारण आहे. आम्हाला ' राष्ट्रीय ' चारित्र्यच नाही.

दिल्लीत औरंगजेब फार मोठ्या अपेक्षेने शाहिस्तेखानाच्या दक्षिण मोहिमेवर लक्ष ठेवून होता. पण ते त्याचं लक्ष केवळ आशाळभूत ठरलं. शाहिस्तेखानाला आता महाराष्ट्रात उतरून अडीच वर्षे झाली होती. खर्च अफाट आणि मिळकत जवळजवळ शून्यच. टोळधाडीप्रमाणे मराठी मुलखाला आणि मराठी संसारांना ओरबाडीत , कुरतडीत तो बसला होता. त्यामुळे त्याच्याबद्दल येथील जनतेत फक्त दहशतच

होती.

महाराज उंबरखिंडींच्या युद्धानंतर दक्षिण कोकणात , राजापूरच्या रोखाने मोहिमेवर होते. स्वराज्याला विरोध करणाऱ्या स्वकीयांना उदार मनाने वागवून आपल्या ' ईश्वरी कार्यात ' सामील करून घेण्याचा प्रयत्न त्यांचा नेहमीच असे. संपूर्ण शिवचरित्र अभ्यासताना एक गोष्ट प्रकर्षाने लक्षात येते ती अशी स्वकीय विरोधकांना महाराज समजावून सांगून , कधी मायेनं तर कधी रागावून स्वराज्यात येण्याचा आग्रह करत होते. कुणी आले , कुणी नाही आले. जे आले त्यांचे कल्याण झालं. कीतीर् झाली. पणजे कडवा विरोध करीत राहिले , त्यांचा अखेर कठोर हातानं त्यांनी समाचार घेतला. पण त्यांचा पाडाव करण्यासाठी महाराजांनी स्वतःचीच शक्तिबुद्धी वापरली. त्यासाठी त्यांनी कोणाही शत्रूपक्षीय सत्ताधीशाची मदत घेतली नाही. उदाहरणार्थ , चंद्रराव मोऱ्यांचा अगदी दुःखी मनाने , निरुपायाने बिमोड केला. पण कोणा जंजिरेकर सिद्दीची, इंग्रजांची वा परकीय शक्तीची मदत घेतली नाही. अशीच उदाहरणे आणखी पाच तरी सांगता येतील. मी हे इथं एवढं आवर्जून का सांगतोय ? कारण पुढच्या इतिहासातपेशव्यांनी हीच भयंकर आत्मघातकी चूक अनेकदा केली. उदाहरणार्थ तुळाजीआंगऱ्यांचा पराभव आणि बंदोबस्त करण्याकरता नानासाहेब पेशव्यांनी इ. १७५५मध्ये मुंबईच्या इंग्रजांशी मैत्री केली आणि आंगऱ्यांचा बिमोड केला. इंग्रजांनी सुवर्णदुर्गाच्या समुदात आंगऱ्यांचं म्हणजेच शिवाजीमहाराजांच्या स्वराज्याचं आरमार समुदात बुडविलं. फडफडणाऱ्या आमच्याच भगव्या झेंड्यांसह हे आमचं आरमार समुदाच्या तळाशी गेलं. परक्यांना आपल्या राष्ट्रव्यवहारात आपणहून आमंत्रण देणं हा केवढा आत्मघात! अशा खूप चुका पेशवाईत झाल्या. शेवटी परकीय शत्रूंनी आम्हालाच गिळून टाकलं. अशा चुका चुकूनही होऊ नयेत यासाठी महाराज अखंड सावधान होते.

इथं एक गम्मत झाली. (इ. १६६१ मार्च) महाराज दक्षिण कोकणात दौडत असतानाच त्यांनी तानाजी मालुसरे या आपल्या काळजातल्या सौंगड्याला एक कामगिरी सांगितली.

कोणती ? संगमेश्वर भागातील रस्ते दुरुस्त करण्याचे काम त्यांनी तानाजीला सांगितले. आता बघा! एवढा मोठा तालेवार, भीमासारखा हा योद्धा, त्यानं दुःशासनासारख्या शत्रूशी लढाया करायच्या की हातात कुदळ फावडं अन् घमेली घेऊन रस्ते दुरुस्त करायचे ? अन् तो मराठा मर्द तेही काम प्रेमानं अन् हौसेनं जीव लावून करतोय बघा! उन्हातान्हात. दिवसभर केवळ श्रमदानी पद्धतीने नव्हे! फोटू काढला कीठेवलं घमेलं खाली. मग हारतुरे. महाराजांना आणि त्यांच्या जिवलगाना नाटकं करणं कधी जमलंच नाही.

संगमेश्वरचे रस्ते दुरुस्तीचे काम करीत असतानाच तानाजीवर एकदा सुर्व्याच्या आदिलशाही टोळ्यांनी सशस्त्र हल्ला चढविला. कुदळ फावडी टाकून तानाजीने आपल्या मावळ्यांसकट उलटा हल्ला केला. जय झाला. सुर्वे पळाले. पुन्हा रस्ते दुरुस्ती सुरू. खरोखर या सगळ्या मावळी स्वभावांचं मूळ कशात आहे ? ते शिवाजीराजांनी या सौंगड्यांना सहज शिकविलेल्या स्वराज्यधर्मात आहे. हे वेगळंच निरोगी अन् हौशी वेडाराजांच्या सौंगड्यांना लागलं. त्यातून उगविलेलं पिक निरोगी अन् सकस उगवलं.

ते श्रद्धावंत होते, पण उत्सवबाज नव्हते

महाराजांनी या कोकण दौऱ्यातचिपळूणजवळ श्रीपरशुरामाचे दर्शन घेतले. मुक्काम केला. पूजाअर्चा झाल्या. विपुल दानधर्म केला. याच श्रीपरशुरामावर यापूर्वी हाबश्यांचे हल्ले होत होते. आता हे स्थान निर्धास्त झाले. (मार्च अखेर १६६१)अधूनमधून महाराज अशा धर्मकार्यात उपस्थित राहून आनंद लुटीत. पण ते उत्सवबाज नव्हते. यानंतर पाचच महिन्यांनी महाराजांनी प्रतापगडावर श्रीभवानी देवीची स्थापना केली. हा स्थापनेचा कार्यक्रम मोरोपंत पिंगळे यांच्याहस्ते झाला. देऊळ छोटे, साधे पण रेखीव केले. श्रीभवानीच्या पूजाअर्चेची छान पण साधीसुधी व्यवस्था त्यांनी लावून दिली. या श्रीस्थापनेच्या कार्यक्रमाला महाराज स्वतः उपस्थित नसावेत की काय अशी शंका येते. कारण त्या तपशीलांत तसा उल्लेख नाही. 'मी उपस्थित असल्याशिवाय हा उद्घाटनाचा

कार्यक्रम करू नये 'असा महाराजांचा कधीही हट्ट नसे! महाराजांच्या जीवनात मीपणाला महत्त्व नव्हते. म्हणून स्वराज्यातीलभूमीपूजने ,कोनशीला आणि उद्धाटने कधी कुठे खोळांबलेली दिसत नाहीत! विसरायला नको ,म्हणून आत्ताच सांगतो. प्रतापगडावर देवीच्या पूजाअचेर्ची सर्व व्यवस्था महाराजांनी यथासांग नेमून दिली. वेदमूतीर् विश्वनाथभट्ट हडप यांचेकडे पूजाअर्चा सोपविली. त्यांना लिहिलेल्या पत्रातील महाराजांचे एक वाक्य लक्षात घेण्यासारखे आहे. '..... श्रींची ' नित्यनैमित्तिक पूजाअर्चा आणि कायेर्यथासांग करावीत. (गडावरील) अन्य कोणत्याही कारभारात लक्ष घालू नये '

महाराजांच्या या सूचक शब्दांवर अधिक भाष्य करण्याची जरूर आहे का ?

महाराज या कोकणस्वारीत थेट राजापुरावर धडकले. त्यांचा सारा रोख होता राजापुरातील ईस्ट इंडिया कंपनीच्या वखारीवर तेथील उपद्र्यापी अकरा इंग्रजांवर हेन्रीरिव्हिंग्टन हा या अकरांचा प्रमुख अधिकारी होता. गिफर्ड , डेनियल , इमॅन्युएल ,रिसर्चस , रेडॉल्फ टेलर इत्यादी बाकीचे होते. इंग्रज म्हटलं की तो महत्त्वाकांक्षी आणि तेवढाच पाताळयंत्री राजकारणी असायचाच. हेही अन् विशेषतः हेन्री तसाच होता.पन्हाळ्यात सिद्दी जौहरने वेढा घातला. (इ. स. १६६० , ५ मार्च ते पुढे) तेव्हा या हेन्रीने आपल्याबरोबर सर्व इंग्रजांना घेऊन इंग्रजी मोठ्या तोफा जौहरच्या मदतीसाठी पन्हाळ्यास नेल्या होत्या. स्वतः तो इंग्रजी झेंडे लावून आणि बँड वाजवीत पन्हाळ्यावर तोफा डागीत होता. पूर्वी महाराजांशी केलेला ' मैत्रीचा करार ' मोडून इंग्रज हा उपद्र्याप करीत होते.

शिवाजीराजाचा जौहरच्या हातून आणि पुण्यास येऊन बसलेल्या शाहिस्तेखानाच्या हातून पूर्ण नाश होणार आहे. असा या इंग्रजांना साक्षात्कार झाला असावा. म्हणून महाराजांशी केलेला करार मोडून हे इंग्रज जौहरच्या मदतीला आले होते. कारण जौहरला जय मिळणार अन् पुढे आदिलशाहकडून आपल्या ईस्ट इंडिया कंपनीला सवलती आणि जागा व्यापाारसाठी मिळणार ही यांना खात्री वाटत होती.

पण झाले उलटेच. जौहरचा पराभव झाला. इंग्रजांना धड दारूगोळ्याचे आणि खर्चाचेपैसेही मिळाले नाहीत. कसेबसे तोंड लपवित , पळून हे लोक पन्हाळ्याहून राजापुरास आले होते.

यांचाच काटा काढण्यासाठी महाराज आता राजापुरावर येत होते. हे इंग्रज इतकेविलक्षण राजकारणी होते म्हणजेच (निब्वर निर्लज्ज होते) की , मराठा राजा शिवाजी राजापुरावर येतोय हे समजताच जणू काही आपण महाराजांच्या स्वागत समितीचे अध्यक्ष आणि सदस्य आहोत अशा थाटात महाराजांच्या स्वागतासाठी राजापुराबाहेर सामोरे आले. पुढे आले. महाराजांनी पाहिले आणि त्यांनी मोरोपंत पिंगळ्यांना हुकुम केला.

' या टोपीकरांना गिरफ्तार करा. ताबडतोब आणि यांची येथील राजापुरची वखार जप्त करा. आणि कुदळी लावून खणून काढा. '

इंग्रजांना बोलायला जागाच नव्हती. जसल्याला तसलंच थेटलं म्हणजे बरं असतं. हेइंग्रज व्याघ्रगडच्या कैदेत डांबले गेले.

राजापुरच्या या छाप्यात महाराजांना धनदौलत खूप मिळाली. पण एक अमोल नररत्न त्यांना गवसले. त्याचे नाव बाळाजी आवजी चित्रे. हिरे , मोती , सोनं याची गरज होती. पण महाराजांची सर्वात आवडती लाडकी संपत्ती म्हणजे त्यांचे जिवलग. एकेकमाणूस ते स्थमंतकाहूनही अधिक प्रेमाने हृदयाशी जपत होते. आपल्या मित्रांविषयी त्यांनी वेळोवेळी काढलेले उद्गार मधासारखे ओथंबलेले आढळतात.

महाराजांची संघटन भूक बकासुराहूनही मोठी होती. ते माणसं मिळवीत होते. त्यामुळे मुलुख आणि गडकोट आपोआपच मिळत होते. या बाबतीत महाराजांच्या पाठीशी उभी होती त्यांची आई , जिजाऊसाहेब , तिचं प्रेम महाराजांवर जेवढं होतं , तेवढंच साऱ्यामराठ्यांवर होतं. अपार , कितीतरी उदाहरणं आहेत. जिजाऊसाहेबांचं आईपण जुन्या कागदपत्रांत सापडतं. पण त्यातल्या दोन ओळींच्या मधल्या कोऱ्या जागेत बिन शब्दांनी लिहिलेलं अधिक सापडते. ते

वाचण्यासाठी पर्ल बकच. मॅक्झिन गाकीर्च आणि साने गुरुजींचं मायाळू मनच हवं. पायाळू माणसालाच जमिनीखाली लपलेलं पाणी सापडतं. या मायाळूचंही तसंच होतं

प्रचीत गडावरील धनलाभ

संगमेश्वराच्याच जवळ १२ किलोमीटरवर शृंगारपूर या नावाचं गाव आहे. हे गाव महाराजांनी जिकलं. जिकण्यासाठी युद्ध करायची वेळच आली नाही. तेथील शाही जाहगिरदार महाराजांच्या दहशतीने पळूनच गेला. त्यामुळे शृंगारपूर बिनविरोध महाराजांना मिळाले.

गावाच्या पूर्वेला सहा किलोमीटरवर एक प्रचंड डोंगरी किल्ला होता. त्याचं नाव प्रचीतगड. गडावर आदिलशाही सत्ता होती. तानाजी मालुसऱ्यांनी या गडावर हल्ला चढवून एकाच छाप्यात किल्ला घेतला. केवढं नवल! सहा सहा महिने लढू शकणारे किल्ले शाही फौजांना एक दिवसभरही झुंजवता आले नाहीत. मराठ्यांनी गड घेतला. झेंडा लागला. महाराजांना विजयाची वार्ता गेली. ते पालखीतून प्रचीतगडावर निघाले. बरोबर थोडं मावळी सैन्य होतं. महाराज गडावर पालखीतून येत आहेत हे पाहून गडजिकणाऱ्या मराठ्यांना अपरंपार आनंद झाला. आपला विजय बघण्यासाठी खास महाराजस्वारी जातीनं येत आहे हा खरोखर दुमिळ योग होता. तानाजीला तर आनंदानं आभाळ भरून आल्यासारखं झालं. गडावरचे लोक गर्जत होते ; वाद्य वाजत होते. महाराज गडावर आले.

दरवाज्यातून आत प्रवेशले. मावळ्यांना आनंदाचं उधाण आलं होतं. जणू इथूनच महाराजांची पालखीमधून त्यांनी मिरवणूक सुरू केली. महाराज लोकांचे स्वागतहसतमुखाने स्वीकारीत पालखीत बसले होते. यावेळी वारा सुटला होता. भळाळणाऱ्या वाऱ्यानं झाडं झुडपं हेलावत होती. महाराजांच्या अंगावरचा शेला फडफडत होता. नकळत शेल्याचा फलकावा पालखीबाहेर लोंबत होता. तो वाऱ्याने उडत होता. मिरवणूक चालली होती. एवढ्यात गचकन

कुणीतरी मागे खेचावं असा महाराजांच्या पालखीला जरा हिसका बसला. शेला खेचला गेला. ते पाहू लागले. भोई थांबले. काय झालं तरी काय ? पाहतात तो महाराजांच्या शेल्याचं पालखीबाहेर पडलेलं टोक एकाबोरीच्या झुडपाला वाऱ्याने अटकलं गेलं होतं. बोरीला काटे असतात. शेला अटकला. महाराज बघत होते. त्यांना गंमत वाटली.

मावळे काढ्यात अटकलेला शेला अलगद काढू लागले. शेला निघाला. पण महाराज हसून सहज गंमतीने म्हणाले, ' या बोरीनं मजला थांबविले. येथे खणा ' मावळ्यांनी पहारी , फावडी आणली आणि त्यांनी बोरीखालची जमीन खणावयास सुरुवात केली. केवळ गंमत म्हणून महाराज बोलले. सगळ्यांचाच उत्साह दांडगा. अन् खणताखणता पहारी लगेच अडखळल्या. माती दूर केली. बघतात तो सोन्यानाण्यांनी भरलेला हंडा! हा केवळ योगायोग होता. महाराजांना भूमीगत धन मिळाले. ते धन कुठे गेले ? महाराजांच्या घरी ? ' कमिशन ' म्हणून काही ' हसे ' कोणाकोणाला मिळाले का ?

नाही , नाही , नाही! हे सर्व धन स्वराज्याच्या खजिन्यात जमा झाले.

इथे एक गोष्ट लक्षात येते. महाराजांना एकूण तीन ठिकाणी असे भूमीगत धन मिळाले. तोरणगडावर , कल्याणच्या दुर्गाडी किल्ल्यावर आणि हे असं प्रचीतगडावर. हे धन स्वराज्याचं. म्हणजेच रयतेचं. म्हणजेच देवाचं.

पूर्वी महाराजांच्या आजोबांना , म्हणजे मालोजीराव भोसल्यांना वेरूळच्या त्यांच्या शेतातच भूमीगत धन मिळालं. ते मालोजींनी श्रीधृष्णेश्वराचे मंदिर , शिखर शिंगणापूरचा तलाव , एक यात्रेकरूंच्यासाठी धर्मशाळेसारखी म्हणा किंवा मठासारखी म्हणा इमारत अन् अशाच लोकोपयोगी कार्यासाठी खर्च केलं. आपल्या आजोबांचा हा वारसा महाराजांनी आजही सांभाळला. योगायोगानं पण मालकी हक्कानेच मिळालेलं धन मालोजीराजांनी आणि आता शिवाजीराजांनी

जनताजनार्दनाच्या पायांपाशी 'श्रीकृष्णार्पणमस्तु' म्हणत खजिन्यात जमा केलं. देवाचं दान आण जनतेचं धन असेच वापरावयाचे असते. त्याचा अपहार करणे हे महत्पाप.

एक गोष्ट सांगू का ? महाराजांच्या हिंदवी स्वराज्याला एका पैशाचेही कर्ज कधीही नव्हते. किंवा खजिन्यात खडखडाट झाला आहे अशी अवस्थाही कधी निर्माण झाली नाही. याचे एक कारण समजले ना ? अपहार , भ्रष्टाचार , पिळवणूक , लुबाडणूक हे शब्दच स्वराज्यात असता कामा नये हा आदर्श महाराजांनी घालून दिला. स्वराज्याचा खजिना नेहमीच शिलकीचा होता.

जगद्गुरू तुकाराम महाराजांनी आम्हाला आवर्जून सांगितलं आहे की ,

' जीहुनिया धन उत्तम वेव्हारे

उदासविचारे वेंच करी '

चांगल्या मार्गाने , खूप धन मिळवा आणि उदार मनाने खर्चही करा , हा महाराजांचा आदेश होता आणि आहे.

प्रचीतगडची ही तानाजीची मोहिम इ. १६६१ च्या पावसाळ्याच्या पूर्वी झाली

हौसेने स्वराज्य सजवावे

दारिद्र्य कोणाच्या वाट्याला आलं तर ते दुःखदायकच आहे. त्यानं प्रयत्नाला देव मानून उत्तम व्यवहारे धन जोडावे संसार गोड करावा. हौसेनं करावा. ज्याला हौस नाही त्यानं संसार आणिराज्यकारभार करूच नये.

अन् दारिद्र्याचा अभिमान धरणं हा तर गुन्हा आहे. शिवाजीराजांनी माणसांना कष्ट करण्याची चटक लावली. हौस निर्माण केली. म्हणूनच शिवकालीन पत्रात आणि शिवकालीन काही कवींच्या काव्यात सहज उल्लेख येऊन जातात की , 'हे राज्य श्रींच्या आशीर्वादाचं आहे' 'राज्येश्रींचे राज्य

म्हणजे देवताभूमी. 'एका विरक्त बैराग्यानं तर म्हटलं की, 'अशुद्ध अन्न सेवो नये' अशुद्ध अन्न म्हणजे ? अयोग्य, पापी, भ्रष्टाचारी मार्गाने मिळविलेली धनधान्य दौलत. तिचा उपभोग घेऊ नये. श्रमाने मिळवावे. श्रम म्हणजे देवपूजा. आम्हाला केवढी मोठी माणसं इतिहासात मिळाली पाहा! शिवाजीराजांसारखा विरक्त, उपभोगशून्य छत्रपती.

चक्रवर्ती. जिजाऊसाहेबांच्यासारखी 'कादंबिनीव जगजीवनदान हेतू: 'असलेली आई, राजमाता. नव्हे स्वराज्यमाता आम्हाला या मराठी मातेनं दिली. यामायलेकरांच्या जीवनांत चंगळमंगळ अन् उधळपट्टी केल्याची एकही नोंद, उल्लेखगवसत नाही.

कादंबिनीव म्हणजे योगिनीप्रमाणे. धर्मपुरुष आम्हाला लाभले तेही सोन्यामोत्यांना 'मृत्तिकेसमान' मानणारे श्रीतुकाराम महाराजांसारखे तोवरी तोवरी वैराग्याच्या गोष्टी, जोवरी देखिला नाही दृष्टी तुकाराम. या शिवकाळातील सारेच संतसत्पुरुष असे होते. मठ करून ताठा करणारे नव्हते. जनतेच्या भावड्या श्रद्धेचा उपयोग करून 'इस्टेटी' निर्माण करणारे नव्हते. म्हणूनच रयत सुसंस्कारांच्या अभ्यंग स्नानात नहात होती. याचा अर्थ इथं शिवाजीराजांच्या पाच-दहा वर्षांच्या स्वराज्यकाळात अगदी स्वर्गलोक अवतरला असंही नव्हे. समाजाची गती ही सावकाशच असते. स्वराज्यपूर्व काळातील इथलं लोकजीवन किती केविलवाणं होतं. पण स्वराज्य वाढू लागल्यापासून तेच जीवन बदलत गेलं. माणसा खावया अन्न नाही अशी अवस्था असलेला मराठी मुलुखस्वराज्यात भरल्या कणगीला टेकून पोटभर भाकरतुकडा खाऊ लागला होता.

इ. स. १६६१ ची कोकण मोहिम संपवून महाराज राजगडास परतले. प्रतापगड ते पन्हाळगड या भयंकर कठीण युद्धकाळातून महाराज अगदी तावून सुलाखून बाहेर पडले होते. अजून शाहिस्तेखान पुण्यात होताच. स्वराज्याचे हेर पुण्यावरती घिरट्याघालीतच होते. त्याचे मोठे यश म्हणजे उंबरखिंडीत केलेला कारतलबखानचादणदणीत पराभव. पण याच साऱ्या घाईगदीतून वेळ

काढून महाराजांनी गडावर जखमनाम्याचा दरबार भरविला. जखमनामा म्हणजे ज्यांनी ज्यांनी युद्धात कामगिऱ्या केल्या त्या कर्तबगारांचे भर दरबारात भरघोस कौतुक. याच काळात अज्ञानदास उर्फ आगीनदास नावाचा एक नामवंत शाहीर मराठी मुलुखांत गाजतगर्जत होता. या कौतुकाच्या दरबारात महाराजांनी युक्तिबुद्धिवंतांचे छान कौतुक केले या शाहीराचेही. जेथे नाईकांना त्यांनी मानाचे तलवारीचे पहिले पान दिले. वकिलांना ओंजळी ओंजळीने होत आणि शेलापागोटी दिली. युद्धात जे खचीर् पडले त्यांच्या बायकापोरांना 'अडीचसेरी' म्हणजे पेन्शन दिले. कोणालाही उणे पडू दिले नाही.

आज आपणही पाहतो ना! आपले राष्ट्रपती अशाच राष्ट्रवीरांना, लोकसेवकांना, कलावंतांना आणि संशोधकांना गौरवाची मानचिन्हे दिलीत सन्मानपूर्वक देतात. अशोकचक्र, परमवीरचक्र आणि आमच्यातील महामानवांना भारतरत्न अशासारखे शिरपेंच अर्पण करतात. महाराजांनीही आपल्या कृतृत्ववंतांचं भरघोस कौतुक केलं नेहमीच.

अशाच काळात शाहिस्तेखानाच्या छावणीतून खानाचा भाचा नामदारखान हा कोकणातील पेण, पनवेलजवळच्या मिऱ्या डोंगर उर्फ मिरागड या किल्ल्यावर फौज घेऊन निघाला. राजगडावर खबरा आल्या. महाराजांना शिकारीची संधी आल्यासारखंच वाटलं असावं. ते महाडच्या बाजूने कोकणात उतरले. मिरागड उत्तरेस आहे आणि महाराजांनी मिऱ्या डोंगरावर हल्ला करणाऱ्या नामदारखानाला आणि त्याच्या शाही फौजेला अचानक हल्ला करून असं झोडपून काढलं की, जणू लोहार तापून लाल झालेल्या लोखंडावर दणादणा घाव घालतो तसं. नामदारखान आपल्यापूर्वपरंपरेप्रमाणे पळून गेला. सारी मोगली मोहिम साफ फसली. ही मोहिम इ. स. १६६२ च्या प्रारंभी झाली. नक्की तारीख सापडत नाही. या मोहिमेत स्वतः महाराज रणांगणावर झुंजत

होते. महाराजांच्या या अविश्रांत परिश्रमांना काय म्हणावे ? महाराजांना विश्रांती सोसत नव्हती. त्यांच्या संपूर्ण जीवनात खास विश्रांतीकरता ते एखाद्या थंड हवेच्या ठिकाणी दोनचार महिने जाऊन राहिल्याची नोंद सापडत नाही. स्वराज्यसाधनाची लगबग त्यांनी कैसी केली ?

मोगलांना मराठी माती नि माणसे समजली नाहीत

गेल्या चार वर्षांत (इ. स. १६५९ ते ६२) असंख्य कर्तबगारांनी अपार कष्टानं, महाराजांच्या योजने आणि आसेप्रमाणे कर्तबगारीची शर्थ केली होती. त्यातील कित्येकजण रणांगणावर ठार झाले होते. जिवा महाला सकपाळ, रामाजी पांगरे, शिवा काशीद, मायनाक भंडारी, बाजीप्रभू, कावजी मल्हार, बाजी पासलकर, वाघोजी तुपे, बाजी घोलप, अज्ञानदास शाहीर, कान्होजी जेधे आता किती जणांची नावं सांगू ? या स्वराज्यनिष्ठांच्या आणि कर्तबगारांच्या रांगाच्या रांगा महाराजांच्या पाठिशी उभ्या होत्या. त्यामुळेच स्वराज्य सुंदर आणि संपन्न बनत होतं. कुणाचं नाव विसरलं तरी स्वर्गातून माझ्यावर कुणी रागावणार नाही.

पण महाराज मात्र कुणालाही विसरत नव्हते. होते त्यांनाही अन् जे गेले त्यांनाही. शाहिस्तेखानाने उंबरखिंडीच्या लढाईनंतर पुढच्या लढाईची (म्हणजे पराभवाची) तयारी केली. त्याने कोकणातील ठाण्याजवळील कोहजगड नावाचा किल्ला घेण्यासाठी आपली फौज पाठविली. तीही मार खाऊन परतली. आपल्या लक्षात आलंय ना ? की, शाहिस्तेखान एका चाकणच्या मोहिमेशिवाय कुठल्याही मोहिमेवर स्वतः गेला नाही. अन् प्रत्येक मोहिमेमध्ये महाराज स्वतः भाग घेताहेत.

इ. स. १६६३ साल उजाडलं. शाहिस्तेखानानं स्वतः जातीने एक प्रचंड मोहिम योजिली. कोणती ? स्वतःच्या मुलीच्या लग्नाची ! खरंच ! आपल्या बहिणीच्या मुलाशी त्याने आपल्या मुलीचं लग्न ठरविलं. लग्न अर्थात पुण्यात, लष्करी छावणीत होणार होतं. लाल महालाचं मंगल कार्यालय झालं होतं. मुलाच्या आईचं नाव होतं. दहरआरा बेगम. ही अर्थात खानाची बहीणच.

तिच्या नवऱ्याचं नाव जाफरखान. हा यावेळी प्रत्यक्ष औरंगजेबाचा मुख्य वजीर होता. तो या लग्नासाठी पुण्यास येणार होता. आलाही. प्रचंड लवाजमा. प्रचंड थाटमाट. वेगवेगळ्या लग्नीय समारंभांची रेलचेल. खाणंपिणं. सगळी छावणी लग्नात मग्न. शाहिस्तेखानाची केवढी ही टोलेजंग लग्नमोहिम!

अन् समोर दक्षिणेकडे अवघ्या पन्नास किलोमीटरवर एक ढाण्या वाघोबा जबडा पसरून झेप घेण्यासाठी पुढचे पंजे आपटीत होता ; त्याचं नाव शिवाजीराजा.

शाहिस्तेखानाचं हे काय चाललं होतं ? तो शिवाजीराजासारख्या महाभयंकरकर्दनकाळावर मोहिम काढून आला होता की , आपल्या पोरापोरींची छावणीत लग्नलावायला आला होता ? या खानाला विवेकशून्य , बेजबाबदार आणि चंगळबाज म्हणू नये तर काय म्हणावं ? त्याला शिवाजीराजा समजलाच नाही. त्याला गनिमी कावा उमजलाच नाही. त्याला इथला भूगोल कळलाच नाही. आता या मोगली चैनी पुढे बेचैन शिवाजीराजांचा आपण अभ्यास करावा. वास्तविक पुण्यात आल्यापासून एका चाकणशिवाय शाहिस्तेखानाचं काय मिळवलं ? काहीही नाही. हा तीन वर्षांचा हिशोब. अन् आता मुलीचं अफाट खर्चानं लग्न. पुढं काय झालं ते मी सांगतोच. पण आपल्याला ते आधीच माहितीच आहे की! शाहिस्तेखानाची प्रचंड फटफजिती.

एक मात्र सांगितलं पाहिजे. खानानं स्वराज्याचं , त्याने कब्जात घेतलेल्या भागाचं फार नुकसान केलं. लूटमार , स्त्रियांची बेअब्रू , मंदिरांची नासधूस , खेड्यापाड्यांचा विध्वंस. मात्र आश्चर्य वाटतं की , पुण्यात तो जिथं राहत होता त्या लालमहाल वाड्याच्या अगदीजवळच असलेल्या कसबागणपती मंदिराला त्यानं उपद्रव दिला नाही. आळंदी , चिंचवड , देहू , थेऊर इत्यादी देवस्थानांनाही त्याने त्रास दिल्याची एकही नोंद सापडलेली नाही.

शाहिस्तेखानचे मूळ नाव अबू तालिब. तो इराणी होता. मिर्झा अमीर उल् उमराहैबतजंग नबाब शाहिस्तेखान अबू तालिब हे त्याचं पदव्यासकट नाव. तो औरंगजेबाचा मामा

होता. 'शाहिस्तेखान म्हणजे औरंगजेब बादशाहची दुसरी प्रतिमाच' असं त्याचं वर्णन एका मराठी बखरीत आले आहे. पण औरंगजेबातला एकही सद्गुण या मामात दिसत नाही.

खानाकडचा लग्नसोहळा प्रचंड थाटामाटात दोनतीन आठवडे चालू होता. या संपूर्ण छावणीच्या अवस्थेची माहिती महाराजांना राजगडावर समजत होती. त्यांच्या मनात काहीतरी आपल्या बौद्धिक करामतीचा. उत्पटांग डाव ते खानावर टाकू पाहात होते. याचवेळी त्यांनी सोनो विश्वनाथ डबीर या आपल्या वयोवृद्ध वकीलांना पुण्यास खानाच्या भेटीसाठी पाठवावयाचे ठरविले. पाठविलेही. पण खानाने सोनो विश्वनाथांची भेट घ्यावयाचेच नाकारले. टाळले. या बिलंदर शिवाजीराजाच्या कलंदर वकिलांशी भेटायलाच नको. पूर्वी अफझलखान, सिद्दी जौहर, कारतलबखान यांची या मराठी वकिलांनी कशी दाणादाण उडविली हे त्याला नक्कीच माहिती होतं. तसे आपल्याबाबतीत होऊ नये म्हणून असेल पण त्याने भेट नाकारली. म्हणजे परीक्षेलाबसायलाच नको म्हणजे मग नापास होण्याची अजिबात भीती नसते.

सोनो विश्वनाथ राजगडास परत आले. काही घडलेच नाही त्यामुळेच या महाराजांच्या डावाचा उलगडा इतिहासाला होत नाही.

हेर म्हणजे राजाचा तिसरा डोळा

महाराजांचं हेर खातं अत्यंत सावध आणि कुशल होतं. त्यात एकूण किती माणसं काम करीत होती हे तपशीलवार मिळत नाही. बहिर्जी नाईक जाधव, वल्लभदास गुजराथी, सुंदरजी परभुजी गुजराथी, विश्वासराव दिघे एवढीच नावे सापडतात. पण गुप्तरीतीनं वावरणाऱ्या या गुप्तहेर खात्यात बरीच माणसे असली पाहिजेत असे वाटते. परदरबारात राजकीय बोलणी करण्यासाठी जाणारेस्वराज्याचे सारे वकील एकप्रकारे गुप्तहेरच होते. मुल्ला

हैदर , सखोजी लोहोकरे , कर्माजी , रघुनाथ बल्लाळ कोरडे आदी मंडळी महाराजांच्या वतीने परराज्यांत वकील म्हणून जात होती. पण तेवढीच हेरागिरीही करताना ती दिसतात. पण आणखीन एक उदाहरण या शाहिस्तेखान प्रकरणात ओझरते दिसते. लाल महालात असलेल्याछोट्याशा बागेचे काम करणारा माळी महाराजांचा गुप्तहेर असावा. लाल महालांत घडणाऱ्या अनेक घटना अगदी तपशीलाने महाराजांना समजत होत्या , हे आपल्या सहज लक्षात येते. शाहिस्तेखानाच्या ज्या ज्या सरदारांनी कोकण भागात स्वाऱ्या केल्या, त्या प्रत्येक स्वारीत शिवाजीराजांनी अत्यंत त्वरेने आणि तडफेने त्या स्वाऱ्या पारउधळून लावल्या. हे या मराठी हेरागिरीचेही यश आहे. अफाट समुदावर तर हेरागिरी करणं किती अवघड , मराठ्यांनी सागरी हेरागिरीही फत्ते केली आहे.

आता तर महाराज प्रत्यक्ष लाल महालांवरच एका मध्यरात्री छाप घालणार होते. सव्वा लाख फौजेच्या गराड्यात असलेला लालमहाल पूर्ण बंदोबस्तात होता. खानाने या महालांच्या दालनांत काही काही फरक केले होते. म्हणजे बांधकामे केली होती. कुठे भिंती घातल्या होत्या , कुठे दरवाजे बांधकामाने चिणून बुजवून टाकले होते. जनान्याचे भाग , मुदपाकखाना , पुरुषांच्या खोल्या इतर खोल्या , त्यांवरील पहाऱ्यांच्या व्यवस्था इत्यादी अनेक गोष्टी लाल महालाबाहेर कोणाला तपशीलवार समजणे सोपे नव्हते. पण महाराजांनी जो लाल महालावर छाप घालण्याचा बेत केला , तो अगदीमाहितगारी असलेल्या कोणा मराठी हेराच्या गुप्त मदतीनेच. जर अधिक माहिती ऐतिहासिक नव्या संशोधनाने उपलब्ध होईल , तर हे मराठी हेरखात्याच्या कर्तबगारीवर छान प्रकाश पडेल. आज मराठ्यांना मिळालेल्या यशांचा तपशील लक्षात घेऊन हेरांचे कर्तृत्व मापावे लागते आहे.

हेर म्हणजे राजाचा तिसरा डोळा. तो अखंड उघडा आणि सावधच असावा लागतो. शिवकाळातील हेरखाते हे निविर्वाद अप्रतिम होते. हेर पक्का स्वराज्यनिष्ठ असावाच लागतो. तो

जर परकीयांशी 'देवाणघेवाण' करू लागला, तर नाश ठरलेलाच असतो. हेर अत्यंत चाणाक्ष, बुद्धीवान आणि हरहुन्नरी असावा लागतो. पुढच्या एका घटनेचा आत्ता नुसता उल्लेख करतो. कारवारच्या मोहिमेत मराठी हेरांनी उत्तम कामगिरी केली. पण एका हेराकडून कुचराई आणि चुका झाल्या. महाराजांनी त्याला जरब दाखविलीच.

आता महाराज प्रत्यक्ष लाल महालावरच झडप घालून शाहिस्तेखानाला ठार मारण्याचा विचार करीत होते. ही कल्पनाच अफाट होती. सव्वा लाखाची छावणी. त्यात बंदिस्त लाल महाल. त्यात एका बंदिस्त दालनात खान. अन् त्याला गाठून छापाघालायचा. हे कवितेतच शक्य होते. पण असं अचाट धाडस महाराजांनी आखले. हल्लीच्या युद्धतंत्रात 'कमांडोज' नावाचा एक प्रकार सर्वांना ऐकून माहिती आहे. महाराजांचे सारेच सैनिक कमांडोज होते. पण त्यात पुन्हा अधिक पटाईत असे जवान महाराजांपाशी होते. त्याचे प्रत्यंतर लाल महालाच्या छाप्यात येते. 'ऑपरेशन लाल महाल' असेच या छाप्याला नाव देता येईल. ही संपूर्ण मोहिम मुख्यतः हेरांच्या करामतीवर अवलंबून होती. सारा तपशील एखाद्या स्वतंत्र प्रबंधातच. मांडावा लागेल. पण या ऑपरेशन लाल महालचा अभ्यास महाराजांनी आपल्या सहकाऱ्यांनिशी इतका बारकाईने केला आहे की, आपले मन या एकविसाव्या शतकाच्या वेशीत थक्क होऊन जाते. या गनिमी छाप्यासाठी महाराजांनी वेळ निवडली मध्यरात्रीची. मराठ्यांचे बहुसंख्य छापे रात्रीच्या अंधारातलेच आहेत. लाल महालावरच्या छाप्यासाठी महाराजांनी चैत्र शुद्ध अष्टमीची मध्यरात्र निवडली. पुढच्या उजाडत्या चैत्र शुद्ध नवमीस प्रभू राम जन्मास येणार होते! रामनवमी.

याच महिन्यात मोगलांचे पवित्र रोज्याचे उपवास सुरू झाले होते. छाप्याच्या रात्री सहावा रोजा होता. आकाशातला चंद्र छाप्याच्या सुमारास पूर्ण मावळणार होता. पण याचा इथं कुठं संबंध आला? आला ना! मोगली सैन्य रोजाच्या उपवासामुळे रात्र झाल्यावर भरपूर जेवण करून सुस्तावणार हा अंदाज खरा ठरणार होता. खुद्द शाहिस्तेखानाच्या कुटुंबात हीच स्थिती असणार. शिवाय

दिवस उन्हाळ्याचे. शेजारीच असलेल्या मुठा नदीला पाणी जेमतेमच असणार. छापा घालून झटकन ही नदी ओलांडून भांबुडर््याच्या (सध्याचे शिवाजीनगर) भागात आपल्याला पसार होता येणार आणि अगदी जवळ असलेल्या सिंहगडावर पोहोचता येणार हे लक्षात घेऊन महाराजांनी हे ऑपरेशन आखले होते.

छाप्यातल्या कमांडोजनी कसेकसे, कुठेकुठे, कायकाय करायचे ते अगदी निश्चित केलेले होते. संपूर्ण तपशीलच इतका रेखीव आहे की, या ऑपरेशन लाल महालची आठदहावेळा महाराजांनी राजगडावर 'रिहर्सल' केली असावी की काय असा दाट तर्क-तर्कच नव्हे खात्री होते. कारण जे घडले ते इतके बिनचूक घडले की, असे घडणेकधीही ऐत्यावेळेला होत नसते. आपण तपशील पाहूच.

लष्करी प्रतिभेचा हा चमत्कारच

राजगडावरून महाराज सुमारे एक हजार सैनिक घेऊन निघाले. (दि. ५ एप्रिल १६६३, चैत्र, शुद्ध अष्टमी, रात्री) ते कात्रजचे घाटात आले. कात्रज घाट ऐनपुण्याच्या दक्षिणेला तेरा-चौदाकिलोमीटरवर आहे. महाराजांनी या घाटात काही मावळी टोळ्या ठेवल्या. सुमारे पाचशे मावळे घेऊन ते पुण्याच्या रोखाने निघाले.

इथं एक गोष्ट लक्षात घ्यायची आहे. ती अशी. शाहिस्तेखानाने आपल्या पुण्यातल्याछावणीच्या भोवती रात्रीची गस्त घालण्याकरता आवश्यक तेवढे आपले सैनिक रोजी ठेवले होते. यात काही मराठी सरदार आणि सैनिकही होते. मोगलांच्याकडे नोकरी करणारी ही मंडळी खानाने मुद्दाम गस्तीकरता छावणीच्या दक्षिणअंगास रात्रीची फिरती ठेवली होती. हा रिवाज खान पुण्यात आल्यापासून चालू असावा असे वाटते. या सैनिकांचे काम वास्तविक सकाळी उजाडेपर्यंत अपेक्षित असे. पण पुढेपुढे यात ढिलाईहोत गेलेली आढळून येते. हे गस्तवाले साधारणतः मध्यरात्री दिडदोन वाजपर्यंतच गस्त घालीत.

नंतर हळूच छावणीत परतून येत. ही गोष्टी महाराजांच्या हेरांच्या लक्षात आली. महाराजांनी या संबंध गस्तीचाच अचूक फायदा टिपला.

गस्त घालायला जाणारे लोक छावणीभोवतीच्या मोगली चौकीदारांना माहित झालेले होते. महाराजांनी याचा फायदा घेतला. आपल्या बरोबरच्या सुमारे पाचशेसैनिकांपर्यंत एक जरा मोठी टोळी त्यांनी आपल्यापाशी ठेवली आणि बाकीच्या मराठ्यांना, ठरविल्याप्रमाणे पुढच्या उद्योगास छावणीत पाठविली. हे बिलंदर सैनिक, जणू काही आपणच मोगली छावणीभोवती गस्त घालणारे नेहमीचेच लोक आहोत अशा आविर्भावात छावणीत प्रवेशू लागले. चौकीदारांनी त्यांना हटकलेही. पण 'आम्ही रोजचेच गस्त घालणारे. आम्हाला ओळखलं नाही? गस्तीहून परत आलो!' असा जवाब धिटार्ड करून आत प्रवेशले. चौकीदारांना वाटलं की होय, ही रोजचीच गस्तीची मंडळी. परत आली आहेत. चौकीदारांची अशी बेमालूम गंमत करून हे सैनिक ठरल्याप्रमाणे लाल महालाच्या पूवेच्या बाजूस पोहोचले. येथे लाल महालालाकिल्ल्यासारखा तट नव्हता. उंच भिंत होती. त्या भिंतीत जाण्यायेण्याचा एक दरवाजा होता. पण खानानं तो दगडामातीत बांधकाम करून बंद करून टाकला होता.

या आलेल्या मराठी टोळीनं अतिशय सावध दक्षता घेऊन या बंद केलेल्या दाराच्याबांधकामास भगदाड पाडावयास सुरुवात केली. माणूस आत जाईल एवढं भगदाड हा उद्योग करीत असताना किती सावधपणे त्यांनी केला असेल याची कल्पना येते. भगदाड हळूहळू पुरेसे पडले. महाराज येईपर्यंत मावळे तेथेच रेंगाळत राहिले. अर्थात सभोवतीसामसूमच होती.

ज्या पद्धतीने हे मावळे सैनिक इथपर्यंत आले, त्याच पद्धतीने मागोमाग महाराजही आपल्या टोळीनिशी आले. महाराजांना आपलाच लाल महाल चांगला परिचयाचा होता. खानाने केलेले बांधकामाचे बदलही त्यांना समजले होते. या भगदाडातून प्रथम महाराजांनी आत प्रवेश केला.

इथे महाराजांचा एक अंदाज चुकला. भगदाडाच्या आत लाल महालाचे परसांगण होते. तेथे काही पाण्याचे बांधीव हौद होते. लाल महालाची ही पूर्वेकडील बाजू होती. या बाजूने लाल महालातून परसांगणात यावयास दोन दारे होती. दोहीत अंतर होते. यातील एक दार असेच दगडामातीने चिणून बंद केलेले होते आणि दुसऱ्या दारालगत एक पडवी उभी करून खानाच्या कुटुंबाचा खासा मुदपाकखाना म्हणजे स्वयंपाककरण्याची जागा, तयार केली होती. तेथील आचारी पाणके इत्यादी सुमारे तेरा-चौदा नोकर तेथेच मुदपाकखान्यात रात्री झोपत असत. ते सध्या रोजा असल्यामुळे पहाटे बरेच लवकर उठत आणि कामाला लागत. हे नोकरचाकर अजून उठलेले नसावेत, असा महाराजांचा अंदाज होता. पण तो चुकला आज ते लवकर उठून कामाला लागत होते. आणि महाराजांना लांबूनच हे लक्षात आले. आता? आता ते लोक आपली चाहूल लागली तर आरडाओरडा करतील अन् साराच डाव वाया जाईल याची कल्पना महाराजांना आली. आता? आता फक्त एकच करणं शक्य होतं. एकदम मुदपाकखान्यात मावळ्यांनी गुपचूप घुसायचं अन् साऱ्या नोकरांना कापून काढायचं. निरुपाय होता. हे करणं भाग होतं. महाराजांनी आपल्या मावळ्यांना इशारा केला आणि सर् सर् सर् सर् जाऊन मावळ्यांनी या साऱ्या नोकरांना कापून काढलं.

चिणलेल्या त्या दुसऱ्या दरवाजालाही भगदाड पाडून महाराज आत घुसले. मिणमिणत्या दिव्यांच्या पुसट उजेडात फारसं दिसत नव्हतं. मुदपाकखान्याच्या दाराच्या आतल्या बाजूला जो पहारेकरी होता त्याच्यावर पहिला घाव पडला. तो ठार झाला. आणि त्याच्या ओरडण्याच्या आवाजानं माडीवर असलेला शाहिस्तेखान एकदम खडबडून उठला. तो धनुष्यबाण घेऊन माडीवरून खाली अंगणात धावत आला. आणि नेमका महाराजांच्या समोरच तो आला. त्याला काहीच कल्पना नव्हती. त्याचा एक मुलगा, अबुल फतहखान जवळच्याच दालनांत झोपलेला होता. तो खडबडून बाहेर आला. अंगणात, आपल्या वडिलांवर कोणीतरी घाव घालू पाहतोय हे त्याच्या लक्षात आलं. तो

वडिलांना वाचविण्यासाठी पुढं आडवा आला अन् महाराजांच्या तलवारीखाली ठार झाला. खान घाईघाईनं परत माडीकडे पळत सुटला.

प्रथम योजना, विक्रम नंतर

मध्यरात्रीच्या गाढ झोपेत असलेला लाल महाल आणि स्वाभाविकरित्या झोपेचीच पेंग येत असलेले पहारेकरी एकदम हल्ला झाल्यानंतर गोंधळून जावेत, त्यांनी केवळ आरडोओरडाचकरावा आणि सैरभैर धावत पळत सुटावे हीच अपेक्षा या हल्ल्यामागे महाराजांची होती. केवळ 'केऑस' काही मावळ्यांनी लाल महालाच्या मुख्य दरवाज्याच्या माथ्यावर असणाऱ्या नगरखान्यात घुसायचे ,

तेथे झोपलेल्या वाद्य वादकांना असेच एकदम उठवायचं आणि तेथील नगारे , कणेर , तुताऱ्या , ताशे , मफेर इत्यादी वाद्ये वाजवायला लावायचे हा आणखी एक गोंधळ उडवून देण्याचा प्रकार ठरविलेला होता. तो अगदी तसाच घडला. काही मावळे नगरखान्यात घुसले. त्यांनी त्या झोपलेल्या वादकांना कसे उठविले असेल याचा तर्क करता येतो. भूतपिशाच्चे जणू अचानक आपल्याला झोडपताहेत असेच त्या वादकांना वाटले असेल.

अर्धवट झोपेत ती घाबरलेली माणसं तेथील वाद्ये मराठ्यांच्या दमदाटीवरून जोरजोरात वाजवावयास लागली. काय घडतंय ते त्या वादकांना कळेचना. ते फक्त वाजवीत होते. कारण पाठिशी नागव्या तलवारीचे मावळे मारेकऱ्यासारखे उभे होते. लाल महालातील प्रचंड गोंधळात हा नगरखान्यातील प्रकार सर्वात विलक्षण कल्पक होता. अंधारात सारा महाल जागा होऊन ओरडत अन् किंकाळ्या फोडीत होता. त्यात स्त्रियांचा कल्लोळ भयंकरच होता.

सर्वाचाच या थक्क करणाऱ्या अचानक हल्ल्याने (सरप्राईजॲटॅक) किती गोंधळ उडाला असेल याचे एक उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे घाबरून उठलेला शाहिस्तेखान स्वतःमाडीवरून अंगणात सशस्त्र धावत आला. पण शस्त्र कोणचे होते ? धनुष्यबाण! अशावेळी कुणी धनुष्यबाण घेऊन धावेल काय ? तलवार , पट्टा किंवा निदान भाला तरी घेऊन माणूस समोरासमोर शत्रूवर हल्ला करावयास धावेल ना ? पण खान धनुष्यबाण घेऊन धावला. काय उपयोग ?

त्याचा मुलगा अबुल फतेखान हा जर त्याचवेळी अचानक आडवा आला नसता , तर महाराजांच्या हातून खान अंगणातच ठार झाला असता. पण पोरामुळे बाप वाचला. इथं या अबुल फतेखान पुत्राचं खरोखर कौतुकच वाटते. बापासाठी त्याने आपला प्राण खचीर् घातला.

खान मात्र आल्याजिन्याने धावत होता. महाराज आता त्याचा पाठलाग करीत होते. माडीवरती खानाच्या दालनाला लागून (बहुदा) दक्षिणोत्तर असा एक मोठा दुरुणीमहाल होता. त्या मोठ्या दिवाणखाण्यात खानाच्या कुटुंबातील आणि अन्य काही स्त्रिया झोपलेल्या होत्या. त्या जाग्या होऊन मोठमोठ्याने ओरडत , किंकाळत होत्या. तिथे एकदोन जमिनीवरची शमादाने होती. त्याचा प्रकाश कितीसा असणार ? काय घडतंय याचा कोणालाच बोध होत नव्हता. फक्त घबराट उडाली होती.

खान पुढे आणि महाराज मागे असा प्रकार होता. गोंधळलेला खान केवळ जीव वाचविण्याकरताच पळत होता. पुसटत्या प्रकाशात महाराज खानाचा पाठलाग करीत होते. स्त्रियांच्या त्या दालनात खान शिरला. तेथे एक मोठा जाडसर पडदा (बाड) होता. खानाने घाईत तो हाताने उडवला. तो आत शिरला. महाराजांनी त्या बाडावर आपल्या धारदार तलवारीचा घाव घातला. पडदा फाटला गेला.

खान घाबरून धावत आल्याचे तेथील बायकांनी पाहिले. काहीतरी भयंकराहूनही भयंकर घडतंय या जाणिवेने त्या त्याहून भयंकर घाबरल्या. केवळ कल्लोळ! पडद्याला पडलेल्या भगदाडातून महाराजांची आकृती आत येताना स्त्रियांनी पाहिली. तिथं असलेली शमादाने कोणा शहाण्या स्त्रीने फुंकून विझविली.

अधिकच अंधार झाला.महाराज आता अंदाजाने खानावर धावत होते. खान घाबरून एका खिडकीबाहेरघाईघाईत चढून खाली दबला. हा सुद्धा एकूण उपलब्ध असलेले पुरावे लक्षात घेऊन केलेला अंदाज आहे. महाराजांना वाटले खान येथेच आहे. म्हणून त्यांनी आपल्या तलवारीचा खाडकन घाव घातला. घाव लागल्याचे त्यांना जाणवले. त्यांना वाटले घाव वमीर् लागून खान मेला. अन् महाराज तेथून तडक आल्यावाटेने परत परतले.

संपूर्ण लाल महालाची वास्तु भयंकर कल्लोळाने दणाणत होती. त्यातच नगरखान्यातील वाद्यांचा कल्लोळ चालू होता.

महाराजांचा मुख्य उद्देश मात्र अंधारात अधांतरीच राहीला. खान बचावला. त्याची फक्त तीन बोटे , उजव्या हाताची तलवारीखाली तुटली.

आपले छाप्याचे काम फत्ते झाले असे समजून पूर्वयोजनेप्रमाणे महाराज आणि मावळेला लाल महालातून निसटले. लाल महालाबाहेर या साऱ्या कल्लोळाने खडबडून उठलेले छावणीतील खूप मोगली सैनिक जमा झाले होते. त्यांना काहीच बोध होत नव्हता.

खूप मोठा तपशील उपलब्ध असलेले हे 'ऑपरेशन लाल महाल 'असे घडले. हाथोडक्यात अहवाल. मुख्य आहे तो निष्कर्ष. केवळ लष्करी सैनिकांनी आणिसेनाधिकाऱ्यांनीच या ऑपरेशनचा विचार करावा. चिंतन , मनन करावे , असे नाही.योजनाबद्ध काम करू इच्छिणाऱ्या प्रत्येक विषयांतील प्रत्येक कार्यकर्त्याने या इतिहासाचा सूक्ष्मविचार करावा. वर्तमानकाळात याचा कल्पक योजना म्हणून उपयोग झाल्याशिवाय राहणार नाही ? 'मॅनेजमेंट ' आणि प्रचंड प्रकल्प हाताळणाऱ्यांनी या लष्करी कथेचा अभ्यास करून पाहावा. त्यातून प्रेरणा , योजना आणि शेवटी यश काबीज करता येईल. पाहा पटते का ?

हा विजय अभ्यासाचा..

ही चैत्र शुद्ध अष्टमीची मध्यरात्र. लाल महालात अशीज्वालामुखीसारखी अचानक उफाळली. खान वाचला. सिंहगडकडे सुखरूपपणे पसार झालेल्या शिवाजीमहाराजांना हातपशील नंतर समजला. ते जरा खिन्न झाले. कारण जर खान ,म्हणजे प्रति औरंगजेबच मारला गेला असता तर केवळ मोगल साम्राज्यातच नव्हे ,तर इराण ,तुर्काण इतकंच नव्हे तर रुमशाम पावेतो मराठ्यांचा गनिमीकावा रणवाद्यांसारखा दणाणला असता.

गनिमी कावा हे मराठ्यांचे खास खास युद्धतंत्र आहे. या युद्धतंत्राचा अर्वाचीन महाआचार्य म्हणजे चीनचा माओत्सेतुंग आणि व्हिएटनामचा होचिमिन. ते सत्यही आहे. पण आपण माओ आणि मिन यांनी स्वतः वापरलेल्या त्यांच्या जीवनातील गनिमी काव्याचा आणि शिवाजी महाराजांच्या गनिमी काव्याचा तैलनिक अभ्यास जरूर करून पाहावा.

लाल महालावरील महाराजांच्या छाप्याच्या बाबतीत मोगलांची प्रतिक्रिया काय ?फक्त घाबरट. दहशत. भाबड्या कल्पनांची विनोदी कारंजी. याच वेळी दिल्लीमध्ये दोन युरोपीय डॉक्टर्स राहत होते. डॉ. थिवेनो आणि डॉ. सिडने ओवेन. या दोघांनी या लाल महाल छाप्या प्रकरणी लिहून ठेवलं आहे. ' या छाप्याची दहशत एवढी निर्माण झाली आहे की , शिवाजी हा नक्की चेटूकवाला असावा असे लोकांना वाटते. त्याला पंख असावेत. त्याला गुप्त होता येत असावे 'म्हणजे केवळ अफवा ,कड्या आणि अतिशयोक्ती.

हा सारा भाबडेपणा होता. डोळसपणाने मराठ्यांच्या युद्धपद्धतीचा अभ्यास कुणीच करित नव्हतं. आज आपण तो केला पाहिजे.

लष्करी अभ्यासकांनी आणि अनुभवी लष्करी पदाधिकाऱ्यांनी शिवाजी महाराजांच्या या युद्धपद्धतीचा डोळ्यात तेल घालून अभ्यास केला तर आमच्या हातून पुन्हा 'कारगिल 'सारख्या चुका होणार

नाहीत. 'तेजपूर' सारखा गाफिलपणा होणार नाही. आणि आमच्या संसदेवरच म्हणजे आमच्या राष्ट्राच्या हृदयावरच अतिरेकी छापा टाकणार नाहीत. पाहा पटते का ?

शाहिस्तेखान मात्र कायमचा दुःखी झाला. त्याला आपल्या पराभवापेक्षा भयंकर अन् कायमची होत राहणारी थट्टा, कुचेष्टा असह्य होत असणार. प्रत्येक घासाला त्याला आठवण होत असेल शिवाजीमहाराजांची. उजव्या हाताची तीन बोटेच तुटली ना!

खानाच्या बाबतीत आणखी काही दुःखी घटना लाल महालात आणि एकूण दख्खनच्याभूमीवर घडल्या. लाल महालात उसळलेल्या भयंकर कल्लोळात त्याची एक बायको ठार झाली. त्याचा मुलगा अबुल फतेखान हा तर महाराजांच्या हातूनच मारला गेला. या भयंकर दंगलीत त्याची एक मुलगी नाहिशी झाली. तिचे काय झाले हे कोणालाही आणि इतिहासालाही कधीच समजले नाही. पुढच्या काळात (म्हणजे इ. १६९५) प्रख्यात मराठा सेनापती संताजी घोरपडे याचे हातून याच शाहिस्तेखानचा एक मुलगा, हिम्मतखान हा तमीळनाडूत जिंजीच्या मार्गावर असलेल्या जंगलातील युद्धात मारला गेला. शाहिस्तेखान दीर्घायुषी होता. पण या साऱ्या दुःखांची त्याला या दीर्घायुष्यात भयंकर वेदना सहन करावी लागली. त्याने बांधलेली एक साधी पण सुंदर मशीद औरंगाबादेत आहे. पुण्यातील मंगळवारपेठेस शाहिस्ताखान पेठ असे नाव पडले होते.

प्रचंड सैन्य, खजिना आणि प्रचंड युद्धसाहित्य हाताशी असूनही त्याला मराठ्यांवर तीन वर्षांच्या दीर्घकाळात एकही मोठा विजय मिळवता आला नाही. चाकण जिंकले. त्याला त्याने इस्लामाबाद असे नाव दिले. मोगल साम्राज्यासारख्या एका प्रचंड सत्तेचा तो सरसेनापती म्हणून महाराष्ट्रावर चालून आला. पण त्याच्या यशाच्या पारड्यात चिंचुक्याएवढेही यश पडले नाही. माणसाला कष्ट करून अपयश आले, तर समजू शकते. कारण त्या कष्टातून शिक्षण मिळते. पण केवळ खुचीर्वर बसून गडगंज पगार खाणाऱ्या माणसाने काहीही न करता चकाट्या पिटण्यात आयुष्य घालविले तर ते त्याचेही आणि कार्याचेही अफाट नुकसान असते.

अशी नुकसानी चाललेली आपण आजच्या जीवनात अनेक संस्थांत आणि मुख्यतः शासकीय नोकरशाहीत पाहतो. अशा माणसांच्या कारभारातून 'मेरा भारत महान' 'जागतिक महासत्तांच्या शेजारी बसू शकेल काय ? सर्वच क्षेत्रांत आपल्याला केवढाप्रचंड पल्ला गाठायचा आहे! घोषणा तर आपण नेहमीच ऐकतो. त्या घोषणा शेवटी विनोदी ठरतात. अब्जावधी रुपयांची नासाडी करून , लष्करी छावणीत आपल्या मुलींची अफाट खर्चाने लग्न साजरी करणारे शाहिस्तेखान आम्हाला परवडणार नाहीत. आपल्याला तातडीने गरज आहे. संताजी घोरपड्यांची , हंबीरराव मोहित्यांची आणि येसबा दाभाड्यांची. रागावू नका. हा मी उपदेश करत नाही. आजच्या तरुणांकडून एकमाझ्यासारखा ऐंशीवं ओलांडलेला नागरिक अपेक्षा करतो आहे. आकांक्षा ठेवतो आहे. त्या पूर्ण व्हाव्यात , त्यापुढती गगन ठेंगणे , माझ्या तरुण मित्रांनो

दिल्लीपदाची इच्छा असणारा राजा

सूर्याच्या रथाला निमिषाचीहीविश्वांती नसते. अगदी खग्रास ग्रहण लागले तरीही सूर्यरथ चालतच असतो. शिवाजीमहाराजांचे मन आणि शरीर हे असेच अविरत करताना दिसते. भव्यदिव्य , उदात्त पण व्यवहार्य पाहणारा हा राजा उपभोगशून्य लोकनेता होता. पुढे एकदा रायगडावर रावजी सोमनाथ या नावाचा महाराजांचा एक सरदार महाराजांना म्हणाला , ' महाराज , आपण राज्याचा विस्तार खूपच केला आहे. परगणे , किल्ले , बंदरे आणि शाही ठाणीकब्जात आणली. आपले अंतिम नेमके उद्दिष्ट्य तरी काय आहे ? आपण कुठे थांबणार आहोत ?'

या आशयाचा प्रश्नान् रावजीनं पुसला. त्यावर महाराजांनी उत्तर दिले. त्याचा आशय असा , 'राहुजी , सिंधू नदीचे उगमापासून कावेरी नदीचे पैलतीरापावेतो अवघा मुलुख आणि महाक्षेत्रे मुक्त करावीत ऐसा आमचा मानस आहे. '

म्हणजे अवघा भारत मुक्त करावा , त्याचे हिंदवी स्वराज्य बनवावे , असा महाराजांचा मनोसंकल्प होता. शून्यातून अवघ्या गगनाला गवसणी घालणारा हा संकल्प आपण कधी विचारात घेतो का ? हा महाराजांच्या मनातील विचार पोर्तुगीजांच्या लिस्बन येथील ऐतिहासिक दप्तरखान्यातील एका पोर्तुगीज पत्रात डॉ. पांडुरंग पिसुलेकर यांच्या अभ्यासात आला. मला स्वतः डॉ. पिसुलेकरांनीच हा सांगितला. अन् म्हणाले , 'शिवाजीराजाचा हा ध्येयवाद आज आम्ही अभ्यासला पाहिजे. '

अस्सल ऐतिहासिक कागदपत्रांतून दिसणारे शिवचरित्र सूचक उपनिषदांसारखे आहे. आम्हाला त्यावर भाष्य करणारा भाष्यकार हवा आहे. पुढे राजस्थानात रत्नाकर पंडित नावाचा एक विद्वान होता. वास्तविक तो महाराष्ट्रापासून त्या काळात हजार मैल दूर असणारा माणूस. पण दष्टा प्रतिभावंत. त्याने छत्रपती शिवाजीराजांचे वर्णन एकाच शब्दात केले आहे. तो म्हणतो , हा शिवाजीराजा कसा आहे ? 'दिल्लींदपदलिप्सव :'

म्हणजे हा शिवाजीराजा दिल्लीपद आपल्या कब्जात आणू पाहणारा 'आहे. उत्तुंग स्वप्न पाहणाऱ्यांना झोपा काढून चालत नाही. ते सदैव जागे आणि सक्रिय असतात. महाराज तसेच होते.

असो. आता पुन्हा एकदा शाहिस्तेखानाच्या छावणीत आपण डोकावू. शाहिस्तेखानवरती महाराजांचा छापा पडला. दि. ६ एप्रिल १६६३ यावेळी औरंगजेब बादशाह काश्मिरात श्रीनगर येथे होता. त्याला या मराठी छाप्याची बातमी दि. ८ मे १६६३ या दिवशी कळली. तो चकीतच झाला. चिडलाही. तो त्वरित दिल्लीस परतला. शाहिस्तेखानाची ही तीन वर्षांची मोहिम पूर्ण वाया गेली होती. तो विचार करीत होता. आता या शिवाचा बंदोबस्त कसा करावा ? प्रथम त्याने

शाहिस्तेखान मामांना पत्र पाठविले की , ' तुमची बदली आसाम-बंगाल सरहद्दीवर ढाका या ठिकाणी करण्यात येत आहे. तरी ताबडतोब ढाक्याकडे रवाना व्हावे ' त्याकाळी या भागात कोणाची बदली वा नेमणूक केली गेली तर ती एकप्रकारे बादशाहांची नाराजी आणि शिक्षाही समजली जात असे. हा बदलीचा हुकूम मिळाल्यावर खानाने औरंगजेबास एक नम्र पश्चातापाचे पत्र पाठवून विनंती केली की , मला एकवार पुन्हा संधी द्या. मी शिवाचा बिमोड करतो. (पण माझी ढाक्यास बदली करू नका.) पण बादशाहने पुन्हा जरा कडक शब्दांत खानास हुकूमावले की , ताबडतोब ढाक्यास रवाना व्हा. आता निरुपाय होता. दुःखी खान ढाक्याकडे रवाना झाला.

याच काळात आसामच्या राज्यात ललित बडफुकन या नावाचा एक जबरदस्त सेनापती आसामच्या ओहोम राजघराण्याच्या पदरी होता. हा ललित आपल्या संताजी वाधनाजीसारखाच अचाट कर्तृत्वाचा सेनापती होता. आसामच्या या स्वतंत्र राज्याचे मोगलांशी सततच युद्ध चालू होते. ललितने तर दिल्लीला अगदी हैराण केले होते. या ललित बडफुकनला शाहिस्तेखान आता आसामवरती येणार असल्याच्या बातम्या मिळाल्या. दक्षिणेतील शिवाजीराजाने या खानाला फजित करून पिटाळला आहे हे ललितला तपशीलवार कळले असावे ; असे दिसते. ' बडफुकन ' या शब्दाचा अर्थ ' बडा सेनापती ' मुख्य सेनापती असा आहे. या ललितने शाहिस्तेखानाला एक पत्र पाठविल्याची नोंद , ' शाहिस्तेखानकी बुरंजी ' या नावाच्या एका आसामी बखरीत आहे. ललित या खानाला लिहितो आहे. ' अरे , तू दक्षिणेस गेला होतास. तेथे असलेल्या शिवाजीराजाने तुझी पार फजिती केली. तुझी बोटेच तोडली म्हणे! आता तू आमच्यावर चालून येतो आहेस. आता तुझे डोके सांभाळा ?

शिवाजीमहाराजांची करामत पार आसामपर्यंत त्याकाळी कशी पोहोचली होती , याचे हे उदाहरण आहे.

आज मात्र या आसामातील जनतेला , किंबहुना भारतातील अनेक प्रांतांना शिवचरित्र माहितच नाही. पण रागावयाचे कशाकरिता आपण ? आपल्याला तरी ललित बडफुकन कुठं माहिती आहे ? पंजाबच्या

थोर रणजितसिंहाचे एकतरी लहानसे स्मारक महाराष्ट्रात आहे का ? अजूनही आम्ही भारताच्या इतिहासाचा अभ्यास कुठे करतो आहोत ?

मित्रांनो , मी एक लहानसा प्रयत्न केला. ओरिसा म्हणजे उडिया. आपल्याच भारताचा हा सांस्कृतिक श्रीमंती असलेला देश. उडिया भाषेत शिवचरित्र मी चार वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध केले. कटक येथे प्रकाशन झाले. गेल्या चार वर्षात मिळून या शिवचरित्राच्या पन्नास प्रतीही संपलेल्या नाहीत. अधिक काय लिहावे ?

शाहिस्तेखानास आसामच्या मोहिमेतही यश मिळाले नाही. लछितने त्याला जणू पुन्हा एकदा शिवाजीराजांची आठवण करून दिली.

मराठी हेरांचे 'गुप्त' योगदान!

शाहिस्तेखानाच्या फजितीची वार्ता हिंदुस्थानभर पसरली. महाराजांचे हे ऑपरेशन लाल महाल इतके प्रभावी ,चमत्कृतीपूर्ण ,धाडसी आणि अद्भूत घडले की ,साऱ्या मोगल साम्राज्यात तो एक अति आश्चर्यकारक डाव ठरला. सव्वा लाख फौजेच्या मोगल छावणीतघुसून खुद्द सेनापती शाहिस्तेखानावर पडलेला हा मूठभर मराठ्यांचा छाप म्हणजे ढगफुटीसारखाच भयंकर प्रकार होता. 'शिवाजीराजा ' म्हणजे ,महंमद घोरीपासून (१२ वं शतक) ते थेट औरंगजेबापर्यंत (१७ वं शतक) झाडून साऱ्या सुलतानांच्या तख्तांना भूकंपासारखा हादरा देणारा विस्फोट होता. या सुलतानांपुढे ठाकलेलं ते आव्हान होतं. हे आव्हान म्हणजे केवळ शारीरिक दांडगाई नव्हती. त्यामागे एक विलक्षण प्रभावी तत्त्वज्ञान होतं.परित्राणाय् साधुनाम् त्यात मानवतेचं उदार आणि विशाल असं मंगल आश्वासनही होतं.

लाल महालावरील महाराजांच्या या छाप्यात शाहिस्तेखानची एक मुलगी हरवली. तिचे नेमके काय झालं ते कधीच कोणाला कळलेलं नाही. पण अनेकजण विशेषतः शाही कुटुंबातली माणसं अन् विशेषतः औरंगजेबाची बहीण जहाँआरा बेगम यांची अशी समजूत झाली होती की, सीवाने ही मुलगी पळवून नेली.

हे सर्वस्वी असत्य होतं. पुरावा तर अजिबातच नव्हता. एक गोष्ट लक्षात येते की, स्वतः औरंगजेबाने असा आरोप शिवाजीराजांवर कधीही केलेला, नंतरसुद्धा सापडत नाही. जहाँआराच्या पत्रांत मात्र ती हा आरोप अनेकदा करते. जाणूनबुजून गैरसमज करून घेणाऱ्यांना व देणाऱ्यांना दिव्यदृष्टी देणारा 'प्राॅफिट' अजून जन्माला आलेला नाही.

शाहिस्तेखानावर पडलेला भयानक छाप्या औरंगजेबालाही वाटला नसेल इतका दुःखदायक काही राजपूत सरदारांना वाटला. विशेषतः जसवंतसिंह या जोधपूरच्या सरदाराला वाटला. लाल महालातील हा फजितीदायक छाप्या घडल्यानंतर (इ. १६६३ एप्रिल ६) या जसवंतसिंहाने पुण्याशेजाच्या सिंहगडावर हल्ला चढविला. त्याच्याबरोबर त्याचा मेहुणा भावसिंह हाडा (बुंदीमहाराजा) हाही होता. सिंहगडावर मराठी सैन्य किती होते ते नक्की माहिती नाही. पण या मोगली राजपूत सिंहांच्यापेक्षा मराठे नक्कीच, खूपच कमी होते.

या सिंहांना सिंहगड अजिबात मिळाला नाही. त्यांनी गडाला वेढा घातला. आत्ताच सांगून टाकतो की, हा वेढा एप्रिल ६३ पासून २८ मे १६६४ पर्यंत चालू होता. सिंहगड अभेद्य राहिला. याच काळात (दि. ५ ते १० जानेवारी १६६४) महाराजांचा सुरतेवर छाप्या पडला. हे मी आत्ताच का सांगतोय ? सुरतेवरच्या छाप्याकरता महाराज ससैन्य याच सिंहगडाशेजारून म्हणजेच जसवंतसिंगच्या सिंहगडाला पडलेल्या वेढ्याच्या जवळून सुमारे ५ कि. मी. अंतरावरून गेले. या गोष्टीचा, वेढा घालणाऱ्या या दोन राजपूत सिंहांना पत्ताही लागला नाही. याचा अर्थ असाच घ्यायचा

का की ,सिंहगडाला झोपाळू मोगल राजपुतांचा वेढा पडला होता अन् त्यांच्या बगलेखालून महाराज सुरतेवर सूर मारीत होते.

मोगलांचे हेरखाने ढिसाळ होते हा याचा अर्थ नाही का! इथे थोडा भूगोलही लक्षात घ्यावा. पुणे ते नैऋत्येला 3 ० कि. मी.वर सिंहगड आहे. सिंहगडच्या असाच काहीसा नैऋत्येलाच २० कि. मी.वर राजगड आहे. महाराज सुरतेसाठी राजगडावरून सिंहगडच्या शेजारून पश्चिमअंगाने , लोणावळा , कसारा घाट , दूगतपुरी , त्र्यंबकेश्वर या मार्गाने सुरतेकडे गेले. त्र्यंबकेश्वरला महाराज दि. 3 १ डिसेंबर १६६ 3 या दिवशी होते. पुण्यातही मोगलांची लष्करी छावणी यावेळी होतीच. राजगड ते सुरत हे सरळ रेषेत अंतर धरले तरी 3 २५ कि. मी. आहे. म्हणजे नकाशात असे दिसेल की ,सिंहगडचा वेढा आणि पुण्याची मोगल केंद्र छावणी याच्या पश्चिमेच्या बाजूने महाराज एखाद्या बाणासारखे दोनशे कि. मी. मोगली अमलाखालील मुलूखांत घुसले. पुणे आणि सिंहगड येथे असलेल्या मोगली छावण्यांना याचा पत्ता नाही.

हे मी सांगतो आहे ,यातील मुख्य मुद्दा आपल्या लक्षात आला ना ? अगदी सरळ गोष्ट आहे की ,कमीतकमी वेळांत महाराज या धाडसी मोहिमा यशस्वी करीत आहेत ,त्याकोणाच्या भरवशावर ? हेरांच्या भरवशावर. हेरांनी आणलेल्या बिनचूक माहितीवर त्यांचे आराखडे आखले जात होते. त्या हेरांच्या कामगिरीचा तपशील आपल्याला मिळत नाही. मोहिमेचे यश आणि मोहिमेचे तपशील लक्षात घेऊनच हेरांनी केलेल्या कामगिरीचा अंदाज आपल्याला करावा लागतो. प्रसिद्धी आणि मानसन्मान यांपासून अलिप्त राहून हे हेर आपापली कामे धाडसाने अन् कित्येकदा जिवावर उदार होऊन अन् कित्येकदा जीव गमावूनही कडव्या निष्ठेने अन् कोणाच्या कौशल्याने करीत होते. अशी माणसे साथीला असली तरच शिवाजीमहाराज सार्वभौम सिंहासन निर्माण करू शकतात. नाहीतर ती अयशस्वी होतात. आठवलं म्हणून सांगतो ,पेशवाईच्या अखेरच्या काळात चतुरसिंह भोसले आणि इंग्रजांच्या प्रारंभीच्या काळात क्रांतीकारक उमाजी नाईक खोमणे हे दोन पुरुष शिवाशाहीचा विचार

डोक्यात ठेवून धडपडत होते.दोघांनाही अखेर मृत्युलाच सामोरे जावे लागले. पहिला आमच्याच कैदेत तळमळत मरण पावला , दुसरा इंग्रजांच्या कैदेत पडला आणि फाशी गेला. हे दोन अयशस्वी वीर शिवाजी महाराजच नव्हते का ? पण यश आले नाही.

आमच्या तरुणांनी या यशस्वी आणि अयशस्वी शिवाजींचा अभ्यास केला पाहिजे. अज्ञातात राहून स्वराज्याची कामे करणाऱ्या शिवकालीन हेरांचे वाचन , मनन आणि अनुकरणही आम्ही केले पाहिजे. असं केल्यानं काय होईल ? आमच्या आकांक्षांना खरंच गगन ठेंगणे ठरेल!

शत्रूच्या वर्मावरती घाव

महाराज माणसंमाणिकमोत्यांप्रमाणेच निरखून पारखून घेत असत. त्यांत ते ९९टक्के यशस्वीही ठरले. पण तरीही दक्षता घ्यायची ती घेतच असत. सिंहगडाला जसवंतसिंहाचा वेढा पडण्यापूर्वी का कोण जाणे , पण सिंहगडावरती फितवा फितुरीचा संशय शिवाजीमहाराजांच्यामनांत डोकावला. त्यावेळी महाराज स्वतः सिंहगडावर जाऊन आले. त्यांच्या पद्धतीनं त्यांनी गडाची तबियततपासली. अन् त्यांच्या लक्षात आलं की , गडाची तबियत एकदम खणखणीत आहे. नंतर गडाची ही निरोगी तबियत प्रत्ययासही आली. एप्रिल प्रारंभ ते २८ मे ६४ पर्यंत मोगली राजपूत सरदार जसवंतसिंह राठोड सिंहगड घेण्यासाठी गडाला १ 3 महिने धडका देत होता. गड अभेद्यच राहिला. झेंडा फडकतच राहिला. सिंहांना मात्र टेंगळे आली.

स्वराज्याचा हा बिकट डाव खेळत असताना प्रामाणिक निष्ठावंत आणि कष्टाळू अशा प्रजेने आणि सेनेने महाराजांना जी साथ केली , त्याला तोड नाही. प्रजेनंही साथ दिली याला पुरावा काय ? शाहिस्तेखानच्या आणि नंतर मिर्झाराजा जयसिंहाच्या स्वराज्यावरील चाललेल्या अतिरेकी आक्रमणांच्या काळात मावळातील प्रजा सर्व सोसून , शरणागतीचा विचारही मनात न

आणता लोहस्तंभासारखी उभी राहिली. प्रजा म्हणजेच जनता , अशी उभी राहिली तरच शिवाजी महाराज , विन्स्टन चर्चिल, अन् हो चिमिन्ह हे यशस्वी होत असतात.

महाराज शत्रूला विचार करायलाही अवधि देत नव्हते. शाहिस्तेखानावरील छाप्यांनंतर पावसाळा सुरू झाला. संपला. या काळात महाराजांचे हेर , बहिजीर् नाईक , त्याच्याबरोबर बहुदा वल्लभदास अन् सुंदरजी परभुजी गुप्त रूपानं सुरतेच्याटेहळणीस महाराजांनी रवानाही केले. या मराठी हेरांनी सुरत चांगलीच हेरून काढली. कोण कोण लक्षाधीश आणि कोट्याधीश आहेत हे तर टिपून पाहिलेच. पण सुरतेची लष्करी आणि आरमारी परिस्थिती त्यांनी बरोबर न्याहाळली. सुरत सुस्त होती. सुभेदार होता इनायतखान. पैसे खाण्यात पटाईत. पैसे खाण्याची त्याची 'मेथड' आज आपल्याला नवीन वाटणार नाही. आपण अनुभवी आहोत. बादशाहाच्या हुकुमाप्रमाणे सैन्याची संरक्षक संख्या तो 'कॅटलॉग' वर दाखवित होता. पण प्रत्यक्षात फक्त एकच हजार सैन्य त्याच्यापाशी होते. बाकीच्या सैन्याचा सर्व तनखा खानाच्या पोटात गुडूप होता. आता ही गोष्ट बहिजीसंरख्या कोल्ह्याच्या नजरेतून सुटेल काय ? मराठ्यांच्याहितासाठी अशी चतुराई करून इनायतखानसाहेब मराठी स्वराज्याचीच केवढी सेवा करीत होते , नाही!

शिवाजी महाराज आपल्यापासून काहीशे फर्सुख (आठ मैल म्हणजे एक फर्सुख) लांब आहे. तो इकडं कशाला येईल ? आपण अगदी निर्धास्तपणे पैसे खातखात बादशाहचं राज्य सांभाळीत बसायला हरकत नाही. असा अतिव्यवहार्य विचार करून खानसुभेदारीच्या लोडाला टेकलेला होता. सुरतेतील एकूण संपत्तीचा आणि शांत स्थितीचा तपशीलवार अभ्यास करून मराठी हेर राजगडाला परतलेही होते. आता महाराज सुरतेच्या स्वारीवर सुखरूप कसं जायचं अन् डबोलं घेऊन सुखरूप कसं यायचं याचाही तपशील ठरवित होते. त्रास न होता हे साधायचं होतं. वाटेत कुठे कुठे अडचणी आणि शत्रूचा अडसर येऊ शकेल , शक्यतोवर असाच मार्ग ठरविणे आवश्यक होते. शांततेच्या मार्गाने सर्व काही साध्य करायचे अशी नाहीतरी आमची भारतीय परंपरा आहेच.

राजगड- त्र्यंबकेश्वर-जव्हार-गणदेवी-उधना ते सुरत असा हा सामान्यतः मार्ग होता.साधारणपणे हा मार्ग सह्याद्रीच्या घाटवाटांतून आणि जंगलातून जाणारा आहे. सुमारे पाच हजार घोडेस्वार आणि संपत्ती लादून घेऊन येण्याकरता सुमारे पाच हजार घोडे महाराजांचे बरोबर निघाले. महाराज सुरत काबीज करायला निघालेले नव्हते. शक्यतो रक्तपात न करताच खंडणी मिळविण्यासाठी ते जात होते. वाटेत जव्हारचा राजा आडवा येतो की काय अशी नक्कीच धास्ती होती. त्याशिवाय लष्करी धास्ती शेवटपर्यंत कुठेच नव्हती. महाराजांनी जी 'पुढची' दक्षता घेतली होती ती विचारकरण्यासारखी आहे. सुरत तापी नदीच्या खाडीवर आहे. सुरतेच्या उत्तरेस, ईशान्येस आणि पूर्वेस महाराजांनी आपल्या सैन्याच्या लहान लहान तुकड्या सुरतेपासून काही किलोमीटर अंतरावरती ठेवलेल्या स्पष्ट दिसतात. या स्वारांना छबिन्याचे म्हणजेच गस्तीचे स्वार म्हणतात. सुरतेतील आपला कार्यभाग पूर्ण होईपर्यंत उत्तर आणि पूर्वबाजूंनी मोगलांचे कोणी सरदार आपल्यावर चालून येऊ नयेत अशी रास्त अपेक्षा त्यांची होती. पण समजा अहमदाबाद, पाटण, पावागड, सोनगट वा बुद्धान्णपूर येथे मोगली ठाणी होती. त्या ठाणेदारांनी आपल्याला विरोध करण्यासाठी चाल केली तर?त्या संभाव्य मोगली हल्ल्यांची वार्ता आपल्याला खूप आधीच अचूक कळावी ही योजना महाराजांनी केलेली होती.

अन् तसेच घडले. महाराज त्र्यंबकेश्वरहून दि. १ जानेवारी १६६४ रोजी जव्हारपाशी सिरपांव येथे पोहोचले. सुदैवाने जव्हारच्या राजाने महाराजांना अजिबात विरोध केला नाही. महाराज उधना उर्फ उटना या ठिकाणी पाच जाने. १६६४ रोजी म्हणजे सुरतेपासून अवघ्या १० कि. मी. वर पोहोचले.

सुरतेचा सुभेदार इनायतखान पूर्ण गाफील होता. जगाचा नियमच आहे, गाफील का जो माल है, वो अकलमंदका खुराक है। सुरत बंदर हे मोगल साम्राज्याचं आर्थिक वर्म होतं. सुरतेत येणाऱ्या मालावर बादशाहला प्रचंड जकातीचे उत्पन्न मिळत असे. सुरत ही जागतिक कीतीची बाजारपेठ होती. येथील

जकातीचे उत्पन्न जहाँआरा बेगम (औरंगजेबाची बहीण) हिला मिळत असे. म्हणजे आता महाराजांनी मोगलांच्यानाकावरच नेम धरला होता.

तापी नदीच्या तीरावर

शिवाजी महाराजांचे हे दळवादळसुरतेच्या रोखाने नजिक येऊ लागल्यावर जनतेत घबराट उडाली. खेड्यापाड्यांतील लोक सैरावैरा पळू लागले. ही त्यांचीकेविलवाणी घबराट पाहून महाराजांना वाईटच वाटले. त्यांनी आपल्या सैनिकांच्या मार्फत या पळणाऱ्या जनतेला धीर देण्याचा प्रयत्न केला. शिवाजी या तीन अक्षरांची दहशत उत्तरेकडे केवढी पसरली होती, त्याचे हे प्रत्यंतर होते. 'मी शिवाजीच आहे. आम्ही मराठे आहोत. तुम्ही घाबरू नका. तुम्हाला आम्ही अजिबात धक्का लावणार नाही ' अशा आशयाचे धीराचे आश्वासन सैनिक देत होते. त्यामुळेघबराट थोडीबहुत कमी झाली.

या मराठी मोहिमेच्या वार्ता सुभेदार इनायतखानला समजत होत्या. पण तो इतका गाफील होता की, त्याचा ' शिवाजी सुरतेवर येत आहे या बातम्यांवर विश्वासच बसेना.

दुधन्यापाशी म्हणजे सुरतेच्या अगदी सीमेवर महाराज येऊन पोहोचले. त्यांनी आपला अधिकृत वकील (बहुदा वल्लभदास) खानाकडे पाठविला आणि ' मला एक कोटी रुपयेखंडणी द्या. मी शहरात येतही नाही. येथूनच परत जाईन. तुमच्या शाहिस्तेखानानं गेली तीन वर्षे आमच्या मुलुखाची भयंकर लूट आणि नासाडी केली. बेअब्रुही केली. त्या नुकसानीच्या भरपाईखातर मला तुम्ही ही खंडणी द्या. ही खंडणी तुम्ही एकटेही देऊ शकाल. (म्हणजे इतका पैसा तुमच्या एकट्यापाशी आहे. खाल्लेला!) पण मीसोबत धनिकांची यादी देत आहे. त्या सर्वांकडून तुम्हीच रक्कम गोळा करा. ' या आशयाचा सविस्तर मजकूर महाराजांनी सुभेदाराला विदित केला. पण सुभेदाराने हेटाळणी करून हे आवाहन फेटाळून लावले.

मग मात्र महाराज चिडले. गाफील खान चिडला नाही. त्याने विनोदी पद्धतीनेच याभयंकर ज्वालामुखीशी व्यवहार केला. अन् सुरतेसकट तो या मराठी लाव्हारसात एक हजार मोगल सैन्यानिशी बुडाला. सुरतेच्या रक्षणांस म्हणजेच युद्धास त्याने उभे राहावयास हवे होते. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या इंग्रज प्रमुख अधिकाऱ्याने म्हणजेच जॉर्ज ऑक्झीडेन याने स्वतः सुभेदाराला भेटून या गंभीर संकटाची पुरेपूर जाणीव करून दिली. पण तरीही तो बेपर्वाच. उलट त्याने जॉर्जलाच म्हटले की, 'तुम्ही अंग्रेज लोक फार मोठे विचारी आणि बहादूर समजले जाता. अन् तुम्हीच या शिवाजीच्या नावाने भुरटेगिरी करणाऱ्या लोकांना इतके घाबरता ?'

या उत्तराने जॉर्ज अधिकच गंभीर बनला. त्याला मुख्यतः आपल्या इंग्रज वखारींची चिंता होती. हा शिवाजी जर आपल्या वखारीवर चालून आला तर ? राजापूरच्या इंग्रज व्यापारी वखारींची याच शिवाजीने (मार्च १६६०) कशी धूळधाण उडविली ते त्याला माहित होते.

जॉर्ज ऑक्झीडेन आपल्या वखारीत परतला. त्याच्यापाशी काळे अन् गोरे नोकरलोक होते फक्त दोनशे. त्याने एक विलक्षण गोष्ट केली. या दोनशे लोकांच्या खांद्यावर बंदुका दिल्या. यात मजूर, कारकून आणि सैनिक होते. ते आता सर्वचजण सैनिक बनविले गेले. अन् जॉर्जने या दोनशे लोकांसह बँड वाजवित निशाणे घेऊन सुरत शहरात रूटमार्च काढला. जॉर्ज स्वतः त्यात होता. हे संचलन सुभेदाराने स्वतः आपल्याहवेलीतून पाहिले. सुभेदाराला ही केवळ थट्टा चेष्टा वाटली तो हसला.

हा पहिला दिवस. (दि. ६ जाने. १६६४) सुरतेबाहेर एक बाग होता. कालाबाग. त्यातील एका मोठ्या झाडाच्या बुंध्याशी महाराज एका खुचीसार्ख्या बनविलेल्या उंचट आसनावर बसले. एवढ्यात एक गंमत घडली. सुरतेत धर्मप्रचाराचे कामकरणारा, कॅप्युसिन ख्रिश्चन मिशनचा मिशनरी रे अँम्ब्रॉस हा महाराजांस भेटावयास बुऱ्हाणपूर दरवाज्याबाहेरच्या कालाबागेत आला. परवानगी घेऊन तो समोर आला. त्याने महाराजांस नम्रतेने विनंती केली की, 'मी ख्रिश्चन मिशनरी आहे. आमचे एक

चर्च , मठ आणि रोगग्रस्तांवर उपचार करण्याकरिता हॉस्पिटल आहे. आपले आणि औरंगजेब बादशाहांचे काही राजकीय भांडण आहे. आमचा त्यात काहीच संबंध नाही. तरी मी आपणांस विनंती करतो की , आपण निदान माझ्या गोरगरीब रोगग्रस्तांचा रक्तपात करू नये. '

या आशयाच्या त्याच्या बोलण्यावर महाराज त्याला म्हणाले , ' कुणी सांगितलं तुम्हाला की , मी तुमचा रक्तपात करणार आहे म्हणून! तुम्ही लोक गरिबांकरिता फारचांगले काम करता , हे आम्हाला माहिती आहे. तुम्हाला अजिबात त्रास होऊ नये याची दक्षता आम्ही आधीपासूनच घेतली आहे. तुम्ही निर्धास्त असा. '

रे. अँम्ब्रॉस परत गेला खरोखरच मराठ्यांची एक तुकडी ख्रिश्चनांच्या या कार्यस्थळाभोवती रक्षक म्हणून उभी होती.

मराठी सैनिकांनी खंडण्या गोळा करण्यास शहरात सुरुवात केली. गडगंज श्रीमंतांकडूनच फक्त खंडणी गोळा केली जात होती. त्यातही टक्केवारी होती. खंडणी घेतल्यावर , त्या त्या धनिकाला रसीद दिली जात होती.

सुभेदार इनायतखान आता मात्र घाबरून सुरतेच्या किल्ल्यात आपल्या एक हजार सैन्यानिशी लपून बसला. त्याने सुरतेचे धड रक्षणही केले नाही वा खंडणी देऊन शहर वाचविलेही नाही. बेजबाबदार.

सुरत शहराच्या बाहेर पण नजिकच एका एकलकोंड्या मोठ्या घरात एक गुजराथी विधवाबाई राहत होती. तिचा पती धनिक होता. या बाईच्या घराला चुकूनमाकूनही कोणाचा त्रास होऊ नये म्हणून महाराजांनी मराठी रक्षक रात्री पहाऱ्यावर पाठविले होते.

खंडण्या गोळा केल्या जात होत्या. पण जे त्या देण्याचे नाकारीत होते , त्यांच्या घरात शिरून मराठे सक्तीने धन गोळा करीत होते. ठिकठिकाणी मराठ्यांनी पकडलेले बादशाही अधिकारी आणि

नोकरचाकर कैद करून कालाबागेत महाराजांपुढे हजर केले जात होते. कुठेही प्रतिकार असा होतच नव्हता. सर्व युरोपीय वखारवाल्यांनी आपले 'देणे' मुकाट्याने देऊन टाकले होते. पण मग रूटमार्च काढणाऱ्या इंग्रजांचे काय ? जॉर्जने आपल्या वखारीच्या तटांवर तोफा आणि सैनिक सज्ज ठेवले होते. त्यांचे युनियन जॅक वखारीवर फडकत होते. स्वतः जॉर्ज सुसज्ज होता. फक्त दोनशे लोक! हजार लोकांच्या निशी इनायतखान किल्ल्यात लपून बसला होता. दरवाजे बंद होते. किल्ल्याचे आणि विवेकाचेही.

अचूक संधी टिपणारे नेतृत्व हवे

जर सुरतेच्या सुभेदारइनायतखानाने महाराजांना योग्य तो प्रतिसाद दिला असता आणि महाराजांशी राजकीय पातळीवरून बोलणी करून महाराज मागतात त्या खंडणीबाबत काही ठरविले असते, तर सुरतेतील हा अग्निकल्लोळ टळला असता. पण ते त्या भ्रष्टाचारी सुभेदाराने केले नाही. महाराजांना त्याने आपल्या सैन्यबळानिशी निर्वाणीचा प्रतिकारही केला नाही. तो लपून बसला. अखेर महाराजांना खंडणीचा आणि खंडणी न देणाऱ्यांचा विचार कठोरपणे करावा लागला. जगाच्या इतिहासात कठोर निर्णयाने आपले राजकीय हेतू पार नपाडणाऱ्यांना अखेर स्वतःचाच नाश उघड्या डोळ्याने बघावा लागला आहे. सुरतेच्या प्रकरणावर आज खूप कागदपत्रे आणि वृत्तांत उपलब्ध आहेत. त्याचा बारकाईने अभ्यास केला तर मराठा स्वराज्याचा हा कठोर, कर्तव्यनिष्ठ पण कठोर न्यायीही नेता जे वागला ते योग्यच वागला असे दिसून येईल. यात अभिनिवेश नाही. खोटा अभिमानवाळगून 'शिवाजी महाराज की जय' म्हणण्याची गरज नाही.

जर शिवाजी महाराज असे वागले नसते, तर ते नेभळट ठरले असते. ते सोवळ्यातल्या मुकटा नेसून राज्यकारभार करायला उभे नव्हते, तर कठोररितीने भवानी हातात घेऊन, वेळच आली तर

ब्राम्हण किंवा ख्रिश्चन मिशनरी गुन्हेगारांचा शिरच्छेदकरायलाही न कचरणारे विक्रमादित्य होते.

आम्ही अनेकदा नेभळटपणामुळे अन् भावड्या सहिष्णुतेचे 'मुखवटे नेसून राजमुकुट गमावले हो!'

बोलून टाकू का ? नुकतेच घडले आहे. पाक अतिरेकी आमच्या संसदेत घुसले. आमच्या राष्ट्रदेवतेच्या हृदयसिंहासनालाच त्यांनी ठोकर मारली. आम्ही काय केले ? मुखवटा नेसून आम्ही फक्त कागदी इशारा दिला 'हे सहन केले जाणार नाही. '

पाकव्याप्त पण भारताच्याच पूर्ण हक्काच्या काश्मिरी भागात पाक अतिरेकी विषारी सर्पांनी केलेल्या वारूळांवर आम्ही बॉम्ब का टाकले नाहीत ? आपले बॉम्ब न्याय्य ठरले नसते का ?

नाही! ते आम्हाला जमणार नाही. कारण आम्ही सहिष्णुतेचे मुखवटे नेसून शिवाजीमहाराजांची भवानी हाती घेण्याची नाटकी चूक करीत असतो. खरं म्हणजे आम्हीसोवळ्याचे मुकटेही नेसता कामा नयेत अन् उपभोगाची भरजरी राजवस्त्रेही पेहरता कामा नयेत. आम्ही श्रीरामाची विरक्त वल्कले परिधान करून पातकी आक्रमकांवर रामबाण सोडले पाहिजेत. महाराज असे रामबाण सोडीत होते.

हा सुरतेतला रावण काय करीत होता यावेळी ? तो सुरतेच्या किल्ल्यात आपल्या एक हजार मोगली सैन्यानिशी लपून बसला होता. त्याने आपला एक वकील, तिसऱ्या दिवशी (दि. ८ जाने. १९६४) शिवाजीमहाराजांच्याकडे आपले पत्र देऊन तहाची बोलणी करण्याकरता पाठविला.

हा वकील काळाबागेत महाराजांकडे आला. महाराज रोजच्या प्रमाणेच एका प्रचंड झाडाच्या बुंध्याशी उंचट आसनावर बसले होते. महाराजांनी भेटीची परवानगी दिली. तो वकील महाराजांच्या समोर सुमारे पंधरापावलांवर अदबीने उभा राहिला. आपल्या हातातील कागदाची वळकटी उलगडीत तो महाराजांना म्हणाला, 'आमचे सुभेदार इनायतखान आपल्याशी तह करावयास तयार आहेत. आमच्या तहाच्या अटी अशा 'तो वकील एवढे बोलतोय, तेवढ्यात महाराज दरडावले, 'तहाच्या अटी ? अटी आम्ही घालायच्या की तुम्ही ? भेकडाप्रमाणे तुमचा सुभेदार किल्ल्यात लपून बसलाय. आणि तो आम्हाला अटी पाठवतोय ?'

तेवढ्यात तो वकील 'महाराज , आपल्याला अगदी महत्वाचे मला काही सांगायचे आहे ' (आपके तहनाईमें मुझे कुछ कहना है।) असे वारंवार म्हणत म्हणत महाराजांच्या दिशेने पावले टाकू लागला. तो क्षणात अगदी जवळ आला आणि त्याने एकदम आपल्या कमरेस असलेली कट्यार उपसली आणि तो घाव घालण्यासाठी महाराजांच्यावर धावला. तो झडप घालणार , एवढ्यात महाराजांच्या नजीक उभ्या असलेल्या मराठा चार-दोन सैनिकांनी या वकीलावरच विजेच्या वेगाने सपासप घाव घातले. इतके ते मराठे सावध होते. तो वकील म्हणजे इनायतखानाने महाराजांचा खून करण्याकरता पाठविलेला मारेकरी होता. मारेकरी मारला गेला. मराठे सैनिकवणव्यासारखे भडकले. आणि मग सुरतेत खरोखरच सूडाचा भडका उडाला. सुरतेत जो काही भयंकर हल्लकल्लोळ उडाला तो सर्वस्वी अन् प्रत्येक बाबतीत बेजबाबदारपणे वागलेल्या इनायतखान सुभेदारामुळेच. इथे नवल वाटते ते औरंगजेब बादशाहचेच. त्याने साम्राज्याच्या पश्चिम सागरी सरहद्दीवर , सुरतेसारख्या जागतिक बाजारपेठ असलेल्या संपन्न अर्थनगरीवर इतका नालायक बेजबाबदार , भेकड निर्लज्ज भ्रष्टाचारी आणि अक्कलशून्य सर्वाधिकारी कसा काय नेमला ?

सुरतेच्या स्वारीने स्वराज्य सैनिकांनी शिलंगण केले. सीमोल्लंघन ' आम्ही कधीही दुसऱ्याच्या मुलुखावर अतिक्रमण वा स्वारी करीत नाही ' असे अभिमानाने सोवळ्यातला मुकटा नेसून सांगणाऱ्या आमच्या मंडळींनी याचा विचार करावा ना ? महाराजांचे हे महाराष्ट्राबाहेर झालेले दुसरे शिलंगण. पहिले शिलंगण त्यांनी अफझलखानच्या स्वारीपूर्वीच कर्नाटकात मासूर या आदिलशाही ठाण्यावर , म्हणजे पुण्यापासून जवळजवळ सातशे कि. मी. दूर केले होते. महाराज तर म्हणत होते की , 'सिंधू नदीचे उगमापासून कावेरी नदीचे पैलतीरापावेतो अवघ्या मुलुखाचे राज्य आपल्या स्वराज्यात सामील करावे. '

केवढी विशाल पण तेवढीच उदात्त , उन्नत , उत्कट आणि उत्तुंग स्वप्न पाहणारा हा नेता होता! अशी

स्वप्न जागे असणाऱ्यांनाच पडतात. झोपा काढणाऱ्यांना नाही. त्यांच्या आकांक्षा गगनाच्याही पल्याड सूर्यमंडळ भेदून जात असतात.

राहून राहून रूखरूख वाटते की , पाक अतिरेक्यांच्या काश्मिरातील वारूळांवर ,संसदच्या अपमानाचा जाब विचारण्यासाठी बॉम्ब टाकण्याची अप्रतिम संधी आम्ही गमावली. शाहिस्तेखानाच्या आक्रमणाचा जाब महाराजांनी सुरतेवर विचारलाऔरंगजेबाला

सुरत संपली; उरले फक्त इंग्रजी शहाणपण

सुरत बंदरात अनेक युरोपियनव्यापारी कंपन्या होत्या. त्यातच इंग्लीश ईस्ट इंडिया कंपनी होती. त्यांची फार मोठी वखार होती. जॉर्ज ऑक्झीडेन हा त्यांचा यावेळी (इ. १६६४) प्रमुख होता. सर्व युरोपियन व्यापारी कंपन्यांनी , महाराजांचा हा अचानक हल्ला आलेला पाहून महाराजांपुढे पटकन नमते घेतलेआणि ते खंडण्या देऊन मोकळे झाले. पण जॉर्ज ऑक्झीडेनने अजिबात 'खंडणी देणार नाही ' असा निर्धार केला. हे त्याचे धाडस भयंकरच होते. मराठ्यांच्यासारख्या कर्दनकाळ शत्रूला असा कडवा निर्धारी नकार देणे म्हणजे मरण ओढवून घेणेच होते. महाराजांनी तीन वेळा या जॉर्जकडे माणूस पाठवून खंडणीची मागणी केली. त्याचा ठाम नकारच. लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट आहे , इंग्रजांची खास इंग्लीश माणसे येथे कितीहोती ? फक्त ४० अधिक १६० स्थानिक सुरतवाली नोकरमंडळी. सर्व मिळून दोनशे. तरीही जॉर्ज वाघासारखा वागत होता. त्याची वखार म्हणजे बळकट किल्ला नव्हता. वखारीला कंपाऊंड बॉल होती. लढावू तर नव्हता. तरीही जॉर्जचे एवढे बळ ? ते बळ त्याच्या मनात होते. म्हणूनच मनगटातही होते. दोनशे लोकांच्यानिशी तो वखारीच्यारक्षणाकरिता युद्धाला सज्ज होता.

महाराजांनी जॉर्जला निर्वाणीचा खंडणीसाठी खलिता पाठविला आणि मुकाट्याने खंडणी न द्याल तर राजापुरात दीड वर्षांपूर्वी आम्ही तुमच्या इंग्रजी वखारीची काय अवस्था करून टाकली ते आठवा! असा इशारा दिला. तरीही जॉर्जने निर्धार सोडला नाही. उलट जबाब दिला की, 'पुन्हा तुमचा वकील खंडणीसाठी आमच्याकडे आला, तर त्याला ठार मारू. '

अखेर महाराजांनी आपली एक सैनिकी तुकडी हल्ला करण्यासाठी इंग्रजांवर पाठविली. जॉर्जने कडवा प्रतिकार केला. काही मराठे ठार झाले आणि महाराजांनी हल्ला थांबविला. चक्र माघार घेतली. ते ही योग्यच होते. कारण महाराज सुरतेत युद्धकरायला आलेले नव्हते. त्यांचे उद्दिष्ट स्पष्ट आर्थिक होते. तसं पाहिलं तर दोनशे (त्यात बिनलढावू माणसेच जास्त) वखाररक्षकांचा बिमोड करायला महाराजांपाशी सैन्य नव्हतं का? पण आत्ता लढाईत वेळ आणि बळ खर्च करून किती नफा वा तोटा होईल याचा विचार महाराजांनी केला. इंग्रजांचे बळ होते, निश्चय आणि निष्ठा. महाराजांना सुरतेत प्रत्येक तास आणि क्षण महत्त्वाचा आणि अपुरा वाटत होता. इंग्रज खंडणी न देता विजयी ठरले. जॉर्ज 'हिरो' ठरला.

सुरत शहराच्या उत्तर दिशेस गस्तीवर ठेवलेल्या मराठी स्वारांनी अचूक बातमी महाराजांना सुरतेत पोहोचविली की, 'मोगलांचा सरदार महाबतखान हा मोठी फौज घेऊन पाटणहून सुरतेवर तडफेने येत आहे. महाराजांना ही बातमी समजताच त्यांनी लूट सुरक्षित नेण्यासाठी ताबडतोब सुरतेतून निघण्याची आज्ञा दिली. कारण महाबतखानाशी यावेळी युद्ध करणे परवडणारेही नव्हते आणि उद्दिष्टही नव्हते. उद्दिष्ट होते, लूट सहीसलामत स्वराज्यात नेण्याचे. महाराज इंग्रजांपुढेही भित्रे नव्हते. आता महाबतखानापुढेही भित्रे नव्हते. ते हिशेबी आणि धोरणी होते.

दि. १० जाने. १६६४ या दिवशी सकाळी सुमारे साडेदहा वाजता महाराजांची सेना आणि सुरतेची संपत्ती सुरत सोडून निघाली आणि स्वराज्याच्या वाटेस लागली. सुरतेतून बाहेर पडताना बऱ्हाणपूर दरवाजापाशी महाराज घोड्यावरून क्षणभर सुरत शहराकडे वळले आणि म्हणाले, 'बहुता

दिवसांची इच्छा किती होती की ,औरंगजेबबादशाहांची सुरत वसूल करावी. ती आज पूर्ण झाली. 'यावेळी इस्ट इंडिया कंपनीतील एक इंग्रज अँथनी स्मिथ हा (याला मराठ्यांनी कैद केले होते ,नंतर सोडून दिले.) बऱ्हाणपूर वेशीपाशी उभा होता. त्याने हे सर्व पाहिले आणि नंतर लिहून ठेवले.

महाराज स्वराज्याच्या मार्गाला लागले. महाबतखान पाटण्याहून वेगाने येत होता. पण तो , महाराज निघून गेल्यानंतर सात दिवसांनी (दि. १७ जाने. १६६४) सुरतेला पोहोचला. या सात दिवसांत सुरतेची भयंकर बदसुरत झाली होती. आता सुरतेचा मोगली संरक्षक सुभेदार इनायतखान हा निर्धास्त झाला होता. तो महाबतखानच्या स्वागतास गेला. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला खूप गदीर् होती. कोणी दुःखाने व्याकूळ होते,बहुतेक सारे इनायतवर संतापलेले होते. त्यानेच शहर वाऱ्यावर सोडून सुरतेच्याकिल्ल्यात दडी मारली होती. तोच खान आता महाबतखानाच्या स्वागतास सामोरा चालला होता. त्याच्या वागण्याबोलण्यात वा चेहऱ्यावर अपराधीपणाचा लेशही नव्हता. पूर्ण निर्लज्ज. याचवेळी इंग्रज जॉर्ज ऑक्झीडेन हाही महाबतखानास सामोराआला. महाबतखानास सुरतेत घडलेल्या एकूण सर्व हकीकती तपशीलवार समजलेल्या होत्या. हा खान इनायतनावर कमालीचा नाराज झाला होता. पण साफसाफ बोलावे अशी ती वेळ नव्हती. त्याने इनायतला काहीच न बोलता , जॉर्जचे हादिक कौतुक केले , ' तुम्ही इंग्रजांनी एवढ्या मोठ्या शत्रूशी ताठ मानेने जाबसाल केला याचे खरोखच आश्चर्य आणि कौतुक वाटते 'अशा आशयाचा शब्दात जॉर्जचे गुणगौरव करीत खानाने त्याला एक उत्कृष्ट घोडा आणि एक अत्यंत मौल्यवान रत्नजडीत तलवार भेट म्हणून देऊ केली. तेव्हा जॉर्ज अतिशय नम्रतेने म्हणाला की , ' मी काय विशेष केले ? मी माझे कर्तव्य केले. माझ्या राष्ट्राकरिता (इस्ट इंडिया कंपनीकरिता) अत्यंत दक्षतेने आणिकठोरपणे वागलो. '

महाबतखानाने तरीही त्याचे कौतुक करीत आपल्या मौल्यवान आहेराचा स्वीकार करण्याची जॉर्जला विनंती केली. तेव्हा जॉर्ज म्हणाला, 'मला स्वतःला काहीही नको. माझ्यासाठी काही करणारच असाल, तर एकच करा. आपले वजन दिल्ली दरबारात आहे. तर आपण औरंगजेब बादशहांस शब्द टाकून आमच्या इस्ट इंडिया कंपनीला जरूर त्या सवलती मिळवून द्या. यावर अधिक काही बोलण्याची गरज आहे का? हे कंपनीवाले इंग्रज याच सुरत शहराचे, यानंतर फक्त ९० वर्षांनी (इ. १७५५ सुमारास) पूर्ण मालकी हक्काचे सत्ताधीश झाले

क्वचित लढाया हरतील, पण महायुद्धे जिंकतील

शाहिस्तेखानवरच्या छाप्याच्याबातम्या औरंगजेबास तपशीलवारसमजल्या. त्याचा संताप वाढतहीराहिला. आता या सीवाच्याविरुद्ध नेमके कोणते पाऊल टाकावे याचा विचार तो करीत होता, तेवढ्यात सुरतेवरती महाराजांचा छाप आणि सुरतेची बदसुरत कशी झाली आहे याचाही तपशील त्याला दिल्लीत समजला. त्याच्या संतापात भर पडली. पण अभ्यासात भर पडलेली दिसत नाही. या सगळ्याच मोगलांचा अभ्यास अगदी शून्य वाटतो. खूप मोठं सैन्य, तोफखाना, खजाना, हत्ती आणि अफाट युद्धसाहित्य याच गोष्टींवर या दिल्ली दरबारचा प्रचंड विश्वास होता. मराठ्यांवर नवी मोहिम काढायची म्हणजे या सर्व सामर्थ्यात आणखी वाढ करायची हाच यांचा अभ्यास आणि निर्णय. 'शिवाजी' हे प्रकरण औरंगजेबास कधीच समजले नाही.

खरोखर 'शिवाजी' हे प्रकरण आजही २१ व्या शतकात जर खरंच समजले, तर कायहोईल? पं. जवाहरलाल नेहरू म्हणाले, 'जगाच्या पाठीवर जर कोणाला स्वातंत्र्यमिळवायचे असेल आणि ते

बळकट अन् समृद्ध करायचे असेल तर (त्या राष्ट्रांने वा समाजांने) छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या चरित्राचा अभ्यास (अन् अनुकरणही) करावयास हवे. '

प. नेहरू यांनी या पूर्ण आशयाचे उद्गार नागपूर येथे धनवटे बिल्डींगवर शिवाजी महाराजांच्या पुतळ्याचे उद्घाटन झाले , त्या प्रसंगी काढले.

महाराज सुरतेहून निघाले. सह्याद्रीचा घाट चढून ते नासिक जिल्ह्यात पोहोचले. तेथून घाटमाथ्याने राजगडकडे निघाले.

याच काळात म्हणजे दि. २३ जाने. १६६४ रोजी महाराजांचे तीर्थरूप शहाजीराजे हे कर्नाटकात शिमोग्याजवळ होदीगेरी या ठिकाणी घोड्यावरून दौडत असता अपघात होऊन पडले. मृत्यू पावले. ही दुःखद खबर दि. ५ फेब्रु. १६६४ यादिवशी राजगडावर पोहोचली.

थोडासा तपशील असा महाराज सुरतेच्या लुटीसह फेब्रुवारी प्रारंभी लोणावळ्याच्या पुढे पोहोचले. तेवढ्यात (बहुदा ३ फेब्रुवारीस) महाराजांना छबिन्याच्या हशमांनी पुण्याकडची खबर कळविली असावी की , मोगलांची फौज पुण्याहून लोणावळ्याच्या दिशेने येत आहे. महाराजांनी ताबडतोब सर्व लूट नेताजी पालकरांबरोबर शेजारच्याच लोहगडावर सुरक्षिततेकरिता पाठविली. मोगल अंगावर येत आहेत हे पाहून महाराजांनी वडगावजवळ मोगलांची वाट अडविण्याकरिता नारो बापूजी देशपांडे नऱ्हेकर या आपल्या सरदारांस सांगाती सैन्य देऊन पाठविले. महाराज उरवडे , घोटवडे, तव , मुठाखिंड , मोसे , पानशेत , खामगांव खिंड या राजगडमार्गाने पुढे गेले. वडगांवपाशी नारो बापूजी देशपांडे याच्या सेनेची मोगलांशी गाठ पडली. या लढाईत नारो बापूजी ठार झाला. पण मोगलांना काहीच साध्य झाले नाही. शिवाजीराजे राजगडकडे गेले , लूट लोहगडावर बंदोबस्तात पोहोचली.

महाराज खामगावाजवळ पोहोचले. तेथून दक्षिणेस राजगड सुमारे २० किलोमीटरवर आहे. राजांना शहाजीमहाराजांच्या अपघाती मृत्यूची बातमी येथेच समजली. सुरतेची स्वारी, यशस्वी झाली, नियतीने मात्र वडिलांच्या प्राणावर आघात करून त्यांना दुःखात लोटले.

अत्यंत तातडीने महाराज राजगडावर पोहोचले. तेथे आणखी एक भयंकर दुःखाने भरलेले ताट नियतीने वाढून ठेवलेले होते. मातुःश्री जिजाबाईसाहेब या सतीजाण्याच्या तयारीत होत्या. वडील गेले, आता आईपण निघाली. प्रयत्नांची शिकस्त करून महाराजांनी शस्त्रांनी आऊसाहेबांना सती जाण्यापासून परावृत्त करण्यात अखेर यश मिळविले. आऊसाहेब थांबल्या.

हा सारा प्रचंड कल्लोळ आयुष्यभर महाराजांच्या भोवती चितेसारखाच ज्वाला नाचवीत होता. प्रत्येक प्रसंगाला ते तोंड देत होते.

महाराजांना कोणाची मदत होती? कोणाचीही नव्हती. तापी-नर्मदेच्या उत्तरेला अवघा हिंदुस्थान मोगलांची सेवा करीत होता. राजपुतांच्याकडे मदतीच्या अपक्षेने पाहण्याची सोयच नव्हती. याच राजपुतांच्या जीवावर औरंगजेबाचे राज्य सुरक्षित होते.

पण इथेच शिवाजीमहाराजांच्या स्वराज्याच्या तत्त्वज्ञानातील एक महान तत्त्व सतत टवटवीत पणे बहरत होते. स्वावलंबन. कोणावरही अवलंबून न राहता स्वराज्याच्याच बळावर स्वराज्याचाच विचार विस्तार आणि समृद्धी करायची हे महाराजांचे महान तत्त्व होते.

अजूनही पुण्यात मोगल छावणी होतीच. शाहिस्तेखान आसाम-बंगालच्या सुभेदारीवर ढाक्याकडे निघून गेला होता. पण पुण्यात छावणी कायम होती. सिंहगडाला जसवंतसिंह याने घातलेला वेढा अजून चालूच होता. महाराज मोगलांच्या पोटात सुरतेपर्यंत गेले आणि लूट घेऊन परत आलेसुद्धा, याचा या जसवंतसिंहाला पत्ताच नव्हता. अगदी उघड आहे. तसा पत्ता त्याला असता, तर त्याने महाराजांना सिंहगडाच्या पश्चिमेलाच अडवले असते. जाऊच दिले नसते. निदान परतीच्या वाटेवर महाराजांना त्याने राजगडाकडे येऊच दिले नसते. पण त्याला कशाचाही पत्ता नव्हता. यातच

मोगलांची ठिसूळ लष्करी स्थिती दिसून येते. यालाच मी 'अभ्यासशून्य मोगलाई' असे म्हणतात.

गेल्या १८ वर्षांत (इ. १६४६ ते १६६४) स्वराज्याच्या शत्रूंना कुठेच यश मिळाले नाही. महाराजांचे काही तुरळक पराभवही झाले. उदाहरणार्थ चाकणची लढाई. पण यातून शत्रूंनी कोणताच ठोस अभ्यास केलेला दिसत नाही. अन् महाराजांचा अभ्यास थंबवलेलाही दिसत नाही. या काळात काही लढाया ते हरले, पण सर्व युद्ध जिंकली. लढायांमुळे अखंड अशांतता स्वराज्यात होतीच की. पण स्वराज्यातील नागरिकांनीही आपले शेतकरी जीवन आणि बलुतेदारी कुठेही ढासळ दिली नाही. मांजर उंचावरून पडले तरी जमिनीवर पडताना ते चार पायांवरच उभे पडते. स्वराज्यही असेच मांजराच्या कुशलतेने आणि कोल्ह्याच्या कौशल्याने सह्याद्रीच्या कुशीत जगत होते

टॉप सिक्युरिटी! झेड सिक्युरिटी !

सुरतेच्या मोहिमेत ८ जाने. १६६४ रोजी इनायतखानाने महाराजांकडे वकील म्हणून एक मारेकरीच पाठविला, हे आपण पाहिले. महाराजांच्या करिता मावळ्यांनी जी सुरक्षा ठेवली होती ती लक्षात घेण्यासारखी आहे. अशी व्यवस्था महाराजांच्या भोवती ठेवणं हा त्यांच्या सौंगड्यांचा अंगीभूत सहज स्वभावच बनला होता. दगा करणं हा शत्रूचा स्वभावच असतो. शत्रू फक्त संधी साधत असतो. महाराजांचं संरक्षण करणं हा मावळी डोळ्यांचा आणि हातांचा अगदी घातीसारखा स्वभावधर्मच झालेला दिसून येतो.

अफझलखानाच्या भेटीच्या वेळी शामियान्यात जिवा महाला सकपाळ हा जर सावध राहिला नसता तर? घातच. सुरतेच्या मारेकऱ्यानेही वकीलीचे नाटक करित करित महाराजांवर एकदम अचानक झडप घातली. जर जवळचे मावळे सावध नसते तर? घातच. पुढे आगऱ्याच्या कैदेतही याच

मावळ्यांचा अबोल पहारा महाराजांभोवती होता. पुढे जालन्याच्या स्वारीतच (इ. १६७९) महाराजांच्या अंगात फणफणून ज्वरचढला. त्यावेळी केसरीसिंह आणि मोहकमसिंह हे अचानक मराठ्यांवर हल्ला करावयास आले. अशा आजारपणात महाराजांचं रक्षण करणं, त्यांना सुरक्षित ठिकाणी नेणं अवघड होतं. बहिजीर् नाईकाने महाराजांना आपल्या पाठीवर घेऊन पट्टा नावाच्या किल्ल्यावर सुखरूप पोहोचवलं. महाराजांची ही सिक्युरिटी भोवतीच्यासैंगड्यांनी उत्कृष्ट सांभाळली. त्यात उत्तम नोकरी करणे या गोष्टीपेक्षा कडव्या निष्ठेने राजा राखणे हाच भाग जास्त दिसून येतो. वास्तविक 'महाराजांचा दरबार तो सर्वास सहज' असा लौकीक होता. म्हणजे महाराजांना कोणीही भेटू शकत असे. पण याचा अर्थ भोंगळ बेसावधपणा असा नव्हता.

आपल्याला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर किती तरी थोर व्यक्ती घातपाताने मारल्या गेल्या. कोणाकोणाचा मृत्यू संशयास्पद घडला. उदाहरणार्थ डॉ. श्यामाप्रसाद मुखर्जी, लाल बहादूर शास्त्री, महात्मा गांधी, इंदिराजी, राजीव गांधी, जनरल अरुणकुमार वैद्य, पं. दिनदयाळजी या थोरांच्या मृत्युचे दुःख आपणास आहे. जगाच्या पाठीवर असे प्रकार घडतच आले आहेत. त्याबाबतीत जास्तीतजास्त दक्षता घेऊन सुरक्षाव्यवस्था ठेवणे एवढेच आवश्यक आहे, असे म्हणता येते.

पण शिवाजी महाराजांच्या बाबतीमध्ये जी सिक्युरिटी त्यांच्या खाश्या मित्रांनी ठेवली ती निश्चितच उद्बोधक आहे. महाराज अंगात वेळप्रसंगी चिलखत घालीत असत. कधी पोलादी चिलखत, कधी कापडी चिलखत. त्याला बखतर असा शब्द आहे. पण त्यांचं सर्वात मोठं चिलखत आणि अभेद्य शिरस्त्राण म्हणजे त्यांचे निधड्या छातीचे मावळे. या मावळ्यांनीच ही हृदयातील ठेव प्राणापलिकडे जपली.

मराठ्यांच्या पुढील इतिहासात घातपाताचे प्रसंग अनेक आहेत. सेनापती संताजी घोरपडे, सेनाधुरंधर संताजी भोसले अमरावतीकर, नारायणराव पेशवे, जयाप्पा

शिंदे , वकील महादेव भट हिंगणे , वकील धर्मराव तमाजी गलगलीकर इत्यादी राजकारणी व्यक्तींचे खून पडले. त्यामुळे राजकीय उलथापालथीही झाल्या. त्याचा अभ्यास केला तर या सिक्युरिटीचे महत्त्व लक्षात येते. सिक्युरिटी हा थट्टेचा , विनोदाचा विषय नाही. ती अत्यंत गरजेची गोष्ट आहे. समर्थानी तर असे म्हटले आहे की , महत्त्वाच्या राजकीय नेत्यांनी आपला जीव धोक्यात घालणे हे योग्य नाही. ' धुरेने युद्धासी जाणे , ही तो नव्हे राजकारणे. ' स्वतःची अतिशय दक्षता घेणे म्हणजे भेकडपणा असा अर्थ कुणी लावू नये.

पेशवाईत गारद्यांनी नारायणरावष्ठा पेशव्यांवर खुनी हल्ला केला. ऐन शनिवारवाड्यातच पेशवा मारला गेला. पण त्यांच्याआधी सदाशिवराव भाऊ पेशवा , नानासाहेब पेशवा , माधवराव पेशवा यांच्यावरही मारेकऱ्यांनी अचानक खुनी हल्ले केले होते हे सरदारांना माहित नव्हते का ? राजघराण्यांना तर ही भीती नेहमीच असते. शनिवारवाड्यात एका पेशव्याचाच खून झाला , तसाच कोल्हापुरात राजवाड्यात प्रत्यक्ष एका छत्रपती महाराजांचाच खून झाला. हे ऐतिहासिक सत्य आहे. यातून योग्य तो बोध घेणं आवश्यक आहे. राजकीय खून केवळ हत्यारांनेच केले गेले असे नाही , तर खाण्यापिण्याच्या पदार्थातूनही केले गेले आहेत. चाणक्याच्या काळात खून करण्याचा एक विलक्षणच प्रकार ' मुदाराक्षस ' या नाटकांत, विशाखदत्त या नाटककाराने नमूद केला आहे. तो प्रकार म्हणजे ' विषकन्या '.

आजच्या काळातील एड्सपेक्षाही या विषकन्येचा प्रयोग भयंकर आहे. अशा विषकन्येशी शारीरिक संबंध ज्याचा येईल , तो मरणारच. म्हणूनच त्या स्त्रीला विषकन्या म्हणत.

एकूण खून पाडण्यातही खूप व्हरायटी आहे. ती भयंकर असली तरी मनोरंजक आहे. पण राजकीय आणि सामाजिक जबाबदारी ज्यांच्या शिरावर आली आहे , त्यांनी राष्ट्राच्या आणि समाजाच्या हिताकरीता

स्वतःची सुरक्षितता ठेवणं हे अत्यंत मोलाचे काम आहे. टॉप सिक्युरिटी , झेड सिक्युरिटी , स्वयंसिक्युरिटी.

कोल्हापूरच्या चौथ्या शिवाजी महाराज छत्रपतींना इंग्रजांनी वेडे ठरवून अहमदनगरच्या किल्ल्यात कैदेत ठेवले. त्या कैदेत छत्रपती महाराजांना इंग्रज अधिकाऱ्याने अतिशय वाईट रितीने ठार मारले. इथे महाराज अगतिकच होते. पण स्वामी श्रद्धानंदासारख्या संन्याशाचा खून झाला , तो संरक्षक दक्षता न घेतल्यामुळे. प्रत्यक्ष छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या राजे भोसले घराण्यांत अनेक घातपाती प्रकार झाले , तो सिक्युरिटी न ठेवल्यामुळेच शत्रूंनी डाव साधले. शिवछत्रपती हे एकच असे नेते होते की , ते शत्रूच्या झडपेत कधीच सापडले नाहीत

काळ, काम आणि वेग यातीलच ही शर्यत

शहाजीराजे भोसले हे २३ जानेवारी १६६४ रोजी कर्नाटकात होदिगेरी या ठिकाणी घोड्यावरून पडून मृत्यू पावले.राजगडावर मातुःश्री जिजाबाईसाहेब सती जाण्यास सिद्ध झाल्या. पण मोठ्यामुश्कीलीने शिवाजीराजांनी आपल्या आईस सती जाण्यापासून माघारा फिरविले. या दिवसापासून शिवाजीमहाराज आठ महिने सतत आईच्या सहवासात राहिले. स्वतःचेआणि आईचेही दुःख निवविण्याचा हा महाराजांचा प्रयत्न होता. ते आईलाकुलदेवतेच्याच ठिकाणी मानीत असत.

शहाजीराजांची समाधी शिमोग्याजवळ होदिगेरी येथे त्याचवेळी व्यंकोजीराजांनी बांधली. हे शिवाजी महाराजांचे सावत्र भाऊ. त्यांनीच राजपरंपरेप्रमाणे शहाजीराजांची उत्तरक्रिया केली. शहाजीराजांच्या समाधीवर 'श्री शाजीराजन समाधि' असा लेख कोरलेला आहे.

वडिलांच्या मृत्यूनंतर महाराजांनीही राजगडावर विपुल दानधर्म केला. आईवडिलांच्या बाबतीत

महाराजांचं मन अतिशय नम्र होतं. नितांत श्रद्धावंत होतं. पूर्वीर् एकदा (इ. १६४९ मे-जून) शहाजीराजांच्याच पत्रामुळे कोंढाणा उर्फ सिंहगड हा मोलाचा किल्ला आदिलशाहस देऊन टाकण्याची वेळ महाराजांवर आली. स्वराज्यातला तळहाताएवढाही प्रदेश शत्रूच्या ताब्यात जाण्याची वा देण्याची वेळ आली तर महाराजांना अतोनात वेदना होत असत. इथं तर सिंहगडसारखा किल्ला वडिलांच्याचुकीमुळे, बेसावधपणामुळे बादशाहला द्यावा लागतोय याच्या वेदना आणि तेवढाच वडिलांच्यावरती राग महाराजांच्या मनात उफाळून आला. आणि ते शहाजीराजांच्याबद्दल रागावून कडू बोलले. पण क्षणातच त्यांनी स्वतःला सावरलं आणि जरी वडील चुकले असले, तरी वडिलांच्याबद्दल असे कडू बोलणे योग्य नाही याची जाणीव त्यांना झाली. त्यांनी सोनो विश्वनाथ डबीर यांच्यापाशी आपले व्याकूळ दुःख आणि पश्चाताप व्यक्तही केला. यावरून आणि इतरही काही चारित्र्याचीजडणघडण कशी झाली याची आपल्याला कल्पना येते.

इथं आणखीन एक गोष्ट लक्षात येते, ती जिजाबाई आऊसाहेबांच्या बदलची. या आईने आपल्या शिवबांवर अगदी सहजपणे दोन संस्कार केलेले दिसून येतात. त्यातला पहिला संस्कार शहाजीराजांच्या बाबतीतला. तिने आपल्या मुलापाशी शहाजीराजांच्या हातून घडलेल्या राजकीय चुकांबद्दल कधीही टीका आणि कठोर दोषारोप केलेले आढळून येत नाहीत. अन् दुसरी गोष्ट म्हणजे शत्रूपक्षातीलही कोणत्याही धर्माच्या वा जातीच्याबाबत कडवट द्वेषभावना निर्माण होऊ दिली नाही. तशी एकही नोंद उपलब्ध नाही. ती महाराजांना, 'या अफझलखानाला ठार मार' असं म्हणते पण तो मुसलमान आहे म्हणून त्याला ठार मार असा भाव त्यात अजिबात दिसत नाही. जातीधर्मद्वेषाच्या पार पलिकडे गेले ही मायलेकरे आमच्या इतिहासात दिसून येतात. जिजाऊसाहेबांची ही शिकवण म्हणजे मराठी इतिहासातील एक पवित्र अध्याय आहे. त्यावर अशा चार ओळी लिहून भागणार नाही. विस्मृत प्रबंधच लिहावयास हवा.

या वर्षीर्चा (इ. १६६४) पावसाळा संपत आला आणि ऑक्टोबरच्या प्रारंभीच्या महाराजांना विजापुरकडची खबर मिळाली की, खवासखान या सरदारास बेळगांवमागेर् कोकणात कुडाळ भाग शिवाजीराजांकडून जिंकून शाही अमलाखाली आणण्याकरिता मोठ्या सैन्यानिशी कूच करण्याचा हुकुम झाला आहे. खानाबरोबर मुधोळहून बाजी घोरपडे यांनाही जाण्याचा हुकुम सुटला आहे.

हे बाजी घोरपडे बादशाहचे निष्ठावंत सेवक. आणि म्हणूनच स्वराज्याचे शत्रू बनले होते. त्यांनीच पूर्वीर् शहाजीराजांना बेड्या घालून कैद केले होते. या सर्व गोष्टींचा राग जिजाऊसाहेबांच्या आणि महाराजांच्या मनात सतत धुमसत होता. वडिलांचे चिरंजिवांस तर सांगणे होते की, 'बाजी घोरपडे यांचे वेढे घ्यावेत' वेढे म्हणजे सूड.

आईवडिलांची ही इच्छा आणि स्वराज्यातीलच एक कठोर कर्तव्य म्हणून महाराजांनी याचवेळी (ऑक्टोबर १६६४) राजगडावरून तडफेने कूच केले. बाजी मुधोळहून खवासखानास सामील होण्याच्या आतच त्यांनी मुधोळवरच धडक मारली. या अचानक छाप्यात बाजी घोरपडे महाराजांचे हातून ठार झाले. वर्षाच्या आतच महाराजांनी वडिलांची इच्छा पूर्ण केली. हा मुधोळवरील महाराजांचा छाप लष्करी दृष्टीनेही अतिशय अभ्यास करण्यासारखा आहे. हाही एक प्रबंधाचा विषय आहे. या छाप्याने विजापूर हादरले. कारण मुधोळ ते विजापूर हे अंतर फार कमी आहे. याचा दुसरा अर्थ असा होता की, शहाजीराजांच्या मृत्यूनंतर महाराजांनी थेट विजापुरच्या वेशीपर्यंत धडक मारली होती. महाराजांच्या या सगळ्या लष्करी वेगांचा अभ्यास केला, तर असा गतीमान सेनापती भारतात तर सापडत नाहीच, पण युरोपिय इतिहासातही कोणी दिसत नाही. थोडा फार नेपोलियनच महाराजांच्या जवळपास येऊ शकतो.

मुधोळवरच्या छाप्यानंतर महाराजांनी थेट कुडाळ-सावंतवाडीवर दौड घेतली आणि तेथे येऊन बसलेल्या खवासखानावर त्यांनी हल्ला चढविला. खानाचा पूर्ण पराभव झाला. राजगड ते विजापूर ते मुधोळ ते कुडाळ ही अंतरे नकाशात पाहिली की आणि कमीतकमी वेळात महाराजांनी मारलेली यशस्वी दौड पाहिली की माझे वरील विधानवाचकांच्या लक्षात येईल.

या कुडाळ स्वारीत एकच गोष्ट महाराजांना जाणवली असेल की , खवासखानाच्याफौजेत व्यंकोजीराजे भोसले हे आपले भाऊ आपल्याविरुद्ध लढावयास उभे आहेत. वडिलांच्या मृत्यूनंतर दोन भाऊ एकमेकांच्या विरुद्ध शत्रू म्हणून उभे राहावेत हे आमच्या वाढ्याला वाढून ठेवलेले कायमचेच दुदैर्घ्य आहे. खवासखान आणि व्यंकोजीराजे पराभूत झाले ; अन् सुखरूप विजापुरास सुखरूप पोहोचले.

स्वराज्याच्या सरहद्दी अभेद्यच असल्या पाहिजेत

कुडाळची मोहिम फत्ते करूनमहाराज ससैन्य मालवणास आले. हा सागरी किनारा. मालवणातून महाराजांचे लक्ष समुदावर फिरत होते. ते बेटत्यांना समोरच दिसत होते. बेटाचे नाव कुरटे बेट. महाराजांनी आपल्या कोकणी शिलेदारांसह हे बेट , होडीतून जाऊन पाहिले. त्यांना फार आवडले. ते म्हणाले , ' इथं सागरी किल्ला बांधावा '. खरं म्हणजे सुरतेहून आणलेली संपत्ती सागरी सरहद्द बळकट करण्यासाठी महाराज कुठेतरी पण योजनापूर्वक खर्च करण्याचा विचार करीत होतेचे. या कुरटे बेटावर जरपाणकोट बांधला तर दक्षिणेकडील गोवेकर फिरंग्यांच्या आणि इतर शत्रूंच्या तोंडावर आपलाही एक जबरदस्त जंजिरा उभा राहील हा विचार त्यामागे होता आणि महाराजांनी तो बोलूनही दाखवला , ' येथे जलदुर्ग बांधावा ऐसा मानस आहे '

यानिमित्ताने यावेळी एक चित्तरकथाच घडली. या नव्या पाणकिल्ल्याचे भूमीपूजन करावे , त्याकरिता आधी सुमुहूर्त पाहावा अन् लगेच संकल्प सोडून मग कामास सुरुवात करावी असा विचार त्यांचे मनी आला. त्यांनी बरोबरच्या कारभाऱ्यांस पूर्वतयारीची आज्ञा दिली. महाराजांचे बरोबर त्यांचे राज

गुरुजी होतेच. अडचण काहीच नव्हती. पण महाराज म्हणाले, 'येथे आपले गुरुजी नकोत 'मग ? जे मालवणातील स्थानिक धार्मिक कायेर् करणारे नेहमीचे गुरुजी असतील त्यांनाच बोलवावे. कारभाऱ्यांना कदाचित यावेळी संभ्रमही पडला असेल. आपले गुरुजी आहेत ना ? मग स्थानिककशांस ?

पण यातच या राजाचे मन व्यक्त होणार होते. स्थानिक माणसांकडून अशी कायेर् करवून घेतली की , स्थानिक माणसांची मने स्वराज्याच्या कामात अधिकच रुजतात , एकरूप होतात. त्यांची नाती अतूट होतात. मालवणातील स्थानिक गुरुजी होते , कोणी एक जानभट अभ्यंकर वयोवृद्ध स्वभावाने खास मालवणी. जरा तिखट.

महाराजांनी जानभटांस आणावयास कारकुनांबरोबर पालखी पाठवली. भटजी घरीच होते. पालखी आली. कारकून म्हणाले , 'कुरट्या बेटावर महाराज राजश्री जलदुर्ग बांधीताती , तरी प्रथम पूजनांस मुहूर्त पाहणे आहे. संकल्प सोडणे आहे. म्हणून राजेश्री आपणास बोलविताती. पालखी आणली आहे. चलावे. ' पण भटजी साफ नकार देऊन म्हणाले , ' आमचे येणे होत नाही '

नवलच. एवढा शिवाजीराजा राजकाजासाठी बोलावतोय , पालखी पाठवतोय अन् हे भटजी येत नाहीत. काय कारण ? जानभट कारणही सांगेनात. पालखी परत गेली. महाराजांनाही आश्चर्य वाटलं. त्यांनी पालखीसह पुन्हा कारकुनांना जानभटजींकडे निमंत्रण पाठविले. पुन्हा तेच. गुरुजींनी नकार दिला. पालखी परतली. महाराजांनी कारकुनांना पुन्हा पाठविलं अन् म्हटलं की , ' भटजींस घेऊन येणे. न आल्यास उचलून घेऊन येणे. '

अन् तसंच करावं लागलं. कारकुनांनी नम्र जबरदस्ती करून गुरुजींना पालखीतून महाराजांकडे आणलं. महाराजांनी त्यांचे न येण्याचे कारण पुसलं , तेव्हा तो गरीब ब्राह्मण म्हणाला , 'महाराज , येथे धर्मराज्य आले. आनंदच आहे. पण येथे तुम्ही जलदुर्ग बांधू पाहता. आम्हांस संकल्प मुहूर्त सांगावयास

बोलविता. पण आम्हांस भयवाटते. कारण की , पलिकडे (वेंगुर्ला भागात) आदिलशाही ठाणी अजून आहेत. (त्यापलिकडे गोवेकर फिरंगी आहेत.) ते उद्या येथे चालून आल्यास प्रथम आम्हांसच धरतील म्हणून भय वाटते. '

महाराजांच्या अगदी मनांतले विचार समिंदरातल्या देवमाशासारखे उसळून आले. स्थानिक सरहद्दीवरील अवघ्या प्रजेस असा पूर्ण विश्वास वाटला पाहिजे की , आमच्या राज्याची ही सरहद्द आमच्या राजाने अगदी पक्की बंदोबस्तात जागती ठेविली आहे. तो आपली पुरेपूर खबरदारी घेणारच आहे , हा विश्वास अवघ्यांच्या मनांत ठाम होणे गरजेचे आहे. म्हणूनच तर महाराजांनी या धार्मिक कार्यासाठी स्थानिक वेदमूर्तींना बोलविले. महाराजांनी आपला विचारही बोलून दाखविला की , ' चिंता करू नका. येथे असे समर्थ लष्करी ठाणे घालतो की , आमचे सामर्थ्य पाहून सरहद्दी पलिकडचे जे शत्रू असतील , ते दहशत खाऊन उठोन निघूनच जातील. '

सरहद्दीच्या रक्षणाबद्दलचा महाराजांचा हा विचार किती मोलाचा होता! आमच्याच देशात आमचेच नागरिक निर्वासित व्हावेत हे बरे नव्हे. आमच्या सरहद्दी चिरेबंदीच असल्या पाहिजेत. आमच्या सरहद्दीवरची बायकामाणसेच काय , पोरेबाळेच काय पण गाईवासरेही निर्धास्त असली पाहिजेत. आमचे राज्यकतेर आमच्या पाठिशी अहोरात्र जागे उभे आहेत हा विश्वास ठामपणे सर्वांच्या मनांत असला पाहिजे , हा विचार केवढा मोलाचा आहे. महाराजांच्या मनांत तोच होता.

मग श्रीगणेश पूजन झाले. मुहूर्त ठरला. चिरा बसला. बेटावर बांधकामास सुरुवात झाली. सुरतेतील खंडणी स्वराज्याच्या नव्या आरमारी तळासाठी खचीर् पडू लागली. शाही फौजेचा पूर्ण पराभव झाला होता , तरीही विजापूरच्या आदिलशाहाने व्यंकोजीराजे भोसले यांना दोन गावे इनाम दिली , स्वराज्याविरुद्ध अन् भावाविरुद्ध इमानदारीने लढल्याबद्दलचे हे इनाम.

ग्रहणकाळात एकाग्र साधना करावयाची असते

जीवनात संकटे कोणावर येतनाहीत ? सुख-दुःखाच्या धाग्यांनीप्रत्येकाचे जीवन विणलेलेच असते. प्रखर तेजस्वी सूर्यालाही ग्रहणकाळ अटळ असतो. आता स्वराज्यावरही एक महाप्रचंड आक्रमण येऊ घातले होते.दिल्लीत औरंगजेब अशा मोठ्यामोहिमेची योजना करीत होता. ही त्याची स्वराज्यावरील मोहिम जणू निर्णायक ठरणार आहे , असा प्रचंड आखाडा तो मांडीत होता. खरोखरच हे लहानसं हिंदवी स्वराज्य या मोगली मोहिमेत टिकणार की संपणार असाच जबडाऔरंगजेबाने उघडला होता. प्रचंड सैन्य , तोफखाना , हत्ती , युद्धसाहित्य , खजानादक्षिणेवर जणू फुटलेल्या प्रचंड धरणासारखा लोटावयाचा हा आराखडा होता.

म्हणजे त्याच चुका पुन्हा एकदा औरंगजेब करीत नव्हता का ? तळहाताएवढ्या शिवस्वराज्याचा आणि मूठभर शिवसैन्याचा समूळ नाश करण्याकरीता हे अफाट बळ महाराष्ट्रावर पाठविले की , आपले काम चोख होणार. आपण फक्त वाट पाहायची ,मोगली झेंडा शिवाजीच्या राजगडावर फडकल्याच्या बातमीची आणि तो शिवाजी मारला गेल्याची किंवा कैद केल्याची. आपण अलमगीर आहोत. सीवा एक भुरटादंगेखोर आहे. असेच मूल्यमापन प्रारंभापासून (ते स्वतःच्या अंतापर्यंत) औरंगजेब करीत होता. बळाने बुद्धिचा पराभव करता येतो अशी त्याची कल्पना होती. इथेच तो चुकत होता. अन् आजही अनेकजण अशाच चुका करतात. हिटलरने चर्चिलच्या बाबतीत आणि अमेरिकने व्हिएतनामच्या बाबतीत अशीच चूक केली. परिणाम जगाला दिसून आला. औरंगजेब हीच चूक आत्ता (इ. १६६५) नव्याने करीत होता. प्रचंड युद्धसाहित्य आणि सेना असूनही शाहिस्तेखानचा पराभव का झाला याचा त्याने थोडासुद्धा विचार केलेला दिसत नाही. शिवाजीमहाराजांचे तत्त्वज्ञान आणि कार्यपद्धती योगेश्वर श्रीकृष्णाच्या (कागदावर न रेखलेल्या पण कृतीत आणलेल्या) चक्रव्यूहाइतकी अभेद्य आणि आत्मविश्वासू होती. या शिवनीतीचा आणि

शिवकार्याचा पराभव करण्याची ताकद कोणत्याही शत्रूकडे नव्हती. तिचा पराभवच करावयाचा असेल तर त्यांचेच लेक करू शकतील. अन् त्यांच्याच लोकांनी या शिवनीतीचा आणि शिवस्वराज्यकार्याचा घात केलेला पुढे आपल्याला दिसून येत नाही का ? आज इतिहासात उभा दिसतो आहे तो असाच औरंगजेब. शिवाजीराजा न समजलेला महान शत्रू.

पुन्हा एकदा प्रचंड सैन्य दक्षिणेवर निघाले. औरंगजेबाने एक गोष्ट मात्र मोलाची केली. त्याने विवेकी, अनुभवी आणि बुद्धिमान असा सेनापती नेमला. त्याचे नाव मिर्झाराजा जयसिंग. हा एकमेव सेनापती असा आहे की ज्याने शिवाजी महाराजांच्या युद्धपद्धतीचा शिवानुयायांचा आणि शिवमुलुखाचा बराच विचार केलेला आहे. पण त्यातही औरंगजेबाने आपल्या संशयी स्वभावाप्रमाणे दिलेरखान पठाण या जबरदस्त सरदारास जवळजवळ बरोबरीचे अधिकार देऊन मिर्झाराजांबरोबर पाठविले. दिलेरखान हा जबर योद्धा आहे. पण त्याला डोके कमी आहे. ते पुढे दिसून येईलच. औरंगजेबाने शिवाजीराजांविरुद्ध मिर्झाराजा आणि दिलेर यांना पाठविले. म्हणजेच तीन पायांची शर्यत खेळायला एकमेकांचे एकेक पाय एकत्र बांधून धावायला पाठविले. स्वराज्यावरील हाच तो ग्रहणकाळ. हे ग्रहण क्षणिक की खग्रास हे काळ ठरविणार होता. नव्हे, स्वराज्यच ते ठरविणार होते. म्हणजेच स्वराज्यातील जनता आणि रणांगणावरचे मराठी सैनिक. नक्की आकडे माहित नाहीत. पण सुमारे दीड ते पावणेदोनलाख फौज या मोगली मोहिमेत आहे. इतर मोहिमांपेक्षा या मोहिमेत एकच गोष्ट (प्रकर्षाने) दिसून येते की, मिर्झा आणि दिलेर यांच्याबरोबर जनानखान नाही. मिर्झाराजे आणि दिलेर इ. १६६४, ऑक्टोबर २९ नंतर मोहिमशीर झाले.

विशेष लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट आहे की, या प्रचंड आक्रमणाच्या वार्ता महाराजांना समजत होत्या. त्यांना पुरेपूर कल्पना होती. ते सावध होते. याच काळात त्यांनी एक साधे गणित मांडलेले दिसते की, ही मोगली लाट (इ. १६६४) च्या दिवाळीच्या दिवसांत दिल्लीहून निघतेय. ती आपल्या सरहद्दीवर येऊन पोहोचायला, म्हणजेच पुण्यावर पोहोचायला अजून पाच महिने लागणार

आहेत , हे निश्चित. तेवढ्या वेळेत इतर काही कामे उरकता येतील. म्हणून महाराजांनी कर्नाटक सागरी किनाऱ्यावरील कारवार , मर्जा , अंकोळा , भटकळ , सदाशिवगड आणि बसनूर इत्यादी महत्वाची आदिलशाही ठाणी गिळून टाकण्याची योजना केली. आपल्या उत्तर आणि पूर्वस्वराज्यसरहद्दीची चिंता त्यांना नव्हतीच. पुरंदर , लोहगड , माहुलीगड , कसाराघाट इत्यादी ठाणी सुसज्ज होती. कोकणी सौंगड्यांच्या पूर्ण भरवशावर ते कोकणातनिर्धास्त होते. महाराजांनी याचवेळी येत असलेल्या सूर्यग्रहणाचे दिवशी एकदानसोहळा करावयाचे योजिले. दि. ६ जाने. १६६५ , पौष वद्य आमावस्या या दिवशी सूर्यग्रहण होते. महाबळेश्वर येथे त्यांनी आपल्या आईची म्हणजेच जिजाऊसाहेबांची सोन्याने तुळा केली. हे सर्व धन दानधर्मात खर्च करावयाचे असते. ते केले. महाराज दि. ८ फेब्रुवारीस मालवणांस आले. पूर्वयोजनेने आरमार बंदरात सिद्ध होते. महाराज गलबतावर चढले. कारवारवरील ही त्यांची मोहिम आरमारातून होणार होती. त्यांच्या आयुष्यातील ही एकमेव आरमारी स्वारी. महाराज कारवारवर निघाले. मिर्झा राजा बुऱ्हाणपुरावरून औरंगाबादकडे सरकत होता. महाराजांनी सूर्यग्रहणाचेवेळी स्नाने , दाने , पूजाअर्चा केल्या होत्या. मिर्झाराजेही व्रतवैकल्ये करीत स्वराज्यावर येत होते. बगलामुखी कालरात्री या भवानीदेवीची त्यांनी होमहवनपूर्वक आराधना केली. पुढे शिवशंकराची कोटीलिंगार्चने अंतःकरणपूर्वक केली. औरंगजेबाला यश मिळावे आणि शिवाजीराजाचा पूर्ण विनाश व्हावा ही मिर्झाराजांची श्रीचरणीप्रार्थना होती. एकाचे मन असे , दुसऱ्याचे मन तसे. तिसरे मन औरंगजेबाचे. त्याला शिवाजीराजेही नको होते अन् मिर्झाराजेही नको होते. या तीन मनांचा आम्ही कधीही अन् आजही अभ्यास केला नाही अन् करीतही नाही.

हा मार्ग वारकऱ्यांचा आणि धारकऱ्यांचाही

शाहिस्तेखानाच्या फटफजितीनंतर , त्याच्याच हाताखालचा सरदार जसवंतसिंह राठोड हा खूप मोठी फौज घेऊन पुण्याशेजारच्याच सिंहगडाला वेढा घालण्यासाठी आला. त्याने गडाला मोर्चे लावले. त्याच्याबरोबर त्याचा मेव्हणा बंुदीमहाराजा भावसिंह हाडाहाही होता. झुंज सुरू झाली.

शाहिस्तेखानाची झालेली फजिती सर्वात जास्त असह्य होत होती या जसवंतसिंहाला आपण पुण्यात लाल महालाभोवतीच्या छावणीत असताना खानावर छापा पडावा हा जणू या सिंहाला स्वतःचाच अपमान वाटत होता. झालेल्या फजितीचा थोडातरी बदलाघेण्याकरीता आपण शेजारचा सिंहगड घ्यावा असा जसवंतचा हेतू होता.

हा वेढा चालू असतानाच सिंहगडच्या पश्चिमेच्या बाजूने स्वतः महाराज पाच हजार घोडदळ घेऊन सुरतेवर गेले. जसवंतला याचा पत्ताच नव्हता. महाराज सुरतेहून परत असेच जसवंतच्या पश्चिमबाजूने राजगडला गेले. जसवंतला याचाही पत्ता नव्हता. बातमीदार नाहीत , लष्करी गस्त नाही , सावधपणा नाही. कशी या मोगलांना कल्पना आली की , हे मराठे कोल्हे आपल्या अवतीभोवती आठ्यापट्या खेळताहेत अन् आपल्याला त्यांचा भयंकर धोका आहे. पण केवळ प्रचंड युद्धसाहित्य , पैसा आणि अपार सैन्य याच्या जिवावर आपण मराठ्यांना मोडून काढणार आहोत अशी स्वप्न हे लोक पाहत होते. निव्वळ हा त्यांचा भावडेपणा होता.

आता पाहा , दि. ६ एप्रिल १६६३ या दिवशी शाहिस्तेखानावर महाराजांचा छापा पडला. त्या दिवसापासून ते पुढे मिर्झाराजा आणि दिलेरखान दुसरी प्रचंड मोहिमघेऊन याच पुण्यात येईपर्यंत , म्हणजेच मार्च १६६५ पर्यंत मोगलांचा मुक्काम पुण्यात होताच. या पावणेदोन वर्षात मोगली सरदारांनी काय काय मिळवलं ? काहीही नाही. जसवंत आणि भावसिंह हे सिंहगडाला गराडा घालून बसले होते. प्राप्ती काय ? शून्य. मधूनमधून मराठ्यांच्याच हातचा मार खात होते.

याच काळातील शिवाजी महाराजांची कमाई लक्षात घ्यावी. सुरतेची खंडणी ही त्यांची प्रचंड आर्थिक कमाई. मुधोळकर बाजी घोरपड्यांचा समूळ फडशा, कुडाळवर खवासखानाचा पूर्ण पराभव, सिंधुदुर्ग किल्ल्याच्या बांधकामास प्रारंभ, जिजाऊसाहेबांची महाबळेश्वरास सुवर्णतुळा दानधर्म, कारवारवरील आरमारी स्वारी अन् याशिवाय अनेक लहानमोठी स्वराज्यातील कामे यशस्वी. हा हिशोब पाहिल्यावर मोगल आणि मराठे यांचा उद्योग कोणत्या काळ काम आणि वेगाने चालला होता हे लक्षात येते.

महाराजांचा कामाचा हा झपाटा पाहिला की, त्यांच्या ध्येयवादाची कल्पना येते. साडेतीनशे वर्षांच्या गुलामगिरीनंतर आपण मराठे आणि आपला महाराष्ट्र स्वराज्य मिळवीत आहोत, याची सावध जाणीव महाराजांना आणि त्यांच्या सौंगड्यांना होती.

पाहा. या साऱ्या उद्योगात उपभोगाला, उनाड चैनबाजीला, आळसाला अन् आरामाला कुठे जागा सापडते का? नाही, नाही, नाही. जीणशीर्ण अवस्थेतून स्वतंत्रहोणाऱ्या राष्ट्राने या चंगळबाजीच्या वासालाही उभे राहू नये. पहिल्या दोन पिढ्यांनी करायचे ते राष्ट्र उभारणीसाठी कष्ट, कष्ट आणि कष्टच. त्याची गोड फळे खायची ती पुढच्या पिढ्यांनी. आपण फक्त करायची साधना आणि आराधना. आपण जगले पाहिजे व्रतस्थ वारकऱ्यासारखे.

हे सारे शिवाजी महाराजांच्या संपूर्ण जीवनात अखंड दिसून येते. म्हणूनच त्याही वेळचे लोक म्हणत की, हे राज्य म्हणजे देवताभूमी, हे राज्य श्रीच्या वरदेचे आहे. हे राज्य व्हावे हे श्रीचे मनात फार आहे. मराठीयांचे गोमटे करावे यासाठी अवघा डाव मांडिला.

हे सारं स्वराज्यावर औरंगजेबाच्या वतीने चालू न येणाऱ्या राजपुतांना, बुंदल्यांना, जाटांना आणि शाही छावणीत इमानेइतबारे चाकरी करणाऱ्या पंडितांना कधी दिसलेच नाही का? दिसले

असेल , पण उमजले नाही. कारण देश आणि समाज यांच्याशी काहीतरी आपल्याला करावयास हवे ही भावनाच शून्यात होती. खाना पिना , मजा करना या पलिकडे त्यांना जीवनच नव्हते.

जसवंतसिंगने सिंहगडला वेढा घातल्याला पाऊण वर्ष होऊन गेले होते. परिणाम शून्यच. अखेर एके दिवशी जसवंतसिंगाने गडावर सुलतान ढवा केला. म्हणजे काय ? म्हणजे एकवटून गडावर हल्ला चढविला. पण तो हल्ला गडावरच्या मराठ्यांनी पार चुरगाळून काढला. हल्ला वाया गेला. पण मराठ्यांनीही एके दिवशी (२८ मे १६६४) गडावरून बाहेर पडून पायथ्याशी असलेल्या जसवंतसिंगाच्या छावणीवर भयंकर हल्ला चढविला. त्यांनी मोगलांना झोडपून काढले. खुद्द जसवंतसिंगालाही जखमा झाल्या. जसवंतसिंग आणि भावसिंग अवघ्या मोगल फौजेनिशी पुण्याकडे धूम पळाले. पूर्ण पराभव. हे दोन सिंह जिवंत सुटले हीच कमाई.

म्हणजे थोडक्यात हिशोब असा की शाहिस्तेखानच्या या टोलेजंग मोहिमेत मोगलांची कमाई काय ? तर फक्त चाकणचा छोटासा किल्ला.

खरोखर हा सारा इतिहास चित्रपटाच्या (डॉक्युमेंटरीज) माध्यमातून तुम्हा उमलत्या तरुणांपुढे मांडला पाहिजे

वाकणारही नाही अन् मोडणारही नाही

कारवार किनाऱ्यावरील बसनूर उर्फ बसिलोखर महाराजांचा आरमारी छापा पडला. पण या मोहिमेमागे किती पद्धतशीर योजना त्यांनी केली असेल याचा अभ्यासकांनी विचार करावा. आधी हेर पाठवून तेथील लष्करी आणि राजकीय स्थितीची पूर्ण माहिती मिळवून नंतरच ही सागरी मोहिम त्यांनी केली. त्यात यश चांगले मिळाले. पण अपेक्षेप्रमाणे पुरेपूर मिळाले नाही. जेथे यश मिळाले नाही त्याचाही त्यांनी नंतर पुरेपूर अभ्यास केलेला दिसतो. प्रत्येक विषयात ते अभ्यासाला आणि योजनाबद्ध

आराखड्याला महत्त्व देत असत. आमचे आजचे थोर समाजसेवकबाबा आमटे तरुणांना उद्देशून एक गोष्ट निश्चून सांगतात , मलाही त्यांनी ती सांगितली. ती अशी ' भान ठेवून योजना आखा आणि बेभान होऊन काम करा ' किती महत्त्वाचा इशारा आहे हा नाही ? अगदी हेच सूत्र महाराजांच्या कार्यपद्धतीत आढळते.

पण भान ठेवून केलेल्या योजनेत जर कुणी कार्यकर्ता अनुयायी चुकला किंवा त्याने जाणूनबुजून कुचराई केली , तर बेभान होऊन केलेले काम अपेक्षित होते. थोडाफार असाच प्रकार कारवार मोहिमेत कोणा तरी हेरगिरी करणाऱ्या गुप्तचराकडून घडला. आपला मराठी माणूस अचूक वागावा , अचूक चालावा आणि अचूक बोलावा ही महाराजांची अपेक्षा नेहमीच असे. पण त्यातूनही असा क्वचितच का होईना , पण चुकार गडी निघत असे. कारवार मोहिमेत अशी चुकीची वा अपुरी गुप्त बातमी आपल्याच हेरांनी दिल्यामुळे आपणांस थोडे अपयश आले हे महाराजांनी हेरले. पण त्यांनी कानाडोळा केला नाही. त्यांनी त्या संबंधित हेराला शासनही केले. करायलाच हवे होते. नाहीतर चुका करायची चटक लागते. कोणाची तरी चिठ्ठी आणली की , मोठमोठ्या गुन्द्यातील प्रतिष्ठित आरोपी अलगद सुटतात , नंतर मानाने मिरवतातही. हे बरे नव्हे.

या कारवार मोहिमेच्या काळातच महाराजांचा वाढदिवस (फाल्गुन वद्य तृतीया) येऊनगेल्या. हा त्यांचा पस्तीसावा वाढदिवस. पण तो साजरा केल्याची नोंद नाही. इतकंच नव्हे त्यांनी आपला कोणताही वाढदिवस साजरा केला नाही.

आज मात्र आमच्या ' तरुण , तडफदार , तेजस्वी ' हिरोंना विसाव्या वर्षापासून 'प्रत्येक वर्षी आपला वाढदिवस जाहिरातबाजीने साजरा करण्याची चटक लागली आहे. सिद्धीच्या मागे लागावे , प्रसिद्धीच्या नव्हे. शिवरायांस आठवावे. जीवित तृणवत मानावे. महाराजांनी स्वराज्य साधनाची लगबग केली , ते स्मरावे. स्वतःचा आरोग्यसंपन्न शंभरावा वाढदिवस साजरा करण्याची जरूर महत्त्वाकांक्षा ठेवावी. त्यासाठी निर्व्यसनी असावे. असो. बहुत काय लिहिणे ?

मोहिम संपवून महाराज भूमार्गाने परतले. मोहिमेवर येत असलेले मिर्झाराजे पुण्याच्या दिशेने सरकत होते. ते आणि दिलेरखान पुढच्या मोहिमांची चर्चा करीत असावीत असे दिसून येते. दोघांचेही हेतू एकच होते. शिवनाश! पण पद्धती वा मार्ग जरा भिन्नभिन्न होते. दिलेरचे म्हणणे असे की, 'या शिवाजीराजाचे किल्ले एकूण आहेत तरी किती? फार फार तर चाळीस. ते सर्वच किल्ले आपण युद्धाने जिंकून घेऊ. हा विचार आपल्या प्रचंड सैन्यबळावर दिलेर मांडीत होता. हा विचार केवळ शिपाईगिरीचा होता. त्यात सरदारी नव्हती. डोके कमीच होते. मिर्झाराजांचा विचार वेगळा होता. त्यात अभ्यास दिसून येतो. मिर्झाराजांचे म्हणणे थोडक्यात असे शिवाजीराजाचे किल्ले घेणे वाटते तितके सोपे नाही. कारण त्या किल्ल्यातील मराठी माणसं अजिंक्य आहेत. ती फितवा फितुरीने विकत घेणे वा लढूनही जिंकून घेणे जवळजवळ अशक्य आहे. या माणसांचे म्हणजे लढाऊ सैनिकांचे घरसंसारच जर आपण तुडवून काढले आणि त्यांची बायकापोरे, शेतीवाडी आणि त्यांची खेडीपाडी पार मुरगाळून काढली तर गडागडांवर असलेले हे मराठी आपोआप भुईवर गुडघे आणि डोकं टेकतील. त्यामुळेच शिवाजीराजा हा आपोआप शरण येईल.

असा विचार आणि पुढे प्रत्यक्ष तो विचार कृतीत आणू पाहणारा मिर्झाराजा जयसिंग हा एकमेव शत्रू वा सेनापती ठरला. बाकीचे सगळे हाणामारी आणि जाळपोळ करणारे केवळ दंगेखोर. दिलेर आणि मिर्झा हे दोन सेनापती आपापले विचार घेऊन पुण्यात दाखल झाले.

महाराजांनी एक तिसराच प्रयत्न करून पाहिला. मोगलांचे बळ अफाट आहे आणि मिर्झाराजा हा सेनापतीही शहाण्या डोक्याचा आहे. जर हे प्रचंड मोगली वादळ आपल्या अंगावर न येऊ देता परस्पर विजापुरच्या आदिलशाहकडेच वळविता आले तर स्वराज्याला मोगली धक्का लागणार नाही, या हेतूने महाराजांनी मिर्झाराजाकडे अशी बोलणी वकिलामार्फत केली की, हा विजापूरचा बादशाह आदिलशाह दिल्लीचा शत्रू आहे. त्याचा तुम्ही पुरा मोड करा. आम्ही तुम्हांस मदत करू.

म्हणजे विजापूर खलास करून टाकायचं अन् त्यात आपणही चार ओंजळी कमवायच्या असा हा महाराजांचा डाव होता. तो डाव मिर्झाराजांनी अचूक ओळखला. आणि त्यांना दादच दिली नाही. मोगली फौज त्यांनी थेट पुण्यावर आणली. पुणे ही त्यांची केंद्र छावणी झाली. शाहिस्तेखानापासून पुणे मोगलांच्याच ताब्यात होते. आता आपण टाळू पाहात असलेले मोगली आक्रमण टळत नाही , हे महाराजांना कळून चुकले. संकट कितीही मोठे अंगावर आले तरीही आपला आब न सोडता ताठ उभे राहायचे हा महाराजांचा नेहमीचा स्वभाव.

मिर्झाराजा आणि दिलेरखान यांनी आपापल्या पद्धतीप्रमाणे मराठ्यांविरुद्ध डाव खेळायचं ठरविलं. मराठी स्वराज्याची जाळपोळ , लूट जनतेवर अत्याचार ही मराठ्यांना शरण आणण्याकरिता मिर्झाराजाने ठरविलेली खेळी त्याने सुरू केली. पुण्यात कुबाहतखानास , कार्ला , मळवली , वडगांव या मावळ भागात कुतुबुद्दीनखान आणि पुण्याभोवतीच्या भागात इंदमणबुंदेला , रायसिंग सिसोदिया इत्यादी सरदारांनाही धूमाकूळ घालण्याची कामगिरी सांगून धामधुमीस प्रारंभही केला. (मार्च. १६६५)ब्रिटीश भूमीवर सतत बॉम्बवर्षाव करून ब्रिटीश सैन्याचे धैर्य खचविण्याचा हिटलरने असाच प्रयत्न दुसऱ्या महायुद्धात केला होता हे आपल्याला आठवतंय ना ? अशाच घनघोर प्रसंगी राष्ट्राचे चारित्र्य दिसून येते. ते खचते तरी किंवा धगधगते तरी.

परीक्षा होती स्वराज्यातील जनतेची. मराठी सैनिकांना हा मोगलाई वणवा दिसत होता. आपली घरेदारे आणि बायकापोरे पार चिरडून निघत आहेत , हे मराठ्यांना उघडउघड दिसत होते. समोरासमोर मोगलांशी झुंजायला मराठी माणूसबळ कमी पडत होते. तरीही प्रतिकार चालूच होता. स्वराज्यास आरंभ झाल्यापासून आत्तापर्यंत (१६४६ ते १६६५) मराठी सैनिक सतत लढतोच आहे. विश्रांती नाहीच अन् आता तर ढगफुटीसारखे मोगली हत्ती आपल्यावर तुटून पडले

आहेत. हे मराठ्यांना दिसतहोतं. महाराजांनाही दिसत होतं. नकाशा पाहिला तर हा मोगली धूमाकूळ मुख्यतः पुणे जिल्ह्याच्या मध्य आणि पश्चिम भागावर मिर्झाराजांनी केंद्रित केला होता.

पण इथेच शिवशाहीचा मावळा सैनिक आपलं प्रखर धैर्य , शौर्य , सहनशीलता , त्याग, निष्ठा आणि नेतृत्वावरील विश्वास अन् प्रेम अगदी नकळत , अगदी सहज , अगदी उत्स्फूर्त अन् अगदी हसतहसत जगून वागून दाखवित होता. यालाच राष्ट्रीय चारित्र्य म्हणतात. या काळातील या आक्रमक आगीच्या वर्षावात कोणत्याही किल्ल्यावरचा वा दऱ्याकपारातल्या ठाण्याच्यावणीतला मराठा सैनिक हताश , निराश , गर्भगळीत वा अगतिक झालेला दिसत नाही. हे कशावरून ? फितुरी नाही. आपापल्या कामात कसूर नाही अन् महाराजांकडे केविलवाण्या विनविण्याही नाहीत की महाराज आमचे संसारमातीला मिळताहेत. महाराज हे युद्ध थांबवा. शरण जा. तह करा. आम्हाला वाचवा.

मराठी स्वराज्याच्या पाठीचा कणा वज्रासारखा आणि गर्दन शेषासारखी ताठ दिसून आली ती या मिर्झा-दिलेर यांच्या आक्रमणाच्या काळातच. असा हा कणा होता की , वाकणारही नाही अन् मोडणारही नाही.

असे हे कोकण, असे हे मावळ

दिलेरखानाने आपली किल्लेघेण्याची मोहिम सुरू करण्याचे ठरविले. प्रथम पुरंदर आणि सिंहगड हे किल्ले ' लक्ष्य ' म्हणून निश्चित केले. मोगली सर्जाखानाने सिंहगडास मोर्चे लावले. यावेळी सिंहगडावर जिजाऊसाहेब आणि महाराजांच्या एक राणीसाहेब होत्या. या नेमक्या कोणत्या राणीसाहेब होत्या , त्यांचे नाव सापडत नाही. पण जिजाऊसाहेब सिंहगडात असल्यामुळे आधीच बलाढ्य असलेला सिंहगड अतिबलाढ्य बनला. सिंहगडाचा किल्लेदार यावेळी कोण होता त्याचेही नाव समजत नाही. पण गेल्याच वर्षी (दि. २८ मे १६६४) जसवंतसिंह राठोड आणि भावसिंह हाडा या दोघांवर

जबरदस्त हल्ला करून त्यांचे मोचेर पार उधळून लावून अन् त्यांना पिटाळून लावणारा जो मराठा किल्लेदार होता , तोच हा आताही असावा.

पुरंदर किल्ल्याला एकजोड किल्ला आहे. त्याचं नाव वज्रगड. म्हणजे दिलेरखानाने पुरंदर वज्रगड आणि सिंहगड हे किल्ले प्रथम घेण्याचे निश्चित केले. दिलेरखान आणित्याच्याबरोबर मिर्झाराजेही पुरंदरच्या दिशेने निघाले. त्यांचा मार्ग पुणे ते हडपसर-लोणी-फुरसुंगी-चोराची आळंदी-सोनोरी-सासवड ते पुरंदर असा होता. दिलेरखानाचा कामाचा झपाटा विलक्षण गतीमान होता. आळस आणि चैनबाजी त्याच्या स्वभावातच नव्हती. मोगलांकडील एकूण सेनानायकांत या शंभर वर्षांत हा दिलेरखान म्हणजे एकमेव वेगळा अपवाद ठरावा असा इस्लामी सेनानायक होता. एखादे काम अंगावर घेतले की ते पुरे करण्याकरिता तो अहोरात्र बेचैन असायचा.

दिलेरखान म्हणजे मूर्तिर्मत निष्ठा , मूर्तिर्मत तळमळ , मूर्तिर्मत तडफड. खान आणि मिर्झाराजे पुण्याहून निघाले आणि 30 मार्च 1665 या दिवशी सोनोरीच्या डोंगराच्या दक्षिण पायथ्याशी असलेल्या सोनोरी गावात पोहोचले. त्यांच्याबरोबर अफाट युद्धसाहित्य आणि लवाजमा होता. तरीही अवघ्या 15 - 16 दिवसांत पुण्याहून ते सोनोरीस पोहोचले. सैन्य निदान पाऊणलाख तरी होतेच. येथे एक आठवण देतो. हेच अंतर फक्त 30 हजार सैन्यानीशी चालून जायला पूर्वीर शाहिस्तेखानास पूर्ण नऊ दिवस लागले होते. दि. 1 मे ते 9 मे 1660 अर्थात दिलेरखानसारख्या सतत भडकतराहणाऱ्या बारुदगोळ्याची शाहिस्तेखानसारख्या गचाळ सेनानीशीच काय पण कोणत्याही इतर इस्लामी सेनानीशी तुलना करता येणार नाही.

मोगलांनी तोफखाना मोठाच आणला होता. त्यात तीन तोफा प्रचंड होत्या. दि. 31 मार्च 1665 रोजी मध्यरात्री अचानक मराठ्यांच्या शेपाचशे स्वारांच्या टोळीने खानाच्या या सोनोरीजवळच्या छावणीवर एकदम वळवाच्या पावसासारखा हल्ला चढविला. छावणी झोपलेली होती. त्या प्रचंड छावणीवर हा हल्ला तसा लहानसाच होता. पण इतका भयंकर होता की , मोगलांची

क्षणात तारांबळ उडाली. मराठे सुसाट वादळासारखे आले. अचाट वेगाने तुटून पडले. त्यांनी भन्नाट कापाकापी केली अन् सुसाट पसार झाले. कसे आले , कोटून आले , कोठे गेले पत्ताच नाही. आले गेले मनोगती. दिलेरला मराठ्यांचा पहिला परिचय असा झाला.

दि. १ एप्रिल रोजी खान तशाच वेगाने १५ कि. मी.वर असलेल्या पुरंदरच्या पायथ्याशी जाऊन पोहोचला. खानाने लगेच मोचेर्बंदी सुरू केली. स्वतः खान जातीने नेतृत्व करीत होता. मिर्झाराजे या वेढ्यापासून दीड कि. मी. असलेल्या नारायणगावापाशी आपली छावणी ठोकून राहिले.

एक दिवस दिलेरच्या वेढ्यात भयंकर भडका उडाला. खानाचा दारुगोळ्याचा साठाअचानक पेटला. सगळी दारू प्रचंड स्फोटाने एकाक्षणात खाक झाली. भयानक नुकसान झाले. हा अपघात ? की मराठ्यांनी केलेला आघात ? नक्की माहित नाही. पण बहुदा मराठ्यांच्या गुप्तचरांनीच ही ठिणगी टाकली असावी.

पुरंदरच्या भोवती अक्षरशः तोफा बंदुकातून आग गडावर फेकली जात होती. मराठी इतिहासातील एक रौद संग्राम म्हणून या युद्धाचा अध्याय दाखवावा लागेल.

यावेळी मराठी सैन्याची पथके जागोजाग मोगलांना सतावीत होतीच. पण मनुष्यबळ कमी पडत होते. महाराज निश्चयाने उभे होते. त्यांची मनोभूमिका त्यांच्याच शब्दात अशी , 'पृथ्वीचा भार नाहीसा करण्यासाठीच मी जन्माला आलो आहे. माझ्या भूमीचे रक्षण करणे हे माझे कर्तव्य. ते बजावण्यास मी कधीही चुकणार नाही. '

मोगलांचा धूमाकूळ पुणे जिल्ह्यात चालू होता. तो त्यांनी केंद्रित केला होता. त्यामुळे आग भयंकर होती. याचवेळी कोकण भक्कम आणि निर्धास्त होते. महाराजांचे आगरी , भंडारी , कोळी , प्रभू , कोकणी मराठे कोकणची अन् विशेषतः किनारपट्टीची राखण करीत होते. मिर्झाराजाने यावेळी औरंगजेबास डाक पाठवून विनंती केली की , गुजराथेतून मराठी कोकणावर तुम्ही मोगली फौजा पाठवा. हे कोकण झोडपले पाहिजे.

औरंगजेबाने हे केले नाही का ? माहित नाही. पण पूर्वी शाहिस्तेखानाने कोकणावर पाठविलेल्या एकूण एक सरदारांचा कोकणी मराठ्यांनी पार धुव्वा उडवून दिलेला होता. पूर्ण फजिती. हे औरंगजेबाच्या लक्षात असावे. म्हणूनच बहुदा त्याने कोकणातील आगरी , कोळी , भंडार्यांची कलागत काढली नाही. दिलेर आणि मिर्झाराजा यांनीही पुण्याहून कोकणावर आपल्या फौजा पाठविण्याचे धाडस केले नाही. कोकणच्या माणसांची इथे ओळख पटते. असे हे कोकण , असे हे मावळ , चिवट , चपळ , चमत्कारिक.

पुरंदरचा दख्खन दरवाजा

पुरंदर गड बुलंद आहे बेलाग आहे. प्रचंड तर घटोत्कचासारखा आहे. असा हा गड चटकन मिळावा असा प्रयत्न दिलेरखान करित होता. महिना उलटून गेला होता. अजूनही गड खानालाचटकन मिळत नव्हता. अन् एक चित्तरकथाच गडाच्या दक्षिणेस काळदरीत घडली. खानानं गडाचा दख्खन दरवाजा तोफांच्या सरबत्तीने अस्मानात उडविण्याचा घाट घातला. दोन प्रचंड तोफा मोठ्या कष्टाने काळदरी या गावापासून गडाच्या या दख्खनदरवाजापासून थोड्या अंतरावर असलेल्या डोंगरमाथ्यावर चढविण्यात आल्या. खाटल्यावर पहुडलेल्या घटोत्कचानं आपला एक गुडघा उंचावावा तसा हा डोंगरमाथा दिसतो. भोवती झाडी. समोर उंचावर तो दरवाजा. हा दरवाजा जर कब्जात आला तर पुरंदरच्या थेट बाले किल्ल्यावरच आलमगिरी झेंडा लावता येईल हा दिलेरचा डाव. हे काम अत्यंत अवघड होते. पण तोफांच्या माऱ्याने दरवाजा उडवून ते साधता येईल असा खानाचा विश्वास होता. या तोफांच्या मोर्च्यावर एक मोगली तुकडी आणि दोनप्रख्यात सरदार खानाने नेमले. दाऊदखान कुरेशी आणि रसूल बेग रोजभानी हे ते दोघे. अहिमही होते. म्हणजे हा दरवाजा आता अशा

तोफांच्या आणि मोगली सरदारांच्या तोंडासमोरच उभा होता. त्या मानाने दरवाजा बऱ्याच उंचीवर गडाच्या खोबणीत होता.

अन् या तोफांचा मारा दरवाज्यावर सुरूही झाला. दोन-तीन दिवस उलटले. दरवाजा पक्का होता. (अजूनही आहे.) अन् याचवेळी एका रात्री गडद अंधारातून आणि गडाच्या अंगावर असलेल्या झाडीझुडपांतून सुमारे चारशे मावळे, काळदरीकडून गडावर उंदरासारखे या दरवाजाच्या रोखाने घुसले. चढू लागले. या मावळ्यांच्या पाठीवर धान्याची आणि बारुदाची म्हणजे तोफा बंदुकांच्या दारूची लहानमोठी पोती होती. महाराजांनी राजगडावरून पुरंदरगडावर मुरारबाजींना ही रसद गुपचूप पाठविली होती. सुमारे दोनशे पोती होती. मोगली सैन्याच्या आणि तोफांच्या तडाख्यातून हे मावळे मोठ्या हिमतीने, कष्टाने आणि चतुराईने गड चढत होते. दाऊदखान कुरेशी आणि रसूलबेग रोजभानी यांना या चोरांच्या चतुराईची चुकूनही चाहूल लागली नाही. दख्खन दरवाज्यावरच्या मराठ्यांनी अचूकपणे दिंडीदरवाजा उघडला. ही मराठी कुमक आणि रसद गडात अगदी सुखरूप पोहोचली. दख्खन दरवाजा बंद झाला. मोगली तोफा उडचत होत्या.

रात्र संपली. दिवस उगवला. मुरारबाजींना ही नवीन कुमक पाहून केवढा आनंद झाला असेल नाही ? खास महाराजांनी गडाला पाठविलेली ही मदत.

अन् रात्र संपल्यावर दिवसाउजेेडी दाऊदखानला अन् रसूलबेगला बातमी लागली की, रात्रीच्या अंधारातून आपल्या समोरच्या झाडीतून मोठी थोरली कुमक मराठ्यांनी गडावर नेली. दोघेही सरदार थक्क झाले, सुन्न झाले, गप्प झाले, गप्पच राहिले. कारण ही आपली फजिती आपणच कशी कुणाला सांगायची! अन् जर गडाच्या उत्तर पायथ्याशी असलेल्या दिलेरखानाला ही फजिती समजली, तर तो संतापेल. अन् काय करील याचा नेम नाही, हे ते दोघे ओळखून होते. म्हणून गप्पच बसले.

तो दिवस मावळला. रात्र झाली. तोफा उडतच होत्या. अस्वलानं शिकावं तशा.

गडाच्या बाले किल्ल्यावर याच रात्री एक भयंकर धाडसी कवटाळ किल्लेदाराने योजले. त्याने चाळीस मावळ्यांना सज्ज केले. मोगलांच्या उडणाऱ्या तोफांवरच झडप घालण्यासाठी केवढे धाडस! या चाळीसातील काहींच्या जवळ टोकदार मोठे लोखंडी खिळे आणि हातोडे होते. ही सशस्त्र टोळी दख्खन दरवाजाच्या दिंडीतून गुपचूप बाहेर पडली. झाडीतून लपत छपत तोफांकडे उतरू लागली. या छाप्याची कल्पनाही दाऊद आणि रसूल यांना आली नाही. या मराठ्यांनी एकदम अंधारातून येऊन मोगलांवर झडप घातली. मोगलांचा गोंधळच उडाला. झटापट पेटली. हातोडेवाल्या मावळ्यांनीगदीर् करून तोफांच्या छिदात खिळे घातले. घाव घातले. तोफा क्षणात निकामी झाल्या. काम झाले. मावळे जितक्या झपाट्याने आले तितक्याच झपाट्याने झाडीत पसार झाले. चार सहा मावळे मारले गेले.

दख्खनची दिंडी उघडली गेली. मावळे किल्ल्यात शिरले. दिंडी बंद झाली. खानाच्या तोफा ठार बंद पडल्या होत्या. काळगडावर मावळी कुमक पोहोचली. आज आपल्यातोफा बेकाम होऊन निपचित पडल्या. तोबा!

या गोष्टी लपून राहिल्या नाहीत. दिलेरखानाला त्या समजल्या. तो आगीसारखा भडकला. संतापून तो या बंद पडलेल्या तोफांच्याकडे दौडत आला. दाऊद आणि रसूल गुन्हेगारासारखे मान खाली घालून उभे होते. संतापलेल्या दिलेरखानाने आपला क्रोध शब्दात उधळावयास सुरुवात केली. अत्यंत कठोर भाषेत दाऊद आणि रसूल यांची तो अब्रू सोलून काढीत होता. थांबतच नव्हता. तो त्यांना बेवफादार, हरामखोर, नालायक, बत्तमीज अशा घनघोर शिब्यांनी झोडपीत होता. कितीतरी वेळ. त्यांनी दोघांनी तरी किती ऐकून घ्यायचे? जबाबदारी त्या दोघांवर होती हे खरं. पण आता त्याबद्दल किती शिब्या घालायच्या? अखेर एक क्षण असा आला की, दाऊदखान कुरेशीने मान वर

करून दिलेरखानालाच जाव विचारला , 'तुमच्याच छावणीत दारूगोळ्याचा सारा साठा भडकून उडाला , कोण जबाबदार होतं त्याला ? आम्ही ? की तुम्ही ?'

दाऊदचा सवाल मुँहतोड होता. अन् मग! दाऊदखान आणि रसूल बेग यांची लांब दुसऱ्या छावणीत बदली करण्यात आली! ते परिंड्याच्या किल्ल्याकडे रवाना झाले. पुरंदर झुंजतच होता

दिल्लीपति आणि छत्रपति : नेतृत्वातील फरक

दिलेरखान हा मोगल सेनापतीपठाण होता. पण त्याची निष्ठा सर्वस्वी औरंगजेबाच्या पायाशी होती. वास्तविक पठाण जमातीचे मोगलांशी वैरच होते. कारण दिल्लीची सत्ता पठाण वंशाकडूनखेचून घेऊन बाबर हा दिल्लीचा पहिला मोगल बादशाह झाला होता. पण हे आसले काही नाते लक्षातही न घेता दिलेरखान त्यांची सेवा करित होता. इतकी तळमळून अहोरात्र शाही चाकरी करणारा माणूस राजपुतांच्याशिवाय इतर कोणत्याही समुदायात मिळणे अशक्य होते. औरंगजेबाच्या मनात संशयाने कायमचेच कुरूप केलेले होते. त्याचा कोणावरही विश्वास नसायचा.

स्वतःच्या मुलामुलींवर तर त्याचा अजिबात विश्वास नव्हता. मिर्झाराजांवरही नव्हता.पण त्याचे राजपुती कर्तृत्व ,शौर्य आणि मोगल बादशाहीबद्दलची स्वामीनिष्ठाऔरंगजेब जाणून होता. म्हणूनच मिर्झाराजांवर त्याने महाराष्ट्रावरील मोहिम सोपविली. पण तिथेही संशयी स्वभाव व्यक्त झालाच. मिर्झा व सीवा दोघेही राजपूत. ते कदाचित आपल्या- विरुद्ध एक झाले तर ? आपली नुकसानी झाली तर ? म्हणून मिर्झावर सावध लक्ष ठेवण्यासाठीच औरंगजेबाने दिलेरला या मोहिमेत बरोबर दिले होते. हे मिर्झाराजाने ओळखले होते. म्हणूनच अनेकदा मतभेद आणि अवमान गिळूनटाकून मिर्झा दिलेरच्या कलाकलाने वागत होता. पुरंदरच्या वेळ्यात मिर्झा आणि दिलेर यांचे अनेकदा खटके उडाले. मिर्झाने शक्य तेवढे स्वतःला सावरीत सावरीत अलगद पडते घेतलेले दिसून येते.

दिलेरखान पुरंदरसाठी अत्यंत नेटाने हट्टाला पेटला होता. त्याचे एकूण या मोहिमेतील वर्तन पाहिले की, दुसऱ्या महायुद्धातील एखाद्या जनरल पॅटनची किंवा हिटलरचीच आठवण होते. पण येथे दिलेरच्या बाबतीत ते वर्तन कौतुकाचेच वाटते.

पुरंदरच्या पूर्व पहाडावर असलेल्या 'काला बुरुजावर' दिलेरने मोठ्या कष्टाने तोफा डागल्या व मारा सुरू केला. पण मराठ्यांच्या या बुरुजावर असलेल्या दारूच्या साठ्याचा स्फोट झाला अन् बुरुज उडाला. ऐंशी मराठे हशम एका रकमेने उडाले. ठार झाले. दिलेरला हे अचानक यश मिळाले. आनंदाच्या भरात किंचितही न रेंगाळता त्याने ताबडतोब या खिंडारावर आपल्या फौजेचा एल्लार केला. स्वतः दिलेरखान उभा होता. त्याला वाटले की, आपण किल्ल्यात घुसणार, नक्की आत्ताच किल्ला मिळणार. पण मराठे तेवढेच अक्राळविक्राळ होते. काळा बुरुज उडालेला, ऐंशी मराठी माणसं चिंधड्या झालेली समोर दिसूनही मराठे कचरले नाहीत. त्यांनी मागेच असलेल्या सफेदबुरुजावरून या मोगली हल्ल्यावर जबर प्रतिहल्ला चढविला. तो एवढा तिखट होता की, हल्ला करणारे मोगल माघारा पळत सुटले. ही मराठी जिद्द पाहून दिलेर चकीत झाला. पण तेवढाच भयंकर संतापला. अन् मग तो संताप पुरंदरावर त्याने आगीसारखा ओकावयास सुरुवात केली. काळ सरकत होता. दिवस उलटत होते. पण दिलेरच्या काळजात निराशेची रात्र होतच नव्हती. गडही मिळतच नव्हता. तेव्हा दिलेरने आपल्या सेनाधिकारी सरदारांसमोर संतापून आपली पगडी घालणार नाही. असा हा हट्टी, संतापी दिलेर, औरंगजेबाला असे सरदार मिळाले पण ते त्याला सांभाळता आले नाहीत. माणसं कशी सांभाळावीत, त्यासाठी आपल्या काळजाचा तुकडा कापून द्यावा लागला तरी तो द्यावाच हे शिकावं शिवाजीराजांकडून औरंगजेबाला हे कसंजमणार ?

अखेरपर्यंत पुरंदरगड दिलेरला जिंकून घेता आलाच नाही. गडावर मराठी सैन्याला नेता नव्हता. मुरार बाजी ठार झाले होते. तरीही पुरंदर झुंजतच होता. नेता नसतानाही एक दिलाने , एक मनाने आणि एक निष्ठेने अशी मरणाच्या तोंडावर उभे राहून झुंजणारी माणसं स्वराज्याला महाराजांनी घडविली. खऱ्या अर्थानं पुरंदरावर यावेळी लोकशाही होती. खऱ्या अर्थानं लोकशाही यशस्वी होते ती अशीच. आपसांत क्षुद्र , स्वाथीर् भांडणे भांडून नव्हे! आमच्या लोकशाहीचे दर्शन लोकसभेत आणि विधानसभेत आपल्याला नेहमीच घडते. आपण पावन होऊन जातो.

दिलेर आणि मिर्झाराजे हे दोघेही औरंगजेबाकरीता आणि मोगली तख्ताकरीता जिवाचं रान करीत होते. या दोघांच्याही आयुष्याची अखेर कशी झाली ? हताश आणि दुःखमय. याच मिर्झाराजाला औरंगजेबाने उदयराज मुन्शी या , मिर्झाराजाच्याच नोकराकडून विष घालून पुढे (दि. ११ जुलै १६६७) बुऱ्हाणपूर येथे मारले. आणि दिलेरचं काय झालं ? आयुष्यभर त्याने औरंगजेबाची जीव उगाळून सेवा केली. पुढे संभाजीराजांच्या विरुद्ध मांडलेल्या युद्धात दिलेर असाच लढत होता. मराठे हरत नव्हते. मोगलांना यश मिळत नव्हते. चिडलेल्या औरंगजेबाने दिलेरलाच दोष दिला. 'तुमच्याच अंगचोरपणामुळे आपण हार खातो आहोत' असा आरोप औरंगजेबाने घेतला. (इ. १६८५) त्यावेळी दिलेरनं मान खाली घातली. त्याला काय यातना झाल्या असतील त्या त्यालाच ठाऊक. आयुष्यभर ज्याची सेवा केली , तो आपल्याला अंगचोर म्हणतोय.

दिलेरने आपल्या तंबूत एकांती विषय पिऊन आत्महत्या केली. हे पाहिल्यावर आठवावेत शिवाजीराजे. त्यांचे कैसे बोलणे होते ? कैसे चालणे होते ? त्यांची सलगी देणे कैसे असे ? तानाजी , कान्होजी जेधे , जिवा महाला , बाजी प्रभू , दौलतखान , बाळ प्रभू चिटणीस , येसबा दाभाडे , धाराऊ गाडे , हिरोजी फर्जद अन् असेच कितीतरी हिरे आणि हिरकण्या महाराजांच्या हृदयातच जाऊन बसलेल्या दिसतात. प्रेम ही एक अलौकिक शक्ती आहे. ती नेत्यांनी अन् अनुयायांनीही कधी विसरू नये. तिचं दर्शन घडावं. प्रदर्शन करू नये. स्वाथीर् व्यत्यय कामामध्ये येऊ नयेत. यशाचे प्रत्यय यावेत. खरे

प्रेम अबोलच असते. ऐसी कळवळ्याची जाती , लाभाविण करितीप्रिती. शिवकाल म्हणजे ठायी ठायी
या प्रेमाचा प्रत्यय

एक दिव्य, तेवढेच दाहक तेज..

अफझलखानची स्वारी तशीचशाहिस्तेखानाची आणि सिद्दी जौहरचीही स्वारी अशा स्वाऱ्या अफाट
बळानिशी शत्रूपक्षांनी स्वराज्यावर केल्या की ,स्वराज्य शिवाजीराजांच्या आणि जागृतझालेल्या
मराठी जनतेच्या सकट पूर्ण नेस्तनाबूत करावे असा निर्धारच होता ,पण तो कमीतकमी बळ
असूनहीशिवाजीराजांनी पूर्ण उधळून लावला. साडेतीनशे वर्षे मरगळून गुलामगिरीतपडलेल्या
मराठ्यांनी हा चमत्कार कसा काय घडवून आणला ? हा चमत्कार महाराष्ट्र धर्म नावाच्या एका
अद्भूत तत्त्वज्ञानाने घडवून आणला. ही गोष्ट शिवशत्रूंना ओळखता आली नाही.

आत्ताही मिर्झाराजा आणि दिलेरखान यांच्या स्वारीचा प्रारंभ मिर्झाराजांनी लक्षचंडी होमाने आणि
कोटी लिंगार्चन व्रताने केला. अफझलखानाने तुळजाभवनीवर घाव घालताना काढलेले उद्गार
इतिहासाला ज्ञात आहेत. त्याने देवीला सवाल केला होता म्हणे की , 'बताओ तेरी करामत! बताओ
तेरी अजमत!' करामत म्हणजे पराक्रम आणि अजमत म्हणजे चमत्कार. या दोन्हीचाही प्रत्यय
अफझलखानाला आला. त्याचापूर्ण नाश मराठ्यांनी केला. त्याला प्रत्यय आला. पण महाराष्ट्र धर्माचे
वर्म आणि मर्म उमगले नाही.

पण आता दिलेर , मिर्झाराजा यांच्या या अफाट मोहिमेत ते मर्म आणि वर्म निश्चितपणे मिर्झाराजांच्या
थोडेफार लक्षात आले. अनुभवाने मिर्झाराजांना दिसून आले की ,हे मराठी वादळ स्वाथीर् लुटारुंचे
नाही. यांच्या पाठीमागे उदात्त स्वातंत्र्याचा ,सद्धर्माचा आणि सुसंस्कृतीचा विवेक आहे. हट्ट
आहे. आपण मात्र कोणा एका धर्मवेड्याबादशाहाचे सेवक आहोत. त्याची शाबासकी मिळवून त्याच्या

दरबारात मोठ्यातला मोठा सरदार होण्याची आपली धडपड आहे. आपले लक्षचंडी यज्ञ आणि कोटिलिंगार्चने पुण्य मिळवण्यासाठी नाहीत. या मराठ्यांची घरेदारे आणि खेडीपाडी आपण बेचिराखकरीत सुटली आहोत , तरीही हे मराठे वाकायला तयार नाहीत. हे सारे मिर्झाराजांना प्रत्यक्ष अनुभवावयास मिळत होते. पण तरीही ते आपले राजपुती इमान पाळीत होते. दिलेरखान या इमानदार राजपुताचा मत्सरच करीत होता. खानाला मिर्झाराजांच्या प्रामाणिक निष्ठेबद्दल सतत संशयच वाटत होता. हे मिर्झाराजांच्याही लक्षात आलेले होते. तो दिलेरला सांभाळीत सांभाळीत विचार करीत होता की , औरंगजेबाची सेवा ,माझा स्वतःचा फायदा आणि या थोर विचारांच्या शिवाजीराजाचेही जमेल तेवढेकल्याण आपण कसे करू ?

पुरंदरचा वेढा अतिशय त्वेषाने दिलेरने चालू ठेवला होता. तिकडे सिंहगडालाहीअसाच हलकल्लोळ चालू होता. दोन महिने उलटून गेले तरीही हे दोन्हीही गड वाकलेले नव्हते. मराठी खेडीपाडी जळत होती. तरीही मराठी जनता नमण्याची चिन्हेही दिसत नव्हती. दिलेरसारखा संतप्त सेनानी पुरंदर घेण्याची प्रतिज्ञा करून अक्षरशः अहोरात्र पुरंदरला धडका देत होता.

या पुरंदर युद्धात एक महान महाराष्ट्रधर्माचे ब्रीद प्रखर तेजाने प्रकट झाले. दि. १ एप्रिल १६६५ पासून अहोरात्र दीड महिना पुरंदरगड मेरू पर्वतासारखा याअग्निमंथनात घुसळून निघत होता. गडाचे नेतृत्व मुरारप्रभू बाजीप्रभू नाडकर उर्फ देशपांडे या सरदारी तलवारीच्या एखाद्या योध्यासारखे होते. एकूण हा पुरंदरचा भयानक संग्राम आणि मुरार बाजी देशपांडे याचे नेतृत्व सविस्तर बिनचूक लिहायला प्रतिभा हवी , ' चार्ज ऑफ द लाईट ब्रिगेड ' लिहिणाऱ्या अल्फ्रेड टेनिसनची वा राम गणेश गडकऱ्यांचीच.

पुरंदराभोवती युद्धतांडव तर चालूच होते. एके दिवशी (बहुदा दि. १६ मे १६६५) या मुरार बाजीच्या मनात एक धाडसी विचार आला. ते धाडस भयंकरच होते. गडावरून सुमारे सहाशे योद्धे सांगाती घेऊन उत्तरेच्या बाजूने एकदम मोगलांवर अन् खुद्द दिलेरखानवरच तुटून पडायचे , अगदी

कडेलोटासारखे, असा हा विचार होता. हा विचार की अविचार? विचारपूर्वक अविचार. एकच वर्षापूर्वी सिंहगडाभोवती मोचेर लावून बसलेल्या जसवंतसिंह या मोगली राजपूत सरदारावर सिंहगडाच्या मराठीकिल्लेदारानं अवघ्या काहीशे मावळ्यांच्यानिशी असाच भयंकर धाडसी हल्ला गडातून बाहेर पडून चढविला होता. तो पूर्ण यशस्वी झाला होता. मार खाऊन जसवंतसिंह आणि मोगली फौज उधळली आणि पळून गेली होती. अगदी तसाच हल्ला करण्याचा विचार आता मुरार बाजीच्या मनात आला होता. तो या जोहारास सिद्ध झाला. त्याने एकदम दिलेरखानाच्याच रोखाने गडावरून खाली झेप घेतली. भयंकर कल्लोळ उडाला. वीज कोसळावी तसा दिलेर तर थक्कच झाला. तो आवेश अफलातूनच होता. सहाशे मराठे प्रचंड मोगली दलावर तुटून पडले होते. दिलेरखानाने या हल्ल्यावर आपलाही मोगली हल्ला तेवढ्याच त्वेषाने चढवला.

मुरार बाजीचे या आगीतील शौर्यतांडव पाहून खान त्याही स्थितीत विस्मित झाला. खुश झाला. त्याने मुरारवरील मोगली हल्ला स्वतःच हुकूम देऊन हटविला. थांबविला. तो निथळता मुरार खानासमोर काही अंतरावर झुंजत होता. तो थांबला. दिलेरखानाने त्याला मोठ्याने म्हटले, 'अय बहाद्दूर, तुम्हारी बहादुरी देखकर मैं निहायत खुश हुआ हूँ। तुम हमारे साथ चलो। हम तुम्हारी शान रखेंगे!'

हे उद्गार ऐकून मुरारबाजी उलट भयंकरच संतापला. हा खान मला फितुरी शिकवतोय. याचाच त्याला भयंकर संताप आला. मुरार बाजीने त्याच संतापात जबाब दिला. 'मी शिवाजीराजाचा शिपाई. तुझा कौल घेतो की काय?' आणि मुरार बाजी दिलेरच्या रोखाने तुटून पडला. पुन्हा युद्ध उसळले. खानाने बाण सोडून मुरारबाजीला ठारही केले. एक महान तेज सूर्यतेजात मिसळले गेले. हे तेज म्हणजेच महाराष्ट्र धर्माचे तेज. मराठ्यांचा शिवकालीन इतिहास म्हणजे याच तेजाचा आविष्कार.

राजकारण आणि रणांगण विवेकी असावे

मुरारबाजी देशपांडे यांचे मरण हा तुमच्या आमच्या पुढील एक सवाल नाही का ? का जगायचं ? कसंतरीच जगायचं का ? ' अय् किल्लेदार , तुझ्या राजाला सोडून तू आमच्याकडे ये. तुला इथे सर्व काही मिळेल. ये. ' हे आवाहनशत्रू करतो आहे आणि मुरार बाजी जबाब देतोय राजनिष्ठेचा. स्वराज्यनिष्ठेचा अन् मग मुरार बाजी शत्रूकडून ठार मारला जातो आहे. या मुरार बाजीचा संसार तरी कोणचा होता ? त्याच्या सुखाच्या कल्पना तरी कोणच्या होत्या ?

आमचे संसार आज नेमके कसे आहेत ? आमच्या सुखाच्या कल्पना तरी कोणत्या आहेत ? टेबलाखालून नोटांचे गट्टे घेणं हा आमचा विजय. त्यावर जगणं हा आमचा विजयोत्सव. अन् आमच्या नेत्यांच्या घोषणा आणि आश्वासनं अशी की आपला भारतलवकरच जगातील महासत्तांच्या रांगेत उभा राहील.

पटतं का हे ? शक्य आहे का हे ?

मुरार बाजी पुरंदरावर मारला गेला. पण मिर्झाराजा जयसिंहाच्या स्वराज्यदहनाच्या कार्यक्रमात होरपळत असलेल्या मराठी माणसांची एकेक एकेक निःशब्द आहुती स्वराज्याचं आणि महाराष्ट्र धर्माचं बळ वाढवतच होती. त्या शिवकाळात अगदी निश्चित मराठी स्वराज्यही केवळ दक्षिणेकडील नव्हे , तर संपूर्ण जगातीलच महासत्ता होती. इराणच्या शाह अब्बास बादशाहनं औरंगजेबाला पत्र लिहून म्हटलं होतंच ना की , 'तुम्ही कसले ' आलमगीर ' ? जगाचे बादशाह ? तो लहानसा शिवाजीराजा तुमच्याने आवरला जात नाही. त्याला आवरून दाखवा. '

इथेच जागतिक पातळीवर आमच्या राष्ट्राचं रूप आणि स्थान व्यक्त झालं. हे रूप आणि स्थान व्यक्त केलं अगदी तुमच्या आमच्यासारख्या सामान्य माणसांनी. अगदी अठरापगड सामान्य नागरिकांनी. एक असामान्य इतिहास याच सामान्यांनी घडविला. शिवाजीराजा आणि त्याचं हिंदवी स्वराज्य पार बुडवून टाकायला आलेले लाखालाखांचे सरदार मराठ्यांनी फुंकरून उडवले.

डोळयसमोर घडत असलेला पुरंदरचा संग्राम मिर्झाराजांना गदगदा हलवत होता. आपल्या आणि शिवाजीराजांच्या जगण्यातला फरक दाखवत होता. मिर्झाराजांच्या जागे होण्यालाही तरीही मर्यादा होतीच. त्यांचा मोगली धिंगाणा थांबलेला नव्हता.

पुरंदरही अजून लढतच होता. 'येक मुरारबाजी पडीले म्हणोन काय जाहले ? आम्हीहिम्मत धरोन भांडतो.' असे म्हणत गडावरचे मराठे अजूनही लढतच होते. नेता पडला तरीही झुंजत राहण्याची शिकवण महाराजांनी महाराष्ट्राला दिली. पुढच्या काळात तानाजी सिंहगडावर पडला तरीही मराठ्यांनी गड जिंकलाच. सेनापती प्रतापराव गुजर पडले तरीही मराठ्यांनी आक्रमक बहलोलखानाचा पराभव केलाच. पुढे तर शिवाजी महाराजच मरण पावले तरीही मराठ्यांनी औरंगजेबाचा २५ वर्षे झुंजून पूर्ण पराभव केलाच. शिवाजी महाराजांनी इतिहासाचा नवा अध्याय सुरू केला. तोपर्यंत आमचा इतिहास म्हणजे, राजा किंवा सेनापती पडला की पराभव झालानसला तरीही पळून जाणे, असा होता. पण इथे इतिहासच बदलला. प्रत्येकाने म्हणजे सैनिकाने आणि नागरिकानेही आपापले काम चोख करावे, राज्य राखावे असा इतिहास घडू लागला. घडला म्हणूनच शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतरही शिवाजीनंतर कोण आणि शिवाजीनंतर काय असा प्रश्नच निर्माण झाला नाही.

ही केवळ कोणाला तरी उगीच कोपरखळी देण्याची माझी भावना नाही. ती वृत्तीच नाही. इतिहासानेच सिद्ध झालेले हे अमृताचे एक आचमन आहे.

केव्हा चालून जायचे , केव्हा थांबायचे , अन् गरजच पडली तर केव्हा माघार घ्यायचीहे शिवचरित्रातून शिकावे. मिर्झाराजा जयसिंह आणि दिलेरखान यांच्या या अघोरी आक्रमणाला तीन महिने पुण्याभोवतीच्या मावळ्यांनी खडतर झुंज दिली. फार सोसलं. एरवी आयुष्यभर अत्यंत पवित्र आणि धर्मनिष्ठ जीवन जगणारा मिर्झाराजा इथे स्वराज्याविरुद्ध राक्षसासारखा कठोर बनला होता. जनता सोसत होती. सैनिक झुंजत होते. पण महाराजही व्याकुळ मनाने विचार करीत होते की , हे किती सोसायचं माझ्यामाणसांनी ? गेली २० वर्षे माझी माणसं सतत झुंजताहेत , सोसताहेत. विश्रांतीनाही. आता आपणच चार पावलं माघार घेऊ या. म्हणून महाराजांनी मोगलांशी तह करायचा विचार केला आणि पुरंदरच्या पायथ्याशी नारायणपूरजवळ स्वतः महाराज मिर्झाराजांना भेटावयास गेले. तह झाला. स्वराज्यातील २३ किल्ले आणि भोवतीचा प्रदेश महाराजांनी मोगलांस द्यावा हा महत्त्वाचा मुद्दा तहात होता. तो मिर्झाराजांनी (आणि दिल्लीहून औरंगजेबानेही) मान्य केला. इतरही दोन कलमे होती. हा तह महाराजांनी अतिशय सावधपणे केला. आम्ही माणसं तहात नेहमी हरतो. गमावतो तर खूपच. पण काहीवेळा तर युद्ध जिंकूनही तहात सर्वस्व गमावतो. हे येथे घडले नाही.

एक गोष्ट प्रकर्षाने या एकूण लढ्यात दिसून आली. मिर्झाराजा दिलेर संपूर्ण स्वराज्य जिंकून घेऊन , शिवाजीराजाला समूळ नष्ट करण्यासाठी आले होते. तो त्यांचा सर्वस्वी हट्ट होता. पण तीनच महिन्यात मराठ्यांनी दिलेला संघर्ष पाहिल्यानंतर फक्त २३ किल्ल्यांवर समाधान मानण्याचा विचार या दोघांना मुकाट्याने करावा लागला. यातच नेतृत्वाचे आणि अनुयायांचे बळ व्यक्त झाले. हा शिवशाहीच्या इतिहासातील अत्यंत महत्त्वाचा अध्याय ठरला

पुरंदरचा तह

पुरंदरचा तह म्हणजे मोगलांपुढेमाघार! २३ किल्ले आणि भोवतीचा प्रदेश मिर्झाराजा आणि दिलेर या मोगली सरदारांच्या स्वाधीन करण्याचा हा खिन्नप्रसंग. या तहाचा अभ्यास करताना संबंधित भागाचे नकाशे आणि कागदपत्रे सतत समोर ठेवावीत आणि विचार करावा. मोगलांची ही मोहिम प्रत्यक्ष सुरू झाली ३० मार्च १६६५ आणि तहाने संपली दि. ११ जून १६६५ म्हणजे फक्त अडीच महिन्यांत शिवाजीराजांनी मोगलांपुढे हत्यार ठेवले. या अडीच महिन्यांत मोगलांनी स्वराज्याचे कोणकोणते प्रदेश जिंकले ?

उत्तर असे आहे की, फक्त वज्रगड हा पुरंदराचा छोटा उपकिल्ला दिलेरखानाने लढून जिंकला. याशिवाय स्वराज्यातील कोणताही भाग त्यांना मिळाला नाही. कोकणपट्टीकडे तर डोकावूनही त्यांना पाहता आले नाही. मोगलांचा जो काही लष्करी धूमाकूळ चालला होता, तो फक्त पुणे जिल्ह्यातल्या चार तालुक्यात चालला. पुरंदर, भोर, मावळ आणि पुणे उर्फ हवेली हे ते तालुके. यातील फक्त पुरंदर उपकिल्ला वज्रगड आणि सिंहगड यांना मोगली मोचेर लागले. बाकीच्या स्वराज्याच्या भागांत म्हणजेच वरील चार तालुक्यातच जाळपोळ आणि लुटालूट मोगलांनी केली. मग एवढ्याचमर्यादित भागात, अवघ्या दोन किल्ल्यांच्या युद्धात, अन् त्याही यशस्वी युद्धात महाराजांना असे काय अवघड वाटले म्हणून त्यांनी माघार घ्यावी? सातारा, सांगली, कोल्हापूर आणि संपूर्ण कोकण यावेळी सुरक्षित राहिले होते. धक्का बसला होता फक्त चार तालुक्यांना आणि सव्वादोन किल्ल्यांना मग तह का केला? मला वाटणारे उत्तर असे आहे. पाहा पटते का! इ. १६४६ सालापासून सतत २० वर्षे हे लहानसे स्वराज्य मोठे होण्यासाठी राबत आहे. अंतर्गत राज्य

व्यवस्था आणि आक्रमक शत्रूशी सतत झुंज चालू आहे. उसंतनाहीच. आपल्या बळाच्या मानाने हा भार असह्यच होता. शत्रूही होते अफझल, शाहिस्ता, फते, सिद्दी जौहर यांच्यासारखे हत्तींशी हरणांनी किती झुंजावं ? राज्यकारभारातही किती यातना. शेती सुधारावी ? की पाण्याचा प्रश्न सोडवावा ? रानटी जनावरांचा बंदोबस्त करावा की प्रतिष्ठित गुंडाचा बिमोड करावा ? अन् करावं तरी काय काय ? अन् मग संसार केव्हा करावा ? यातच २० वर्षे गेली. अन् गेंड्यांची फौज यावी तशी मिर्झा आणि दिलेरखान यांची झुंड पुणे प्रांतात घुसली. त्यातच मोगलांच्या बाजूला मिर्झाराजा जयसिंहासारखा वेगळ्याच वळणाचा हुशार सेनापतीचालून आलेला तो तर घरंदारं मोडल्याशिवाय मराठे वाकणार नाहीत असं समजून 'उद्ध्वस्त भूमी' करण्याचा डाव मांडून बसला. आजपर्यंत आलेल्या (अन् नंतरच्याही) सर्व शत्रू सेनापतीत हा मिर्झाराजा वेगळ्याच बुद्धिचा होता. म्हणून महाराजांनी चार पावलं जरा माघार घ्यायचं ठरविलं. हे वादळ गेलं की पुन्हा सारे गडकोट जिंकून घेऊच. हा निश्चय होताच. म्हणून हा पुरंदरचा तह. तह म्हणजे निरुपायाने घेतलेली उसंत. पुढची झेप घेण्यासाठी चार पावले मागे येऊन, दबून घेतलेला मोहोरा. या तहात तीन मुद्दे होते. १) २३ किल्ले आणि सात लाख होनांचा प्रदेश औरंगजेबास देणे. २) दक्षिणेतील मोगलांचा जो कोणी सुभेदार शिवाजीराजांना मदतीला बोलविल त्यावेळी शिवाजीराजांनी बारा हजार घोडेस्वारांनिशी मोगल सुभेदाराच्या मदतीस जाणे. ३) युवराज संभाजीराजे भोसले (वय वर्षे नऊ) यांच्या नावाने बादशाहने पाच हजाराची मनसब देणे. संभाजीराजे 'नातवान' म्हणजे लहान असल्यामुळे त्यांचा प्रतिनिधी म्हणून शिवाजीराजांचा एक मातब्बर सरदार काम करील. असा हा तह आहे. यांत शिवाजीराजांनी 'मांडलीक' म्हणून राहण्याचा कुठेही उल्लेख नाही. एक स्वतंत्र पण माघार घेतलेला राजा याचनात्याने हा तह झालेला आहे. आग्याला महाराजांनी औरंगजेबाचे भेटीस जावे असा उल्लेखसुद्धा या तहात नाही. मग आग्रा भेट, दरबार, महाराजांची कैद इत्यादी सारे प्रकार कसे घडले ?

त्याचं असं ज्ञालं, मिर्झाराजाच्या पदरी उदयराज मुन्शी या नावाचा एक अत्यंत हुशार राजस्थानी माणूस होता. तो त्यांचा एकमेव सल्लागार. मिर्झाराजे फक्त त्याचेच सल्ले ऐकत आणि मानीत. या उदयराजच्या डोक्यात एक विलक्षण कल्पना आली. ती कल्पना म्हणजे शिवाजीराजांना बादशाहच्या भेटीसाठी दिल्ली-आगऱ्यास न्यावे! म्हणजे महाराजांनी आगऱ्यास जावे ही कल्पना स्वतः महाराजांची तर नव्हतीच. पण औरंगजेबाचीही नव्हती आणि मिर्झाराजांचीही नव्हती. ती कल्पना होती या उदयराज मुन्शीची. ती त्याने मिर्झाराजांस सांगितली. ती त्यांना एकदम अफलातून वाटली. ते बेहद्द खुश झाले.

या मुन्शीने ओळखले होते की, मिर्झाराजांच्या मनात शिवाजीराजांबद्दल जरा सादर सद्भावना आहे. त्यांच्या मनात औरंगजेबाबद्दलही निष्ठा आहे. अन् आज असलेले शाहीदरबारातील आपले स्थान याहूनही अधिक उंचावे अशी मिर्झाराजांची स्वाभाविक महत्त्वाकांक्षा होती. हे सर्व ओळखून हे सर्वच साधावे असा एक बुद्धिबळाचा डाव मुन्शीने मिर्झाराजांपुढे मांडला. जर शिवाजीराजे आगऱ्यास बादशाहांच्या भेटीस आले, तर कोणापुढेही आजपर्यंत न वाकलेला, झुकलेला एक जबरदस्त हिंदू राजा आपल्या शाही तख्तापुढे वाकल्याने औरंगजेबाचा दिमाख निःसंशय अपार वाढणार होता. या भेटीच्या निमित्ताने शिवाजीराजांसारखा एक भयंकर शत्रू (निदान काही काळ तरी) दक्षिणेत थंडावणार होता. हा औरंगजेबाचा फायदा. अशा भयंकर शत्रूला शरण आणून मिर्झाराजांनी त्याचे २३ किल्ले आणि मुलुख मिळविल्यामुळे मोगलाईची आजवर झालेली बेअब्रु धुवून निघाली होती. ती मिर्झाराजांमुळे. त्यामुळे त्यांचे वजन या विजयामुळे खूपच वाढले होते. त्यातच जर शिवाजीराजे आगऱ्यास बादशाहपुढे आले, तर त्याहूनही ते अधिक वाढणार होते. हा मिर्झाराजांचा फायदा. अन् दिल्लीशी शिवाजीराजांची मैत्री (किंवा शांततेचा तह) झाल्यास मोगलांची वारंवार स्वराज्यावर येणारी आक्रमणे (निदान काही काळ तरी) थांबतील आणि दक्षिणेत मराठी स्वराज्याचा पूर्ण शक्तीनिशी विस्तार करण्याचा महाराजांचा हेतूही साध्य होईल, हा

शिवाजीराजांचा फायदा. असे हे अफलातून राजकारण , उदयराज मुन्शी याच्या डोक्यातून उगवले.
त्यातूनच औरंगजेब बादशाहच्या मस्तकातील ज्वालामुखी जागा झाला.

राष्ट्रीय जबाबदारी म्हणजे योगसाधनाच

मिर्झा राजांना उदयराज मुन्शीने आपली ही तीन पदरी राजकीय कल्पना समजावून सांगितली होतीच. आता ती औरंगजेबाला आणि शिवाजीराजांना त्यांच्यापुरती समजावून सांगून कृतीत आणण्याची अवघड कामगिरी मिर्झाराजांनी हाती घेतली. त्यांनी आपल्याच छावणीत शिवाजीराजांना मुद्दाम बोलावून घेऊन आग्रा इथं बादशहांच्या भेटीस चलाच , त्यात तुमचा म्हणजेच मराठी राज्याचाही कसा फायदा होणार आहे हे पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. प्रथम तर महाराजांनी राजांची ही आगऱ्यास दरबारात जाण्याची कल्पना स्पष्ट नाकारली. कारण औरंगजेब हे काय हलाहल आहे हे त्यांना माहिती होते ना! पण मिर्झाराजांनी परोपरीने पटवीत महाराजांना असे स्पष्ट वचन दिले की , 'महाराज , आपण आगऱ्यास चलाच. झाला तर तुमचा फायदाच. तोटा नाहीच. तुमच्या प्राणाच्या सुरक्षिततेची हमी मी घेतो. हा राजपुताचा शब्द आहे. तुळशीबेल हातात घेऊन तुम्हाला वचन देतो की , तुम्ही सुखरूप जाल आणि सुखरूप परत याल. माझा मुलगा रामसिंग तेथे आहे. तो माझ्याइतकीच तुमची जोखीम घेईल आणि सांभाळील. खात्री ठेवा. चलाच. '

तरीही महाराजांनी एकदम हो म्हटले नाही. ते राजगडास परतले. आपल्या सर्वसहकाऱ्यांशी बोलले. ही आगऱ्याची कल्पना गोंडस होती. पण तितकीच भयंकर धोक्याची होती. गाठ औरंगजेबाशी होती. ज्याने आपल्या बापापासून प्रत्यक्ष पोटच्या थोरल्या पोरापर्यंत अनेक आप्तइष्टमित्रांचाही कायमचाच निकाल लावला , तो औरंगजेब शिवाजीराजांच्या बाबतीत कसा वागेल याची कल्पनाच दाहक होती.

तीकुणालाच राजगडावर पटणारी आणि पचणारी नव्हती. हा धोका भयंकर आहे याची जाणीव ठेवून सर्वानी प्रतिकूल मत दिले , महाराजांनी आगऱ्यास जाऊ नये.

महाराज मात्र मनात धाडसी खेळ खेळण्याचा विचार करीत होते. आगऱ्यास जावेच. एकदा ही मोगलाई आणि राजपुती माणसं जवळून न्याहाळावीत. हा विचार त्यांच्या मनात निश्चित डोकावला. पाचपाचशे वर्ष हा उत्तर हिंदुस्थान गुलामगिरीत राहतो तरी कसा अन् सुलतानी सत्ता ठेवते तरी कसे हे एक कोडेच होते. महाराजांना तेनिरखायचे होते. पाचशे वर्षांत स्वातंत्र्यासाठी एकही बंड नाही ? एका आरवलीतील सिंहाने आपले राज्य सार्वभौमत्वाने टिकवण्याचा जीवापाड प्रयत्न केला. त्याला कोणाचीही साथ नाही ? का नाही ? असं काय अलौकिकत्व या सुलतानी दंडसत्तेत आहे? पाहू तरी.

या आशयाचेच विचार महाराजांच्या मनात उकळत असतील नाही ? त्यांचा विश्वास मिर्झाराजांच्या शब्दांवर नक्कीच होता. हा राजपूत फसवणार नाही , वचन पाळील आणि आपण सुखरूप जाऊ अन् सुखरूप येऊ एवढी तर खात्रीच महाराजांना होती. तीतुळशीची अन् बेलाची पाने त्यांना खुणवीत असावीत.

महाराजांनी आपल्या सौंगड्यांना याच मुद्द्यावर पटवून दिले की , आपण सुखरूप जाऊ , सुखरूप परत येऊ. मानाने सार्वभौम प्रतिष्ठेने. नवीन काही शिकून. नवीन काही स्वप्ने पाहून.

पण औरंगजेबाचे काय ठरले ? मिर्झाराजाने औरंगजेबासही लिहिले की , आपण शिवाजीराजांस दरबारात येण्याचे आमंत्रणपत्र पाठवावे. मीही राजांना आग्रह करीत आहे. आपले पत्र आणि माझा आग्रह निश्चित सफल होतील. राजे दरबारच्या भेटीस जरूर येतील. त्यात बादशाहांचा खूप मोठा फायदाच होईल. मिर्झाराजे बादशहांस लिहून पटवीत होते. पण बादशहास मनातून पटत नव्हते. बहुदा त्याला शिवाजीराजांची प्रतापगडची वाघनखे आणि लालमहालात कडाडून पडलेला मामांच्या बोट्यांवरचा भवानीचा घाव दिसत असावा. राजांनी आगऱ्याला यावे ही गरजच औरंगजेबास वाटत

नव्हती. पण नंतर त्याच्या मनातील ज्वालामुखी जागा होत गेला.

इथे एक फार पुढे औरंगजेबानेच नमूद करून ठेवलेली गोष्ट सांगता येते. औरंगजेबाच्या डायऱ्या (शाही रोजनामे) सापडल्या आहेत. डॉ. जदुनाथ सरकार, डॉ. महाराजकुमाररघुवीरसिंग आणि श्रेष्ठ इतिहासकार सेतुमाधवराव पगडी यांनी या शाही डायऱ्यांतील बराच मोठा भाग अभ्यासून प्रसिद्ध केला आहे. त्यात अगदी अखेरच्या म्हणजे इ. १७०५ ते १७०७ या काळातील नोंदी फार बोलक्या आहेत. त्यातील एक नोंद अनेकदा केली गेली आहे. औरंगजेब म्हणतो, 'मी एक फार मोठी चूक केली. त्या सीवाला मी आगऱ्यात वेळच्यावेळी (म्हणजे लवकरात लवकर) ठार मारले नाही. ही माझी भयंकर चूक झाली.

म्हणजे याचा अर्थ अगदी स्पष्ट आहे की, महाराजांना आगऱ्यातच खतम करून टाकण्याचा विचार औरंगजेबाच्या मनात निश्चित होता. आताही औरंगजेबाने हाच विचार आपल्या डोक्यातल्या खास कप्प्यात ठेवून मिर्झाराजांस कळविले की, सीवाला आगऱ्यास जरूर पाठवा. आणि महाराजांच्या नावानेही एक खास पत्र त्याने पाठविले. हे पत्र उपलब्ध आहे. पत्र छोटेसेच आहे. '..... तुम्ही आगऱ्यास दरबारी यावे. तुमचा योग्य तो मान करून तुम्हांस निरोप दिला जाईल.' हा या पत्राचा आशय आहे. हे पत्र महाराजांस मिळाले. मिर्झाराजांनीही तुळशीबेल हाती घेऊन महाराजांस वचन दिले की, तुम्ही सुखरूप जाल, सुखरूप याल. माझा मुलगा कुँवर रामसिंग आगऱ्यास आहे. तो सर्व सुरक्षिततेची दक्षता घेईल. हा राजपुताचा शब्द आहे. महाराजांचा आगऱ्यास जाण्याचा बेत ठरला. स्वराज्याच्या संपूर्ण जबाबदारीची आणि अधिकाराची शिक्के कट्यार जिजाऊसाहेबांच्या हाती सुपूर्द करण्यात आली. यातच जिजाऊसाहेबांची थोर योग्यता स्पष्ट होते. त्यांच्या दिमतीस तीन मंत्र्यांचे मंत्रीमंडळ देण्यात आले. पंतप्रधान, अर्थमंत्री

आणि सरसेनापती. मंत्रीमंडळात हे तीनच मंत्रीहोते. महाराष्ट्र राज्याचे सर्वात लहान असे हे पहिले आणि शेवटचे मंत्रीमंडळ.

इथेच एक गोष्ट नमूद करतो. पुढे महाराजांना औरंगजेबाने आगऱ्यात कैदेत ठेवले. मिर्झाराजे तेव्हा दक्षिणेत धारूर उर्फ फताहाबाद येथे होते. त्यांनी औरंगजेबास लिहिलेली पत्रे उपलब्ध आहेत. त्यांनी मराठी राज्याच्या स्थितीबद्दल लिहिलेले पत्र तर फारच मोलाचे आहे. मिर्झाराजे म्हणतात. 'इकडे (मराठी राज्याचा म्हणजेचजिजाऊसाहेबांचा) राज्यकारभार अतिशय चोख आणि दक्ष आहे. त्यात सुईशिरकवावयासही जागा नाही. '

फार लक्षात घेण्यासारखी ही मिर्झाराजांची साक्ष आहे. त्यातून जिजाऊसाहेब ,मंत्रीमंडळ आणि एकूणच मराठी राज्यकारभारात असलेली एकूण एक माणसे केवढ्या जबाबदारीने आणि निष्ठेने राज्य सांभाळत होती ते दिसून येते.

मी यालाच राष्ट्रीय चारित्र्य म्हणजे नॅशनल कॅरेक्टर म्हणतो

एक फसलेला डाव

शिवाजी महाराजांच्या अनेक योजना आणि त्यानुसार केलेल्या कृती या विस्मित करणाऱ्या आहेत. काळ , काम आणि वेग याचं जसं भान त्यांनीकाटेकोरपणे राखलेलं दिसतं ,तसेच त्या योजनेत संभाव्य धोके आणि घातपात टाळण्यासाठी त्यांनी केलेली बुद्धिची आणि प्रतिभेची कसरत ही विस्मितकरणाऱी आहे. या सर्व योजना मग त्या अफझलप्रकरणीची असो , लाल महालछाप्याची असो , पन्हाळगड

सुटकेची असो वा सुरत स्वारीची असो त्यांच्या एकट्यास्वतःवर अवलंबून नव्हत्या.

त्यात सहभागी होणारा प्रत्येक सैनिक आणि अधिकारी हाही तेवढाच प्रमुख सहभागी घटक होता. त्यामुळे त्या योजना यशस्वी करण्याची जबाबदारी प्रत्येक घटकावर सारखीच पडत होती. घटकांची संख्या मोठी होती. त्यामुळेच योजना फसण्याचीही शक्यताही मोठी होती. योजना, डोंबाऱ्याच्या तारेवरून झपझप चालण्याइतकीच अवघड असायची. शेवटपर्यंत यशस्वीरित्या पोहोचला तर जग कौतुकानं टाळ्यावाजवील. म्हणेल, 'वा! काय विलक्षण करामत केली!' पण जर थोडीसुद्धा चूकझाली तर सर्वस्वाचा नाश. मग जग म्हणेल, 'वेडा! काहीतरीच करायला गेला अन् धगधगत्या खाईत जळून मेला.'

अशीच एक योजना महाराजांनी पन्हाळगड काबीज करण्यासाठी योजली. पूर्ण पूर्वतयारीने महाराज दि. १५ जाने. १६६६ या दिवशी कोल्हापूरपासून सुमारे ५० कि. मी. अंतरावरील गंधर्व गडाच्या परिसरात (तालुका चंदगड) अंदाजे चार हजारसैन्यानिशी पोहोचले. रात्रीचा अंधार होता. मोहिम मोठी होती. गुप्तता राखायचीम्हटलं तरी हजारो सैन्याच्या हालचालीत ती कशी राखता येणार! म्हणून जे काहीकरायचं ते कमीतकमी वेळात आणि अत्यंत वेगाने (म्हणजेच शत्रूला पत्ताही लागणार नाही अशी दक्षता घेऊन) करायचं हे निश्चित होतं. महाराज गंधर्व गडाच्या परिसरात आले. त्यापूर्वी त्यांनी नेताजी पालकर सरसेनापती यांना सूचना (म्हणजेच हुकुम) देऊन बजावले की, या अमुकअमुक वेळेला, अमुक ठिकाणी सैन्यानिशी आम्हालासामील व्हा.

महाराज स्वतः अगदी काटेकोर ठरल्याप्रमाणे तयार राहिले.

पण नेताजी पालकर 'समयांस पावले नाहीत. 'त्याची वाटही जास्तवेळ पाहता येत नव्हती. मध्यरात्र उलटली. म्हणजेच इंग्लिश तारीख १६ जानेवारी सुरू झाली. महाराज आधीरतेने वाट पाहात होते. जर आत्ताच हल्ला केला नाही, तर अशी संधी पुन्हा येणार नाही. या जाणिवेने ते अस्वस्थ होते. अखेर नेताजी पालकर आलेच नाहीत. आता वेळ दवडण्यात अर्थ नव्हता. एक तर मोहिम रद्द करा किंवा आहे त्याबळानिशी आत्ताच हल्ला करा. असा तो प्रसंग काटेकोर तारेवरचा होता. अखेर महाराजांनी पन्हाळगडावर चालून जाण्याचा निर्णय केला.

सैन्य पन्हाळगडाच्या कुशीत शिरले. गडाच्या पूवेच्या दरवाजावर म्हणजेच 'चारदरवाजावर' महाराजांनी एकदम हल्ला चढविला. किल्लेदार आपल्या आदिलशाहीसैन्यानिशी महाराजांच्यावर अपेक्षेपेक्षाही तडफेने चालून आला.

भयंकर लढाई पेटली. कल्लोळ उसळला आणि तपशील सांगायलाच हवा का ? महाराजांची दाणादाण उडाली. पराभव झाला. त्यांनी माघार घेतली. त्यांचे एकहजार सैनिक मारले गेले. महाराज विशाळगडाकडे पसार झाले.

हा पराभव का झाला ? नेताजी पालकर वेळेवर न आल्यामुळे हा पराभव झाला. हजार माणसे मेली. अतिशय नुकसान झाले. शिवाय पन्हाळ्याचा दुरावा आणखीच वाढला. महाराज संतप्त झाले. काटेकोर योजना सर्वांनी मिळून काटेकोरपणे पार पाडली तरच इतिहासात कौतुकाची ठरते. नाहीतर फजिती. फटफजिती. अपार नुकसान. महाराज विशाळगडावर पोहोचले, हेच नशीब.

नेताजी पालकर दुसऱ्या दिवशी म्हणजे दि. १७ जानेवारीस विशाळगडावर परस्पर आला.

आता महाराजांच्या समोर जाणं म्हणजे भडकलेल्या आगीत प्रवेश करणं होतं. नेताजीला तरीही जाणं भाग होतं. तो गेला आणि महाराजांनी त्यालातलवारीसारखाच सपकन सवाल केला.

'समयांस

कैसे

पावला नाहीत ?'

महाराजांनी नेताजीला ताबडतोब सेनापतीपदावरून बडतर्फ केले. सणापूर्वीच्या स्वराज्याचा सरसेनापती एका क्षणात बडतर्फ झाला. पुढं घडलं ते फारच दुःखद. नेताजी पालकर विशाळगडावरून निघाला आणि विजापुरास आदिलशाही फौजेत दाखल झाला. स्वराज्याचे नाते संपले. खरं म्हणजे नेताजीच्या दुःखद आयुष्यास सुरुवात झाली. नंतर तो दिलेरखानास मिळाला. म्हणजेच औरंगजेबाचा तो नोकर बनला.

मराठी इतिहासातील हा केवढा दुःखद प्रसंग. यात महाराजांची चूक होती का ? नेताजीला का उशीर झाला ? एवढी मोठी चूक नेताजीसारख्या सरसेनापतीने केल्यावरही महाराजांनी त्याला क्षमा करावयास हवी होती का ? पुढे पन्हाळा जिंकून घ्यावयास आठ वर्षांचा उशीर झाला. त्याला जबाबदार कोण ? या सगळ्याच प्रश्नांच्या गांधील माश्या आपल्याला सतावतात. समाधान करणारं उत्तर सापडत नाही.

यातून भयंकर वेदना देणारी गोष्ट म्हणजे नेताजीने औरंगजेबास सामील व्हावे ही महाराजांनी यापूर्वी पंतप्रधानपदावरून तीन वेळा माणसे काढून टाकली. इतरही अनेक पदांवरून महाराजांनी माणसे काढली, नवी नेमली. पण नेताजी पालकरच्या सारखा अनुभव आला नाही. संशोधनाने अधिक माहिती उपलब्ध होईल तेव्हाच या प्रकरणावर प्रकाश पडेल.

दोन महत्त्वाकांक्षांचे घडणारे दर्शन

आपल्या नऊ वर्षांच्या युवराजसंभाजीराजांना बरोबर घेऊन दि. ५ मार्च १६६६ या दिवशी शिवाजीराजांनी राजगडावरून आग्न्यास जाण्यासाठी गडाबाहेर पाऊल टाकले. त्यांचेबरोबर फक्त तीनशे सैनिक होते. मिर्झाराजांनी आपला एक खास प्रतिनिधी महाराजांबरोबर दिला. त्याचे नाव तेजसिंह कछवा. औरंगजेबाचाही एक खास प्रतिनिधी महाराजांबरोबर देण्यात आलेला होता. त्याचे नाव गाझीबेग तवझुक. महाराजांच्या वाटखर्चासाठी औरंगजेबाने एक लाख रुपये मंजूर केले होते.

टी. ए. डी. ए.!

महाराज आपल्या म्हणजेच मराठी स्वराज्याच्या प्रतिष्ठेबाबत फार दक्ष होते. औरंगाबादेस एक घटना घडली. ती पाहा. महाराज औरंगाबादेस पोहोचले. येथील शाही सुभेदार सबशिकन खान हा रिवाजाप्रमाणे महाराजांस शहराच्या वेशीवरच स्वागतासाठी सामोरा यावयास हवा होता. पण या खानाने महाराजांच्या स्वागतास स्वतः न जाता आपल्या पुतण्यास पाठविले. खानाच्या मनातील विचार असा की, हा सीवा सामान्य दर्जाचा एक जमीनदार आहे. त्याच्या स्वागतास माझ्यासारख्या ज्येष्ठ मोगल सुभेदाराने काय म्हणून जायचे ?

सबशिकनखानाने महाराजांना असा निरोप पाठविला की, 'तुम्ही माझ्यानिवासस्थानी दिवाणखान्यात येऊन मला भेटा. '

महाराजांना राग आला. ते खानाच्या भेटीस गेले नाहीतच. ते सरळ औरंगाबादेतून बाहेर पडले. महाराजांनी सबशिकनला कवडीचीही किंमत दिली नाही. ही चपराक खानाला बसली. तो

घाबरलाच. कारण आपल्या वागण्याचा वृत्तांत बादशाहांस कळलातर? कळणारच. मग मात्र आपली धडगत राहणार नाही. बादशाहांच्या राजकारणास आपल्या या उर्मट वर्तनामुळे बाधा येईल. बादशाह संतापतील. म्हणून तो घाबरला. तोनजराणे घेऊन महाराजांच्या भेटीस दिल्ली दरवाजाबाहेर व्याकूळ होऊन आला. त्याने चुकीबद्दल दिलगिरी व्यक्त केली. आर्जवपूर्वक त्याने महाराजांना आपल्याकडे मुक्कामास चलण्यास विनविले. महाराजांनीही मग फार न ताणता त्याच्या हवेलीस फक्त भेटीसाठी जाण्याचे ठरविले. मुक्कामास नाही. जर महाराजांनी याहून कडक धोरणस्वीकारले असते, तर? आग्रा दौऱ्याच्या प्रारंभीच हा खटका उडाला असता. व्यत्ययच आला असता. अन् सबशिकनखानाचेही फार मोठे नुकसान झाले असते. दिली एवढी चपराक पुरे आहे असे ठरवून महाराज खानाच्या फक्त भेटीस दुसऱ्या दिवशी जाऊनआले. प्रकरण मिटले. पण त्यातून महाराजांचे दर्शनही घडून गेले. गाझीबेग तवझुक आणि तेजसिंह कछवा यांनाही, काय समजायचे ते समजून चुकले. ते अधिक दक्ष झाले.

महाराजांचा हा सगळा आग्रा प्रवास मोगली सत्तेखालच्या मुलुखातून चालला होता. गेल्या पाचशे वर्षांत (१२ वे १७ वे शतक) हा मुलुख कधीही स्वतंत्र झालाच नव्हता. स्वातंत्र्याकरिता कधीही बंडच झाले नव्हते. गुलामगिरी सोसता सोसता ती अंगवळणी पडली होती.

महाराज राजगडावरून निघण्यापूर्वीच औरंगजेब दिल्लीहून आगऱ्यास आला होता. कारण त्याचा बाप शहाजहान आगऱ्याच्या किल्ल्यात दि. २२ जानेवारी १६६६ या दिवशी मरण पावला. औरंगजेबानेच आपल्या वडिलांना काळजीपूर्वक कैदेत ठेवले होते. आधीची आठ वर्षे तो या कैदेत मरणाची वाट पाहात होता. ते पावले. औरंगजेब दि. २५ जाने. रोजी आईबापांच्या कबरीच्या दर्शनास ताजमहालमध्ये गेला. दर्शनघेतले.

आता तो वाट पाहात होता सीवाच्या दर्शनाची. अगदी खरं सांगायचं तर या सीवाचा कसा कसा पाणउतारा करायचा अन् त्याला कसं ठार मारायचं याचाच तो विचार करीत नव्हता का ? अनेक पुराण्यांनी आणि त्याच्या स्वतःच्याच डायरीतील नोंदींनी हे खरं ठरत नाही का ?

शिवाजीराजे आणि बादशाह औरंगजेब या दोन व्यक्तिरेखा किती विलक्षण भिन्न आहेत.

महाराजांच्या प्रवासातील बातम्यांनी औरंगजेबास सतत कळत होते की, शिवाजीराजे कसे कसे आपल्या जवळ येत आहेत! यावषीर त्याचा पन्नासावा वाढदिवस आगऱ्याच्या दिवाणे आममधल्या शाही दरबारात साजरा होणार होता. त्याच दरबारात शिवाजीराजे हजर व्हावेत अशी त्याची इच्छा होती. हजारो दरबारी उपस्थितांच्या देखत तो आजपर्यंत बेलगाम बंडखोरासारखा वागलेला सीवा मरहट्टा कसा आदबीने मुजरे करीत येतो ते त्याला जनतेला दाखवायचे होते आणि महाराजांनाही मोगल साम्राज्याचा तळपता दिमाख दाखवायचा होता. क्षणाक्षणाने तो क्षण जवळ येत होता. महाराजांनी चंबळ नदी ओलांडली होती. नरवर या ठिकाणी महाराज पोहोचले दि. ९ मे १६६६ या दिवशी. दि. १२ मे १६६६ या दिवशी बादशाहाची पन्नासावी सालगिरा होती.

शिवाजीराजांची सर्व व्यवस्था संपर्क मध्यस्त म्हणून कुँवर रामसिंग याच्यावर बादशाहाने सोपविली होती. त्याच्या मदतीस मुखलीसखान या नावाचा सरदार देण्यात आला होता. शिवाजीराजांचे आगऱ्यास भरदरबारात येणे सर्वांना उत्सुकतेचे होते. पण काही शाही रिश्तेदारांना अजिबात पसंद नव्हते. औरंगजेबाची बहीण जहाँआरा बेगम ही तर संतप्त झालेली होती. तिने भावाला म्हणजे बादशाहाला अनेकदा अनेक प्रकारे या भेटीपासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला होता. पण

औरंगजेबाने हे बायकी सल्लेकधीच ऐकले नाहीत. कारण त्याला पाहायचे होते , शिवाजीराजांचे तख्तापुढे झुकलेले मस्तक. अन् नंतर पाहायचे होते तुटलेले मस्तक. शिवाजीराजे आणि औरंगजेब या दोन प्रचंड महत्त्वाकांक्षा होत्या. या आग्रा प्रकरणांत या दोन्हींचे ही दर्शन घडले. अराऊंड बॉम्बे या आपल्या पुस्तकात इ. १८८५ मध्ये डग्लसनने लिहिले आहे की , या आग्राप्रकरणाचे वर्णन करायला वॉल्टर स्कॉटच हवा. he would have been worked up the subject with all his bost of heraldry and pump in power in to glowing colours

आग्रा किल्ल्यात प्रवेश

महाराज आग्रापासून सुमारे १५कि. मी. अंतरावर जाऊन पोहोचले. औरंगाबादेनंतर येथे पोहोचेपर्यंत कोणताही खटकणारा प्रकार प्रवासात घडला नाही. पण महाराजांच्या मनाला भीमानदी ओलांडल्यापासून ते थेट आग्रात पोहोचेपर्यंत एकच गोष्ट सततखटकत असली पाहिजे. जळजळीत पित्त उफाळून यावं तशी त्यांची मनस्थिती होत असली पाहिजे. ती गोष्ट म्हणजे या भूमीची आणि भूमीपुत्रांची दुर्दशा , गुलामगिरी , लाचारी आणि तरीही मोगली तख्तापुढे कमरेपर्यंत वाकणारी मुजरेगिरी. गीता सांगणारा श्रीकृष्ण याच भागात जन्मला ना! वावरला ना!त्याच्या गीतेतल्या एकाही काना , मात्रा , वेलांटीने या मोगलांविरुद्ध स्वातंत्र्ययुद्धपुकारू नये ? फक्त एकच अपवाद. अरवली पर्वतातला महाराणा प्रतापसिंह. तोही अनेकांच्या दृष्टीने भारतीय एकात्मतेला बाधा आणणाराच ठरला ना ? अखेर प्रश्न पडतो , स्वदेश म्हणजे काय ? स्वराज्य म्हणजे काय ? 'स्व' म्हणजेच काय ?

महाराजांचा सर्व आटापिटा या 'स्व' साठी नव्हता का ?

औरंगजेबाच्या वाढदिवसाची तारीख होती १२ मे १६६६ . त्याने तीन दिवस आधीच रामसिंग आणि मुखलीसखान यांना हुकूम केला की , ' शिवाजीराजे वाढदिवसाच्यादरबाराला हाजिर राहिले पाहिजेत. त्यादृष्टीने राजांना कळवा. म्हणजे ते आदल्याच दिवशी (दि. ११ मे रोजी आगऱ्याजवळ येऊन पोहोचू शकतील. त्याप्रमाणे रामसिंगने तातडीने महाराजांच्या वाटेवर स्वार पाठविले आणि कळविले की , वाढदिवसाच्याआदल्या दिवशी आपण आगऱ्यापर्यंत येऊन पोहोचावे. महाराज त्याप्रमाणे खरोखरच दक्षता घेऊन आगऱ्यापासून जवळच सुमारे १० कि. मी. वर दिवस मावळता येऊन पोहोचले. याच ठिकाणी फक्त एक धर्मशाळा होती. तिचे नाव मुलुकचंदकी सराई.

महाराजांच्या या टप्प्यावरील आगमनाची वार्ता रामसिंग आणि मुखलिस यांना वेळेवर समजली. ते त्याप्रमाणे महाराजांच्या स्वागताकरिता साजसरंजामानिशी निघाले. ते निघणार एवढ्यात प्रत्यक्ष औरंगजेबाने या दोघांना समोर बोलावून घेतले आणि हुकूम केला की , ' या क्षणापासून सलीमगड महालाची गस्त पहारेदारी तुमच्यावर सोपविली आहे. ' सलीमगड महाल आगऱ्याच्या किल्ल्यातच आहे. बादशाहाचे आपल्या कुटुंबासह वास्तव्य त्यात होते.

सलीमगडची गस्त म्हणजे रात्रंदिवस पहाऱ्याची जबाबदारी कोणा ना कोणातरी महत्त्वाच्या सरदारांवरच सोपविली जात असे. ही परंपराच होती. पण एका बाजूने रामसिंग आणि मुखलिस यांना शिवाजीराजांच्या स्वागताची जबाबदारी बादशाहाने फर्माविली होती अन् त्याचवेळी त्याने महालावर गस्त घालण्याचीही जबाबदारी या दोघांवर सोपविली. दोघेही अवाक् झाले. बादशाहापुढे बोलता येत नसे. शिवाजीराजांच्या स्वागताला जाण्याचा सारा सरंजाम रद्द करून मुकाट्याने हे दोघे (अर्थात आपल्या सैन्यानिशी) सलीमगड महालाच्या गस्तीवर दाखल झाले. हा शिवाजीमहाराजांच्या स्वागताच्या सोहोळ्याची मुद्दाम फजिती करण्याकरिता बादशाहाने योजलेला

डाव. महाराज तर सराईपाशी येऊन पोहोचले होते. आपल्या स्वागताला शाही प्रतिनिधी , आपल्या योग्यतेस शोभेल अशा पद्धतीने आणि शाही रिवाजांप्रमाणे नक्कीच येणार ही महाराजांची अगदी रास्त अपेक्षा होती. पण रामसिंगने पाठविलेला लाला गिरीधरलाल मुन्शी या नावाचा एक सामान्य कारकून एकटा महाराजांना भेटावयास आला. त्याने नम्रतापूर्वक महाराजांना म्हटले की , 'जराव्यवस्थेत अचानक घोटाळा झाला आहे. तरी आपल्या स्वागतास उद्या सकाळी (दि. १२ मे) शाही सरंजाम येईलच. तूर्त आजची रात्र आपण येथेच काढावी. महाराजांना हे खटकले. एवढ्या मोठ्या शाही दरबारात अशी अनास्था असावी ?

एकूण राजगडावरून निघाल्यापासून महाराजांच्या बाबतीत मोगलांकडून घडलेला हा दुसरा राजनैतिक अपमान , पहिला औरंगाबादेस. दुसरा येथे.

पण महाराजांनी तोही गिळला. समजूतदारपणे त्यांनी एक रात्र इथेच काढली.

दि. १२ मे बादशाहाचा वाढदिवस उगवला. सामान्यपणे सकाळी १० चे सुमारास हा वाढदिवसाचा कार्यक्रम आग्रा किल्ल्यात सुरू होणार होता. म्हणजेच महाराज आणि संभाजीराजे यांना किल्ल्यात सुमारे १० वाजता पोहोचणे जरूर होते. पण बादशाहाने सलीमगडची गस्त सोडून रामसिंगला आणि मुखलिसखानला महाराजांच्या स्वागतासजाण्याची अनुज्ञा दिलीच नाही. त्याला महाराजांचा एक वेगळाच नाटकी देखावा करून घेण्याची इच्छा होती. ती म्हणजे शिवाजीराजे दरबारात उशीरा यावेत. ते आलेले दरबाऱ्यांना जाणवावेत. तेथे महाराजांनी आणि संभाजीराजांनी आपणास केलेले मुजरे आणि अर्पण केलेले नजराणे सर्वास दिसावेत. शिवाजीसारखा भयंकर माणूस तख्तापुढेकसा वाकतो याचे कौतुक लोकांनी पाहावे ही औरंगजेबाची खरी इच्छा आणि योजना होती. म्हणून त्याने

प्रत्यक्ष दरबार सुरू झाल्यानंतर शिवाजीराजांना घेण्यासाठी रामसिंग आणि मुखलिसखान यांना पाठविले. तोपर्यंत उशीर खूप झाला. त्यातून पुन्हा रस्ते चुकल्यामुळे महाराजांना आणण्यास रामसिंगलाही उशीर झाला. अनेक घोंटाळे झाले. अखेर महाराजांची वाट तरी किती पाहायची, म्हणून निरुपायाने, स्वतःच्याच चुकीमुळे औरंगजेबाचा हा नाटकाचा डाव फसला. दरबार संपवावा लागला. महाराज जेव्हा आगऱ्याच्या किल्ल्यात प्रवेशले तेव्हा झणझणीत दुपार झाली होती. रामसिंग आणि मुखलिस त्यांच्याबरोबर होते. इतर कोणीही मराठा वकील वा अधिकारी समवेत नव्हता. यावेळी बादशाहाचे दोन दरबार संपले होते. पहिला दिवाण-ए-आम. दुसरा दिवाण-ए-खास. तिसरा एक दरबार भरत असे. त्या रिवाजाप्रमाणे बादशाह घुशलखान्यात येऊन बसला. समोर सरदारांच्या रांगा उभ्या राहिल्या. बादशाहाच्या अगदी समोर आणि सरदारांच्या मधून सरळ रेषेत पाण्याचा आयताकृती सुंदर हौद आणि त्यात एका ओळीत अनेक कारंजी होती. येथे सिंहासन नव्हते. बादशाह मसनदीवर बसला होता. घुशलखाना म्हणजे स्नान करण्याची जागा. पण ही शाही बाथरूम म्हणजे एक मोठा थोरला दिवाणखानाच होता. आजही तो आहे. बादशाहाची मसनद जरा उंचावर होती. डाव्या उजव्या बाजूस त्याचे ज्येष्ठ अधिकारी उभे होते. त्यात अर्जबेगी होता.

महाराजांना घेऊन रामसिंग समोर आला. अकीलखान नावाच्या सरदाराने महाराजांना अदबीने 'यावे' असे म्हटले. महाराज आणि संभाजीराजे अन् सत्कानजराण्याची ताटे घेतलेले दोन नोकर असे औरंगजेबाच्या पुढे गेले. शाही आसनापासून महाराज बहुदा सात-आठ फुटांवर पोहोचले. बादशाहाने त्यांच्याकडे बघितलेसुद्धा नाही. एकाशब्दानेही बोलणे, चौकशी करणे, निदान चेहऱ्यावर स्मित व्यक्त करणे हे सुद्धा औरंगजेबाच्या विचित्र स्वभावाला यावेळी परवडले नाही. तो जपमाळ ओढीत होता. महाराजांनी आणि संभाजीराजांनी रिवाजाप्रमाणे बादशाहास तीन वेळा मुजरा (कुनिर्सात) केला आणि सत्कानजराण्याची ताटे बादशाहापुढे सादर केली. बादशाह काही

बोलतील अशी स्वाभाविक अपेक्षा होती. पण तो अगदी ठप्प होता. नंतर लगेच त्याने अकिलखानास फर्माविले की, यांना जागेवर सुपूर्द करा.

हा साराच शाही वर्तनाचा प्रकार अपमानकारक होता. पाचशे कोसावरून आपल्या भेटीस आलेल्या एका दिलदार समशेरबहादुराचं कालपासून आतापर्यंत हे असं स्वागतहोत होतं. आश्चर्यच! महाराजांना समोरच्या सरदारांतील जरा मागच्या रांगेत अकीलने नेऊन उभे केले. शंभूराजे शेजारीच. नंतर बादशाहाने एकमागोमाग एक अशा चौघा बड्या दरबाऱ्यांना मानाची खिलत (आहेर) सुपूर्द केली. त्यात महाराजांना अजिबात वगळले. हाही केवढा अपमान होता! त्यात पुन्हा महाराजांच्याच पुढच्या एका रांगेत जोधपूरचा जसवंतसिंह उभा होता. अर्थातच त्याची पाठ महाराजांकडे होती. त्यालाही मानाची खिलत देण्यात आली. याच जसवंतसिंहाचा सिंहगडावरच्या मराठ्यांनी सपाटून पराभव केला होता. (दि. २८ मे १६६४) जसवंतसिंहालाही पाठीवर जखमा झाल्या होत्या. तो सैन्यासह पळत सुटला म्हणून बचावला. त्याचा आत्ता बादशाह महाराजांच्या देखत सत्कार करीत होता. अन् सन्मानाचे पाहुणे म्हणून आलेल्या महाराजांकडे पुरेपूर दुर्लक्ष करीत होता. हा केवढा अपमान!

कारस्थाने घुमू लागली...

आग्राच्या दरबारात एकामागोमाग होत गेलेले अपमान आणि त्यातल्यात्यात आपल्या सामनेसामने एका पराभूत जसवंतसिंहाचा केलेला सन्मान पाहून महाराजांना आपला अपमान अतिशय असह्य वाटला. ते रागाने लाल झाले. रामसिंगला त्यांनी तिथल्या तिथेच दरडावून विचारले, 'हा सारा कसला प्रकार चालविला आहे? अपमान! याच्यापेक्षा मृत्यू परवडला. मी मराठा आहे.

हे मी सहन करणार नाही 'आणि महाराजांनी एकदम दरबाराकडे पाठ फिरविली. शंभूराजांसह ते झपझपझप आपल्या जागेवरून वळले आणि शाही सरदारांच्या मागच्या बाजूस गेले. संतापामुळे त्यांना जरा चक्कर आली. ते जमिनीवरच बसले. दरबारात एकच खळबळ उडाली. खळबळ म्हणजे कुजबुज. अत्यंत अदबीने बादशाहाची आदब सांभाळीत आणि महाराजांच्या बेगुमान , उद्धट , रानटी वर्तनावद्दल नाराजी व्यक्त करीत ही कुजबुज उर्फ खळबळ चालू होती. ज्या दरबारात शिंक आली तर ती सुद्धा अत्यंत अदबीने शिंकायची , तिथे शिवाजीराजे वाघासारखेचवताळून मोठमोठ्याने या अपमानांचा निषेध करीत असलेले पाहून हे सगळे शाही सरदार अत्यंत बेचैन झाले होते.

बादशाह मात्र शांतपणे समोरचा आरडाओरडा ऐकत होता आणि असे जणू काही भासवीत होता की , आपण उत्तर धुवावर असून , ही मराठी खळबळ दक्षिण धुवावर कुठेतरी चालू आहे. त्याने अकिलखानास संधपणे फर्माविले , 'अकिल , वह देखो , सीवाकी त्योंरीयाँ क्यू चढ गयी है ?' अकिलखान पुढच्या रांगेतून निघून महाराजांपाशी थोड्या अंतरावर पोहोचला. तेव्हा त्याला महाराजांचे शब्द कानी पडले , 'मलादरबारात उभं करता ? मी काय तुमचा नोकर आहे ? मी तुमचा पाहुणा. मला साधी खिलतही दिली जात नाही ?'

रामसिंग तरी काय बोलणार ? तोही अखेर शाही गुलामच. तो एवढंच म्हणाला. 'महाराज , बादशाहांची प्रतिष्ठा बिघडते आहे. आपण रागावू नका , आपल्या जागेवर परत चला. '

महाराजांनी हे साफ नाकारले. रामसिंग म्हणाला , 'महाराज याचे दुष्परिणाम होतील. बादशाह

नाराज होतील. '

हे सर्व बोलणे हिंदीतून चालले होते. अकीलने परत जाऊन बादशाहास म्हटले की, 'खिलत न दिल्यामुळे शिवाजीराजे नाराज झाले आहेत. 'तेव्हा बादशाहाने अकीलबरोबरच नवीन खिलतीचे ताट महाराजांकडे पाठविले. अकीलने ताट पुढे करताच महाराज कडाडले, 'मी तुमच्या बादशाहाची खिलत झिडकारतो. '

खरं म्हणजे महाराजांचे सगळे बोलणे बादशाहाला नक्कीच ऐकू जात होते. तो काय समजायचे ते समजून गेला होता. मराठी रक्त लाव्हारसासारखे उसळलेले सारा दरबारच पहात होता. मराठी रक्ताला मान खाली घालून अपमान सहन करण्याची सवयच नाही. (नव्हती)

रानटी जनावराप्रमाणे राजे संतापले आहेत, असे अकीलने बादशाहास सांगितले. तेव्हा त्याने रामसिंगला समोर बोलावले आणि आज्ञा दिली, 'रामसिंग, शिवाजीराजांवर गुलाबपाणी शिंपडा आणि त्यांना मुक्कामावर घेऊन जा. '

गुलाबपाणी शिंपडून महाराष्ट्राचा संताप आणि अपमान शांत होणार होता काय? रामसिंगने महाराजांना संभाजीराजांसह दरबारातून नेले. महाराजांनीही बादशाहाकडे वळूनसुद्धा पाहिले नाही. भेटून जाणे तर दूरच.

कालपासून घडत असलेल्या या सर्व अपमानकारक घटनांचा परिणाम अगदी स्पष्ट आत्ताच दिसत होता. तो म्हणजे ज्या हेतूने मिर्झाराजांनी हे शिव-औरंगजेब भेटीचे महाकठीण राजकारण जुळवून आणले

त्याला औरंगजेबाने सुरंगच लावला. दरबारातून मुक्कामावर पोहोचेपर्यंत महाराज वा रामसिंग काहीच बोलले नाहीत. पोहोचल्यावर रामसिंग एवढेच म्हणाला की, 'महाराज, आपण एवढं रागवावयास नको होतं 'तेव्हा महाराज एकदम म्हणाले, 'तुमच्या बादशाहास काही रीतरिवाज समजतात का, पाहुण्याशी कसं वागायचं ते ?'

मग रामसिंग आपल्या वाड्यात निघून गेला. त्याच्या वाड्याच्या विशाल प्रांगणातच अनेक तंबू ठोकून महाराजांसह सर्वांची राहण्याची व्यवस्था या छावणीत करण्यात आली होती. महाराजांचा खास शामियाना स्वतंत्र होता. म्हणजेच त्यांची राहण्याचीव्यवस्था इमारतीत नव्हती, तर ती या छावणीत होती.

आपण फार अडचणीत येऊन पडलो आहोत, आता याचा परिणाम काय होणार हे त्यांना नेमके जाणवत नव्हते. झालेला प्रकार वाईट होता. पण तो सर्वस्वी औरंगजेबानेच मुद्दाम घडवून आणला होता. खरेतर औरंगजेबाचेच यांत नुकसान होणार होते. अशा विक्षिप्त राजकारणाला आणि गजकर्णाला औषध नसते. फक्त असते खाज आणि आग.

हा पहिला दिवस. १२ मे १६६६. तो दिवस व रात्र नंतर शांतच गेली. पण सर्वांचीच मने अशांत होती. दुसऱ्या दिवशी महाराज आपल्या सर्व सैन्यानिशी म्हणजे सुमारे तीनशे मावळ्यांनिशी आग्रा शहरात फेरफटका मारावयास निघाले. एका हत्तीवर ते आरुढ झाले होते. पुढच्या एका हत्तीवर भगवा झेंडा फडकत होता. शंभूराजे बरोबर होते. ऐन शहरातून महाराज फेरफटका मारून आले. बहुदा ते देवदर्शनासही यावेळी गेले असावेत. पण तशी नोंद नाही. ताजमहाल बघायला गेल्याचीही नोंद नाही. महाराजांच्या तोंडी ताजमहालचा कुठे उल्लेख आल्याचीही नोंद नाही.

महाराज आगऱ्यात प्रथम प्रवेशले तेव्हा ते आणि युवराज शंभूराजे कसे तेजस्वी आणि अस्सल राजपुतांसारखे दिसत होते याचे वर्णन परकालदास नावाच्या रामसिंगच्या एका सेवकाने एका पत्रात लिहिले आहे. हे पत्र अप्रतिम आहे. त्यात महाराजांचेव्यक्तिमत्त्व स्पष्ट उमटले आहे. १३ मे रोजी मधूनमधून रामसिंग आपल्या प्रांगणातल्या शामियान्यात महाराजांना भेटून गेला. औरंगजेबाचे काही काही सरदार असेच भेटून गेले. हे सर्व औपचारिक पण सुसंस्कृतपणे घडत होते. महाराजही त्यांच्याशी शांतपणेबोलत होते. पण एक गोष्ट महाराजांना स्पष्ट लक्षात आली होती की , आपल्यावरबादशाहाची सक्त नजर आहे. येथून एकदम निसटून पसार होणे आत्ता शक्य नाही. पण प्रत्यक्ष आघात करून महाराजांना बेड्या घालणे किंवा ठार मारणे असे धाडस औरंगजेबाला करणे अवघडच होते.

समजा तसे काही त्याने केले असते , तर ? तर रामसिंग आणि काही थोडे राजपूत चिडले असते का ? तशी भीती तरी बादशाहाला नक्कीच वाटत होती. कारण रामसिंग हा आपल्या बापाइतकाच तुळशीबेलाच्या शपथेला बांधील होता. राजपुताचा शब्द म्हणजे 'प्राण जाय पर वचन न जाय ' असा लौकीक सर्वत्र होता. त्याची धास्ती त्याला होती. म्हणून तो भडकलेला पण वर्तनात शांत असा राहिला होता. शाही कुटुंबातील त्याची बहीण जहाँआरा , मामी , मावशी , इतर नातलग आणि अनेक सरदार ' तो 'दरबार संपल्यापासून औरंगजेबाला आग्रह करकरून म्हणत होते की ' सीवाने भयंकर वर्तन करून आपला अपमान केला आहे. आपण त्याला ठारच मारा. ' पण बादशाहकोणताही अभिप्राय व्यक्त न करता त्याला ठार कसे मारता येईल याचा विचार करीत होता. बादशाहाला आणखी एका प्रकारची भीती वाटत होती , असे वाटते.

ती म्हणजे शुजाची. बादशाहाने आपल्या भावांचा काटा काढला होता. दारा व मुराद यांना ठार केले

होते , पण शुजा हा भाऊ भूमिगत झाला होता. तो सापडत नव्हता. वेळोवेळी चोरट्या बातम्या उठत की , शुजा गुप्तरीतीने बंडाची तयारी करीत आहे. तो एक दिवस दिल्लीवर चालून येणार. या जरी ऐकीव अफवा होत्या तरी औरंगजेबालात्याची धास्ती होतीच. शिवाजीराजाचे निमित्त घडून जर राजपूत सरदार या शुजाला सामील झाले तर ते फारच महागात पडेल असे स्पष्ट दिसत होते. बादशाह या संबंधात बोलत नव्हता पण तशी भीती त्याला नक्कीच वाटत होती. म्हणून शिवाजीराजाला वेगळ्या पद्धतीने खलास करण्याची कारस्थाने त्याच्या डोक्यात घुमत होती. चारच दिवसानंतर म्हणजे दि. १६ मे १६६६ या दिवशी बादशाहाने शिवाजीराजांना ठारमारण्यासाठी शुजातखानाच्या नावाने फर्मान तयार करण्याचा हुकुम सोडला! आता ?

मृत्युच्या ओठावर...

त्याचे असे झाले की , दि. १६ मेरोजी औरंगजेबाचे काही महत्त्वाचे सरदार त्याची भेट घेण्यासाठी किल्ल्यात आले. तसे ते रोजच येत होते. त्यांचा मुद्दाएकच. या सीवाला ठार मारा. त्याने आपले अनेक अपराध केले आहेत. जहाँआरा बेगम ही बहीण. तिचा मुद्दा आणखीन वेगळा. ती म्हणत होती की , या सीवाने शाहिस्तेखानाची मुलगी पळविली. ती आपली मामेबहीण होती. याच सीवाने सुरत शहराचे मला मिळणारे जकातीचे उत्पन्न खलास करून टाकले. म्हणून याला ठार मारा. आज (दि. १६ मे) मात्र सारेचजण आग्रह करू लागले की सीवाला ठार माराच.

आणि खरोखरच औरंगजेबाने तिरीमिरीस यावे तसे येऊन म्हटले की , ' होय. मी सीवाला ठार मारणार आहे! ' हा त्याचा अचानक व्यक्त झालेला निर्णय ऐकताच सर्वजण क्षणभर विस्मितच झाले. बादशाहाने फर्मान तयार करण्याचा हुकुम सोडला. हे एक प्रकारे किल्ल्यात अगदी गुप्तपणे चालू होते. पण आश्चर्य असे की , ही भयंकर गोष्ट रामसिंगला त्याचे घरी समजली. तो कमालीचा बेचैन झाला. त्याने

तातडीने मिर्झा मोहम्मद अमीनखान मीरबक्षी या फार मोठ्या सरदाराकडे धाव घेतली.रामसिंगने मीरबक्षीला कळवळून विनंती केली की ,माझा अर्ज बादशाहांना आत्ताच्या आत्ता आपण जातीने जाऊन सादर करावा. मीरबक्षीने त्याची विनंती खरोखरच मान्य केली. रामसिंगने बादशाहासाठी अर्ज लगेच तयार केला. दिला. तो घेऊन मिर्झा किल्ल्यात गेला मग स्वतःच रामसिंग बादशाहाकडे का गेला नाही! त्याचे कारण बादशाहाची अशी अचानक भेट घेण्याचा अधिकार रामसिंगला नव्हता. तो चौथ्या दर्जाचा सरदार होता.

मीरबक्षीने बादशाहाला जातीने त्वरित भेटून रामसिंगचा अर्ज दिला. त्यात रामसिंगनेअसे म्हटले होते की , ' आपण शिवाजीराजांना ठार मारण्यासाठी फर्मान काढीत आहात. आपण सर्वशक्तीमान आहात. आपण राजांना ठार मारू शकता. पण आम्ही शिवाजीराजांना शपथपूर्वक सुरक्षिततेचा शब्द दिला आहे. हा राजपुतांचा शब्द आहे ,तरी आपण राजांना ठार मारणार असाल तर प्रथम मला ठार मारा. मग शिवाजीराजांना मारा. '

हा अर्ज पाहून बादशाह चपापलाच. त्यातील पहिली गोष्ट अशी की ,सीवाला ठार मारण्यासाठी फर्मान तयार करण्यासंबंधीची बातमी येथून बाहेर पडलीच कशी ?रामसिंगला कळलीच कशी ? दुसरी गोष्टी अशी की ,रामसिंग म्हणतो की , 'मला प्रथम ठार मारा. मग सीवाला ठार मारा' याचा अर्थ असाही उघडउघड दिसतोय की ,मी जिवंत असेपर्यंत सीवाच्या अंगाला तुम्ही हात लावू शकत नाही. इथेच बादशाहचपापला. त्याने राजांना ठार मारण्यासंबंधीचे फर्मान थांबविले आणि मीरबक्षीला सांगितले की , ' रामसिंगला उद्या (दि. १७ मे) किल्ल्यात आम्हांस भेटावयास सांगा. '

शिवाजीराजांचे तातडीने मरण बादशाहाने पुढे ढकलले. दि. १७ मे रोजी रामसिंगकिल्ल्यात दिवाण-इ-

खासमध्ये बादशाहास भेटावयास गेला. भेटला. बादशाह रामसिंगला म्हणाला , 'तुझा अर्ज मिळाला. मंजूर आहे. पण सीवा आमच्या परवानगीशिवाय आगऱ्यातून निघून जाणार नाही आणि कोणतेही घातपाती कृत्य करणार नाही अशी तू ग्वाही देतोस का ? तू या गोष्टीला जामीन राहतोस का ?

प्रश्न भयंकरच अवघड होता. वादळाला जामीन राहण्यासारखेच होते हे. रामसिंग घरीआला. त्याने महाराजांना सर्व हकीकत सांगितली. महाराज ती ऐकून गंभीर झाले. बादशाहाचा आपल्याबाबतीतील डाव अगदी स्पष्ट झाला. महाराज शांतपणे उठले. त्यांनी रामसिंगबरोबर त्याच्या महालातील देवघरात प्रवेश केला. तेथील तुळसीबेल हातात घेतले. अन् देवाला वाहात त्यांनी रामसिंगला म्हटले 'भाईजी , तुम्ही बादशाहांना जमानपत्र लिहून द्या. मी जमानपत्राप्रमाणे वागेन. '

रामसिंगला हायसे वाटले. तो किल्ल्यात गेला. दिवाण-इ-खासमध्ये बादशाहास भेटला. जमानपत्र दिले. ते घेत बादशाह म्हणाला , 'रामसिंग , शिवाजीराजांना घेऊन काबूल कंदाहारच्या स्वारीवर जाण्याची तयारी कर. '

रामसिंगला हे सरळ वाटले. त्याने होकार दिला. रामसिंग किल्ल्यातून परतत असताना रादअंदाझखान उर्फ शुजाअतखान सुभेदार याने रामसिंगला म्हटले की , 'महाराज कैुवरजी , मैं भी आपके साथ काबूल आनेवाला हूँ! मुझे बादशाहका हुक्म हुआ है! '

हे ऐकले मात्र , आणि रामसिंग कमालीचा बेचैन झाला. यात बादशाहाचा डाव अगदी स्पष्ट होता की , काबूलच्या प्रवासात कुठेतरी घातपात करून शिवाजीराजांची अन् सर्वच मराठ्यांची कत्तल

उडवायची. हा डाव राक्षसी होता. या कत्तलीत रामसिंगचीही आहुती पडणार होती. याच शुजाअतखानाने बादशाहाच्या हुकुमावरून अलवार येथे तीन हजार सत्तामी गोसावी बैराग्यांची कत्तल केली होती. अशा या क्रूरकर्म शुजाअतखानच्या जबड्यात महाराज , शंभूराजेसुद्धा सापडणार होते. आत्ता जणू ते मृत्युच्या ओठावर पावले टाकीत होते.

खैबरखिंडीच्या जबड्यात ?

स्वतःच्या घरट्यापासून महाराज आपल्या तीनशे जिवलगानिशी हजार मैल दूर , अनोळखी मुलुखात एका भयानक शत्रूच्या पंज्यात सापडले होते. औरंगजेब , ज्याच्या काळजाचा डावविधात्यालाही लागलेला नव्हता. तो औरंगजेब महाराजांचा चोळामोळा करण्याचे डाव आखीत होता.

राजगडावर राजाच्या आईला याची कल्पना तरी असेल का ? ती थकलेली आई उत्तरेकडे नजर लावून माझी पाखरे कधी परत येतील म्हणून वाट पाहत होती. पण स्वतःवर पडलेली स्वराज्याची जबाबदारी किंचितही ढळू न देता. याचवेळी सिंधुदुर्ग किल्ल्याचे मालवणच्या समुदात बांधकाम चालू होते. मराठी आरमारावरचे आगरी , कोळी आणि भंडारी दर्यासारंग पोर्तुगीजांवर , जंजिऱ्याच्या सिद्दीवर आणि मुंबईकरइंग्रजांवर कडक लक्ष ठेवून होते. ' हा शिवाजीराजा आगऱ्यात अडकला आहे. हीच संधी त्याच्या राज्यावर आणि आरमारावर गिधाडी झडप घालायला अगदी अचूक आहे. ती त्याची म्हातारी काय करील आपल्याविरुद्ध ?' असा विचार या शत्रूंच्या मनात येणे अगदी सहज स्वाभाविक होते. पण त्या म्हातारीचे डोळे गरुडाच्या आईसारखे सरहद्दीवर अन समुदावर भिरभिरत होते. आरमारी मर्दांची तिला पुरेपूर पाठराखण होती. या आग्रा प्रकरणात एकही फितुरीचे वा कामचुकारपणाचे वा लाचखाऊपणाचे उदाहरण सापडत नाही. आपण विचार करावा. आपण तो कधीच करीत नाही.

आपण रमतो आणि दिपून जातो ते आग्रा प्रकरणातील महानाट्याने, त्यातील प्रतिभेने अन् त्यातील बुद्धिवैभवाने. या भयंकर राष्ट्रीय संकटकाळात स्वराज्यातली माणसे एकाम्हातारीच्या नेतृत्वाखाली कशी वागली, कशी दक्ष राहिली याचा आपण विचारचकरीत नाही. त्या काळाचा इतिहास पाहा. राज्यकर्ता संकटात सापडला किंवाराज्यापासून दहा पावले दूर गेला की त्याच्यामागे त्याच्या राज्यात बंडे झालीच म्हणून समजावे. फितुरी, हरामखोरी घडलीच म्हणून समजा. पण महाराज राजगडावरून निघाल्यापासून सव्वा सहा महिने हजार मैल दूर जाऊन पडले होते, तरीही स्वराज्याचा कारभार ती म्हातारी आणि तिची हजारो मराठी पोरंबाळं चोख करीत होती. यालाच म्हणतात राष्ट्रीय चारित्र्य. आठवतं का ? चीनने भारतावर आक्रमण केले. तेव्हा तेजपूरचे म्हणजे आपल्या सरहद्दीवरचे कमिशनरसकट सर्व अधिकारी पळून गेले म्हणे! इथं कळते आमच्या म्हातारीची योग्यता. आमच्या तीन मंत्र्यांच्या मंत्रिमंडळाची योग्यता. हुजूरपासून हुजऱ्यापर्यंत सर्वांचीच योग्यता.

तपशीलवार पुरावे देणारी कागदपत्रे नक्की बिकानेरच्या राजस्थानी पुरातत्त्व विभागात हजारांनी उपलब्ध आहेत. त्याचा अभ्यास करायला माणसे मिळत नाहीत. काय करावे? आत्तापर्यंत डॉ. जदुनाथ सरकार, डॉ. महाराजकुमार रघुवीरसिंह आणि प्रा. गणेश हरी खरे आणि सेतुमाधवराव पगडी यांनी बरीचशी कागदपत्रे या दप्तखान्यातून मिळवून प्रसिद्ध केली आहेत. तीही वाचायला अभ्यासक कुठे आहेत ? काय करावे ?

असू द्या! महाराज संचित होते. रामसिंहाने काबूलवरच्या स्वारीवर जाण्याचा दिलेला हुकुम महाराजांच्या कानावर घातला. त्याची स्वतःची मनस्थिती केवढी बेचैन होती. औरंगजेबी डाव ऐकून

महाराजही कमालीचे अस्वस्थ झाले. खैबरखिंडीच्या आसपास आपला खून पाडण्याचा हा डाव आहे हे उघड त्यांच्या लक्षात आले. पण काय करणार?

औरंगजेबाने रामसिंगला असे सांगितले की , जखीरा आणि शिवंदी याची पूर्वतयारी करून , दरबारच्या ज्योतिषाने मुहूर्त दिला की तू सीवासह (शुजाअतखानासह) कूच कर. तोपर्यंत थांब. '

म्हणजे सुमारे आठवडाभर. तेवढेच मरण पुढे सरकले म्हणायचे! इथे एका गोष्टीची आठवण दिली पाहिजे. औरंगजेबाने आपल्या काही सरदारांना अशी आज्ञा देऊन ठेवली होती की , 'तुम्ही थोड्या थोड्या जणांनी दिवसातून केव्हा तरी एकदा जाऊन सीवाला भेटत चला. तो काय काय बोलतो ते मला नंतर सांगा. राजे. ' त्याप्रमाणे दोन वा तीन चार सरदार आळीपाळीने महाराजांना भेटावयास येतच होते. महाराज त्यांच्याशी अगदी चांगल्या खानदानी पद्धतीने बोलत वागत होते. रोज.

याच चारदोन दिवसांत एक बातमी. बहुदा ही बातमी मराठी वकीलाकडूनच महाराजांना समजली असावी. बातमी अशी की , औरंगजेबाने मिर्झाराजा जयसिंहाच्या नावाने तीन परगण्यांची जादा जहागीर बहाल केली. ही जहागीर मिर्झाराजांच्या एकूण सेवेबद्दल होती.

ही बातमी ऐकून महाराज चिडले. थोड्याच वेळात रामसिंह शामियान्यात त्यांना भेटावयास आला. तेव्हा महाराज चिडून त्याला म्हणाले , 'झालं तुमच्या बादशाहीसेवेचं सार्थक ? आम्हाला (फसवून) इथे आगऱ्यात आणण्याची कामगिरी तुमच्यावडिलांनी केली. त्याबद्दल हे तीन परगणे तुम्हाला जादा जहागीर मिळाले. '

महाराज रागावले होते. रामसिंह हे पाहून अगदी व्याकूळ झाला. त्याचा त्यात काय दोष होता ? मिर्झाराजांनीही शिवाजीराजांना आगऱ्यात आणून बादशाहाच्या तडाख्यात अडकविले असाही काही भाग नव्हता. होता तो मिर्झाराजांचा सद्भावच. ही जहागीरमिर्झाराजांनी स्वतः मागितलेलीही नव्हती.

पण महाराज संतापले हेही सहज स्वाभाविक होते. रामसिंह मात्र व्याकूळ झाला होता. त्याला काय बोलावे ते समजेना. क्षणाभराने महाराजच शांत झाले. त्यांनीही जाणले. रामसिंह आपल्यावर किती प्रेम करतो आणि राजपुती शब्दाकरिता किती सावध राहतो हे त्यांनी ओळखले होते. महाराजांनीच रामसिंहला म्हटले , ' भाईजी ,मी रागावलो. तुम्ही विसरून जा.

शब्दांनी उधळून लावलेले शाही कारस्थान

शिवाजीराजांना घेऊन काबूलच्या स्वारीवर जाण्याची तयारी रामसिंह करीत होता.बादशाहाचा लाडका क्रूर सरदारशुजाअतखान हा आपल्याबरोबर येणार आहे याचा धसका रामसिंहाला होताच. कूच करण्यास अजून पाच-सात दिवसलागणार होते. महाराज स्वतः याऔरंगजेबी डावामुळे अस्वस्थ होते. त्यांनी एक वेगळेच रान यावेळी उठविले. कोणते ?

महाराजांकडे रोज दिवसातून अनेकदा शाही सरदारमंडळी भेटावयास यायची.आजपर्यंत (दि. १७ मे १६६६) महाराज या सरदारांशी छान हसून ,गोडीनेबोलायचे. पण काबूलच्या वातेर्ने चिडलेले महाराज , काबूलचा विषय न काढता यायेणाऱ्या सरदारांशी औरंगजेबाबद्दल सरळसरळ टीकात्मक बोलावयास लागले. त्यात चीड होती. राजांचा आशय असा होता , ' बादशाहांच्या वतीने केवढी वचने दिली. पण इथे आल्यापासून तुमचे बादशाह आमचा सतत अपमानच करीत आहेत.

आम्हाला दिलेल्या वचनांचं काय ? हाच शाही रितरिवाज आहे काय ? शब्दांची किंमत नाही ? आम्ही उघडउघड फसलो आहोत. हे बादशाही प्रतिष्ठेला शोभतं का ?'

भेटीस येणाऱ्या सरदारमंडळींशी हे असंच रोज अन् सतत महाराज वैतागून बोलत होते. ते सरदारही चकीत होत होते कारण अतिशय खानदानी नम्रतेने गोड बोलणारे महाराज बादशाहाबद्दलच वैतागून बोलताना पाहून त्यांना धक्काच बसत होता. बादशाहाबद्दल असं गुपचूप बोलण्याचं धाडसही कुणी करीत नसे. इथे तर महाराजांनी ती आघाडीच उघडली. या सर्व गोष्टींचा वृत्तांत हेच सरदारलोक बादशाहाला भेटून सांगत होते. आपल्याच विरुद्ध ऐन आगऱ्यात आपल्याच सरदारांना हा सीवा बिघडवतो आहे अशी भीती बादशाहालाच वाटायला लागली. हे सरदार बादशाहाच्याच हुकुमावरून महाराजांना भेटत होते. यातून बादशाहाच गोंधळला. कारण साऱ्या दरबारी लोकांत हा उघडउघड बादशाहाविरोधी प्रचार धुमसू लागला. बादशाहाला अशीही भीती वाटू लागली की, खैबरखिंडीकडील प्रवासमार्गावर कदाचित हे विरोधी प्रचाराचे भडक बंड अधिकच मोकाट सुटेल. खैबरखिंडीपर्यंत तरी या शिवाजीचा मुडदा पाडता येणार नाही. तोपर्यंत प्रचाराचा वणवा जनतेत पसरेल. त्यातून पुन्हा शाहजादा शुजा याचीही लटकती धास्ती बादशाहाच्या डोक्यावर होतीच. काय करावे ते त्यालाकळेना. 'वचने देऊन बादशाहाने मला आगऱ्यात आणले. ही वचनेमिर्झाराजांच्यामार्फत मला दिली गेली आणि आता माझी साफ साफ फसवणूक केली जात आहे. हे बादशाहांना शोभतं का ?' हा महाराजांचा मुद्दा असंख्य कानांमनांपर्यंत रोज केवळ बेरजेने नव्हे तर गुणाकाराने पेटत चालला होता. बादशाह यामुळेच कमालीचा अस्वस्थ होता. सीवाला ताबडतोब ठार मारावे का ? अशक्य आहे. कारण राजपुताचा शब्द!

काबुलची मोहिम रद्द करावी का ? अशक्य आहे. कारण शाही प्रतिष्ठेला धक्का लागतोय. काय करावं ?

अखेर बेचैन बादशाहाने रामसिंहाला बोलावून जाब विचारला की , 'हा सीवा ,आम्ही वचने मोडली , आमचा विश्वासघात झाला असे आमच्याविरुद्ध सतत बोलतो आहे. तुमच्या वडिलांनी सीवाला वचने तरी कोणची दिली होती '

रामसिंहाला त्याचे उत्तरही देता येईना. महाराज स्वतःही वचनांचा तपशील सांगेनात. प्रचाराचा प्रचंड कांगावखोर कल्लोळ महाराजांनी शाही सरदारांच्या समोर चालूच ठेवला होता. बादशाहाच्या भोवती गांधील माश्यांचं मोहोळ उठलं होतं.

अखेर बादशाहाने उसने अवसान आणून रामसिंहाला असा हुकुम दिला की , 'काबूलच्या मोहिमेवर निघण्याचा बेत आम्ही हुकुम देईपर्यंत पुढे ढकला. '

ढकलला. किंबहुना रद्दच झाला. म्हणजेच महाराजांना बेमालूमरित्या खैबरखिंडीच्या आसमंतात गाठून ठार मारण्याचा शाही बेत आपोआप बारगळला.

प्रचाराचं सार्मथ्य काय असतं याचा हा तीनशे वर्षांपूर्वीचा साक्षात नमुना. केवळ शब्दांच्या तीरंदाजीने महाराजांनी हे औरंगजेबी कारस्थान शामियान्यात बसून हाणूनपाडले. हत्याराविना महाराजांनी शब्दांची लढाई जिंकली.

पण दोनच दिवसांत एक भयंकर प्रकार घडला. महाराज आपल्या शामियान्यात आपल्या काही मराठ्यांशी सहज बोलत बसले असता शामियान्याच्या दारावरचे मावळे पहारेकरी एकदम दचकून

महाराजांकडे धावले. अन् म्हणाले, 'महाराज, हे पाहा काय!' महाराज अन् सर्वचजण उठले, दाराकडे धावले. बाहेर पाहतांत तो शेकडो मोगली सैनिक आणि त्यांचा म्होरक्या कोतवाल सिद्दी फौलादखान महाराजांच्या छावणीला सैन्यानिशी गराडा घालीत होता. सुमारे दोन हजार मोगल असावेत. मराठी चिमुकली छावणी गराडली जात होती. कैद! महाराज या गराड्यात कोंडले जात होते. औरंगजेबाने महाराजांना उघडउघड कैद केलं होतं. तुरंग नव्हता हा. बेड्या नव्हत्या हातात. पण ही कडक कैदच होती. महाराजांना धक्काच बसला. त्यांना भविष्य दिसून आले. पहिला आवेग अनावर झाला. त्यांनी शंभूराजांना पोटाशी कवळीले. एकूणच आपण या आग्रा प्रकरणांत मृत्युच्या जबड्यात अडकलो आहोत याची खात्री झाली. दि. २५ मे १६६६

हा बुद्धिबळाचाच डाव

महाराजांची नजर कैद सुरू झाली. तीनशे मावळ्यांच्या मराठी छावणीलाही सैनिकांचा गराडा होता. महाराज, शेजारीच असलेल्या रामसिंगच्या निवासस्थानी या कैदेतूनही जात येत होते. त्यावरही फुलादखानचा पहारा होता. म्हणजेच पळून जाणे संभवतच नव्हते. महाराज चिंतेत पिचून निघत होते. रामसिंग तर दुःखी आणि अगतिक होता. शिवाय त्याच्या डोक्यावर राजपुताचा शब्द म्हणून महाराजांच्या सुरक्षिततेची तुळशीबेलाची पाने हेलावत होती. एकेक क्षण दिवसा दिवसासारखा जड जात होता. महाराजांच्या दोन वकीलांना मात्र छावणीबाहेर कोणाच्या भेटीगाठी किंवा (गुप्त राजकीय कामेधामे) यासाठी जाता येत असे. वकील यानात्याने त्यांना मोकळीक होती. रघुनाथ बल्लाळ कोरडे आणि त्र्यंबक सोनदेव डबीर हे ते वकील.

एकूण या कैद प्रकरणामुळे या वकीलांची आणि महाराजांच्या गुप्त हेरांची जबाबदारीपणाला लागत होती. छावणीतील वातावरण अतिशय गंभीर आणि चिंताक्रांत होते. आत्ता

शिवाजीमहाराजांना बेमालूमरित्या कसे ठार मारायचे याचा विचार बादशाहाच्या डोक्यात चालू होता. आता हा सीवा पळून तर जाऊच शकणार नाही अन् घातपाती राजकारणं करूच शकणार नाही याची खात्री बादशाहाला होती. कारण रामसिंगाने जामीनपत्र दिलेले होते आणि फुलादखानचा कडक पहारा होता. शाहीसरदारांचे पूर्वीप्रमाणे रोजचे 'शिवाजीदर्शन' या कैदेतही चालूच होते. महाराजत्यांच्याशी पूर्वीप्रमाणे छान छान सात्त्विक भाषेत बिनराजकारणी विषय बोलत होते.

महाराज कैदेत पडले आहेत हे दक्षिणेत राजगडावर जिजाऊसाहेबांना समजलेच. त्यांची व्याकुळता कशी सांगावी ? अखेर त्या आई होत्या. मिर्झाराजा जयसिंहालासुद्धाहा औरंगजेबी कावा आणि राजांची कैद समजलीच. ते ही तेवढेच दुःखी झाले. त्यांचे राजकारण आणि अंतःकरण करचळून गेले. औरंगजेबाला आपल्या पदरच्या शहाण्या माणसांचीही किंमत कधीच कळली नाही. मिर्झाराजांनी रामसिंगला गुप्त पत्राने कळविले की, 'दक्ष राहा. आपला शब्द शिवाजीराजांना तुळसीबेलासह आपण दिला आहे. 'मिर्झाराजांनी औरंगजेबाला एक सूचक पत्र पाठविलेले उपलब्ध आहे. त्यातत्याने म्हटले आहे की, 'शिवाजीराजांना कैदेत ठेवल्यामुळे दक्षिणेतील त्याच्या राज्य कारभारावर कोणताही परिणाम झालेला नाही. (त्याची आई) इतका चोख राज्यकारभार करीत आहे की, त्यात सुई शिरकवावयासही जागा नाही.

आगऱ्यात कैदेचे दिवस मुंगीच्या गतीने उलटत होते. या काळात महाराजांनी औरंगजेबास काही पत्रे पाठविली. त्याचा सारांश असा की, मी आता बादशाहांच्या हुकुमाप्रमाणे बादशाहांची सेवा करणार आहे. पण या साऱ्या पत्रांना औरंगजेबाने थोडासुद्धा अनुकूल प्रतिसाद दिला नाही. त्याच्या डोक्यात एक वेगळीच कारस्थानी भट्टी पेटली होती. शिवाजीराजांना कसं आणि केव्हा कोडून ठार मारायचं याचा विचारतो करीत होता. अन् या भयंकर मगरमिठीतून कसं आणि केव्हा सुटायचं

याचा

महाराज

विचार

करीत होते.

एके दिवशी तेजसिंह कडवा हा महाराजांशी बोलत बसला होता. हा तेजसिंह म्हणजे राजगड ते आग्रा या प्रवासात महाराजांच्या बरोबर असलेला मिर्झाराजांचा एक राजकीय सहकारी. महाराज तेजसिंहाला म्हणाले.

'मिर्झाराजांना बादशाहांचा स्वभाव माहित नव्हता का? मग त्यांनी अशा भयंकर माणसाच्या विश्वासाची ग्वाही मला देऊन या कैदेच्या संकटात कशाला आणून टाकलं? आता माझ्यावर केवढा कठीण प्रसंग आला आहे.'

महाराजांच्या या उद्गारावर तेजसिंह म्हणाला, 'आमचे दरबार (मिर्झाराजे) फक्त उदयराज मुन्शीचाच सल्ला घेतात आणि ऐकतात. इतर कोणाचेच ऐकत नाहीत. 'महाराजांचा स्वभाव नेमका वेगळा होता. ते त्यानुसार स्वतःचा निर्णय ठरवीत असत.

औरंगजेब कोणाचाही सल्ला घेत नव्हता. कुणी सल्ला दिलाच तरी स्वतःचाच निर्णय तो ठरवीत असे. अशीही त्यावेळची राजकारणातली यादी होती.

महाराजांच्या भोवती मावळे होते. महाराज शामियान्यात राहत होते. रामसिंगांचे मन कसे होते पाहा! त्याला महाराजांची अतिशय काळजी वाटायची. त्याने एकेदिवशी आपले सुमारे एकोणतीस अत्यंत विश्वासू आणि शूर लोक महाराजांच्या शामियान्याच्या भोवती रात्रंदिवस पहाऱ्यास ठेवले. याला म्हणतात पलंगपहारा. न जागो याही परिस्थितीत बादशाहाने एकदम महाराजांवर काही

घातपाती हल्लाघातला ,तर कडवा प्रतिकार करण्यासाठी आपली माणसं असावीत ही रामसिंगाचीइच्छा.

बादशाहाकडे फुलादखानाने तक्रार कळविली की , ' माझा येथे कडक पहारा असतानाही या रामसिंहाने मला न विचारता आपली माणसे सीवाच्या शामियान्याभोवतीपहाऱ्यावर नेमली आहेत. हुजूरनी याची दखल घ्यावी. '

यावर बादशाहाने रामसिंहाला बोलावून जाब विचारला. तेव्हा रामसिंह म्हणाला , 'हुजूर , शिवाजीराजांच्या बाबतीत आपण माझ्याकडून जमानपत्र लिहून घेतले आहे. म्हणून शिवाजीने निसटण्याचा प्रयत्न करू नये आणि घातपाती कोणतेही कृत्य करू नये म्हणून मी दक्षतेसाठी माझाही पहारा त्याच्यावर ठेवला आहे. ' बादशाहाला हे एकदम पटले. अंदर की बात त्याला कळलीच नाही.

औरंगजेबाच्या मनातील कुटील आराखडा निश्चित झाला. त्याने कोणापाशीही अक्षराने वाच्यता न करता ठरविली की या अशा पद्धतीने सीवाचा बिखो बुनियाद काटा काढायचा

मधात पडलेल्या माशीसारखी महाराजांची अवस्था

राजकारणाचा खेळ हा आठ्द्यापाठ्द्यांच्या खेळाइतकाच सावधपणानं खेळावा लागतो. शिवाजीराजे आता आगऱ्याच्याकैदेतला हा खेळ आठ्द्यापाठ्द्यासारखाच अत्यंत सावधपणे आणिबुद्धिबळाइतक्याच प्रतिभेने खेळत होते. त्यांचे चौफेर सर्व क्षितिजांपर्यंत लक्ष आणि कान टवकारलेले होते.

महाराजांना आता पहिला मोठा प्रेमाचा अडसर आडवा येत होता तो रामसिंहाचा.कारण रामसिंहाने

जमानपत्र बादशाहाला लिहून दिलं होतं. त्यामुळे जोपर्यंत जमानपत्र अस्तित्वात आहे तोपर्यंत रामसिंहाच्या जिवाच्या सुरक्षिततेची काळजी आता महाराजांना वाटत होती. पण स्पष्ट शब्दांत ते बोलूही शकत नव्हते. ते स्वतःही रामसिंहाला वचन देऊन बसले होते. या काळात मिर्झाराजाचीही मुलाला म्हणजे रामसिंहाला दोन-तीन पत्रे आलीच की, 'तू काळजी घे.'

औरंगजेबाने एके दिवशी अगदी सहज सुभेदार फिदाई हुसेन खान याला म्हटले की, 'फिदाई, तुझ्या हवेलीचे जे बांधकाम चालू आहे ते लवकर पुरे कर.'

फिदाई हुसेन खान हा एक अतिशय सरळ सज्जन पण कर्तबगार माणूस होता. तो आग्रा सुभ्याचा सुभेदार होता. त्याची स्वतःची एक भव्य हवेली यावेळी तो बांधत होता. औरंगजेबाच्या डोक्यात असा डाव घाटत होता की, ही त्याची हवेली बांधून पूर्ण झाली की, त्या हवेलीत अचानक शिवाजी-संभाजीराजे यांना चांगल्या जागी राहण्यासाठी नेऊन ठेवायचे. अगदी कडक बंदोबस्तात. अन् मग तिथेच खोटी नाटी कारणे सांगून राजांना मारून टाकायचे. हा पाताळयंत्री डाव इतर कोणालाही माहिती नव्हता. खुद्द फिदाईलाही तो माहित नव्हता. औरंगजेबाने आता एकमेव लक्ष केंद्रित केले होते या हवेलीच्या बांधकामावर. ते बांधकामही झपाट्याने चालू होते.

इथेच औरंगजेब चुकला. आपल्या या हवेलीतील हवेशीर राजकारणाच्या पलिकडे तो सीवा आणखीन काही भयंकर डावपेच आखीत असेल याची पुसटशीही कल्पना औरंगजेबाला आली नाही. राजकारण कधी आखलेल्या फुटपट्टीच्या रेघेने होत नसते. चाणक्यासारखी माणसे वळसे घेत घेत शेवटी शत्रूचा गळा अचूक आवळतात. महाराजांचं राजकारण नागीणीसारखे वळसे घेत चालू होते.

महाराजांनी पहिले प्यादे अडीच घरं हलविले. 'दक्षिणेतील माझे सर्व किल्ले (म्हणजे सर्व स्वराज्यच की!) मी बादशाहांच्या स्वाधीन करून बादशाह सांगतील ती कामगिरी करणार आहे,' असा साळसूद आव ते आणीत होते. बोलूनही दाखवत होते.

आणि अचानक एके दिवशी महाराजांची तब्येत बिघडली. कसंसच होऊ लागलं. खरंम्हणजे काहीही होत नव्हतं. हे ढोंग होतं. आपण आजारी असल्याचे ते उत्तम अभिनयाने येणाऱ्या-जाणाऱ्या सरदारांना आणि सिद्दी फुलादखानलाही दाखवत होते. महाराजांचे दुखणे हळूहळू वाढतच होते. म्हणजेच पसार होण्याची बळकट तयारी चालू होती. वैद्य, हकीम आणि औषधे यांचीही रहदारी सुरू झाली होती. एकेका दिवसाने नाटक पुढे सरकत होते.

एके दिवशी महाराजांनी बादशाहाकडे आपला अर्ज पाठवला की, 'औषधोपचार चालू आहेत. पण बरे वाटत नाही. तरी गोरगरिबांस व फकीर-गोसाव्यांस दानधर्म करण्याकरिता मिठाई वाटण्याची मला परवानगी असावी. मी मिठाईच्या डाल्या हस्तस्पर्श करून येथून बाहेर पाठवीन. ती मिठाई बाहेर वाटली जाईल. फकीर, साधुसंतांचा मला दुवा मिळेल. त्याने तरी मला बरे वाटेल. तरी आपली परवानगी असावी.'

येथे एक आश्चर्याचा धक्का देणारी गोष्ट सांगतो. मिठाईचे पेटारे येणार आणि ती मिठाई पुढे वाटली जाणार ही एक अगदी साधी सरळ कल्पना होती. हा अर्ज बादशाहाकडे गेला. आश्चर्य असे की कोतवाल सिद्दी फुलादखानाने या कल्पनेबद्दल शंका व्यक्त केली आणि बादशाहास नम्रतेची सूचना केली की, 'या सीवाला ही मिठाईची परवानगी देऊनका. मला धोका वाटतो.'

म्हणजे फुलादखानालाही यांत चुकचुकल्यासारखे काही वाटलेले दिसते. पण औरंगजेबाला त्यात

काहीच वाटले नाही. त्याला शंभर टक्के खात्री होती की सीवा माझ्या कडेकोट कैदेत आहे. अन् लवकरच त्याची रवानगी फिदाईच्या हवेलीत व्हायचीच आहे. बादशाहाचे लक्ष अगदी पोपटाच्या डोळ्याप्रमाणे हवेलीच्या पूर्णतेकडे लागलेले होते.

एके दिवशी महाराजांनी रामसिंहाकडे ६५ हजार रुपये कर्जाऊ मागितले. औरंगजेबाने या कर्ज देण्या-घेण्याला मुळीच आक्षेप घेतला नाही. कारण त्यात औरंगजेबाचे काहीच जाणार नव्हते. त्याचे लक्ष होते फक्त हवेलीकडे. तो हवेलीतली हवा किल्ल्यात बसूनखात होता.

मिठाईच्या पेटाऱ्यांची ये-जा सुरू झाली. महाराज हात लावीत होते. पेटारे बाहेर जाऊन मिठाई वाटली जात होती. रामसिंहाकडून घेतलेले कर्ज महाराज अचूक वापरीत होते.

एक दिवस महाराजांनी रामसिंहाला म्हटले की, 'भाईजी, माझ्याकरिता तुम्ही जमानतीत अडकलेले. तुम्हाला किती त्रास होतोय. आता तुम्ही बादशाहांना सांगून ही सर्व जबाबदारी काढून घेण्यासाठी जमानतीचा अर्ज रद्द करून घ्या. 'रामसिंहाला यातील गुप्त डावाची शंकासुद्धा आली नाही. उलट तो 'नाही, नाही महाराज. तुमची सर्वस्वी जबाबदारी माझ्यावर आहे. म्हणून मी जामीन अर्ज रद्द करून घेणार नाही 'असे निश्चून म्हणाला. त्यामुळे महाराजच अडचणीत अडकले. आता या भोळ्याबिचाऱ्याला मी कसं काय समजावून सांगू ? खरं बोलायची सोय नव्हती. कारण हा रामसिंह बादशाहाशी निष्ठावंत होता ना! त्या निष्ठेपाई त्यांनी उलटाच काही प्रकार केला तर ? महाराज मधात पडलेल्या माशीसारखे अडकले होते. उडताही येत नव्हते अन् बुडताही येत नव्हते

राजकारण उदंड करावे परि कळोचि न द्यावे

अखेर महाराजांनी रामसिंहाच्याविनवण्या करकरून जमानत अर्ज रद्द करवून घेण्याचे रामसिंहाकडून मान्य करून घेतले. रामसिंह औरंगजेबास भेटला. 'आता शिवाजीराजांची सर्व जबाबदारी फुलादखान पाहत आहेतच. फौजाही आहे. शिवायराजांची प्रकृती अगदी ठीक नाही, तरी मला या जामीनकीतून आपण मुक्त करावे.' ही रामसिंगची मागणी बादशाहाला फायद्याचीच वाटली. त्याचे लक्ष होते फिदाईच्या हवेलीकडे. बादशाहाने स्वतःच्या हाताने रामसिंहाची जमानत फाडून टाकली.

रामसिंहला हायसे

वाटले.

शिवाजीराजांना त्याहूनही हायहायसे वाटले. खरं म्हणजे महाराज प्रेमाच्या महाकठोर बंधनातून सुटले.

अत्यंत   अवघड   अशी   ही   त्यांची पहिली   सुटका.

महाराजांनी आता वेळोवेळी बादशाहाकडे अर्जी करून आग्रह केला की, 'मी आता इथेच कायमचा राहणार आहे. पण माझ्या बरोबरच्या लोकांना परत घरी जायला आपण परवानापत्रे द्यावीत. मला त्यांची आता येथे गरज नाही. गरजेपुरती मोजकी नोकर माणसे फक्त ठेवून घेतो.'

हेही बादशाहाला सहजच पटले. उलट आवडले. महाराजांची माणसे परवानापत्रे घेऊन 'कैदेतून' बाहेर पडली आणि योजलेल्या ठिकाणी योजनेप्रमाणेच आग्रा परिसरात भूमिगत राहिली. ही परवाना घेऊन सुटलेली माणसे अतिशय सावध दक्षतेने आपापली कामे करीत होती. त्यात एक कुंभार सैनिक होता. त्याला आगऱ्यापासून काही अंतरावर निर्जन माळावरती कुंभाराची भट्टी पेटवून अहोरात्र राहावयास सांगितले होते. हा कुंभार तरुण कोणच्या गावचा होता? त्याचे नाव काय होते? वय काय होते? इतिहासाला काहीही माहिती नाही. सांगितलेलं काम चोख करायचं एवढंच त्याला माहिती होतं. ही माणसे प्रसिद्धीच्या मागे नव्हतीच. ती सिद्धीच्या मागे होती. आपण करतो आहोत ते देवाचं

काम आहे याच भावनेनं ही माणसे काम करीत होती. भट्टी पेटवून बसणं, एकट्यानं बसणं, निर्जन अनोळखी माळावर भुतासारखं बसणं सोपं होतं का ? तो काय खात होता ? कोण आणून देत होतं ? काहीही माहिती मिळत नाही. महाराज सुटून येतील, ते आपल्या पेटत्या भट्टीच्या खुणेवर येतील म्हणून ही भट्टी सतत पेटती ठेवण्याचं काम हा करीत होता. त्याचं अहोरात्र लक्ष महाराजांच्या येण्याकडे लागलेलं असायचं. किती साधी माणसं ही! कुणी कुंभार, कुणी न्हावी, कुणीमहार, कुणी भटजी, कुणी रामोशी. पण याच सामान्य मराठ्यांनी असामान्य मराठी स्वराज्य निर्माण केलं. त्यांना कोणती पदवी द्यायची ? पद्मभूषण, पद्मश्री, पद्मविभूषण ? यांना पदवी एकच मराठा! असा एकेक मराठा तेतुका महाराजांनी मिळविला.

औरंगजेब लक्ष ठेवून होता फिदाईच्या हवेलीवर. अन् एकेदिवशी (बहुदा तो दिवस दि. १७ ऑगस्ट, शुक्रवार, १६६६ हाच असावा) औरंगजेबाने या पूर्ण झालेल्या हवेलीत शिवाजीराजांना अर्थात संभाजीराजांसह, नेऊन ठेवायचे ते उद्याच म्हणजे दि. १८ ऑगस्ट, शनिवार, सकाळी १६६६ यादिवशी हा त्याचा बेत अगदी गुप्त होता. त्याचे आयुष्यातले सर्वात मोठे राजकारण यांत भरलेले होते. दक्षिणेतील एक भयंकर शत्रू कायमचा संपणार होता. आता त्याला रामसिंहाचे वा इतर कोणाही रजपुताचे भय वाटत नव्हते. त्या हवेलीत महाराजांना कडेकोट बंदोबस्तात ठेवून सावकाशीने संपविण्याची त्याची योजना होती.

केवढा भयंकर आणि भीषण दिवस होता हा! महाराष्ट्राचे आनंदवनभुवन करण्याचे हजारो मराठी तरुणांचे स्वर्गीय स्वप्न चिरडले जाणार की गोवर्धन पर्वताप्रमाणे आकाशात उचलले जाणार हे या दिवशी ठरणार होते. मराठी संतांचे आणि कोवळ्या संतांनांचे आशीर्वाद सफल होणार की, औरंगजेबी वणव्यात जळून जाणार हे विधात्यालाही समजत नव्हतं. ज्ञानेशांचं पसायदान आणि श्रीनामदेवांची, 'आकल्प औक्ष लाभो तया...' ही कळवळून केलेली आर्जवणी औरंगजेबासारख्या जल्लादाच्या कर्वतीखाली चिरफाळून जाणार याचा अंदाजही हिंदवी स्वराज्याच्या

कुंडलीतील नवग्रहांना येत नव्हता. मराठ्यांचा हा कृष्ण तुरंगाच्या काटेरी गजांतून सुखरूपयमुनापार होणार तरी कसा ? होणारा ? अशक्य. अशक्य. आजपर्यंत औरंगजेबाच्या मगरमुखातून कुणीसुद्धा सुटलेलं नाही. महाराज कसे सुटणार ? महाराजांना या उद्याच्या मरणाची आणि औरंगजेबाच्या आजच्याच रात्रीच्या काळोखात रंगणारी स्वप्न कशी समजणार ? काय , घडणार तरी काय ?

पण आगऱ्यात आपल्या अदृश्य डोळ्यांनी आणि अतिसूक्ष्म कानांनी वावरणाऱ्या महाराजांच्या गुप्तहेरांनी ही महाराजांच्यावर पडू पाहणारी मृत्युची फुंकर अचूक पकडली. निश्चित पकडली. औरंगजेबाचा उद्याचा , म्हणजे शनिवार दि. १८ ऑगस्ट १६६६ , सकाळचा बेत मराठी गुप्तहेरांनी अचूक हेरला. वकीलांनी नक्कीच अचूक अंदाजला. औरंगजेबाचा डाव गुप्त होता. तरीही तो तितक्याच गुप्तरितीने हेरांनी हेरला. नेमका कसा ? नेमका कुणीकुणी ? हे सारंच इतिहासात गुप्त आहे. पण महाराजांना ही भयंकर खबर समजली. आता जे काही करायला हवं ते एकानिमिषाचाही उशीर न करता , तातडीने , आजच्या आज , अंधारात करायला हवं , नाहीतर कायमचा अंधार. केवढा भीषण दिवस होता हा ! दि. १७ ऑगस्ट १६६६ , शुक्रवार , श्रावण वद्य द्वादशी. उद्याची सकाळ कशी उगवणार ? मृत्युच्या उंबरठ्यावर की उगवत्या केशरी सूर्याच्या क्षितिजावर ?

महाराज सावधच होते. आता जे काही करायचं ते इतक्या तातडीनं अन् इतक्या काळजीपूर्वक की , यमालाच काय पण औरंगजेबालाही कळता कामा नये.

महाराज कोणचंही दुखणं झालेलं नसताना सुद्धा अतिशय आजारी होते. डाव्या डोळ्याची पापणीसुद्धा लवत नव्हती , तरीही भयंकर आजारी होते. अनेकांचं राजकीय आजारपण आम्ही नेहमीच पाहत आलेलो आहोत. पण महाराजांचे हे आगऱ्याच्या कैदेतील आजारपण अति राजकारणी होतं. आत्ता काय होणार ? रात्री काय होणार ? उद्या सकाळी ? नंतर ? काय , काय , काय ? विधाताच

जाणे. नव्हे , दिल्लीत संचार करणारी गुप्त भुतंच जाणत होती. तीही सचिंत आणि थरथरत्या , धडधडत्या काळजाने.

चारच दिवसांपूर्वी म्हणजेच दि. १ 3 ऑगस्ट रोजी गोकुळाष्टमी होऊन गेली होती

धाडसी कल्पकतेची झेप

महाराज गेल्या महिना सव्वामहिन्यात अगदी पद्धतशीर आणिकाळजीपूर्वक आजारी होते. हेआजारपणाचं नाटक त्यांनी आणित्यांच्यापेक्षाही त्यांच्या जवळच्या मावळी सौंगड्यांनी छान साजरं करीत आणलं होतं. वैद्य , हकीम, औषधं याची गरज होतीच ना! ती महाराजांपर्यंत पोहोचवण्याची परवानगी फुलादखानामार्फत आणि मराठी वकिलांमार्फत औरंगजेबाकडे जेव्हा जेव्हा मागितली गेली , तेव्हा तेव्हा ती मिळतही गेली. औरंगजेबाचं लक्ष होतं फक्त फिदाई हुसेनच्या हवेलीच्याबांधकामाकडे. ते बांधकाम पूर्ण होतच होतं.

याच काळात दक्षिणेत बीड-धारूर-फतहाबाद येथे असलेला मिर्झाराजा अतिशय चिंतेने व्याकुळ होता. कारण महाराजांना आगऱ्यास पाठवण्यामागे त्याचे जे विधायकराजकारण होते , ते औरंगजेबाने उधळून लावले होते. असा आपल्या मनात विचार येतो की , औरंगजेबाच्या ऐवजी येथे अकबर बादशाह असता , तर त्यानेमिर्झाराजांच्या या राजकारणाचा किती वेगळा उपयोग करून घेतला असता ? पण औरंगजेबाचे राजकारण आणि अंतःकरण उत्तमरितीने स्वार्थ साधणारेही नव्हते. त्याचे परिणाम त्याला आणि त्याच्या मोगल सल्तनतीला भोगावे लागले. अखेर मराठ्यांच्या हातूनच औरंगजेबही संपला आणि त्याची मोगल सल्तनतही संपली. खरं म्हणजेराजकारण म्हणजे एक योगसाधना असते. पण शकुनीमामा , दुर्योधन , धनानंद , जयचंद आणि असे अनेक वेडे अदूरदशीर् प्राणी निर्माण झालेले आपण पाहतो. आजही पाहतो आहोत की ते पाहात असताना त्यांची फक्त ' न्युईसन्स व्हॅल्यू ' लक्षात येते. अन् पटतं की , काही लोकांचा तो धंदाच आहे

शुक्रवार दि. १७ ऑगस्टची दुपार म्हणजे औरंगजेबाच्या डोक्यात चाललेलं गहजबीतुफान होतं. तो वरून अगदी शांत होता.

महाराजांच्या डोक्यात आणि त्यांच्या सौंगड्यांच्या अंतःकरणात यावेळी काय चाललं असेल ? न दिसू देता , कोणालाही संशयही न येऊ देता सारा डाव फत्ते करायचा होता. त्या त्या मराठी सौंगड्यांनी आपापली भूमिका किती सफाईने या रंगमंचावर पार पाडली असेल ? याचा विचार आज आमच्या आजच्या सामाजिक आणि राजकीयवेळांत आम्ही सूक्ष्मपणे करण्याची गरज आहे की नाही ? अहो , तालमी करूनही आम्हाला त्यातला अभिनयसुद्धा साधत नाही.

असू द्या! मिठाईचे येणारे पेटारे या शेवटच्या दिवशीही यायचे ते बिनचूक आले. ही वेळ संध्याकाळची , अंधारात चाललेली होती. हा सारा प्रसंग , हे सारे क्षण चिंतनानेच समजू शकतील. ज्या क्षणी महाराज पेटाऱ्यात शिरले , आणि तो पेटारा बंद झाला , तो क्षण केवढा चिंताग्रस्त होता. शामियान्यावरच्या मोगली पहारेकऱ्यांपैकी एखाद्याची नजर जर त्यावेळी त्या प्रसंगाकडे गेली असती , तर काय झालं असतं ? महाराजांच्या जागी चटकन पलंगावर शाल अंगावर घेऊन झोपणारा हिरोजी फर्जद किती सफाईने वागला. पाहा! तो जरा चुकला असता तर ? पेटारे नेणारे वेषांतरीतमावळे गडबडले असते किंवा बावळटासारखे वागले असते तर ? हे सारेच प्रश्न अभ्यासकांपुढे येतात. त्याची उत्तरेही त्यांनाच शोधावी लागतात.

ही वेळ संध्याकाळची सात वाजायच्या सुमाराची होती. असे लक्षात येते. पेटारे नेणाऱ्या साथीदारांवर केवढी जबाबदारी होती! आपण काही विशेष वेगळे आज करतो आहोत असा किंचितही संशय पहारेकऱ्यांना अन् फुलादखानला येऊ नये , याची दक्षता या पेटारेवाल्यांनी किती घेतली असेल ? असा आम्हाला नाटका-सिनेमांत अभिनय तरीकरून दाखवता येईल का ? ज्या क्षणी पेटारे

शामियान्यातून आणि छावणीच्यापरिसरातून बाहेर पडले असतील तेव्हा मावळ्यांना झालेला आनंद व्यक्त करण्याइतकीही सवड नव्हती.पेटारे निसटले.

अंधार दाटत गेला. नेमके महाराजांचे संबंधित पेटारे भट्टी पेटवून बसलेल्या कुंभाराच्या दिशेने धावत होते. याच दिशेने संबंधित मावळे घोडे घेऊन येत होते. महाराज ज्याक्षणी त्या पेटलेल्या भट्टीपाशी जाऊन पोहोचले असतील , त्याक्षणी त्या कुंभाराला काय वाटले असेल ? त्या जाळाच्या अधुऱ्या प्रकाशात या सगळ्या हालचाली , पसार होण्याची घाईगदीर् आणि सर्वांच्या चेहऱ्यावरचे भाव कसे दिसले असतील ? फक्त कल्पनाच करायची. इतिहास येथे थबकतो. कारण याचा तपशील कुणीच लिहून ठेवलेला अजून तरी सापडलेला नाही. हे आपल्या अभ्यासाने आणि प्रतिभेने कलावंतांनी सांगायचे आहे. चित्रकरांनी चितारायचे आहे कवींनी आणि गायकांनी गायचे आहे. अभिनेत्यांनी रंगमंचावर सादर करायचे आहे. शिल्पकारांनी शिल्पितकरावयाचे आहे. केवढा विलक्षण इतिहास घडलाय हा! आमच्या मनांत एकच शंकाडोकावते , की यातील एकही मावळा फितुर कसा झाला नाही ? जहागीर मिळाली असती ना औरंगजेबाकडून चंगळ करायला अमाप दौलत मिळाली असती ना , शाही खजिन्यातून.

असं काहीच घडलं नाही. कारण राष्ट्रीय चारित्र्य. या प्रकरणातील प्रत्येकजण हा 'नायक ' होता. कुंभारापर्यंत यात खलनायक एकही नव्हता.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे ब्रिटिशांच्या हातावर तुरी देऊन निसटले. भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी ते भारताबाहेर गेले. त्यांनी हिंदुकुश पर्वत ओलांडला. त्यांच्या डोळ्यापुढे ही आगऱ्याहून सुटकाच असेल काय ? आणि आमच्या तडाख्यातून हैदराबादचा लायकअली पसार झाला तेव्हा आमच्या डोळ्यापुढे फुलादखानचा वेंधळेपणा असेल काय ?

ही विलक्षण करामत मराठी गुप्तहेरांचीच

महाराजांचे हे कठोर कैदेतूनबेमालूमपणे निसटणे हा जगाच्याइतिहासातील एक विलक्षण चमत्कार आहे. या संपूर्ण आग्रा प्रकरणाचा खूपच तपशील इतिहास संशोधकांना मिळालाआहे. ही कथा म्हणजे एक विशाल सत्यकादंबरी आहे. ही एक दिव्य तेवढेच थरारक महाकाव्य आहे. प्रतिभावंतांचीनवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा स्तिमित व्हावी अशी ही सत्य कलाकृती आहे.

समजा , महाराज जर त्याच दिवशी निसटले नसते , तर काय झाले असते ? त्याच दिवशी ते निसटले हा केवळ योगायोग होता का ? कदाचित कुणी म्हणेल की ,महाराजांना झालेला हा ईश्वरी साक्षात्कार होता. पण नेमके त्याच दिवशी (दि. १७ऑगस्ट) निसटून जाण्याचे महाराजांनी तडकाफडकी ठरविले आणि ते पसार झाले. याच्या पाठीमागे मराठी हेरांनी करामतच असली पाहिजे. त्याशिवाय हे घडलेले चित्तथरारक नाट्य बुद्धिला उमगत नाही.

ते पेटाऱ्यातून गेले की वेषांतर करून गेले! मोगली कागदपत्रात ते वेषांतर करून गेले असे उल्लेख आहेत. पण सुमारे २ 3 ऑगस्ट म्हणजेच सुटकेनंतर एक आठवड्याने मोगलांच्या टेहळ्यांना अर्धवट जळून विझून गेलेले पेटाऱ्याचे अवशेष त्या माळावर आढळले. त्यावरून त्यांचीही खात्री झाली की , सीवा पेटाऱ्यातून पसार झाला आणि त्याने पेटारे जाळून टाकले. 'सेवो दखनी और सेवो के पुत्तो संभो दखणी पिटारा बैठकरभागोछे' अशी राजस्थानी पत्रात नोंद आहे. अशाच पद्धतीने सुटून जाण्याचीमहाराजांची कल्पना मात्र त्यांच्या पूर्वतयारीवरून आगऱ्यात तयार करून घेतल्याचे दिसून येते. महाराज आपल्या बरोबरच्या मराठी साथीदारांसह नरवरपासून पुढे सटकले तेव्हा नरवरच्या मोगली ठाणेदाराला महाराजांनी आपल्याला मिळालेली ,दक्षिणेत घरी जाण्याची परवानापत्रे

दाखवली. त्या ठाणेदाराने महाराजांना सोडून दिले. ही पत्रे म्हणजे महाराजांनी तयार करून घेतलेली बनावट परवानापत्रे होती.

महाराज आगऱ्याहून एकदम दक्षिणेच्या मार्गाला न लागता ते उलटे उत्तरेकडे म्हणजेच मथुरेकडे दौडत गेले. ही त्यांची दौड एकूण ६० किलोमीटरची होती. मथुरेत मोरोपंत पिंगळे यांची सासुरवाडी होती. मोरोपंतांच्या पत्नीचे बंधू तेथे राहत होते. महाराजांना ते माहिती होते. राजगडापर्यंतची दौड चिरंजीव शंभूराजांना झेपणार नाही, म्हणून शंभूराजांना मोरोपंतांच्या मेहुण्यांच्या घरी छपवून ठेवायचे आणि आपण मराठीमुलुखाकडे नंतर दौडायचे हा महाराजांचा आराखडा होता. त्यामुळे महाराजांची दौड १२० किलोमीटरने आणि वेळ जवळजवळ दहा तासांनी वाढणार होती, तरीही शंभूराजांच्याकरिता त्यांनी हे महागाईचे गणित पत्करले. मथुरेपर्यंतचा प्रवास ऐन काळोख्या रात्री दौडत करावा लागला. शंभूराजांचे वय यावेळी फक्त नऊ वर्षांचे होते. या नऊ वर्षांच्या मुलाला मोरोपंतांच्या मेहुण्यांच्या स्वाधीन करून महाराज अगदी त्वरित दक्षिणेच्या मार्गाला लागले. शंभूराजांच्या सांगाती महाराजांनी बाजी सजेरव जेथे देशमुख यांना ठेवले.

दक्षिणेची दौड सुरू झाली. महाराज नरवरला पोहोचले. तेथे मोगलांचे लष्करी गस्तीचे ठाणे होते. या ठाणेदाराची महाराजांनी मुद्दाम धावती भेट घेतली. त्यांनी आपल्याजवळची दस्तके (परवानापत्रे) त्याला दाखवली. ठाणेदाराला प्रत्यक्ष शिवाजीराजांना पाहून काय वाटले असेल ? तो भयंकर सीवा, आपल्यासमोर पाचपंचवीस मराठी सैनिकांनिशी उभा आहे. याची प्रत्यक्ष प्रचिती त्या ठाणेदाराला स्वप्नासारखी वाटली असेल नाही! तो विस्मित झाला ? गोंधळला ? भारावला ? क्षणभर घाबरला ? तो भयंकर सीवा आपल्याला दस्तके दाखवून आपल्या परवानगीनेच जातो आहे या सुखद जाणीवेने आनंदला ? काय झाले असेल त्याचे ? त्याने महाराजांना पुढे जाण्यास म्हणजेच झपाट्याने पसार होण्यास मोठ्या आदबशीररितीने परवानगी दिली.

महाराज नरवरवरून निसटले. ते स्वतःहून या ठाणेदाराला दस्तके दाखवून पसार झाले. यात त्यांचा मिस्किल , थट्टेखोर स्वभाव दिसून येतो. ही थट्टा प्रत्यक्ष औरंगजेबाचीच होती.

तसेच झाले. महाराज दि. १७ ऑगस्टला संध्याकाळी पसार झाले. त्यावेळी त्यांच्या शामियान्यात हिरोजी फर्जद स्वतः 'महाराज ' म्हणून शाल पांघरून झोपला. सुमारे पाच-सहा मावळे चिंताग्रस्त चेहऱ्यांनी भोवती होते. थोड्याचवेळाने चिंताग्रस्त चतुर उठले अन् शामियान्याच्या दारावर असलेल्या मोगली पहारेकऱ्यांना ' आम्ही महाराजांची औषध आणावयास जातो ' असे सांगून बाहेर पडले. अशा प्रकारचा औषधासाठी जाण्यायेण्याचा रिवाज रोजच चालू होता. त्यामुळे हे लोक जात आहेत , ते नेहमीप्रमाणे औषध घेऊन परतही येणार आहेत अशी स्वाभाविकच पहारेकऱ्यांची कल्पना झाली.

आणखी थोड्या वेळाने हिरोजी फर्जद भोसले हा हळूच पलंगावरून उठला. त्याने याहीघाईगदीर्त गंमतच केली. त्याने त्या पलंगावर कोणीतरी माणूस (म्हणजे शिवाजी महाराज!) झोपला आहे असे भासावे म्हणून उशाशी एक छोटेसे गाठोडे ठेवले. मध्ये लोड ठेवला आणि पायाच्या बाजूला दोन जोडे उभे करून ठेवले आणि यावर शाल पांघरली. अगदी साक्षात शिवाजीराजे गाढ झोपल्यासारखे वाटावे.

अन् स्वतः तंबूच्या बाहेर निघाला. त्याने दारावरच्या पहारेकऱ्यांना साळसूदपणे सांगितले की , ' मघा माणसं औषध आणायला गेली , ती अजून का येत न्हाईत , ते पाहून येतो ' हिरोजीही निसटला. आता त्या शामियान्यात कोणीही नव्हते. सगळेपसार!

दुसरा दिवस उजाडला आणि बोभाटा झाला. एकच कल्लोळ उसळला. फौलादखानाला तंबूत चिटपाखरूही दिसले नाही. पलंगावर एक गाठोडे , एक लोड आणि दोन जोडेशालीखाली गाढ झोपलेले आढळले. ते पाहून फुलादखानाची काय अवस्था झाली असेल ? तो विरघळला की

गोठला ? त्याला शिवाजीराजांचा आणि औरंगजेबाचाही चेहरा आलटून पालटून दिसू लागला असेल का ? आपण जिवंत असूनही ठार झालेलो आहोत याचा साक्षात्कार झाला असेल का ? केवढी फजिती! एवढ्या प्रचंड पहाऱ्यातून अखेर तो सीवा आपली थट्टा करून पसार झाला. आता त्याऔरंगजेबापुढे जायचे तरी कसे ? त्याला सांगायचे तरी काय ? काय अवस्था झालीअसेल फुलादखानची ? औरंगजेबाचे भयंकर क्रूर जल्लादही हे सारं समजल्यावर खळखळून , पोट धरून हसले असतील

रांगणा गड स्वराज्यात आला अन् महाराजही स्वराज्यात आले

महाराज निसटल्यापासूनजवळजवळ १२ तासांनी फुलादखानाला हा भयंकर प्रकार लक्षात आला. रामसिंगला धावत जाऊन फुलादने ही भयंकर वार्ता सांगितली. त्यावेळी रामसिंगने त्वरित उच्चारलेले एक वाक्य एका पत्रात सापडले आहे. रामसिंगम्हणाला , 'शिवाजीराजे गायब झाले ? पण सारी जबाबदारी तुमच्यावरच होती. ' या क्षणी शिवाजीराजांनी आग्रह धरून जमानपत्र आपणांस का रद्द करावयास सांगितले , याचा बोध रामसिंगला झाला. नरवरच्या ठाणेदाराने आग्र्यास बादशाहाकडे पत्र पाठवून कळवले की , 'हुजूर , जिल्लेइलाही बादशाहांच्या हुकुम पावला. परवानापत्र (दस्तक) असणाऱ्यांनाच दक्षिणेकडे जाऊ द्यावे. इतर कोणालाही जाऊ देऊ नये , या आपल्या हुकुमाची अमलबजावणी मी आधीपासूनच करीत आहे. कोणालाही दस्तकाशिवाय आम्ही जाऊ देत नाही. त्यांच्यापाशी बादशाही परवानगीचे दस्तक होते. म्हणूनच आम्ही त्यांना जाऊ दिले. नाहीतर त्यांनाही अटकाव करणार होतो.

ठाणेदाराचे हे पत्र औरंगजेबाला मिळाले. तो सुन्नच झाला. काय बोलणार ? एक प्रकारे ठाणेदार या पत्राने बादशाहाला कळवत होता की , हुजूर आपण काळजी करू नये. आपल्या दस्तकाप्रमाणेच

शिवाजीराजांना आम्ही सुखरूप मागीर लावले. सुन्न झालेल्या औरंगजेबाने ठाणेदाराच्या पत्रावर फक्त तीन अक्षरात फासीर्मध्ये स्वतः शेर मारला आहे , 'नरवरचा हा ठाणेदार बेवकूफ आहे. '

औरंगजेबाने ताबडतोब आग्रा शहरात लष्कर घातले आणि शहराची कसून झाडाझडती सुरू केली. त्याला एकच आशा वाटत होती की ,तो सीवा नक्कीच आग्रातच लपून बसलेला असेल. तो या झडतीत सापडेल. ही झडती तीन दिवस (१८ ते २० ऑगस्ट १६६६) सतत चालू होती. सीवा सापडला नाही. पण दुदैवाने दि. २० रोजी महाराजांचे दोन वकील सापडले. रघुनाथ बल्लाळ कोरडे आणि त्र्यंबक सोनदेव डबीर हे दोन्हीही वकील कसे काय सापडले कोण जाणे. पण या दोघांचे औरंगजेबाने महाराजांचा पत्ता काढण्यासाठी आतोनात हाल केले. त्या हालांना सहन केले. पण शिवाजी महाराजांच्या बदल एका अक्षरानेही माहिती सांगितली नाही. हे निष्ठावानचारित्र्य कसे घडले याचा आजच्या युवकांनी अभ्यास केला पाहिजे. त्यातूनच आपल्या आजच्या हिंदवी स्वराज्याचे कडवे नागरिक उभे राहणार आहेत.

औरंगजेबाने महाराजांचा शोध घेण्याचा सतत प्रयत्न केला. पण तो व्यर्थ गेला. महाराज आणि त्यांचे सर्व सौंगडी स्वराज्यात येऊन पोहोचले. अडकले फक्त दोन वकील. ते हाल सहन करीत होते. औरंगजेबाने दक्षिणेत दिलेरखानाच्या छावणीत असलेल्या नेताजी पालकरास ताबडतोब कैद करून आग्रास पाठवण्याचा गुप्त हुकूम दिलेरला पाठवला. वास्तविक नेताजी शाही चाकर बनला होता. महाराजांच्या सुटकेशी त्याचा काहीही संबंध नव्हता. तरीही त्याला दिलेरने शाही हुकुमाप्रमाणे धारूरच्या किल्ल्यात अचानक कैद केले. त्याच्याबरोबर त्याची एक बायको , मुलगा जानोजी आणि काका कोंडाजी पालकर यांनाही कैद करण्यात आले आणि आग्रास रवाना करण्यात आले. वड्याचे तेल वांग्यावर.

या सर्व पालकरांना बादशाहाने बाटवले. नेताजीचे नवे नाव ठेवण्यात आले मोहम्मद मशीर्द कुलीखान. महाराज सुटल्यापासून पंचविसाव्या दिवशी (१२ सप्टेंबर १६६६) राजगडास येऊन

पोहोचले. हजार दिवाळी दसऱ्यांचा आनंद राजगडावर राजापूरच्या गंगेसारखा एकदम उसळून आला. त्या आनंदाला सीमा नव्हती. यावेळी घडलेली एक गोष्ट अत्यंत महत्त्वाची आहे. महाराज आग्राहून सुटले १७ ऑगस्ट रोजी. त्याच्याआधी दोनच दिवस, म्हणजे १५ ऑगस्ट रोजी जिजाऊ साहेबांनी सैन्य पाठवून कोल्हापूर परगण्यातला रांगणा गड हा किल्ला आदिलशाहीकडून जिंकून घेतला होता. ही घटना केवढी विलक्षण आहे? शिवाजीराजे मृत्यूच्या दाढेत आग्रात असतानाच इकडे महाराष्ट्रात त्यांची आई आणि मावळी सौंगडी एक अवघड मोहीम फत्ते करीत होते. महाराज सहा महिने स्वराज्यात नव्हते. ते मृत्यूशीच आग्रात जणू लपंडाव खेळत होते. या कालखंडात स्वराज्यातील वीतभरही भूमी शत्रूच्या ताब्यात गेली नाही. एकही फितूर निर्माण झाला नाही. कारभार बेशिस्त नाही. उलट स्वराज्य एका जबरदस्त किल्ल्याने वाढलेच. राष्ट्रधर्माचा हा मूर्तीर्मत साक्षात्कार.

या साऱ्या प्रकरणात मिर्झाराजे, कुँवर रामसिंग व त्यांचे कुटुंब भयंकर औरंगजेबी कोपात भाजून निघाले. या साऱ्या प्रकरणाचा धक्का बसून मिर्झाराजे बऱ्हाणपूर येथे मरण पावले. औरंगजेबाने उदयराज मुन्शी याच्यामार्फत मिर्झाराजांवर विषप्रयोगकरून त्यांना ठार मारले, असा कीरतसिंगने उदयराजवर आरोप केला. उदयराज स्वतः धर्मांतर करून मुसलमान झाला. रामसिंगला बादशाहाने दरबार बंद केला.

एवढे सगळे होऊनही रामसिंग बादशाहाचा निष्ठावंत सेवकच राहिला! रामसिंग संस्कृतभाषेचा पंडित होता. यावर अधिक भाष्य काय करावं?

राजाची आई ती प्रजेचीही आईच

राजगड आनंदाच्या डोहात डुंबत होता. साऱ्या मावळांत आनंदाचे तरंग उमटत होते. याच काळात एक कथा घडली. गुंजण मावळात (ता. वेल्हे जि. पुणे) तांभाड नावाचं एक गाव आहे. महाराजांचा एक शिलेदार विठोजी नाईक शिळमकर हा या गावचा. महाराज आगऱ्याला गेले त्यावेळी त्यांच्या मांदियाळीत हा विठुजीही होता. तोही आगऱ्यात अडकला. तसाच तो महाराजांच्या सांगाती सुटलाही. पण सगळे सुखरूप आले, तोही आला. राजगडावर जसा आनंद उफाळला तसा विठुजी आपल्या घरी सुखरूप आल्यानंतर त्याच्या घरीही आनंद उफाळला. महाराज बहुदा याच आठवड्यात प्रतापगडावर भवानीदेवीच्यादर्शनास गेले. त्यांच्याबरोबर विठुजी चार दिवसांनी सगळे परतले. विठुजीही आपल्या घरी परतला आणि चकितच झाला. सगळं घर आनंदात हलतडुलत होतं. म्हाताऱ्यांपासून रांगत्यांपर्यंत सगळेच आनंदात होते. विठुजीला जाणवलं की, हा आनंद काहीतरी वेगळा आहे. अन् मग घरात वडिलधाऱ्यांकडून त्याला समजलं, की विठुजीच्याच धाकल्या लेकीचं लगीन वडिलधाऱ्यांनी गेल्या चार दिवसांत ठरवून टाकलं. नवरा मुलगा चांगला तालेवार कुळातला. देखणा. नाव म्हादाजी नाईक पाणसंबळ. बापाचं नाव गोमाजी नाईक. महाराजांचा तो उजव्या हाताचा सरदार. अशा तालेवार घरांत विठुजी शिळमकराची लेक लक्ष्मी म्हणून, म्हादजी नाईकाचा हात धरून प्रवेशणार होती. दोन्हीकडच्या वडिलधाऱ्यांची लगीन बोलणी झाली होती. पण कुंकू लागायचं होतं, सुपारी फुटायची होती. विठुजी नाईक घरी येण्याची वाट होती. विठुजी नाईक आला. त्याला हे सारं समजलं. तोही आनंदला. सुखावला. घरच्यांनी त्याला सांगितलं. 'विठुजी, मुलांकडची माणसं चारसहा दिवसांनी पोरीला कुंकू लावायला येणार. सुपारी फुटणार तवाच लग्नाची तिथीमिती ठरवायची. मांडवाची मुहूर्तमेढ, हळदी, साखरपुडा आणि बाकीचे सोपस्कर हेही ठरवायचं. '

विठुजी सुखावला. तरीही त्याचा चेहरा चिंतावला.

आठ दिवसांनी नवरदेवाकडची बुजरूख माणसं अन् गुरुजी हे सारं ठरवायला विठुजी नाईकाच्या घरी येणार होते. पण दोन दिवस आधीच विठुजीनं पाहुण्यांना सांगावा धाडला की , ' जरा कामांची अडचण आहे , आपण लगीन सुपारीसाठी मागाहून आठ-दहा दिवसांनी यावा. '

पाणसंबळ पाहुण्यांनीही मानलं. अस्ती अडचण माणसांना. सुपारी दहा दिवसांनी फोडू.

दोन्ही घरी आनंद. सडा सारवणं , आया-बायांची आणि करवल्यांची गोड वर्दळ. पणविठुजी मात्र चिंतावलेला.

हे ही दहा दिवस सरत गेले. अन् विठुजीनं व्याह्यांच्या घरी पुन्हा हात जोडून सांगावा पाठविला की , ' पाहुणे , जरा अडचणीनं खोळांबलोय. थोडं आठ दिस आणखीन थांबावं. '

पाहुणे सांगावा ऐकून जरा थबकलेच. खरं म्हंजी मुलीच्या बाजूनं बापानं जातीनं येऊनबोलायला हवं. लग्नाची तिथं धरायचा आग्रव करायला हवा. पण मुलीचा बाप नुस्ते सांगावे पाठवतोय. अन् लगीन तिथं पुढं पुढं ढकलतोय का ? ही काय रीत झाली ?

असं आणखीन एकदा झालं. मग मात्र चारचौघात कुजबुज सुरू झाली की , असं काकरतायंत विठुजी नाईक ? गोमाजी नाईक पाणसंबळसुद्धा कसंनुसे झाले. पण त्यांचं मन खानदानी. गप्प राहिले. पण एकदा भैरोबाच्या पारावर अन् चावडीच्या सदरेवर माणसं कुजबुज लागली की , ती काय थांबती व्हय ? पाण्यात पडलेला तेलाचा थेंब जसा सईकन पसरतो , तसं झालं.

अन् विठुजी नाईकांची ही वाकडी चाल राजगडावर जिजाऊसाहेबांच्या कानावर गेली. कुणीतरी कुजबुजलंच. आऊसाहेबांचं डोकं पांढऱ्या केसाखाली जरा काळजावलं. त्यांनी गुपचुप विठुजीला बोलावू पाठवलं.

आऊसाहेबाचा निरोप आला. विठुजीचं मन जरा धसकावलंच. कशापायी हुकुमावलं असल आऊसाहेबानं ?

गडावर विठुजी दोन्ही हातानी मुजरे घालीत आऊसाहेबांच्या पुढं गेला. आऊसाहेबांनीम्हटलं , यावं यावं नाईक आणि आऊसाहेबांनी जरा काळजीच्या खालच्या आवाजातच विठुजीला पोरीच्या लग्नाचं पुसलं , का लग्नाची तीथी धरत न्हाईस ? लग्नासारखी गोष्ट. चारचौघात त्याचा चारतोंडी कालवा होऊ नये. बाळा. लौकीकाला बरं नाई. विठुजीचिंतावलेल्या आदबीनं. 'जी ' म्हणाला. नक्की तीथी धरतो म्हणाला.

पण हेही चार दिवस गेले. त्यामुळे आता मात्र पाहुणे पाणसंबळ जरा मनातनं बिघडलेच. विठुजी नाईक शिळमकर देशमुखांना आपली लेक आमच्या पाणसंबळ घरात द्यायची नाही का ? लगीन मोडायचंय का ?

अन् आऊसाहेबांनाही हे पुन्हा समजलं. त्यांनी तातडीचा हुकुम फेकला अन् विठुजीला राजगडावर बोलावू पाठवलं. विठुजी आला. आऊसाहेबांच्या पुढं अपराध्यासारखा आला. आऊसाहेबांनी त्याला रागे रागे कारण पुसलं. विठुजी कसाबसा कसनुसा बोलत आऊसाहेबांना म्हणाला , ' आऊसाहेब , कसं सांगू ? लग्नासारखी गोष्ट केवढी भाग्याची. पाणसंबळांसारख्या तालेवाराच्या घरात सून म्हणून माझी लेक जाणार ही केवढी भाग्याची गोष्ट. पण कसं लगीन करू ? घरी काय काय बी न्हाई. आग्न्याला जाण्याच्या आधी दिलेरखान मोगलाची स्वारी गुंजण मावळापर्यंत आली. सारं मावळ तुडवून काढलं त्यांनी. सत्यानाश केला. आता घरी कायबी न्हाई. लग्नात पोरीच्या अंगावर खणचोळी तरी घालायला हवी. चार पाहुणी येणार काय करू ? सावकारबी गवसेना. त्यांचंही मोगलांनी तळपट केलं. कसं करू आऊसाहेब ? पोरीच्या बाशींगला दोराअपुरा पडतोय. '

अन् मग आऊसाहेब आणखीनच रागावल्या. अरे विठ्या , हे मला सांगता येऊ नये कातुला ? मी इथं गडावर कशासाठी बसलीय ? का नाही बोललास ? अरे तू या घरातला ना ?

विठुजीनं घरची रिकामी भांडी आऊसाहेबांच्या पुढं कधी वाजवली नाहीत हे ही खरंच. कारण आपल्या म्हातारीला किती त्रास द्यायचा ?

आऊसाहेबांनी कारभारी कारकुनाला हाक मारली. कारकुनाचं नाव नारोजी त्र्यंबक आणि म्हटलं 'नारूजी', आपल्या विठुजीच्या घरी लेकीचं लगीन निघालंय. लग्नाला जेवण जेवढं जेवढं लागतं, ते ताबडतोब तांभाडच्या शिळमकर वाड्यात गडावरून पोहोचतं करा. ' अशी होती राजाची आई. असा होता राजा आणि अशी होती प्रजा. लगीन वाजत गाजत सारं झालं. या विठुजी नाईक शिळमकराला एका पत्रात स्वतः शिवाजी महाराजांनी लिहिलंय, 'विठुजी नाईक, तुम्ही तर आमच्या कुटुंबातल्यासारखेच. ' मराठी माणसांची अशी राजाशी नातीगोती होती

आग्र्यानंतरचे राजकारण

महाराज आग्र्याच्या कैदेत आजारी पडले होते. ते आजारपण खोटं होतं. पण आग्र्याहून परत आल्यानंतर मात्र महाराज खरंच आजारी पडले. अतिश्रमामुळे हे आजारपण महाराजांच्यावाट्याला आलं. पुढे जवळजवळ तीन आठवडे (सप्टेंबर १६६६उत्तरार्ध) महाराज पडून होते. आजारी पडलेल्या महाराजांना पाहणं म्हणजे दुर्मिळच दर्शन.

महाराजांच्या अंगात ज्वर होता. पण त्याच्याबरोबर डोक्यात चिंता होती की, माझा लेक अजून मथुरेहून परतलेला नाही. दुसरी चिंता त्याहून भयंकर होती. माझे दोन भाऊ औरंगजेबाच्या दाढेखाली अडकले आहेत. हाल सोसताहेत ते कसे सुटतील ? केव्हा सुटतील ? त्र्यंबक सोनदेव डबीर आणि रघुनाथ बल्लाळ कोरडे हे महाराजांचे दोन वकील २० ऑगस्ट, सोमवार १६६६ या दिवशी आग्रा शहरात फुलादखान कोतवालाने केलेल्या झाडाझडतीत सापडले. कैद झाले. या दिवशी अमावस्या होती. हे दोन्ही वकील जणू यमदुतांच्या हाती जिवंत गवसले गेले. मग त्यांचे जे हाल झाले ते पाहून प्रत्यक्ष यमराजही कळवळले असतील.

हा तेव्हा त्यातील हालाचा एक औरंगजेबी प्रकार. या दोघांना लाकडी खोड्यात करकचून आवळण्यात आले. हे सर्व हाल शिवाजीमहाराज कसे गेले , कुठे गेले , कोणत्या मार्गांनी गेले याचा शोध घेण्यासाठी फुलादखानाने चालवले होते. या दोन्ही वकिलांच्या नाकांच्या पाळ्या चिमट्यात धरून त्यांची डोकी वर करण्यात आली. मीठकालविलेल्या गरम पाण्याच्या पिचकाऱ्या नाकपुड्यांत घालण्यात आल्या आणि त्या पिचकाऱ्यांतील पाणी जोराने त्यांच्या नाकात मारण्यात येत होतं आणि इतर प्रकारे तर अनेक हाल , छळवणूक.

या दोघांची सुटका कशी करता येईल , याची चिंता महाराज करीत होते. महाराजांचे स्वतःचे आजारपण हळूहळू ओसरत गेले.

याच काळात महाराज राजगडावर येऊन पोहोचल्याच्या म्हणजेच त्यांच्या आगऱ्याहून सुटकेच्याही खबरा साऱ्या देशभर पसरल्या. गोव्याचा पोर्तुगीज गव्हर्नर होता जुआव नूनिस द कुंज कोंदि द साव्हिर्सेंति. याने पूर्वी महाराज आगऱ्यात कैदेत अडकल्याचेकळल्यानंतर लिस्बनला आपल्या पोर्तुगीज बादशहाला एक पत्र लिहून कळविले होते की , ' तो शिवाजी आगऱ्यास गेला असता औरंगजेबाने त्याला कैदेत डांबले आहे. (दि. २५ मे १६६६) तो आता कधीही सुटण्याची शक्यता नाही. औरंगजेब शिवाजीलामरेपर्यंत कैदेत ठेवील किंवा ठारच मारून टाकील. ' ही गोष्ट पोर्तुगीजांना आनंदाचीच वाटत होती. कारण त्यांचा सर्वात मोठा शत्रू होता शिवाजी राजा.

पण हे पत्र लिस्बनला पोहोचायच्या आतच महाराज १७ ऑगस्ट १६६६ ला सुटले. ही गोष्ट या पोर्तुगीज गव्हर्नरलाही कळली. तेव्हा तो थक्कच झाला. (दुःखीही झाला) त्याने लिस्बनला आपल्या पोर्तुगीज बादशहाला यावेळी एक पत्र पाठविले आहे. त्या पत्रात साव्हिर्सेंति गव्हर्नरने लिहिले आहे की , ' तो शिवाजी औरंगजेबाच्या कैदेतूनमरेपर्यंत सुटण्याची शक्यता नाही , असे मी पूर्वी आपणास लिहिले. परंतु तो शिवाजी अशा काही चमत्कारीकरितीने कैदेतून सुटला (आणि स्वतःच्या गडावर येऊन पोहोचलादेखील) आहे की , इकडचे सारे जग आश्चर्याने थक्क झाले आहे. खरोखर हा

शिवाजी म्हणजे एक विलक्षण माणूस आहे. त्याची तुलना जर करायचीच असेल तर ती अलेक्झांडर दि ग्रेट किंवा ज्युलियस सीझर यांच्याशीच करावी लागेल. 'हापोर्तुगीज शत्रूचा शिवाजी महाराजांच्याबद्दलचा अभिप्राय आहे.

महाराज याचवेळी म्हणजे ऑक्टोबर १६६६ मध्ये हवापालट करण्याकरिता म्हणून म्हणजेच विश्रांतीकरिता म्हणून सावंतवाडी आणि पणजी यांच्या पूर्वेला ऐन सह्याद्रीच्या रांगेत, एक अतिअवघड किल्ला आहे, त्या किल्ल्यावर गेले. ते म्हणताना विश्रांतीकरिता जात आहेत, असे म्हटले. पण प्रत्यक्षात पोर्तुगीजांची सत्ता गोव्यातून उखडून काढण्याची योजना आखण्यासाठीच या मनोहर गडावर आले होते. यांत शंका नाही.

हा गड पोर्तुगीजांच्या उत्तर सरहद्दीवरती घनघोर जंगलात आहे. महाराजांची तुलना सिकंदर आणि सीझर यांच्याशी करणारा साव्हिसेंति हाच यावेळी पणजीस गव्हर्नर होता. या गव्हर्नरने महाराजांकडे रामाजी कोठारी याच्याबरोबर आगऱ्याहून (कैदेतून सुटून) सुखरूप परत आल्याबद्दल सदिच्छेचे पत्र आणि नजराणाही पाठविला. परंतु महाराज मनोहर गडावर येऊन राहिल्याचे रामाजीला समजले. त्याने मनोहर गडावर जाण्याचा प्रयत्नही केला. पण अवघड वाटा आणि घनदाट अरण्य यांमुळे त्याला या डोंगरी किल्ल्याचा मार्ग सापडला नाही. म्हणून तो पणजीस परत गेला.

महाराजांनी आगऱ्यात कैदेत अडकलेल्या डबीर आणि कोरडे या आपल्या दोन वकीलांच्या सुटकेसाठी औरंगजेबास एक पत्र लिहिले आहे. त्याचा मराठी भाषेतील तजुर्मा सापडला आहे. संपूर्ण पत्रच वाचण्यासारखे आहे. ते मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने खंड आठवा यात छापले आहे. आपण वाचा.

त्यातील मुख्य विषय असा की, 'मी आपली परवानगी न घेता आगऱ्याहून निघून आलो, याचे मला वाईट वाटते. मी पूर्वीप्रमाणेच आपल्याशी नम्र आहे. '

औरंगजेबानेही एकूण आपली परिस्थिती ओळखली होती. त्यानेही त्र्यंबक सोनदेव डबीर आणि रघुनाथ बल्लाळ कोरडे या दोन वकीलांची दि. ८ एप्रिल १६६७ रोजीसुटका केली.

सुमारे नऊ महिने यमयातना सहन करून ते दोघे वकील सुटले आणि राजगडावर येऊनपोहोचले. त्यांच्या भेटीने महाराजांना आणि महाराजांच्या भेटीने त्यांना काय वाटले असेल ? येथे शब्द थबकतात. प्रेम ना ये बोलता , ना सांगता , ना दाविता , अनुभव चित्ता चित्त जाणे!

पाखरे परतली

आग्याला महाराज गेले त्यावेळीत्यांच्याबरोबर जास्तीत जास्त तीनशे माणसे असल्याची नोंद आहे. ही सर्व मंडळी सुटून सुखरूप घरी आली. यातीलएकही माणूस दगावला नाही. एकाही माणसानं दगा दिला नाही. अत्यंत विश्वासू , धाडसी ,कष्टाळू आणि निष्ठावंत असेच हे तीनशे सौंगडी सांगाती होते.फितवा फितुरीची शंकासुद्धा येत नव्हती. घडलेही तसेच. असे सहकारी असतात तेव्हा पर्वतप्राय प्रचंड कायेर् गोवर्धनासारखी करंगळीवरही उचलली जातात.

आग्रा प्रकरणात घडलेल्या एका गोष्टीची नोंद गमतीदार आहे. नऊ वर्षांच्या युवराजसंभाजीराजांना महाराजांनी मथुरा येथे 'मथुरे' या आडनावाच्या कुटुंबात ठेवले.संभाजीराजांच्या सांगाती बाजी सजेर्राव जेध देशमुख यांनाही ठेवले. कुणाला संशय येऊ नये म्हणून या मथुरे कुटुंबियांनी 'हा मुलगा आमचा भाचा आहे ' असेच वेळप्रसंगी म्हणत राहिले. शंभूराजांना त्यांनी जानवे घातले आणि धोतरही नेसविले. हे मथुरे कुटुंब मोरोपंत पिंगळ्यांचे सासुरवाड होते.बखरीतून काही कथा ही नोंदलेल्यासापडतात. निदान महिना सव्वामहिना शंभूराजे मथुरे यांच्या घरी राहिले. या काळात कोणा मोगल अधिकाऱ्यांना संशय आला म्हणे की , हा लहान मुलगा यांचा कोण ?तेव्हा कृष्णाजीपंत मथुरे यांनी उत्तर दिले की , ' हा आमचा भाचा आहे 'तेव्हा या मोगल अधिकाऱ्यांनी म्हटले , की एका

ताटात जेवाल ? तेव्हा मथुरे यांनी ' होय 'म्हणून एका ताटात दही पोहे शंभूराजांबरोबर खाल्ले म्हणे!
ही कथा खरी असो वा खोटी असो , पण शिवाजी महाराजांची माणसे कोणत्या विचारांनी आणि
आचारांनी भारावलेली होती , याची द्योतक नक्कीच आहे.

संभाजीराजे यांना घेऊन मथुरे बंधू नंतर सुखरूप राजगडला येऊन पोहोचले. दिवस होता २१ नोव्हेंबर
१६६६ . महाराजांनी या मथुरे बंधूंना ' विश्वासराव ' असा किताब दिला. यातच सर्व काही आले.
महाराजांच्या नेतृत्वाखाली मराठ्यांची अठरापगड संघटना एखाद्या चिरेबंदी किल्ल्यासारखी बळकट
आणि अजिंक्य बनली. त्यातूनच हे सार्वभौम हिंदवी स्वराज्य छत्रचामरांनिशी उभे राहिले.

महाराजांच्या बरोबर अनेक प्रकारची मंडळी होती. त्यात परमानंद गोविंद नेवासकर या नावाचा एक
विद्वान संस्कृत पंडित होता. तो संस्कृत कवीही होता. महाराज त्यालासाधूसंतांसारखा मान देत.
आगऱ्याहून सुटायच्या आधीच महाराजांनी या परमानंदाला महाराष्ट्राकडे पाठविले. त्याच्यापाशी
परवानापत्र होते. पण नंतर आठवडाभरातच महाराज आगऱ्याहून निसटले. सर्वत्र एकच कल्लोळ
झाला. त्यावेळी हा परमानंद आगऱ्याहून राजस्थानमागेर् दक्षिणेकडे येत होता. तो दौरा या गावी
अचानक जयपूरच्या राजपूत (पण मोगली सेवेत असलेल्या) सैनिकांच्या हाती गवसला. त्यांनीत्याला
अटक करून ठेवले. या अटकेचाही फारसा बोभाटा झालेला दिसत नाही किंवा होऊ दिला नाही.
यावेळी दक्षिणेत धारूर जवळ असलेल्या मिर्झाराजांना परमानंदाच्या अटकेची बातमी समजली. तेव्हा
मिर्झाराजांनी हुकुम पाठविला की , शिवाजीराजांच्यापरिवारातील या परमानंद कवीस अगदी सुखरूप
जाऊ द्यावे. (म्हणचेच पोहोचवावे) त्याप्रमाणे परमानंद कवी सुखरूप सुटला. तो बहुदा या
प्रवासात वाराणसी येथे जाऊन आला असावा. त्याने लिहिलेल्या ' अनुपुराण ' उर्फ ' शिवभारत ' या
शिवचरित्र ग्रंथात असे म्हटले आहे की , ' काशीतील पंडितांनी शिवाजीराजांचे चरित्र माझ्या
तोंडूनऐकण्याची इच्छा व्यक्त केली. त्याप्रमाणे मी हे शिवचरित्र कथक केले. ' प्रणिपत्यप्रवक्षामि
महाराजस्य धिमतः चरितं शिवराजस्य भरतत्स्येव भारतम् ' हे प्रथम शिवचरित्रकथन यावेळीच

काशी येथे घडले असावे , असा साधार तर्क आहे. परमानंद नंतर स्वराज्यात सुखरूप पोहोचला. तो रायगड जिल्ह्यातील पोलादपूर या गावी राहत असे. त्याचा जीवनक्रम अध्यात्ममागीर होता. त्याचा पुढे मृत्यू कधी झाला ते माहीत नाही. परंतु त्याची समाधी पोलादपूर या गावी आहे. पोलादपुरात परमानंदाचा एकमठही होता. परमानंद गृहस्थाश्रमी होता. त्याच्या मुलाचे नाव देवदत्त. तोही कवीहोता. त्यानेही लिहिलेले काव्य रिसायतकार सरदेसाई यांनी प्रसिद्ध केले.

आगऱ्याच्या कैदेत असताना महाराजांनी रामसिंहाकडून सुमारे ६५ हजार रुपये कर्ज घेतले होते. ते महाराजांच्या सुटकेच्या आधीच. राजगडच्या खजिन्यातून एका रकमेने मिर्झाराजांच्या प्रतिनिधीमार्फत परत करण्यात आले. या साऱ्याच व्यवहारावरून आपलं खाजगी , सामाजिक आणि राजनैतिक आचरण शुद्ध ठेवण्याचा महाराजांचा निग्रह दिसून येतो

सुसंस्कृत राजाचे दर्शन

महाराजांचं मन केवळ राजकारणावरच केंद्रित नव्हतं. इतरही अनेक विषयांत ते लक्ष घालीत होते. त्यांना स्वतःला संस्कृत आणि फासीर् या भाषा येत होत्या , असे म्हणण्यास ठाम पुरावा नाही. पण त्यांना या भाषांचं महत्त्व नक्कीच वाटत होतं. फासीर् , इंग्रजी , फिरंगी इत्यादी परकीय भाषांची राजकारणाकरिता जाणती माणसं जवळ ठेवणं. गरजेचं होतं. त्याप्रमाणे मुल्ला हैदर उर्फ काझी हैदर , सोनो विश्वनाथ डबीर , रघुनाथपंत कोरडे , त्र्यंबकपंत डबीर इत्यादी फासीं जाणकार महाराजांच्या पदरी होते. त्यातील बहुतेक सर्वांनीच राजकीय कामगिऱ्या उत्तमरितीने पार पाडलेल्या आहेत. या सर्व वकीलांचा परराज्यांशी सतत संबंध येत होता. पण कोणी लाच खाल्ली आहे वा स्वराज्यदोह केलाय असं उदाहरण नाही. फक्त एकच मनुष्य जरा वेगळा निघाला. तो म्हणजे वरील मुल्ला हैदर. हा फारसनवीस वकील अत्यंत बुद्धिमान आणि महा कारस्थानी व चतुर होता. पण

तो पुढे औरंगजेबास जाऊन मिळाला. संस्कृत भाषेवर जसे महाराजांचे प्रेम दिसून येते तसेच आपल्या बोली मराठीवरही दिसून येते. शाहीर, पौराणिक कथानके आणि तात्त्विक शास्त्रीय ग्रंथलेखन करणारे पंडित कवी महाराजांच्या आदरास पात्र होते. कवींद परमानंद, जयराम पिंड्ये, धुंडीराज व्यास, रघुनाथपंत अमात्य, बाळकृष्ण ज्योतिषी संगमेश्वरकर, केशव पंडित पुरोहित, संकर्षण सकळकळे, कवीराज भूषण, गागाभट्ट आदींकरून अनेक भाषाप्रभू महाराजांच्या वलयांत होते. त्यात प्रत्यक्ष युवराज संभाजीराजे यांचीही गणना होती. युवराज शंभूराजे उत्तम संस्कृततज्ज्ञ लेखक होते. वरील यादीतील प्रत्येकाने एक वा अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. युवराजांनीही दोन संस्कृत पुस्तके लिहीली आहेत. संभाजीराजांना शिक्षण देण्यासाठी उमाजी पंडित या नावाचा शिक्षक नियुक्त करण्यात आलेला होता. संभाजीराजे यांनी संस्कृतमध्ये लिहिलेले एक प्रदीर्घ दानपत्र सापडले आहे. हे दानपत्र म्हणजे शंभूराजांचे थोडक्यात आत्मचरित्रच आहे. जयपूरच्या रामसिंह कछुवाहला त्यांनी लिहिलेली संस्कृत पत्रे उपलब्ध आहेत. स्वतः शिवाजी महाराजांनी लिहिलेली म्हणजेच चिटणीसांनी लिहून घेतलेली अनेक पत्रे उपलब्ध आहेत. त्यातूनही महाराजांचे भाषाप्रभुत्व आणि तर्कशुद्ध विचारसरणी दिसून येते. लोकसाहित्याकडेही त्यांचे प्रेमाने लक्ष होते. अज्ञानदास शाहीरांनी अफझलखानवधावरचा लिहिलेला पोवाडा आज उपलब्ध आहे. या अज्ञानदासाला महाराजांनी गौरवपूर्वक एक शेर सोन्याचा तोडा आणि एक जातीवंत घोडा बक्षीस दिल्याची नोंद आहे.

महाराजांची मुदा संस्कृतमध्ये आहे. त्यांनी जिकलेल्या आणि नव्याने बांधलेल्या अनेक किल्ल्यांना संस्कृत नावे दिली. उदाहरणार्थ प्रतापगिरी उर्फ प्रतापगड, चाकण उर्फ संग्रामदुर्ग, सिंधुदुर्ग, सुवर्णदुर्ग, शिवापट्टण आणि अशी अनेक. पदनामकोश म्हणजेच राज्यव्यवहारकोश. आपल्या भाषेचे आणि आपल्या राष्ट्रीय संस्कृतीचे महत्त्व महाराजांनी पुरेपूर ओळखले होते. संज्ञा बदलल्या की संवेदनाही बदलतात हे त्यांनी अचूक ओळखले होते. सागरध्यक्ष, राजमंडळ, अष्टप्रधान, शस्त्रागार इत्यादी राज्यव्यवहारात येणाऱ्या निरनिराळ्या

अधिकाऱ्यांची , वस्तूंची आणि वास्तूची नावेसंस्कृतप्रचुर ठेवलेली राज्यव्यवहार कोशात आढळतात. त्यांचे शिलालेखही संस्कृतमध्ये आहेत. रायगडावर विवेकसभा नावाची एक वास्तू होती. जाणकार शास्त्रज्ञांचा परामर्श घेण्यासाठी आणि चर्चा चिकित्सा करण्यासाठी ही विवेकासभा होती.

स्वराज्यात सर्वच धर्मांचा आणि कलाकारांचा आदर ठेवला जात होता. महाराजांचे सर्वात महत्त्वाचे धर्मकार्य म्हणजे स्वराज्याला बाधक ठरणार्या भाबड्या रूढी त्यांनी बाजूला सारल्या. उदाहरणार्थ समुद्रपर्यटन. स्वराज्यकाळात आमची व्यापारी गलबते मस्कतपर्यंत जात होती. पश्चिम समुद्रावर मराठी आरमाराचा दरारा आणि वर्चस्व होते.

या सर्व उपलब्ध पुराव्यातून एकच गोष्ट निदर्शनास येते की , स्वराज्यातील प्रजा सुखी आणि निर्धास्त असली पाहिजे. येथे कोणावरही अन्याय होता कामा नये. गुणीजनांचा सन्मान राखला पाहिजे. स्वराज्य सुसंस्कृत असले पाहिजे. राज्यकर्ता सुसंस्कृत असला की , हे आपोआपच घडत जाते. या बाबतीत परदेशी समकालीन इतिहासकारांनी आणि प्रवाशांनी लिहून ठेवलेल्या हकीकती वाचनीय आहेत.

ही राजनीती साऱ्याच आलमगीरांची होती...

राजकारणात ओळखायची असतात शत्रूपक्षाकडील माणसांची मन. शत्रूपक्षाकडे खजिना किती आहे आणि युद्धसाहित्य किती आहे हे समजावून घेण्यापेक्षाही महत्त्वाचं असतं शत्रूपक्षाकडे माणसं कशी आहेत. औरंगजेब हा समजायला सर्वात अवघड माणूस. अगदी खरं सांगायचं तर महाराज शिवाजीराजे यांना सुद्धा आग्रा प्रकरणात औरंगजेब समजला नव्हता असं म्हणावं लागेल ते फसले आणि औरंगजेबाच्याच कैदेत पडले. तेही त्याच्या घरी जाऊन. महाराजांना फसवणं ही केवढी अवघड गोष्ट होती. पण मिर्झाराजांच्या वचनामुळे महाराज फसले. खरं म्हणजे मरणच त्यांनी ओढावून घेतलं

होतं. पण प्रतिभेची एकचाणक्यभरारी मारून महाराज सुखरूप सुटले. आग्न्याला जाण्यापूर्वी मोगलांना द्यावे लागलेले तेवीस किल्ले आता जणू महाराजांच्या ध्यानी, मनी, स्वप्नी विनवीत होते की, महाराज औरंगजेबाच्या मगरमिठीतून तुम्ही सुटलात, आता तुम्ही आम्हालाही सोडवा.

औरंगजेबाच्या ध्यानीमनी हेच किल्ले सतत आक्रोश करीत होते, सुटून परत मराठी स्वराज्यात जाण्याकरता. औरंगजेब आग्न्यात बसून दक्षता घेता होता. तूर्त तरी तह कायम राखण्याचं वचन महाराजांनी औरंगजेबाला दिलं होतं. म्हणून समुद्र शांत होता. पण त्या शिवसागराच्या तळाशी असलेला ज्वालामुखी गडगडत होता. त्सुनामी लाटांसारखा. औरंगजेबांची सूक्ष्म हालचाल त्याच्या मनाच्या आतल्या कप्यात चालू होती. म्हणजे त्याचं असं झाले, सिंहगड किल्ल्यावरती यावेळी (१२ जून १६६५ पासून पुढची चार वर्षे) औरंगजेब दिल्ली-आग्न्याहून लक्ष ठेवीत होता. यावेळी औरंगजेबाचा किल्लेदार सिंहगडावर होता सर्फराजखान. त्याचीच सिंहगडावरती किल्लेदार म्हणून दिलेखानाने आणि मिर्झाराजांनी नेमणूक केली होती.

दोन वर्षे (१६६६ ऑक्टोबरपर्यंत) तोच औरंगजेबचा झेंडा सिंहगडावर सांभाळीत होता. पण अचानक १६६६ च्या नोव्हेंबरात औरंगजेबाने उदयभान राठोड याला तातडीने दिल्लीहून सिंहगडाकडे रवाना केले, किल्लेदार म्हणून का? का - ते समजायला औरंगजेब समजावून घ्यायला लागेल. वास्तविक हा सर्फराजखान अतिशय शूर होता. कडवा, निष्ठावंत सरदार होता. अन् सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे तो मुसलमान होता. तरीही औरंगजेबाने त्याला काढून उदयभान राठोडला सिंहगडाचा किल्लेदार नेमला. का? सर्फराजखानापेक्षाही काही जास्त गुण उदयभान मध्ये होते? होय. होते. तेच समजावून घ्यायचेत.

हा उदयभान राजपूत आहे याचं नाव उदयभानसिंह राठोड असे आहे. अजमेरपासून सुमारे २५ किमीवर भिनाय या नावाचं एक ठाणं आहे. तो या भिनायचा राहणारा त्याला दोन मुलगे होते. तरुण. विशनसिंग आणि किशनसिंग. सारं घराणंच दिल्लीच्या तख्तापुढे इमानदारीनं

कमरेइतकं वाकलेलं. उदयभान सिंहगडावर किल्लेदार म्हणून आला. या सिंहगडाच्या बरोबर दक्षिणेला अवघ्या २० किमीवर एक सिंह डोळे वटारून बसला होता. त्याचं नाव शिवाजीराजा. सिंहगड आणि राजांचा राजगड असे समोरासमोर जणू वाघसिंहासारखे शेपट्या आपटीत होते. म्हणजे उदयभानला सिंहगड किल्याचा किल्लेदार म्हणून बादशहांनी जबाबदारी आपल्यावरच का सोपविली याची पुरेपूर जाणीव झाली. आजही आपण सिंहगडावरच्या बालेकिल्यातील शाहीकोंडणेश्वर महादेवाच्या देवळापाशी उभं राहून राजगडाकडे नजर टाकली तर असा भास होतो की, आपल्या शेजारी उदयभान किल्लेदाराच उभा आहे अन् तो सारखा टक लावून राजगडाकडे बघतो आहे. कदाचित उदयभानचीही सिंहगडावरील नेमणूक पाहून असं आपल्या कल्पनेत चित्र तरळतं की, औरंगजेबाची लाडकी लेकर झेबुन्निसा हीच बापाला विचारतीय, 'अब्बाजान आपण सर्फराजखानासारख्या नेकजात, बहाद्दूर सरदाराला काढून या उदयभान राजपूताची त्या जागेवर का नेमणूक करत आहोत? हा सर्फराजाच्या रुस्तमीचा आणि वफादारीचा अपमान नाही का? तो काय कमी आहे उदयभानापेक्षा?'

अन् मग आपल्या अभ्यासातून दिसणारा औरंगजेबही तिला उत्तर देताना दिसू लागतो की, 'नहीं बेटा! सर्फराजखानाची बहादुरी कमी नाही. पण इस्लामच्या तख्यावर सर्फराजखानापेक्षा जास्त निष्ठा आहे. उदयभान राजपूताची. अगं, हे मोगली राज्य आपल्याला मिळालंय आणि टिकलंय या राजपूताच्यामुळेच. आणि पुढेही टिकणार असेल तरीही राजपूतांच्यामुळेच. तो भयंकर सीवा दिल्लीच्या या आलमगीरापुढे नजराणे घेऊन आला, तो कोणामुळे? मिर्झाराजे जयसिंगामुळे आणि आमच्या हातावर मूठभर माती देऊन पसार झाला तो कोणामुळे? तो आमच्याच एका फुलादखानामुळे दक्षिणेच्या इतिहासातही थोडं मागे पहा! याच सीवाचा बाप शहाजी भोसला आदिलशहाच्या कैदेत पडला तो कोणामुळे? तो बाजी घोरपडे मुधोळकर यांच्यामुळे आणि सुटला तो विजापूरी सरदार फत्तेखान याच्या चुकीच्या युद्धपद्धतीमुळे. फत्तेखानाचा सीवाने साफ पराभव

केला आणि शहाजी भोसला कैदेतून सुटला तर लक्षात ठेव बेटी , आम्हा आलमगीरांची राज्ये चालतात ती इथल्याच लोकांच्याइमानदारीवर आणि पराक्रमावर म्हणून आम्ही सिंहगडावर किल्लेदारी दिली आहेउदयभान राठोडला. सर्फराजला काढून

कोंढाण्याचा किल्लेदार उदयभानसिंह राठोड

अशी आपली समजूत आहे कीकोंढाण्याचे नांव सिंहगड असे ठेवले गेले ते तानाजी मालुसरे यांनी गड घेतला पण स्वतः तानाजी मारले गेले म्हणून. परंतु वस्तुस्थिती अशी आहे की ,शिवाजीराजांनी कोंढाणा गडाचे नांव सिंहगड असे ठेवले ते त्याही पूर्वीच. इ.स १६६४ च्या आधीपासूनच. म्हणून आपण त्याचा उल्लेख ' सिंहगड ' यांच नावाने करीत आहोत.

उदयभान राठोड हा सिंहगडावर किल्लेदार म्हणून दाखल झाला. त्याचा करडा , कठोर अंमल सुरू झाला. तो मुळचाच क्रूर किंवा संतापी स्वभावाचा असेल की नसेल हे माहीत नाही. पण सिंहगडाच्या राखणदारीची जोखीम शिरावर आल्यावर तो भयंकर कठोरपणे वागत राहिला यात शंका नाही. त्यातलीच ही एक हकिकत पहा.

सिंहगडाच्या उत्तर पायथ्याशी घनदाट झाडी होती.अतकरवाडी , थोपटवाडी , डोणजे ,खानापूर इत्यादी लहान-लहान खेडी विखुरलेली आहेत. एके दिवशी हा उदयभान किल्लेदार गडाच्या उत्तर तटावरून कठोर नजरेने पाहणी करीत फिरत होता. त्याचेच मोगल पहारेकरी ठिकठिकाणी तटावर गस्त घालीत होते. उदयभानचे लक्ष तटावरून गडाच्या पायथ्याकडे गेले. तो टवकारून बहिरी ससाण्यासारखा पाहू लागला. अन् त्याचे लक्ष गेले एका कोणा मराठी खेडुताकडे. तो खेडूत घरच्या चुलीसाठी जळणम्हणून काट्याकुट्या गोळा करीत होता.तो कुणी मराठा सैनिक नव्हता. हत्यारबंद शिपाईही नव्हता. एक गरीब संसारी मराठा खेडूत. उदयभानचे लक्ष त्याच्यावर

गेले. गडावरून तो ठिपक्याएवढा दिसला असेल. पण उदयभानने एकदम आपल्या पहारेकरीमोगल शिपायांना फर्मावले , ' पकडो ! गिरफ्ता करो! ' मोगली पहारेकरी गडावरून पुणे दरवाजाने गडाबाहेर धावले. त्यांनी पायथा गाठला.झाडी-झुडपात घुसून त्यांनी त्या मराठी खेडुताला पकडले. तो खेडुत व्याकुळतेने सांगत होता , की मी गनीम नाही. मी गरीब आहे. घरासाठी सरपण वेचतोय. पण त्याचं ऐकतो कोण ? मोगलांनी त्याला धरून गडावर चालविलेच. त्याला उदयभानापुढे आणले. काट्याचा नायटा करतात तो असा. तू हेरगिरीच करीत आहेस असा गहजब उदयभानाने चालू ठेवला. हा हा म्हणता ही हेरगिरीची खबर गडाच्या पायथ्याशी आणि सभोवार मराठी खेड्यापाड्यांत पसरली. खरं म्हणजे तेवढ्याचसाठी हा खटाटोप उदयभानाने केला. काट्याचा नायटा केला. त्या गरीबाची चौकशी मांडली आणि शेवटी निकाल दिला , ' याचा गडावरून कडेलोट करा! ' त्याच्या आरोळ्या किंकाळ्या फुटल्या. साऱ्या मावळ मुलुखाचं काळीज भीतीनंदणाणल. उदयभानचा दरारा असा ढाण्यावाघासारखा गडाच्या घेऱ्यास पसरला. सिंहगडाला तटावर पहारे होतेच. पण शिवाय गडाच्या चहुअंगास ठिकठिकाणी 'मेटे' होती. मेटं म्हणजे त्या भागात सतत जागता पहारा ठेवणारी सैनिकांची चौकी. अशी एकूण आठ मेटे होती. या सर्व मेटांवरती एक मुख्य नाईक असायचा. त्याला म्हणायचे घेरेसरनाईक. याची जबाबदारी किल्लेदाराइतकीच मोठी समजली जायची. हे घेरेसरनाईकाचे मुख्य मेटं गडाच्या पश्चिमेच्या अंगास होते. आणि आजही तेथे मराठी वस्ती आहे. अवघा गड कळकी , आवळी , बेहेडा , पिंपळ आणि कावीर्या घनदाटीत घेरला गेला होता. अशा या सिंहगडावर अंमल होता आलमगीराचा. वास्तविक गडावर असायचे स्वराज्याचे शिलेदार , थोपटे , डिमळे , मुजमले , पवार , मते , कोंडे , पायगुडे , पासलकर आणि किती घराण्यांची नावं सांगू ? ही सारी शिवाजीराजांची माणसं. एखादी गोड आठवण औक्षात घडली तर अत्तराच्या फायासारखी आपण कानामनांत जपतो. त्याहून गोड घडली तर काळजाच्या कोंदणात जपतो. या गडाच्याच काळजात एक आठवण ताजी होती. ती म्हणजे मिर्झाराजा जयसिंह आणि दिलेरखान

पठाण यांनी स्वारी केली तेव्हाची. या दोन मोंगल सेनापतींच्या हुकुमाने सर्फराजखाननावाच्या मोंगल सरदाराला सिंहगडास वेढा घालण्याचा हुकुम झाला. सर्फराजचा वेढा सिंहगडाला पडला. यावेळी पुरंदरालाही दिलेरखानाने वेढा घातला होता. झुंजी सुरू झाल्या होत्या. कोंढण्याचा वेढा आधाशी वाघाच्या भुकेनं रेड्यावर झडप पडावी तसा चालू होता. यावेळी प्रत्यक्ष जिजाऊ साहेब गडावर होत्या आणि त्यांच्या सांगाती शिवाजी महाराजांच्या एक राणीसाहेबही होत्या. म्हणजे या सासू - सुना गडात असल्यामुळे गडावरच्या मावळ्यांना गेंड्यांच बळ आलं होतं. महाराजांच्या कोणत्या राणीसाहेब यावेळी इथे होत्या , त्यांचे नाव मात्र समजू शकलेले नाही. जिजाऊसाहेब स्वतः गडावरून मोगलांशी प्रत्यक्ष लढाई करत होत्या अशीही नोंद नाही. पण त्यांचे नसते अस्तित्वही गडावरच्या मावळ्यांना देवघरातल्या कुलदैवतासारखे जाणवत होते. सर्फराजखानाचा हा वेढा सतत सव्वातीन महिने चालू होता. शेवटी ११ जून १६६५ रोजी झालेल्या पुरंदरच्या तहात मिर्झाराजांना व दिलेरखानला हा गड द्यावा लागला. देणं भागच होतं. जिजाऊसाहेबांना गडावरच्या सर्वांनीशी झेंड्याडंक्यासह गडावरून उतरावे लागले. ही ती काट्यासारखी काळजात कुरूप करून बसलेली आठवण आऊसाहेबांच्या , महाराजांच्या अन् तानाजी मालुसऱ्यासकट अवघ्या मावळ्यांच्यामनात खुपत होती. गड होता उदयभान किल्लेदाराच्या कब्जात.

आता लक्ष पोर्तुगीजांवर

आग़्याहून सुटल्यानंतर महाराजनाव्याच्या जंगलात विश्रांतीसाठी म्हणून, दक्षिण कोकणातील हणमंत्या घाटाजवळच्या मनोहर गडावर सुमारे महिनाभर राहिले. हा मुक्काम इतक्या आडवाटेवर आणि अवघड असलेल्या यागडावर करण्याचं कारण काय? गोवा येथून थोड्या अंतरावरच होता. पोर्तुगीजांची गोव्याची सत्ता पूर्ण उखडून टाकून पूर्ण गोमंतक स्वराज्यात समाविष्ट करावा ही त्यांची इच्छा होती. पोर्तुगीज आणि सिद्दी वा इंग्रज वा मोगल हे सारे परकीय होते. उघडउघड शत्रू होते. आक्रमण करून त्यांनी या देशाचे लचके तोडले होते. या सर्वांची कायमची हकालपट्टी करावी हीच महाराजांची महत्त्वाकांक्षा होती. आमच्या देशाची, आमच्या हक्कांची संपूर्ण भूमी आमच्याच ताब्यात असली पाहिजे ही महाराजांची भूमिका होती. अन् त्यात वावगं काय होतं? जगातही असाच न्याय आहे ना? महाराजांनीही हीच महत्त्वाकांक्षा ठेवली होती. वेळोवेळी संधी साधून फिरंग्यांच्या ताब्यात असलेला बारदेश-गोवा जिंकून घेण्याकरिता त्यांनी आजपर्यंत प्रयत्न केलेही होते. ते थोडेसेयशस्वीही झाले होते. पण फिरंग्यांना पूर्णपणे उखडून काढण्याची इच्छा अजून अपुरीच राहिली होती.

महाराज मनोहरगडावर मुक्कामास आहेत याची खबर गोव्याचा गव्हर्नर द विसेंदी याला समजली होती. औरंगजेबासारख्या कर्दनकाळाच्या दाढेतून हा मराठा राजा सुटलाच कसा याचा त्याला विलक्षण अचंबा वाटत होता. त्याने आपल्या बादशाहाला, लिस्बनला हा अचंबा पत्र लिहून व्यक्तही केला. वास्तविक विसेंतीची मनातून अपेक्षा अशीच होती की, हा शिवाजी आग़्याहून सुटूच नये. तो कैदेतच मरावा किंवा आलमगिराने त्याला मारावे. पण काय करणार? राजा तर सुटला. आला. थोडा आजारीही पडला अन् त्यातून बरा होऊन हवापालट करण्यासाठी मनोहरगडावर येऊन राहिला आहे, आता त्याच शिवाजीला सुटकेबद्दल शुभेच्छा आणि सद्भावनेचा आहेर (नजराणा)

पाठविणे त्याला अगत्याचे वाटले. रामाजी कोठारी या नावाच्या आपल्या एका वकीलाबरोबर त्याने हे पत्र आणि नजराणा मनोहरगडाकडे रवानाही केला. परंतु या रामाजी वकीलाला मनोहरगडाचा अवघड रस्ता गवसलाच नाही. तो परत गेला.

महाराज लगेच मोगलांच्या विरुद्ध उठाव करणार नव्हते. स्वराज्याची सर्व व्यवस्था अधिक बळकट करून नंतर संधीची वाट पाहात महाराज काही काळ थांबणार होते. किती काळ? योग्य संधी मिळेपर्यंत.! परंतु खूप दमल्यानंतरही हातपाय पसरून जांभया देत बसणं हे महाराजांच्या प्रकृतीतच नव्हतं. ते मनोहर गडावरून राजगडाकडे (बहुदा राजापूर, अणस्कुरा, विशाळगड, वासोटा, प्रतापगड या मार्गाने) परतले. त्यांच्या मनात घोळत होते गोमांतकाच्या पूर्ण मुक्ततेचे विचार.

या ठिकाणी एक गोष्ट सांगितलीच पाहिजे. ती म्हणजे, स्वराज्यातून पुरंदरच्या तहाने औरंगजेबाने जे २३ किल्ले आणि मुलुख कब्जात घेतले होते त्यातील कोणत्याही किल्ल्यावर वा ठाण्यावर बादशाहाने मराठी माणूस अधिकारी पदावर नेमलेला दिसत नाही. उलट असे म्हणावेसे वाटते की, महाराजांच्या आग्रा कैदेच्या कालखंडात सुद्धा कोणीही मराठी माणूस औरंगजेबाकडे चाकरीची भीक मागायला गेलेला दिसत नाही. इथे जाता जाता हेही लक्षात घ्यावं की पेशवाई बुडाल्याबरोबरच इंग्रजांच्याकडे मराठी कारकुनांच्या आणि चाकरमान्यांच्या रांगा नम्रतेने मान वाकवून उभ्या राहिल्या. लोहगडावर राजा गोपाळदास गौड, माहुली गडावर राजा मनोहरदास गौड, सिंहगडावर उदयभान, पुरंदरावर शेख रझीउद्दीन अशी काही मोगली अधिकाऱ्यांची नावे सांगता येतात.

या बाबतीत असेही म्हणता येईल की, शिवाजीराजाकडून घेतलेल्या गडांवर आणि मुलुखांवर मराठी माणसे न नेमण्याची खबरदारी औरंगजेबाने घेतली. ते दूरदशीर्षणाचे श्रेय औरंगजेबास द्यावयास हरकत नाही.

आगऱ्यात अडकलेली सर्व माणसे अगदी परमानंद कवी , डबीर , कोरडे वकील आणि शेवट पलंगावर झोपलेला हिरोजी फर्जदसुद्धा स्वराज्यात सुखरूप परत पावले. हे आग्रा प्रकरण म्हणजे स्वराज्य उभारणीच्या मार्गावर निर्माण झालेले केवढे भयानक संकट होते. या काळात अडकलेली माणसे सुटून आली. पण स्वराज्याच्या नित्यनैमित्तिक कामात अडकलेली माणसं जिजाऊसाहेबांच्या नेतृत्वाखाली अधिक कणखररितीने कामात अडकली.

महाराजांनी आपली नजर राजगडावरून पोर्तुगीजांच्या सरहद्दीवरती वळविली. त्यांच्या मनात एक अफलातून राजकारण आकार घेत होतं. या फिरंग्यांना उखडून काढण्यासाठी एक विलक्षण उत्तपटांग डाव महाराजांच्या मनात आला. महाराज मोठी फौज घेऊन (कदाचित दहा हजार असावी) कुडाळवर आले आणि त्यांनी थेट सप्तकोटीश्वराचे नावेर् गाव गाठले. म्हणजे महाराज जुन्या गोव्यापासून अवघ्या 3 ० कि. मी.वर येऊन पोहोचले. गव्हर्नर विसेंतीची छातीच दडपली. पण भयाने नाही ,तर जबाबदारीने. कारण हा भयंकर शत्रू अलेक्झांडरसारखा , ज्युलियस सीझरसारखा समोरच ठेपला होता.

महाराजांनी एकदम जुन्या गोव्यावर किंवा सेंट एस्टोवा किल्ल्यावर झडप न टाकता ते नाव्याच्या जंगलात फक्त तळ ठोकून बसले. पण नुस्तं बसणं हा हेतू नव्हता. त्यांनी एका बाजूने सप्तकोटीश्वराची पूजाअर्चा चालू केली आणि संधी साधून आपल्याफौजेतील लोक वेगवेगळ्या संख्येनं आणि वेषांनी गोव्याच्या मुलुखांत घुसवावयास सुरुवात केली. घुसखोरी!

याच वेळी सागरी मार्गाने आणि देशावरच्या भीमगड किल्ल्याच्या मार्गाने , तसेच सरळसरळ कुडाळ ओरसच्या मार्गानेही मराठी कुमक गोळा करीत करीत गोव्याच्या गव्हर्नरचा गळा आवळण्याचा महाराजांचा हा अफलातून डाव होता. मग काय झालं ?

यावेळी गोव्याचा फिरंगी गव्हर्नर आजारी होता. तबियत सुधारत नव्हती. तरीही तो दक्ष होता. इ. स.

एका सुंदर स्वप्नाचा अकस्मात अस्त

गोमांतकात ज्ञानेश्वरांच्या काळापर्यंत कदंब घराण्याचे राज्य होते. अनक देवदेवतांची सुंदर सुंदर मंदिरे ठिकठिकाणी होती. गर्द झाडी , त्यातून खळाळणाऱ्या नद्या , लगतच्या सह्यादीवरून कोसळणारे धबधबे आणि अशा या नंदनवनाहुनही सुंदर असलेल्या गोमांतकावर राज्य करणारे कदंबराजे हे सुसंस्कृत , कलाप्रिय आणि तेवढेच शूर होते. थोडेसे का होईना पण त्यांचे आरमारही होते.

या कदंब घराण्याची जी राजदैवते होती , त्यात दिवाडी येथे सप्तकोटीश्वर शंकराचेही मंदिर भव्य आणि अतिसुंदर होते. कदंब राजे स्वतःला 'गोपकपट्टणाधिपतिसप्तकोटीश्वर लब्ध वरप्रसाद 'अशी पदवी अत्यंत अभिमानाने मिरवीत असत. पुढेकदंबांची राजवट यादवांनी बुडविली. आणि नंतर यादवांची राजवट सुलतानांनी बुडविली. आधी विजापूरच्या आदिलशाहाच्या ताब्यात गोवा गेला. त्यांच्याकडून वास्को-द-गामा या पोर्तुगीज दर्यावदीर् सरदाराने दि. १५ फेब्रुवारी १५१० या दिवशी गोवा जिंकून घेतले. तेव्हापासून पोर्तुगीज सत्ता ही गोव्यात मूळ धरून बसली. यापोर्तुगीजांना धर्मवेड लागलेलं होतं. स्वधर्माचा म्हणजेच ख्रिश्चनिटीचा प्रचारकरण्याचा त्यांना क्रूर छंद जडला होता. सत्ता स्थिरावल्यावर त्यांनी इ. १५६५ यावषीर् योजनापूर्वक गोमांतकातील साडेसहाशे मंदिरे फोडली. असंख्य लोक सक्तीने बाटविले. अनेकांनी आपापल्या देवमूर्तीर् मोठ्या धाडसाने लपतछपत पळविल्या आणि सध्याच्या फोंडेमहालात ठिकठिकाणी त्या स्थापिल्या. ज्येस्युईट ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी हिंदूंचा भयंकर धर्मछळ मांडला. यावर डॉ. ए. के. प्रिओळकर यांचा अभ्यासपूर्ण असा ग्रंथ आहे. गोवा इन्क्वीझिशन. या छळवादाला गोमांतकीय लोक थरथरा कापीत असत. हा छळवाद जेथे चाले त्याला म्हणत व्होडलेघर. म्हणजे यमाचे घर.

इ. स. १५६५ च्या या ज्येस्युईट कल्लोळात दिवाडीला असलेला हा सप्तकोटीश्वरही सापडला. फिरंग्यांनी सप्तकोटीश्वराचे मंदिर पाडून टाकले आणि या देवाची जास्तीत जास्त अवहेलना करण्याकरिता वा या देवात देव नाही हे दाखवून देण्याकरिता ते शिवलिंग शेताच्या बांधावर नेऊन ठेवले. त्यात हेतू असा की , जाणाऱ्या येणाऱ्यांचेहीपाय त्या देवाला लागावेत. ही परिस्थिती इ. १६०५ पर्यंत या देवाची होती. ती १६०५ मध्ये साकळीच्या सूर्यराव देसाई यांच्या प्रयत्नाने थोडी पालटली आणि त्यावेळच्या गोव्याच्या गव्हर्नरने देसायांना नावेरू येथे जांभ्याच्या खडकांत लहानश्या कोनाड्यात हा देव नेऊन ठेवावयास परवानगी दिली.

खडकांत कोनाडा कोरून सप्तकोटीश्वराची स्थापना देवाच्या भक्तमहाजनांनी आणि देसाई यांनी केली. ती जागा आणि तो कोनाडा आजही अस्तित्वात आहे. या कोनाड्यासमोरच नारळीच्या झावळ्यांचा मांडव घालून देवाची अर्चना करण्याची रीत सुरू झाली. प्राचीन भव्य मंदिर गेले. उरले ते झोपडीसारखे देऊळ किंवा देवळासारखी झोपडी.

शिवाजीराजे नाव्यास आले आणि त्यांनी आपला तळ या मंदिरानजिकच जंगलात ठोकला. ते स्वतःही नित्यनैमित्तिक श्रींची अर्चना करीत होते. एकेदिवशी महाराज श्रींसमोर पुजेसाठी बसले. स्थानिक पुजारी पूजेचे मंत्र सांगत होता. एवढ्यात वाऱ्याची जरा मोठी फुंकर देवापुढच्या झावळ्यांच्या मांडवावर पडली.

त्यातील एक झावळी सटकन निखळली आणि पूजा करीत असलेल्या शिवाजीराजांच्या अंगावर पडली. बाकी झाले काहीच नाही पण देवाच्या अंगावरचे फूल सहज ओंजळीतपडावे तशी ही मांडवावरची झावळी राजांच्या अंगावर पडली. तेव्हा तो पुजारीराजांस म्हणाला , ' महाराज श्री सप्तकोटीश्वराने आपणांस प्रसाद दिला आणि आज्ञाही दिली की , आपण येथे श्रीचे मोठं कायमस्वरूपी मंदिर बांधावे. '

महाराजांच्या मनात सप्तकोटीश्वराचे मंदिर बांधण्याचे विचार घोळतही असतील इतकंच काय , पण अवघे गोमांतक भूमी स्वतंत्र करून सुंदर करावी हाही विचार त्यांच्या मनात होताच की!

पण महाराजांनी पुजाऱ्याचा अन्वयार्थ आनंदाने मनावर घेतला आणि खरोखरच नजिकच जमीन साफ करून मंदिर बांधावयास राजांनी प्रारंभही केला.

क्षण उलटत होते. दिवस पालटत होते. राजांचे सैनिक रात्री अपरात्री चोरट्या पावलांनी आणि झाकल्या रूपांनी गोव्याच्या फिरंगी अमलात प्रवेश करीत होते. राजांनी मांडलेलं हे रणांगण खरोखर अत्यंत कल्पक आणि बिनतोड होतं. ते थोडक्यात असं, नाव्याच्या उत्तरेकडून म्हणजेच सिंधुदुर्ग, कुडाळ या दिशेने मराठी सैन्य पुढे सरकावे. ऐन समुदातून दर्यासारंग, मायनाक व्यंटाजी भाटकर आदि आरमारी मराठ्यांनी संकेताच्या दिवशी समुद्रमार्गाने आगवादच्या किल्ल्यावर आणि जुन्या गोव्यावर आरमारी हल्ला चढवावा. सप्तकोटीश्वराच्या पश्चिमेस असलेल्या सह्याद्रीच्या माथ्यावरील भीमगड किल्ल्यावरूनही मराठी सैन्य असेच गोमांतकात उतरावे आणि प्रत्यक्षात स्वतःपाशी असलेल्या सैन्यानिशी महाराजांनी गोमांतकावर झेप घ्यावी. हे एकाच वेळी अचानक व्हावे. असा हा व्यूह महाराजांच्या मनात तरळत होता. पावले पडत होती.

पण घात झाला. आत घुसलेल्या मराठी सैनिकांचा पोर्तुगीज गव्हर्नराने अचूक वेध घेतला आणि एकेदिवशी त्याने हे सारे सैनिक, निदान सापडले तेवढे सैनिक कैद केले. आपला डाव फिरंग्याने अचूक ओळखून उघडा पाडल्याच्या खबरा महाराजांस नावेरू येथे समजल्या. त्यांना अतिशय राग आला आणि आपल्या लोकांच्यानिशी आणि व्यूहात ठरविलेल्या भोवतालच्या मराठी सैन्यानिशी गोव्यावर हल्ला करण्याचा विचार त्यांच्या मनात आला. पण गव्हर्नरने आपल्या सर्व ठाण्यांची आणि किल्ल्यांची युद्धाच्या दृष्टीने जय्यत तयारी केली होती. किंबहुना ती करूनच नंतर त्याने घुसखोर मराठ्यांना पकडण्यासाठी जाळे टाकले होते.

महाराजांनाही हल्ला करता आलाच असता. परंतु एकदम छाप्या घालून गोवाजिकण्याची करामत त्यात साधता आली नसती. चिवट फिरंग्यांशी दीर्घकाळ युद्ध चालू ठेवावे लागले असते. महाराजांनी खेदाने पण विचारपूर्वक निर्णय घेतला की, फिरंग्यांशी बिघाड करो नये. थांबावे.

तसा प्रत्यक्ष युद्धास आधी प्रारंभ झालेला नव्हताच. महाराज थांबले. फिरंग्यांनीही महाराजांवर आपण होऊन हल्ला न चढविता फक्त संरक्षणात्मक भूमिका घेतली. त्यामुळे युद्धप्रसंग घडलाच नाही. महाराजांनी फिरंग्यांशी मैत्रीचा तह केला.गोमांतकाच्या पूर्ण मुक्तीचा मुहूर्त दुदैवाने पुढे गेला. महाराज नाव्याहून परतले. मंदिर मात्र बांधून पूर्ण झाले. मंदिरावरती महाराजांच्या नावाचा शिलालेख कोरला गेला. होय. गोमांतकाच्या मुक्तीचा क्षण साधला गेला नाही. पण महाराजांच्या मनाचे संपूर्णदेशाच्या संपूर्ण स्वातंत्र्याचे भव्य स्वप्न इतिहासात नोंदविले गेले

जंजिरे सिंधुदुर्गाची वास्तुशांत

सुमारे चार वर्षे मालवणकिनाऱ्याजवळच्या कुरटे बेटावर सिंधुदुर्ग या पाणकोटाचे बांधकाम चालू होते. महाराजांच्या इमारत खात्यावरील अधिकाऱ्यांनी सिंधुदुर्ग तालेवारीने बांधून पूर्ण केला. किल्ल्यात आवश्यक त्यासर्व इमारती बांधून काढण्यात आल्या. सदर, धान्याची आणि बारुदगोळ्याची कोठारं, सैनिकांच्या करिता राहाण्याच्या अलंगा, श्रीभवानी आणि अन्य देवतांची मंदिरे, सरकारवाडा इत्यादी बांधकामे पूर्ण झाली. समुदात जणू नवीन शिवलंकानगरी थाटली गेली. किल्ल्याची वास्तुशांत महाराजांनी साजरी केली. त्यावेळी त्यांनी किल्ल्यास नाव दिले 'सिंधुदुर्ग'.

या वास्तुशांतीस म्हातारे, जानभट, अभ्यंकर उपस्थित नसावेत असे त्यांच्या अनुल्लेखावरून वाटते. पण त्यांचे भाचे दादंभट बिन पिलंभट उपाध्ये हे मात्र होते. पौरोहित्य त्यांनीच केले. समारंभ छान झाला. सर्व कृत्यासर्वत्या कामगारांची महाराजांनी कौतुके केली. सुरतेहून आणलेली संपत्ती अशी सार्थकी लावली.

ते समयी महाराज दादंभट उपाध्ये यांस म्हणाले की , 'तुम्ही आता येथून पुढे कायमचेच किल्ल्यात राहाल काय ? देवदेवस्थानांची आणि किल्ल्यातील नित्यनैमित्तिक धार्मिक सणसमारंभांची सर्व व्यवस्था तुम्हीच पाहाल काय ' हे दादंभट उपाध्ये संसारी होते. तरुण होते. किल्ल्यात पूजेअचेर्साठी आणि अन्य धार्मिक उपचारांसाठी कायमचे राहायचे तर गोष्ट आनंदाचीच होती. पण कायमची बांधिलकी वाट्यास येणार होती.

किल्ल्यातल्या लष्करी अधिकाऱ्यांसारखीच ही धार्मिक जबाबदारी महाराज दादंभटास सुचवीत होते. किती तासांनी किंवा दिवसांनी दादंभटाने महाराजांना आपली इच्छा होकाराथीच कळविली याची नोंद नाही. पण असे वाटते , की त्याच दिवशी त्यांनी महाराजांची इच्छा आणि गडाची सेवा स्वीकारीत असल्याचे निवेदन केले असावे असा अंदाज आहे.

बहुदा दादंभटाने आपल्या पत्नीचा विचार घेतला असावा. घेतला की नाही कोण जाणे! पण दादंभटाने हे काम स्वीकारले. त्यांच्यावर सिंधुदुर्गासाठी युद्ध करण्याची संरक्षणात्मक जबाबदारी कधीच पडणार नव्हती. पण किल्ल्यातील सैनिकांचे मनोबल आणि धार्मिक बाबतीतील पावित्र्य पूर्ण उत्साहाने टिकविण्याची जबाबदारी निश्चित अंगी पडणार होती. सिंधुदुर्गावर किल्लेदार , महालदार , सर्व लष्करी कारखानदार , पहारेकरी , गस्तवाले आरमारी आणि पूजाअर्चा करणारे गुरुजी आपापल्या कामांत रंगून गेले. १८ टोपीकर फिरंग्यांच्या , श्यामल सिद्धांच्या आणि इदलशाही गनिमांच्या उरावरी सिंधुदुर्गाचे जबरदस्त बलवान आरमारी ठाणे महाराजांनी उभे केले.

सहज जाताजाता उल्लेख करावासा वाटतो की , हा सिंधुदुर्ग किल्ला अगदी अखेरपर्यंत कधीही शत्रूच्या कब्जात गेला नाही. अगदी इंग्रजी राज्य आल्यावरही सिंधुदुर्गावरती मालकी राहिली ती कोल्हापूरच्या छत्रपती महाराजांकडेच मराठी मनाला अभिमान वाटावा आणि त्याची छाती शीडासारखी फुगावी असाच हा सिंधुदुर्ग आहे.

पुढे घडलेल्या एका घटनेचा उल्लेख करावयाचा आहे. इ. १६८० नंतर रायगडावर राज्याभिषिक्त झाले. संभाजी महाराज छत्रपती सतत नऊ वर्षे मोगलांशी झुंज देत देत त्यांनी स्वराज्य ताठ मानेने युद्धमान ठेवले. सिंधुदुर्गही तसाच बुलंद होता. पुढेदुर्दैवाने शंभूछत्रपती महाराज आलमगीर हाती गवसले गेले आणि त्याने छत्रपतींना ठारही केले. धाकटे राजारामराजे छत्रपती होऊन राज्य राखू लागले. अन् याच (इ. १६९१ ते ९८) काळात या सिंधुदुर्गावर सागरी मार्गाने औरंगजेबाने स्वारी पाठविली. म्हणजे आता सिंधुदुर्ग काबीज करण्यासाठी मोगली आरमार येणार होते. ते उत्तरेकडून येऊ लागले. सिंधुदुर्गाला खबरा आल्या.

किल्ल्यास तांब्रांचा परीघ पडणार हे निश्चित झाले. ते समयी किल्ल्यातील किल्लेदार मोहिते याने युद्धाची बईजवार तयारी केली. धान्य, दारुगोळा, आणि जरूर त्यायुद्धसाहित्याचा साठा सिंधुदुर्गात भरला जाऊ लागला. मोगली हल्ला केव्हाही येवो, आम्ही आगरी, कोळी, भंडारी अन् अठरापगड कोकणी माणसं महाराजांची माणसं आहोत अशा अभिमानाने अवघा सिंधुदुर्ग मोगली सुसरी मगरींची वाटच पाहू लागला. त्यावेळी किल्लेदार मोहिते याच्या मनी एक कोवळा विचार आला की, एकदा गडास मोगलाई वेढा पडला म्हणजे तो किती दिवस चालेल हे काय सांगता येतंय ?

कदाचित वर्षांमागून वर्षसुद्धा. म्हणून किल्लेदाराने दादंभट गुरुजींस पुसलं की, गुरुजी मोगल येतात. झुंज लागणार. गनिमांचा आरमारी गराडा पडणार. आम्ही तर सिपाईच हो. आम्ही झुंजूच. पण तुमचे कैसे होईल ? एकदा गराडा पडला की मग बाहेर जाणे कठीण. तरी तुम्हांस आम्ही आत्ताच सुखरूप मालवणांस किंवा कडवाडांसुद्धा बायकामुलांनिशी पोहोचते करतो. काळजी करू नका. तरी विचार सांगावा. 'यांवर दादंभटाने' किल्ल्यातील काम 'आम्हांवर सोपविले तेच कोणत्याही परिस्थितीत करीत राहण्याचा आपला विचार किल्लेदारास सांगितला.

मोगली आरमार आले. बारुदगोळा लोहाराच्या ठिणग्यासारखा चौफेर उडू लागला. गडाचं अवसान मोठं. गड किंचितही वाकेना. पण दिवसांमागून , महिन्यांमागून , वर्षहीउलटलं. तरीही सिंधुदुर्ग झुंजतच राहिला. किल्ला वाकला नाही. किल्ल्यातील अन्नधान्यही कमी होऊ लागले. तरीही किल्ला वाकला नाही.

पुढे तर किल्ल्यात पटकीची साथ उद्धवली. तरीही किल्ला वाकला नाही. किल्लेदारापासून ते रोज पूजाअर्चा करणारे लंगड्या दादंभटापर्यंत अवघा सिंधुदुर्ग दर्याभवानीच्या बळानं झुंजत राहिला. अखेर मोगल हरले. सिंधुदुर्ग बुलंद राहिला. बाका राहिला.

केवढं विलक्षण कथानक या सिंधुदुर्गाच्या भिंतीआड घडलं आहे. सिंधुदुर्गाच्या भिंती आणि दरवाजा वाट पाहतोय. एखाद्या मराठी प्रतिभावंत चित्रपट निर्मात्याची

नव्या राजधानीच्या रचनेस प्रारंभ

स्वराज्याला प्रारंभ केल्यापासूनमहाराजांचे वास्तव्य मुख्यतःराजगडावरच होते. राजगड हाचस्वराज्याच्या राजधानीचा किल्ला करावा असे त्यांच्या मनात होते ,म्हणूनच राजगडाचा वापर राजधानी सारखाच सुरू झाला. (इ. १६४६ पासून) त्यावेळेपासूनच राजगडाच्या तीनही माची आणि बालेकिल्ला बांधकामाने सजू लागल्या. सुवेळा , संजीवनी आणि पद्मावती अशी या तीन माचींची नावे. एवढी उत्कृष्ट बांधकामे महाराष्ट्रातील कोणत्याही एकाच किल्ल्यावर सापडणारनाहीत. राजगड केवळ अजिंक्य होता.

वास्तविक स्वराज्याचे राज्यकारभारातील वेगवेगळे भाग सपाट प्रदेशावरती असणे हे राजाच्या प्रजेच्या आणि राज्याच्या दळणवळणाच्या दृष्टीने जेवढे सपाटीच्या शहरात सोईचे होतात , तेवढे उंचउंच डोंगरमाथ्यावर होऊ शकत नाहीत. पण असे शहरात सपाटीवर राजधानी करणे क्रांतीच्या

प्रारंभ काळात धोक्याचेही असते. शत्रू केव्हा झडप घालील आणि ऐन राजधानीलाच कधी धोका पोहोचेल याचा नेम नसतो. म्हणून उंच शिखरावर तटबंदीने अजिंक्य बनविलेल्या किल्ल्यावर राजधानी असणे गरजेचेच असते. राजगडचे बांधकाम सुमारे १० वर्षे चालले होते. जगातील उत्कृष्ट अशा डोंगरी लष्करी किल्ल्यात राजगडाचा समावेश करावा लागेल.

इ. स. १६४६ पासून ते आगऱ्याहून सुटकेपर्यंत स्वराज्याची राजधानी राजगड होती. अद्यापीही होतीच की, पण मिर्झाराजा जयसिंग आणि दिलेरखान यांची स्वारी आली तेव्हा महाराजांच्या प्रत्ययास एक गोष्ट आली की, मोगलांचे लष्कर राजगडाच्या पायथ्यापर्यंत घुसण्याचा प्रयत्न करित आहे.

रायकरण सिसोदिया, दाऊतखान कुरेशी, सर्फराजखान इत्यादी मोगली सरदार राजगडाच्या उत्तरेस असलेल्या मावळात, म्हणजेच गुंजण मावळ आणि कानद मावळ या भागांत विध्वंसन करण्यासाठी मुसंड्या मारताहेत. या मोगली सरदारांनी प्रत्यक्ष राजगडावर हल्ले चढविले नाहीत. मोचेरू लावले नाहीत किंवा वेढा घालून बसण्याचेही प्रयत्न केले नाहीत. तशी एकही नोंद सापडत नाही. तरीही मोगली शत्रू राजधानीच्या पायथ्यापर्यंत येऊन जातो ही गोष्टही फार गंभीर होती. म्हणून महाराजांनी राजधानीचे ठिकाणच बदलावयाचा विचार सुरू केला.

नवी राजधानी कुठे करायची म्हटले, तरी ती डोंगरी किल्ल्यावरच करावी लागणार हे उघड होतं. जेव्हा कधी पुढे स्वराज्याचा सपाट प्रदेशावरतीही विस्तार होईल, तेव्हा एखाद्या शहरांत राजधानी करणे थोडे सोईचे ठरेल. पण जोपर्यंत उत्तर, पूर्व आणि दक्षिण या बाजूंना बादशाही अंमल अगदी लागून आहे, तोपर्यंत डोंगरातून बाहेर येणे आणि राजधानी स्थापणे हे धाडसाचे आणि लष्करी जबाबदारी वाढविणारे ठरेल.

म्हणून महाराजांनी राजधानीचा विचार नवीन केला. त्यांचे लक्ष रायगडावरच खिळले. कोकणच्या बाजूने समुद्रापर्यंत मराठी स्वराज्याचा विस्तार झालेला होता. रायगड उंच पर्वतावर

असूनही विस्ताराने प्रचंड आणि संरक्षणाच्या दृष्टीने केवळ अजिंक्य होता. आणि महाराजांनी 'राजधानी' करण्याच्या दृष्टीने रायगडावर बांधकामे सुरू केली. त्यांनी रायगड राजधानी केली. यात त्यांची युद्धनेता या दृष्टीने अधिकच ओळख चांगल्याप्रकारे इतिहासाला होते. रायगड सर्व बाजूंनी सह्यशिखरांनी गराडलेला आहे. एका इंग्रजाने या रायगडावर असा अभिप्राय व्यक्त केला आहे की, 'रायगडसारखा अजिंक्य किल्ला जगाच्या पाठीवर दुसरा नाही.' दुसऱ्या एका इंग्रजाने रायगडाला 'ब्रह्मडुह्यहलशाह्य श्ाह्य हलब्रह्म श्वडुह्यहल' असे म्हटले आहे. हेन्री ऑक्झिडेन, ऑस्टीन, युस्टीक इत्यादी अनेक पाश्चात्य मंडळींनीही रायगडचा डोंगरी दरारा आपापल्या शब्दांत लिहून ठेवला आहे.

' सेवेचे ठाई तत्पर हिराजी इंदुलकर '

अशा उंच गडावर चिरेंबदी दरवाजे , बुरुज , चोरवाटा आणि संरक्षक मोचेर् पाहिले की , हिराजीने भीमाच्या खांद्यावर जणू चक्रव्यूहच रचला असे वाटते. त्याने एक सुंदर वास्तू , एक बलाढ्य लष्करी वास्तू आणि तेवढीच मोलाची कला , संस्कृती , विविध शास्त्रे यांची ' रायगड ' ही सरस्वती नगरीही उभी केली. हिराजी इंदुलकर हा निष्णातलष्करी वास्तुतज्ज्ञ होता स्वतः महाराज.

जंजिऱ्याचा सिद्दी

याच काळात (इ.स. १६६९) महाराजांनी जंजिऱ्याच्या सिद्दीकडे नजर टाकली. खरं म्हणजे त्यांची कुद्ध नजर सिद्दीवर प्रारंभापासूनच बटारलेली होती. हे जंजिऱ्याचे सिद्दी म्हणजे मूळचे आफ्रिकेतील अँब्रिसेनियन. यांनाच हबशी म्हणत. वास्तविक हे भारतात आले नाहीत. गुलाम म्हणून व्यापारी लोकांनी त्यांना आणले. गुलामांचा व्यापार हा त्याकाळी सगळीकडेच तेजीत होता. या हबशी गुलामांची शरीरप्रकृती लोखंडासारखी भक्कम होती. त्यांचा रंग काळाभोर होता. महाराज आणि मराठी माणसं या हबश्यांना श्यामल म्हणत. हे सिद्दी केवळ गुलामगिरी करीत जगले नाहीत , तर युद्धातही जबर पराक्रम गाजविण्याची आपली शक्ती आणि कुशलता त्यांनी दाखवून दिली. दक्षिणेतल्या बहामनी , आदिलशाहीकुतुबशाही , निजामशाही आणि दिल्लीच्या मोगलशाही सुलतानांच्या पदरी याहबश्यांनी लष्करात कामगिऱ्या करून दाखविल्या. अहमदनगरच्या निजामशाही राज्यात एक जबरदस्त सिद्दी व्यादाचा फजीर् झालेला आपल्याला ठाऊक आहे. तो म्हणजे मलिक अंबर सिद्दी. हा प्रारंभी असाच गुलाम पोरगा होता. पण आपल्या कर्तृत्वाने तो निजामशाहीचा केवळ वजीरच नव्हे , केवळ सेनापतीच नव्हे , केवळ राज्यकारभारी प्रशासकही नव्हे तर नगरचा सवेर्सर्वा ठरला. महाराष्ट्राचा गनिमी कावा पुन्हा एकदा उजळून काढला तो या मलिकने. दिल्लीसलतनतीला म्हणजेच जहागीरच्या फौजांना जबर तडाखे देऊन निजामशाहीटिकविणारा हा मलिक अंबर गनिमी काव्याचा

प्राचार्य वाटतो. शहाजीराजे भोसले हे एक उत्कृष्ट सेनापती म्हणून (इ. १६१० पासून पुढे) गाजू लागले, ते याच मलिक अंबरच्या गनिमी काव्याच्या युद्धतंत्रातून तरबेज होऊनच. भातवडीची लढाई (इ. १६२४ ऑक्टोबर) शहाजी राजांनी शर्थ करून जिंकली. जहांगिरी आणि आदिलशाही यांच्या प्रचंड जोडफौजेचा एकाच युद्धात शहाजीराजांनी फडशा उडविला. यावेळी रणांगणावर मलिक अंबरने स्वतः भाग घेतला नव्हता. सर्व जोखीम त्याने शहाजीराजांवर टाकली होती. प्रचंड जय मिळाला. कोणाला ? खरं म्हणजे शहाजीराजांना. मराठ्यांना. पण श्रेय मिळाले मलिक अंबरला. मिळेना का! तो वजीरच होता ना. पण शहाजीराजे, म्हणजेच एक मराठा, एवढ्या झपाट्याने अस्मानात झळाळू लागल्याचे सहन होईना याच मलिक अंबरला. भोसल्यांचा मत्सर करू लागला. निजामशाहीतील आपल्याच हाताखालील मराठी सरदारांत भेद पाडू लागला.

पुढे या साऱ्या सुलतानी आणि हबशी राजकारणातून अचूक बोध घेतला, उगवत्या शिवाजीराजांनी! अगदी इ.स. १६४७ पासून महाराजांनी आपली पावलं अगदी अचूक टाकली ती आधीच्या इतिहासातून बोध घेऊन. एक निष्कर्ष महाराजांचा नक्कीच होता की, हे सिद्दी बेभरवशाचे आहेत.

मुरुडच्या सागरी किनाऱ्याजवळ बेटावर असलेला जंजिरा अशाच सिद्दी हबश्यांच्या पूर्ण स्वतंत्र सत्तेखाली होता. हे हबशी कामापुरते स्वतःला निजामशाहीचे किंवा जरूर तेव्हा दिल्ली बादशहाचेही सेवक म्हणवून घेत. पण जंजिऱ्याच्या सिद्दींची प्रवृत्ती पूर्णपणे सार्वभौम महत्त्वाकांक्षेची होती. एका बेटावरती असलेलं तळहाताएवढं हे हबशी राज्य विलक्षण चिकाटीने आणि क्रूर जरबेने त्यांनी सांभाळलं होतं. सध्याच्या रायगड जिल्ह्याच्या किनारी भूमीवर आपल्या हबशी राज्याचा अंमल बसविण्याचा, म्हणजेच उगवत्या हिंदवी स्वराज्याला कोकणात कडवा विरोध सतत करण्याचा सिद्दींचा अखंड उद्योग चालू होता. महाराज या 'श्यामला' च्या दंगेखोरीमुळे कायमचे अस्वस्थ झालेले होते.

'हा जंजिऱ्याचा सिद्दी म्हणजे आमच्या (मराठी) दौलतीस लागलेला पाण्यातील उंदीर आहे' असे ते म्हणत.

अगदी इ.स. १६५७ पासून सतत पुढे या हबश्यांच्या विरुद्ध महाराज लढाया करीत राहिले. पण आपल्या जंजिरा किल्ल्याच्या आणि आरमाराच्या बळावर सिद्दी कायमचाच झुंजत राहिला. बेटावरील हा किल्ला बळकट आहे. याचे बळ केवळ तटाबुरुजांच्या बलाढ्य बांधणीत नाही ; तर ते भोवती पसरलेल्या अथांग समुदामुळे आहे , हे महाराजांच्या केव्हाच लक्षात आलेले होते. पण हा पाण्यात डुंबत असलेला पाणकोट जंजिरा जिंकणे हे खरोखर जिकीरीचे काम होते. स्पेन , फ्रान्स किंवा अन्यही युरोपियन राष्ट्रांना अगदी थेट नेपोलियनपर्यंत जसे ब्रिटिश बेटांचे विरुद्ध विजय मिळविता आले नाहीत , अगदी तसेच या मुरुड जंजिऱ्याच्या बेटांविरुद्ध महाराजांना आणि पुढे शंभू छत्रपतींनाही यश मिळू शकले नाही.

केवळ समुद्र हीच या मुरुड जंजिऱ्याची ताकद होती काय ? त्याहीपेक्षा जबरदस्त ताकद या मुरुड जंजिऱ्यात असलेल्या हबशी लोकांच्या अतूट ऐक्यात होती. हे त्यांचे आपसातील ऐक्य आणि आपल्या नेत्यावरील त्यांची निष्ठा एवढी जबरदस्त होती की , या किल्ल्यात मराठ्यांचा कधीही चंचूप्रवेशही होऊ शकला नाही.

पुढच्याच काळातील एक गोष्ट सांगता येईल. इ.स. १७३७ मध्ये चिमाजीअप्पा पेशवे यांच्या नेतृत्वाखाली मराठ्यांची जंजिऱ्याविरुद्ध मोहिम सुरू झाली. उरण येथे फार मोठी लढाई झाली. त्यात मराठ्यांनी जंजिऱ्याचा मुख्य नेता (सुलतान म्हटले तरीचालेल) सिद्दी सात याला युद्धात ठार मारले. नेता पडला. पण पाण्यातला जंजिरा तसाच झुंजत राहिला. हे एकीचे , शिस्तीचे आणि अनुशासनाचे बळ आहे.

महाराज जंजिऱ्यावरील मोहीम आताही मांडीत होते. (इ. १६६९) जंजिऱ्याचे तीन सिद्दी एकवटून प्रतिकारास उभे होते. सिद्दी कासम , सिद्दी खैरत आणि सिद्दी संबूळ हीत्यांची नावे.

मोगलांच्या महत्त्वाकांक्षेचा ज्वालामुखी जागा झाला

महाराजांनी यावर्षी (इ. १६६९) मुरुड-जंजिऱ्यावर अगदी नेट धरून मोहिम सुरू केली. ही मोहिम दुहेरी होती. किनाऱ्यावरून आणि ऐनसमुदातूनही. स्वराज्याचे आरमारसमुदाकडून तोफा बंदुकांचा भडीमार करीत होते. स्वतः महाराज काही आठवडे पेणपाशी तळ ठोकून बसले होते. पेणच्या जवळचे किल्ले कर्नाळा आणि रोह्याच्या जवळचे किल्ले अवचितगड , त्याचप्रमाणे तळेगड आणि किल्ले भोसाळगड हे महाराजांच्याच स्वराज्यात होते. त्यामुळे असे वाटत होते की , दिघीच्या खाडीत समुदात असलेला हबश्यांचा जंजिरा किल्ला हामराठी किल्ल्यांनी पूर्वदिशेने आणि मराठी आरमारामुळे समुदात पश्चिमदिशेने अगदी कोंडल्यासारखा झाला आहे. फक्त नेट धरून सतत जंजिऱ्यावर मारा केला तर जंजिऱ्याला अन्नधान्य पुरवठा आणि युद्धसाहित्याचा पुरवठा कुठूनही होणार नाही. त्याची पूर्ण नाकेबंदी होईल. अन् तशी मराठ्यांनी केलीच. वेंटाजी भाटकर , मायनाकभंडारी , तुकोजी आंग्रे , लायजी कोळी , सरपाटील , दर्यासारंग आणि दौलतखान ही मराठी सरदार मंडळी आणि आरमारी मंडळी अगदी असाच सर्व बाजूंनी जंजिऱ्याला गळफास टाकून बसली. महाराज अन्य राजकीय मनसुब्यांसाठी रायगडास गेले. ही मोहिम प्रत्यक्ष महाराज चालवीत नव्हतेच. ती चालवीत होते हे सगळे मराठी सरदार आणि खरोखर या सैन्याने जंजिऱ्यास जेरीस आणले. जंजिऱ्याची अवस्था व्याकूळ झाली.

रायगडावर या खबरा महाराजांना पोहोचत होत्या. असे वाटत होतं की , एक दिवस ही लंका आपल्याला मिळाली आणि जंजिऱ्यावर भगवा झेंडा लागला , अशी खबर गडावर येणार. इतकंच

नव्हे तर जंजिऱ्याचा मुख्य सिद्दी खैरतखान हा मराठी आरमारी सरदारांशी तहाची बोलणी करू लागला.

पण तेवढ्यात किल्ल्यातील इतर दोन सिद्दी सरदारांनी या मराठ्यांना शरण जाऊ पाहणाऱ्या सिद्दीला अचानक कैद केले आणि युद्ध चालूच ठेवले. काही हरकत नाही ,तरीही जंजिरा मराठ्यांच्या हाती पडणार हे अगदी अटळ होते. जंजिरेकर सिद्दींचे हीकौतुक वाटते. त्यांचे धाडस , शौर्य आणि स्वतंत्र राहण्याची जिद्द अतुलनीय आहे.

याचवेळी एक वेगळेच राजकारण महाराजांच्या कानांवर आले. दिल्लीत बसलेल्या औरंगजेबाने सिंध आणि गुजरातच्या किनाऱ्यावर असलेले आपले आरमार जंजिऱ्याच्या सिद्दीला मदत करण्यासाठी जंजिऱ्याकडे पाठविण्याचा डाव मांडला. हुकुम गेले आणि मोगलांचे थोडेफार आरमारी दल शिडे फुगवून दक्षिणेकडे जंजिऱ्याच्या दिशेने निघाले. या बातम्या ऐकून महाराज चपापलेच. हे औरंगजेबी आक्रमण सागरी मार्गावर अनपेक्षित नव्हतं. पण मोगल मराठे असा तह झाला असताना आणि गेली तीन वर्षे (इ. १६६७ ते १६६९) हा तह महाराजांनी विनाविक्षेप पाळला असताना , औरंगजेब असा अचानक वाकडा चालेल अशी अपेक्षा नव्हती. आता जंजिऱ्याचे युद्ध हे अवघड जाणार आणि हातातोंडाशी आलेला जंजिरा निसटणार हे स्पष्ट झाले. जंजिऱ्याशी आणि उत्तरेकडून येणाऱ्या औरंगजेबी आरमाराशी युद्ध चालू ठेवायचे की नाही असा प्रश्न महाराजांपुढे आला.

तेवढ्यात महाराजांना औरंगाबादेहून एक खबर मिळाली की , औरंगजेबाचे मनसुब्यात पाताचे ठरत आहेत. म्हणजेच बादशाह शांततेचा तह मोडून आपल्याविरुद्ध काहीतरी लष्करी वादळे उठविण्याच्या बेतात आहे. अन् तसे घडलेच.

त्याचं असं झालं , औरंगाबादमध्ये सेनापती प्रतापराव गुजर आणि निराजी रावजी नासिककर यांच्याबरोबर पाच हजार मराठी घोडेस्वार गेली तीन वर्षे मोगल सुभेदाराच्या दिमतीस

होते. हे कसे काय ? आग्न्यास जाण्यापूर्वीर् जो पुरंदरचा तह झाला , त्यात एक कलम असे होते की , शिवाजीराजांचे पुत्र संभाजीराजे भोसले (त्यावेळी वय वषेर् आठ) यांच्या नावाने बादशाहाने पाच हजाराची मनसब द्यावी. त्या कलमाप्रमाणे हे पाच हजार मराठी स्वार औरंगाबादेस होते. युवराज संभाजीराजे हे 'नातनाव ' म्हणजे वयाने लहान असल्यामुळे ते प्रत्यक्ष स्वतः या सैन्यानिशी औरंगाबादेत राहू शकणार नव्हते. म्हणून सेनापती प्रतापराव गुजर आणि त्यांच्याबरोबर कारभारी म्हणून निराजी रावजी या दोघांनी तेथे राहावे असे ठरले.

यावेळी औरंगाबादला सुभेदारीवर होता औरंगजेबाचा प्रत्यक्ष एक शाहजादा. त्याचे नाव अजीम. तो गेली तीन वषेर् कोणत्याही लढाया बिढायांच्या भानगडीत पडलाच नाही. खानापिना और मजा कराना हेच त्याचे यावेळी तत्त्वज्ञान होते. तो महाराजांशी स्नेहानेच राहत वागत होता. वाकड्यांत शिरत नव्हता. त्याचे खरे कारण सांगायचे तर असे पुढे मागे आपल्याला आपल्या तीर्थरूप आलमगीर बादशाहांच्या विरुद्ध बंड करायची संधी मिळाली , तर शिवाजीराजांशी मैत्री असलेली बरी!

याच शाहजादा अजीमला दिल्लीवरून बापाने एक गुप्त हसबल हुक्म (म्हणजे अत्यंत तातडीचा हुकुम) पाठविला. पण हा हसबल हुक्म काय आहे हे अजीमला एकदोन दिवस आधीच समजले! तो हुकुम भयंकर होता. जणू ज्वालामुखी त्यातून भडकणार होता. पृथ्वी हादरणार होती.

बुद्धी आणि बळ यांचा आगळा खेळ

औरंगजेब दिल्लीत गेली तीन वर्षेजरी मराठी मुलुखाच्या बाबतीत शांत होता , तरी त्याच्या अचाट बुद्धीत सतत वेगवेगळे फासे पडतच होते. महाराज न मरता आग्याहून निसटले आणि आपल्या चिरेबंदी सह्यप्रदेशात पोहोचले.या गोष्टीचा त्याला राहून राहून उबग येत होता. निसटून गेलेला सीवा

केवळ शांततेचा तह कुरवाळीत आपल्या घरट्यात बसला आहे. एवढ्यावर औरंगजेबाचे समाधान नव्हते. विश्वासही नव्हता. हा सीवा आज ना उद्या संधी साधून मोगलाईवर झडप घेणार हे तो ओळखून होता. औरंगजेबानेच तह मोडीची कुऱ्हाड स्वतः घालावयाचे ठरविले आणि त्याने जंजिऱ्याच्या सिद्दीच्या मदतीसाठी आपले मोगली आरमार सीवावर सोडले. लगेच त्याने अजीमला म्हणजे औरंगाबादमध्ये असलेल्या आपल्या चिरंजीवांना एक गुप्त हजबल हुकूम म्हणजे तातडीचा हुकूम पाठविला की, 'औरंगाबादेत असलेल्या सीवाच्या सेनापतीला (प्रतापराव गुजर) त्याच्या कारभाऱ्याला (निराजी रावजी) आणि इतर प्रमुख मराठ्यांना ताबडतोब एकदम छापा घालून कैद करा आणि दिल्लीला त्यांना बंदोबस्तात आमच्याकडे पाठवा. सीवाच्या मराठ्यांची औरंगाबादेत असलेली छावणी मारून काढा आणि त्यातील लूट खजिन्यात जमा करा. सीवा आगऱ्यास आला त्यावेळी त्याला वाटखर्चासाठी जी एक लाख रुपयांची रक्कम आपण दिली आहे, ती या छावणीच्या लुटीतून जमा होईल. हुकूमकी तामील जल्द अज् जल्द हो जाए!'

हा तो भयंकर औरंगजेबी ज्वालामुखीचा स्फोट या हुकुमात भरलेला होता. म्हणजे औरंगजेबाने अगदी उघडउघड महाराजांच्या विरुद्ध आघाडी उघडली. तह मोडला.

खरं म्हणजे हा तह मोडण्यासाठी महाराजही उत्सुकच होते. ते संधीची वाट पाहात होते. ती संधी औरंगजेबानेच दिली. इथं एक मोगली शहाजाद्यांच्या स्वभावातील गंमत दिसली. अजीमला आपल्या बापाचा तो हजबल हुकूम अजून मिळायचाच होता. तो वाट दौड करीत होता. पण त्या हुकुमाचा तपशील अजीमला आधीच औरंगाबादेत कळला तो आपल्या गुप्त हस्तकांकडून. बापाचा स्वभाव माहित असल्यामुळे अजीमला आश्चर्य वाटले नसावे. पण त्याने अत्यंत तातडीने, गुप्तचूप मराठ्यांच्या छावणीतून प्रतापराव गुजर आणि निराजी रावजी यांना आपल्या सफेर् एखास म्हणजे खास वास्तव्याचा वाडा बोलावून घेतले. ते दोघे आले आणि अजीमने त्यांना म्हटले, 'मला बादशाहा अब्बाजान यांचेकडून असा हुकूम येतो आहे.' अजीमने येणारा भयंकर आलमगिरी हुकूम त्या

दोघांना सांगितला. आपल्याविरुद्ध येत असलेला एवढा भयंकर हुकूम प्रत्यक्ष औरंगजेबाचा पुत्रच प्रतापराव आणि निराजी यांना सांगत होता. केवढाचमत्कार. अन् अजीमने या मराठी सरदारांना लगेच म्हटले की, 'तुम्ही तुमच्या सैन्यासह आणि छावणीसह ताबडतोब पसार व्हा. नाहीतर तेवढ्यात वडिलांचा हुकूम मला मिळाला, तर मला तुमच्याकरिता काहीच करता येणार नाही. हुकुमाची अंमलबजावणी करावीच लागले. '

यावर प्रतापराव काय बोलले ते इतिहासाला माहित नाही. पण निराजीसह ते अजीमचा निरोप घेऊन ताबडतोब आपल्या छावणीत आले.

काही वेळातच प्रतापराव, निराजी आणि पाच हजार मराठी स्वारांची छावणी पाखरासारखी पसार झाली. मराठी छावणी एकदम अशी भुरकन का उडून गेली हे औरंगाबादेत कोणालाच कळले नाही. कळले होते फक्त अजीमला.

याच सुमारास जंजिऱ्याला घातलेला मराठी आरमाराचा वेढा महाराजांनी हुकूम पाठवून उठविला. जंजिऱ्याभोवतीच्या समुदात असलेली मराठी गलबते भराभरा निघून गेली. मुरुडच्या आसपास असलेली मराठी फौजही निघून गेली.

या प्रकाराने सिद्दींना काय वाटले असेल कोण जाणे! पण जंजिऱ्याचा गळफास आत्तातरी सुटला. जीव वाचला.

या जंजिऱ्याच्या किल्ल्याचे नाव होते, 'जंजिरेमेहरुब' मेहरुब म्हणजे अष्टमीची चंदकोर. सिद्द्यांच्या या अर्धचंदाचे बळ असे टिकले.

तिकडे औरंगाबादेहून पसार झालेले पाच हजार स्वार थेट महाराजांकडे आले नाहीत. प्रतापराव आणि निराजीपंत यांनी तिसराच डाव टाकला. पाच हजार फौज घेऊन ते जे सुटले, ते थेट औशाच्या किल्ल्यावर. हा किल्ला मोगलांच्या म्हणजेच औरंगजेबाच्या ताब्यात होता. हा किल्ला तुळजापूरच्या जवळ आहे. किल्ला जबरदस्त. येथे किल्लेदार होता शेर बहाद्दूर जंग. त्याला स्वप्नातही

कल्पना नव्हती की , मराठ्यांची फौज आपल्या किल्ल्यावर झडप घालणार आहे. तो बेसावधच होता. शिवाजी राजांपासून इतक्या दूर अंतरावर असलेल्या आपल्या औसा किल्ल्यावर मराठी कसे येणे शक्य आहे? शिवाय आत्ता तर बादशाहांचा सीवाशी मैत्रीचा तह चालू आहे. पण बादशाहानेच या तहावर कुऱ्हाड घातल्याचे शेर बहाद्दूर जगला कुठे माहित होते ? मराठ्यांची धडक इतक्या वेगाने आणि आवेगाने किल्ल्यावर आली की , किल्ल्यात एकच पळापळ आणि गोंधळ उडाला. वास्तविक असे व्हायचे काहीही कारण नव्हते. एवढा बळकटतटबंदीचा किल्ला सहज झुंजू शकला असता. पण त्यांची हिंमतच बारगळली. मराठी फौज किल्ल्यात घुसली. वीस लाख रुपयाचा रोख खजिना प्रतापरावांच्या हातात पडला. कदाचित इतरही काही लूट आणि हा खजाना घेऊन मराठी फौजप्रतापरावांच्या मागोमाग किल्ल्यातून बाहेर पडली आणि दौडत सुटली थेटमहाराजांकडे. 'आग्रा प्रवासाचा खर्च रुपये एक लाख मराठ्यांच्या छावणीच्या लुटीतून खजिन्यात जमा करा ', असा हुकूम सोडणाऱ्या औरंगजेबाला मराठ्यांनी आपले एकूण एकवीस लाख रुपये पळविल्याचे आता कळणार होते.

चिरंजीवांचे तीर्थरुपांस पत्र

मराठी फौज औशाच्या किल्ल्यातूनही २० लाखाचा खजिना घेऊन पसार झाली. औरंगजेबाचा सुटलेला हजबल हुकूम मराठे औरंगाबादेतून पसार झाल्यावर थोड्याच काळात आला आणि चिरंजीव अजीम यांस मिळाला. आता या वडिलांच्याहुकुमाला उत्तर काय द्यायचे ? चिरंजीवांनी तीर्थरुपांस लिहिले की , ' आपला हुकुममिळण्यापूर्वीच प्रतापराव आणि त्यांची फौज शहरातून पसार झाली. अशी अचानक कशी पसार झाली ते लक्षात येत नाही. पण जर आपले आज्ञापत्र थोडे आधी येऊन पोहोचले असते , तर मराठ्यांचा फडशा पाडता आला असता. '

चिरंजीवांचे हे उत्तर वाचून औरंगजेबास काय वाटले असेल ? एक मात्र नक्की की त्याच्या डोक्यात असलेला प्रतापराव , निराजी आणि प्रमुख मराठ्यांना अचानक कैद करून , दिल्लीत आणून , हौसेप्रमाणे ठार मारण्याचा गोड बेत उधळला गेला. पाचहजार मराठे शहर औरंगाबादेतून जिवानिशी सुटले. औरंगजेबाचे केवढे प्रचंड नुकसान झाले ?

महाराज यावेळी राजगडावर होते. घडलेल्या घटनांच्या बातम्या त्यांना येऊन पोहोचत होत्या. तह मोडण्याचे औरंगजेबाने केलेले उद्योग तेही त्यांना समजले. एवढेच नव्हे तर आपला पराक्रम महाराजांना सादर करण्याकरिता औशाचा खजिना घेऊन प्रतापरावहीराजगडास पोहोचले.

आधीची तीन साडेतीन वर्षे महाराजांनी आपली लष्करी शक्ती आणि भावी युद्धाची तयारी जय्यत करण्यात खर्च केलेली होती. महाराज आणि मुत्सद्दी मंडळ नव्याडावपेचांसाठी कल्पनांचा आखाडा उकरीत होते. औशाला मराठ्यांनी घातलेला छापामतपशीलवार दिल्लीस औरंगजेबाला कळला. त्याने औशाच्या पराभूत किल्लेदाराचा किताब एका शब्दाने छाटून कमी केला. म्हणजे काय ? या किल्लेदाराचे नाव होते शेर बहाद्दूर जंग. त्यातील जंग ही दोन अक्षरे काढून टाकण्याचा हुकुम औरंगजेबाने दिला. पण मग पुढे काय ? पुढे काय झाले कोण जाणे ?

औरंगजेबाच्या डोक्यात सततच धुमसत असलेले धर्मवेड किंवा धर्मपेम म्हणा यावेळी उसळून आले. औरंगजेब तसा स्वधर्मावर कडोविकडीचे प्रेम करणारा होता. यात काहीही शंका नाही. पण त्याकरिता अन्य धर्मिर्यांचा छळ आणि अपमान करण्याचे कारण काय ? ते अजूनही कोणास उमजलेले नाही. त्याने एक स्वतंत्र घोडेस्वारांचेसैन्यच तयार ठेवले. त्यांचे काम मूतीर्भजन आणि धार्मिक छळवाद. याच काळात अनेक पवित्र हिंदू धर्मक्षेत्र त्याने उद्ध्वस्त केली.

इतिहासाचा अभ्यास करताना असा एक विचार डोळ्यापुढे येतो की , हे हाल आणि अपमान भारतात सर्वांच्याच वाट्याला येत होते ना ? होय. मग या सर्वांनी म्हणजे पंजाबात शिरवांनी , आसामात आसामींनी , महाराष्ट्रात सर्व मराठ्यांनी , राजस्थानात सर्व

राजपुतांनी , काश्मिरात डोग्रांनी जर एकवटून उठाव केला असता तर येथील वेडी धार्मिक दांडगाई थांबली नसती का ? पण हे कधीच होऊ शकले नाही. उलट गोमांतकात पोर्तुगीजांच्या इन्क्विझिशनला उधाण आले होते.

आता महाराजांचे लक्ष आगऱ्याला जाण्यापूर्वी मोगलांना दिलेल्या २३ किल्ल्यांवर आणि शिवाय नव्याने घेण्याकरता उभ्या असलेल्या शिवनेरी , साल्हेर , मुल्हेर इत्यादी गडांकडेही लागले होते.

राजगडावरच्या खलबतखान्यात याच भावी मोहिमांचे आराखडे आखले जात होते.

याच काळात असाच आणखीन एक शिवाजीराजा आसामात मोगलांच्या विरुद्ध गेंड्याच्या बळाने धडका देत होता. त्याचे नाव लछित बडफुकन. हा आसामच्या राजांचा सरसेनापती होता.

आसाम पूर्ण जिंकावा म्हणून मोगल सुलतान अन् आत्ताविशेषतः औरंगजेब सतत आसामवर फौजा पाठवित होते. युद्धे चालू होती. त्यातच शाहिस्तेखान मामाला औरंगजेबाने मुद्दाम या बडफुकनच्या विरुद्ध झंुजायला पाठविले. (इ. १६६३ जून) या शाहीमामाला तो ढाक्यापर्यंत आल्याचे कळल्यानंतर लछित बडफुकनने त्याला एक पत्र पाठविल्याची नोंद 'शाहिस्ताखान की मुरंजी ' याकागदात आहे.

पण अखेर नियतीने इथेही आसामवर घाव घातला. लछित बडफुकन हा भयंकर आजारी पडून (बहुदा विषमज्वराने) मरण पावला. बडफुकन म्हणजे मुख्य सेनापती. बहुआ , बडपुजारी , बडफुकन याचा अर्थ त्या त्या क्षेत्रातला मुख्य.

आता दृष्टी सिंहगडावर

सिंहगड म्हणजेच कोंढाणा. हा किल्ला पुण्याच्या नेऋत्येला तीस कि. मी.वर आहे. या किल्ल्याचे चरित्र अध्यायवारीने सांगावे असे मोठे आहे. पण काही मोजक्या घटनासुद्धा या गडाचेवेगळेपण सांगणाऱ्या आहेत. सर्वात शेवटची लढाई प्रथम पाहूया. इ. १७ नोव्हेंबर १८१७या दिवशी पुणे शहरशनिवारवाड्यासकट कॅप्टन रॉबर्टसन या इस्ट इंडिया कंपनीच्या इंग्रजांच्या कब्जात गेले. म्हणजेच पेशवेही गेले.पेशवाईही गेली. साताऱ्यास महाराज छत्रपती प्रतापसिंहराजे यांनाही इंग्रजांचे मांडलिकत्व स्वीकारावे लागले. म्हणजेच मराठी सत्ता संपली. पाठबळ देणारा धनी किंवा कोणी वाली उरला नाही.

तरीही या पुण्याशेजारचा हा डोंगरी सिंहगड इंग्रजांच्या सुसज्ज बंदुकधारी फौजेशी आणि चहुअंगांने गडावर मारा करणाऱ्या कुलपी गोळ्यांच्या इंग्रजी तोफखान्याशी झुंजत होता. इंग्रजांनाही याचे आश्चर्य वाटत होते, की हे मुठभर मराठे निराधार झालेले असूनही आपल्या विरुद्ध अहोरात्र का झुंजताहेत ? इंग्रजांनी एकूण गडावर तोफांचे मोठे गोळे धडकविले, त्या गोळ्यांची संख्या तीन हजाराहूनही अधिक होती, तरीही मराठे झुंजतच होते. या सिंहगडाच्या शेवटच्या युद्धाचा आम्ही कधी सूक्ष्म विचार केला का ? तसे दिसत नाही. या लढणाऱ्या मराठ्यांच्या मनांत कोणती नेमकीभावना असेल ? विचार असेल ? इंग्रजी निशाण पुण्यावर लागल्यानंतर शेजारचासिंहगड अजूनही रोज अहोरात्र इंग्रजांशी लढतोय याचा परिणाम पुण्यातील आणि एकूण मराठी राज्यातील जनतेच्या मनावर काही झाला का ? तसेही दिसत नाही. लढणारे आणि मरणारे मराठे झुंजतच होते. सारा देश गुलामगिरीत पडल्यानंतर सिंहगड, सोलापूरचा किल्ला राजधानी रायगड आणि असेच आणखी काही किल्ले इंग्रजांशी झुंजत होते. या त्यांच्या झुंजी म्हणजे व्यर्थ मृत्युच्या खाईत उड्या घालणेच होते. रायगड कॅप्टन प्रॉथरशी दहा दिवस झुंजला. (दि. १ मे ते १० मे

१८१८)सोलापूरचा किल्लाही असाच आठापंधरा दिवसा इंग्रजांनी घेतला. सिंहगड मात्र झुंजतच होता. अखेर त्याचे तेच होणार होते. तेच झालं. किल्ला इंग्रजांच्या हाती पडला. एखादे राष्ट्र दुर्दैवाने शत्रूच्या गुलामगिरीत पडत असताना ज्या अगदी शेवटच्यालढाया दिल्या जातात, त्या त्या राष्ट्राच्या भावी स्वातंत्र्य संग्रामातील खरोखर पहिल्या लढाया असतात. सिंहगडची ही लढाई म्हणजे भारताच्या भावी स्वातंत्र्य संग्रामातील पहिले स्वातंत्र्ययुद्ध नाही का ? ही लढाई इंग्रजांशी तीन महिन्यातून किंचित अधिक काळ चालली होती. अखेर गड पडला. सिंहही पडले.

या आधीच्या काळातला सिंहगडाचा इतिहास असाच धगधगीत ज्वालांनी लपेटलेला आहे.

१ 33 ९ पासून ते इ. १६४७ पर्यंत हा गड सुलतानांच्या कब्जात होता. शेवटी आदिलशाही ठाणेदार म्हणून सिद्दी अंबर वाहब हा किल्लेदारी सांभाळत होता. नेमकी तारीख माहीत नाही. पण इ.

१६४७ च्या अखेरीस शिवाजी महाराजांच्या योजनेने आणि कारस्थानाने बापूजी मुद्गल नःहेकर देशपांडे याने 'कारस्थाने' करून कोंढाणा स्वराज्यात काबीज करून आणला. महाराज

आणि जिजाऊसाहेब यांची मने सुखावली आणि बळावली. कारण सिंहगडसारखी अश्रफाची बलाढ्य जागा स्वराज्यात आली. यागडावर श्री काळभैरव आणि योगेश्वरी यांचे मंदिर आहे. या देवाळाला

श्री अमृतेश्वर असेही नाव आहे. स्थानिक लोक याला अंबरीबुवा असे म्हणतात. या देवाच्या देवळांत बसून जिजाऊसाहेबांनी रयतेचे काही न्यायनिवाडे केल्याच्याही नोंदी आहेत. कोणालाही आवडावा

असाच हा सहायादीतील दागिना आहे. एक गोष्ट आत्ताच सांगून टाकू का ? पुढे (इ. १७० 3 एप्रिल) मध्ये औरंगजेबाने अगदी म्हातारपणी हा गड छत्रपती ताराबाईसाहेबांच्या कारकिर्दीत काबीज केला. त्याचा

तपशील आत्ता नको. पण बादशाहाच्या ताब्यात हा किल्ला आल्यावर तो स्वतः गडावर गेला. त्याने गड पाहिला. एक गाजलेला असामान्य मराठी किल्ला आपल्या ताब्यात आलेला पाहून औरंगजेब

निहायत खूश झाला आणि त्याने या किल्ल्याला नाव दिले, 'बक्शींदा बक्श'तो म्हणतो, 'यह तो खुदाकी करामत है! यह बक्शींदा बक्श है। आलमगीर के लिए है! बक्शींदा बक्श!'

बक्शींदा बक्श म्हणजे परमेश्वराची देणगी.

हा गड पुण्याच्या नजीक असल्यामुळे म्हणा , पण पुढच्या काळात बहुतेक सर्व थोरमंडळी या गडावर येऊन , राहून गेली आहेत. अगदी लो. टिळक , म. गांधी , स्वा. सावरकर , जयप्रकाश नारायण इतकेच नव्हे तर नेताजी सुभाषचंद्र बोससुद्धा.

गडावर लो. टिळकांनी स्वतःसाठी छान घर बांधले. एक गंमत सांगू का ? म. गांधी यांचेही स्वतःच्या मालकीचे एक घर सिंहगडावर आहे. मोहनदास करमचंद गांधी हे नाव सातबाऱ्याच्या उताऱ्यावर आहे.

मिर्झाराजे जयसिंग आणि दिलेरखान पठाण हे औरंगजेबाचे सरदार स्वराज्यावर चालून आले. (इ. १६६५ मार्च) त्यावेळी मोगली फौजेने पुरंदरगडास आणि सिंहगडासही मोचेर लावले. सिंहगडाचा मोर्चा होता. सर्फराजखान याच्याकडे. तो शर्थ करित होता , गड घेण्याची. पण गडाचा टक्काही उडाला नाही. गड जिद्दीने अखेरपर्यंत (म्हणजे लढाई थांबेपर्यंत) झुंजतच राहिला. यावेळी गडावर महाराजांच्या मातोश्री जिजाऊसाहेब या वास्तव्याला होत्या. त्यांचे ते वास्तव्य हेच प्रचंड प्रेरक सामर्थ्य होते. पण दि. ११ जून १६६५ या दिवशी मोगलांशी महाराजांचा तह पुरंदर गडाखाली झाला , अन् त्यात तेवीस किल्ले मोगलांना द्यावयाचे महाराजांनी मान्य केले. त्यात सिंहगड होता.

तहाप्रमाणे सिंहगड देणे भाग होते. सर्फराजखान आणि दिलेरखान याच्या निसबतीचा एक सरदार अन् प्रत्यक्ष महाराजांचाही एक मुतालिक यावेळी गडावर आले. गडमोगलांच्या ताब्यात देण्याचा सोहळा सुरू झाला. जिजाऊसाहेबांना आपल्या सर्वमराठ्यांनिशी आणि डंकेझेंड्यांनिशी गडावरून कल्याण दरवाज्याने उतरावे लागले. उतरल्या. पण गड उतरत असताना त्यांच्या मनाची काय अवस्था झाली असेल , याची आपण कधी कल्पना केली का ? ज्यांच्या आकांक्षांपुढे गगनही ठेंगणे ठरत होते. त्यांना आपल्या हातातलाच पराभूत न झालेला किल्ला शत्रूच्या ताब्यात देऊन उतरावे लागत होते. त्याकरिता

ते गगन आणि ते मन आणि त्या मनाचा मनस्वी महाराजातिळातिळाने समजावून घेण्याची आवश्यकता आहे.

माघ वद्य नवमीची रात्र

यावेळी प्रतापगडच्या मावळतीला असलेल्या डोंगर-वेढ्यातील 'उमरठ' या गावात लग्नाचा मांडव पडला होता म्हणे! हे लग्न प्रत्यक्ष उमरठकर सुभेदार तानाजीराव मालुसरे यांच्यामुलाचं होतं म्हणे. रायबा हा त्यांचा लहानसा मुलगा.

या सगळ्या कथा मराठी प्रत्येक कानामनाला गेली ३०० वर्ष ठाऊक आहेत. त्यावर तुळशीदार शाहीर या नावाच्या शाहिरानेचौकबंद मोठा पोवाडाही रचलेला सापडला आहे. बखरीतून थोडीफार माहिती लिहिलेली आहे. पण यात अभ्यासकांच्यामते मतभेदाचे मुद्देही अनेक आहेत. एवढे निश्चित की, सिंहगड काबीज करण्याची कामगिरी महाराजांनी तानाजी मालुसरे या जबऱ्या मर्दावर सोपविली. तानाजी हा स्वराज्याच्या लष्करात एक हजार पाडकांचा सुभेदार आहे. त्याला एक सख्खा भाऊ आहे. त्याचे नाव सूर्याजी.

मोंगलांच्या विरुद्ध तडजोडीनंतर आपले किल्ले परत होण्यासाठी महाराजांनी जी मोहीम उघडली. त्या मोहिमेचा पहिला नारळ तानाजीच्याच हातात त्यांनी दिला याविषयी मतभेद नाही. मुहूर्त होता माघ वद्य नवमी, शुक्रवार दि. चार फेब्रुवारी १६७० मध्यरात्रीचा.

ही मोहीम करण्यासाठी तानाजी सुमारे ५०० मावळे घेऊन राजगडावरून निघाला, हे ही पूर्ण सत्य. आता थोडा अभ्यास करू या. मोहीम प्रत्यक्ष हाती घेण्यापूर्वी गडाची अवघड सवघड बाजू तानाजीने लक्षात घेतली असले की नाही? गुप्त हेरगिरीने गडाच्या घेऱ्यात आपल्याला गुपचूप पोहोचता येईल, बोभाटा होणार नाही यासाठी त्याने काही प्रयत्न केले असतील का? प्रत्यक्ष अस्सल

समकालीन कागदपत्रात हे काहीच सापडत नाही. कागदच नाहीत. पण तुळशीदार शाहिराच्या पोवाड्यातील ऐन मतभेदाचे मुद्दे बाजूला ठेवले, तरी गडाच्या भोवती असलेल्या उतरणीवरील जंगलातील मेटकऱ्यांशी तानाजीने संधान बांधले व घेरे सरनाईकाला त्याने आपलेसे केले, हे पूर्ण संभाव्य वाटते. गडावर एकूण मोगली सैन्य दीड हजार असून तटावर ठिकठिकाणी जबर तोफा खड्या आहेत अन् गडाच्या विशेषतः पश्चिमेच्या कड्यावर उत्तरार्धात तटबंदी बांधीव नाही, अन् त्या बाजूस पहारेही जरा कमी आहेत. असे तानाजीच्या लक्षात आहे. व त्या दृष्टीनेच तो या कड्याखाली नेमका आला. नाहीतर तो तसा आला नसता. ही सर्व माहिती घेरेसरनाईक मेटकऱ्याकडून तानाजीला मिळाली हाजो पोवाड्यात व उत्तरकालीन आख्यायिकांत सूर दिसतो तो सत्य असण्याची शक्यता आहे.

एक तर तानाजीचे (म्हणजे महाराजांचेही पण) निश्चित ठरलेले दिसते की, नेहमीच्या ढोबळपद्धतीने गडावर चाल करावयाची नाही. गडाला वेढा घालून माहिनोन् महिने झुंजत बसावयाचे नाही. तर अचानक झडप घालून (सरप्राइज अॅटॅक) गड कब्जात घ्यावयाचा. गडावर अशी झडप घातली व प्रवेश मिळविला तर त्यांच्या तोफखान्याचा काहीही उपयोग त्यांना होणार नाही. त्या निरूपयोगी ठरतील. जी काही झुंज द्यावी लागेल ती समोरासमोर द्यायची. त्यात अवघड भाग फारफार मोठा होता. एकतर गडात प्रवेश मिळवणे अत्यंत अवघड अन् मिळाला तर गडावरचे सैन्य आपल्या तिप्पट आहे याची जाणीव मराठ्यांना निश्चित आहे.

म्हणूनच तानाजीने मेटावरच्या कोळी मेटकऱ्यांशी आधीपासून संधान बांधून अचानक छाप्याची तयारी चोख केलेली होती, असे दिसते.

तानाजी चार फेब्रुवारी १६७० च्या मध्यरात्री म्हणजे बहुदा दोन अडीच वाजता निबिड अरण्यात अन् गडाच्या उतरणीवर आपल्या लोकांनिशी येऊन पोहोचला.

गडवरचं वातावरण शांत सुन्न होतं. गस्तीची पाळी असलेले मोंगल सैनिक आपापल्या जागी गस्त घालीत होते. किल्याची दोन प्रवेशदारे पुण्याच्या दिशेला म्हणजे उत्तरेला एका पाठोपाठ एक असे तीन मोठे दरवाजे आणि दक्षिणेच्या बाजुल असे दोन दरवाजे. या बाजूने किल्याच्या खाली कल्याण नावाचे खेडेगाव आहे. म्हणून या दरवाज्यासकल्याण दरवाजा हे नाव होते. आणि उत्तरेच्या बाजूच्या दरवाजांना पुणे दरवाजा असे नाव होते. वास्तविक उदयभान राठोड हा मोंगली किल्लेदार अतिशय निष्ठावंत आणि दक्ष होता. त्याचं काम किल्लेदार या नात्यानं तो ठीक करीत होता. पण तानाजीनेकिल्याच्या आणि किल्लेदाराच्या दुबळ्या दुव्यांचा अचूक शोध आणि वेध आधीच गुप्त रितीने किल्याच्या सरघेरेनाईकांकडून मिळविला होता. खरं म्हणजे स्वराज्य आणि मोंगलाई यातील तह उघडउघड मोडल्यानंतरचे हे दिवस आहेत. उदयभानने अधिक जागरूक दक्षता घ्यायला हवी होती. पण एकूण किल्याच्या अवघड खांदाबांधा , आपलीगडावरील माणसेही उत्तम , तोफा आणि बारूदगोळा अगदी सुसज्ज , दरवाजे अगदी भक्कम अशा या जमेच्या भांडवलवर उदयभान निश्चित होता. नेमका अशाच माघ वद्य नवमीच्या मध्यरात्रीच्या काळोखातला मुहूर्त तानाजीने पकडला आणि चित्यांच्याचोरपावलांनी पाचशे मावळ्यांनिशी तो गडाच्या पश्चिमांगास भिंतीसारख्या ताठ उभ्या असलेल्या कड्याच्या कपारीशी येऊन पोहोचला ही नेमकी जागा गडाच्या माथ्यावर दुबळी होती. पहारे नसावेतच किंवा अगदी विरळ होते. या बाजूला तटबंदीही अगदी अपुरी आहे. या जागेचं नाव किंवा या कड्याचं नाव डोणगिरीची कडा.

स्वतः तानाजी आणि असेच आणखी तीन-चार गडी कड्याशी आले. प्रत्येकाच्या खांद्याला एकेक लोखंडी मेख आणि वाखाची बळकट दोरखंडाची वेटोळी होती. तानाजीसह हे दोरखंडवाले मावळे कडा चढू लागले. हे काम फार फार अवघड आणि धोक्याचंही असतं कड्याला खडकांत असलेल्या खाचीकपारीत पावलं आणि हाताची बोटं घालून चाचपत चाचपत वर चढायचं. त्यात अंधार दाट. कुठे कपारीत जरसापानागीणीनं वेटोळं घातलेलं असलं अन् त्याला धक्का लागला तर ? तर मृत्यूच. कुठे मधमाश्यांचं

किंवा गांधील माश्यांयं पोळं लागलेलं असलं तरीही संकटच. कुठं गिधाडांनी कपारीत अंडी घालून त्यावर उबविण्यासाठी पंखांचा गराडा टाकून बैठक मांडली असली तरी कठीणच. आजच्या काळात कडे चढणाऱ्या गिर्यारोहकांस याची अचूक कल्पना येऊ शकेल. अशा अवघड धोक्यांना सामोरे जात जात एक भीतीमावळ्यांच्या मनगटात आणि पावलीत सतत जागी होतीच , की एखाद्या कपारीतून आपला हात किंवा पाऊल सटकून निसटलं , तर भयाण मृत्युशिवाय दुसरं कोणं आपल्याला झेलील ? अशा या डोणागिरी कड्याची उंची किती होती ? होती आणि आजही आहे सुमारे बावीस , चोवीस पुरुष ?

अशा या कड्याच्या माथ्यावर पक्या तटबंजीचीही जरूर नाही अन् या बाजूनेकोणताही शत्रू कधीच येणं शक्य नाही अशा पूर्ण विश्वासानं किल्लेदारानं येथीलबंदोबस्त अगदी ठिसूळ ठेवलेल असवा.

नेमकी हीच जागा वानरांसारखी चढून जाण्याकरीता तानाजीनं ठरविली होती. तो चढत होता. आणखी एक गोष्ट लक्षात येते की , सिंहगड यापूर्वी मराठी स्वराज्यातच होता. तानाजी सुर्याजी आणि असंख्य मावळ्यांनी सिंहगडावर राहून , हिंडून अन्फिरून गडाची माहिती प्रत्यक्ष अनुभविली होती.

मावळे अन् तानाजी वर पोहोचले. त्यांनी खांद्यावर अडकविलेले दोरखंड वर मेखा अडकवून कड्याखाली सोडले. अन् मग भराभरा सर्वच मावळे वर आले. मोठ्या प्रमाणात वस्ती गस्ती आणि राबता गडाच्या दक्षिण पूर्व व उत्तर बाजूला होता. तानाजी हत्यारे सरसावून त्या दिशेला पुढे सरकू लागला. मावळेही. अन् एका क्षणी मोंगली सैनिकांचा आणि शांततेचा एकदमच भडका उडाला. युध्द पेटले

जणू आषाढ घनांशी झुंजे वादळ वात

आरडाओरडा , किंकाळ्या , गर्जना यांचा एकच कल्लोळ गडावर उसळला. सुस्तावलेल्या अन् गाढ झोपलेल्या अन् जागती गस्त घालणाऱ्या त्या मोगलीसैन्यावर एकदम धगधगते निखारेयेऊन पडावेत असा हा तानाजीचा हल्ला होता. इथे मावळ्यांच्यामध्ये जबर इर्षा होती. आत्मविश्वास होता. आपणजिंकरणारच. पण जर समजा कच खाल्ली तर आपल्याला पळून जायलाही वाट नाही. आपण लढलंच पाहिजे , जिंकलंच पाहिजे , नाहीतर मेलंच पाहिजे , पुन्हा असा डाव खेळताच येणार नाही अन् जगून किंवा मरूनही हे पराभवाचं तोंड महाराजांना अन् जिजाऊसाहेबांना दाखवायचं ? कसं ? पण असला कसला विचारही कोणाच्या मनात येत नव्हता. उदयभानला त्याच्या वाड्यात हा भयंकर हल्ला अकस्मात समजला. इतकी दक्षता घेऊनही हे मराठे गडावर आलेच कसे , पोहोचले कसे हा सवाल आता व्यर्थ होता. उदयभान ढाली तलवारीनिशी धावला. यावेळी मोगली सैनिकांनी मशाली पेटवल्या असतील का ? शक्यता आहे.

अन् प्रत्यक्ष गदीर्त उदयभान आणि तानाजी घुसले. या अचानक हल्ल्याचा मोगली सैन्यावर नक्कीच परिणाम झाला. बराचसा गोंधळ अन् थोडीफार घबराट. युद्ध कडकडत होते. त्यातच उदयभान आणि तानाजी अचानक समोरासमोरच आले आणिघावावरती घाव एकमेकांवर कोसळू लागले. ही झटापट किती वेळ चालली असेल ? काही सांगता येत नाही. पण प्रत्येक क्षण जगण्या मरण्याच्या तराजूची पारडी खालीवर झुलवीत होता. कुणी कोणाला रेटू शकत नव्हता. कुणी हटतही नव्हता. तेवढ्यात उदयभानचा तलवारीचा कडाडून कोसळलेला घाव तानाजी सुभेदारांच्या ढालीवर पडला. अन् ढालच तुटली. केवढा कल्लोळ! त्याही स्थितीत डोईचं मुंडासं तुटक्या ढालीच्या हातावर घेऊन अन् कमरेचं पटकुरं त्या हातावर गुंडाळीत तानाजी एकांगी लढत होता. उदयभानला जबर हर्ष झाला असेल की , खासा गनीम आता क्षणाक्षणात मारतोच. तो वारावर वार तडाखून घालू लागला. तेवढ्यात

ढाल तुटलेल्या हातावर घाव पडला. अन् तानाजीचा हातच तुटला. तरीही रक्त गाळीत उजव्या हातातल्या तलवारीने तो झुंजतच राहिला. दोघंही एकमेकांवर घाव घालीत होते. या क्षणी तानाजी काय ओरडत असेल ? उदयभान काय ओरडत असेल ? इतिहासाला माहीत नाही. पण नक्की गर्जत असतील. अन् एका क्षणी तराजूची पारडी हेलकावली. उदयभानचा तानाजीला अन् तानाजीचा उदयभानला कडाडून धारेचा तडाखा बसला आणि दोघंही भयंकर जखमी , किंबहुना मृत्युच झेलीत एकाचवेळी भुईवर कोसळले.दोघेही ठार झाले. अन् ही गोष्ट अवतीभवतीच्या चार मावळ्यांना दिसली. अन् ते गोंधळलेच. खचलेच. अन् ओरडू लागले. 'सुभेदार पडिले , सुभेदार पडिले! ' पळा. अन् हाहा म्हणता सुभेदार पडल्याचा रणबोभाट झाला. बरेचसे मावळे धीर खचून ज्या कड्यावरून दोराने ते चढून आले होते , त्या दिशेला धावत सुटले , कड्यावरून उतरण्यासाठी वास्तविक उदयभानही पडला होता ना! पण ती वेळ अशी होती , ती सांगता येत नाही. ती वेळ यमाची. ती वेळ जिवाच्या मायेची. मावळे ओरडत धावत होते. गदीर्त झुंजत असलेल्या सूर्याजी मालुसऱ्यांनं हे पाहिले , ऐकलं. त्यानं ओळखलं , अन् तो त्याच दोरांच्याकडे ताडताड धावत सुटला. पोहोचलाही अन् त्याने गडाखाली सोडलेले दोर , जे लोंबत होते , ते तलवारीच्या घावानं ताडताड तोडायला सुरुवात केली. तोडले. अन् तसाच तो वळून पळू पाहणाऱ्या मावळ्यांवर ओरडला , 'पळतायभेकडांनो ? तुमचा बाप इथं झुंजता झुंजता पडला अन् तुम्ही कुठं पळताय ? थू तुमच्या जिनगानीवर. हे थोबाड कुणाला दाखविणार आहात ? अरे , तुमी कोणाची माणसं ? महाराजांची ? पळता ? फिरा माघारी! ' अन् सूर्याजीनं एकच गर्जना केली. 'हर हर हर हर महादेव ' पळते होते ते फिरले. सूर्याजीने अन् सर्वांनीच मोगलांच्यावर कडाडून फेरहल्ला चढविला , तो त्या सर्वांच्या दोन हातात जणू आठआठ हातांच्या भवानीचं बळ अवतरल्यासारखाच. या भयंकर हल्ल्यात मोगलांची दाणादाण उडाली. गडमराठ्यांनी जिंकला.

असा हा इतिहास. जो सिंहगड पूर्वी आणि नंतरही प्रतिस्पर्ध्याशी महिनोन महिने झुंजली. पण हार गेला नाही. तो अजिंक्य गड एका अचानक गनिमी छाप्यात तानाजी, सूर्याजी आणि सर्व मावळे यांनी जीव पणाला टाकून , फारतर दीडदोन तासात जिंकला. गडावरच्या तोफा मुकाट होत्या. मराठ्यांवर एखादीही तोफ उडविण्याची संधी अन् अवसर मोगलांना मिळाला नव्हता. शत्रूच्या तिप्पट फौजेचा कमीतकमी वेळेत अन् कमीतकमी शस्त्रांनिशी पूर्ण पराभव मराठ्यांनी केला. हे या असामान्य लढाईचं असामान्य महत्त्व.

काल्पनिक कादंबऱ्या , कथा , पोवाडे अन् अख्यायिका यांच्या गुंतागुंतीतून सत्य शोधित शोधित आपण इथपर्यंत निश्चित येऊन पोहोचतो की , सूर्याजी मालुसऱ्यां आणि त्याच्या मावळ्यांनी एक फार मोठा राष्ट्रीय मोलाचा धडा रक्तानी लिहून ठेवला की , नेता पडला तरी झुंजायचं असतं. जिंकायचं असतं. सेनापती पडला तरीही! अन् खासा राजा पडला तरीही! हा शिवाजीराजांनी घालून दिलेला आखाडा आणि आराखडा सूर्याजीनं प्रत्ययास आणून दिला , नाहीतर आमची रीत अशी की , नेता , सेनापती किंवा राजा पडला की , सर्वांनी पळत सुटायचं.

महाराजांना केवढं दुःख झालं असेल याची तुलना सांगायला तराजूच नाही. त्यांच्या तोंडून उद्गार निघाले , ते आज शिलालेखासारखे इतिहासात कोरले मात्र गेले आहेत. 'माझा एक गड आला पण माझा दुसरा गड गेला.

सिंहगडाचं, एक वेगळं पान

सिंहगडावर पाण्याची 33 टाकी आहेत. कालभैरव

अमृतेश्वर , कोंढाणेश्वर महादेव , नृसिंह , मारुती , गणपती , गडाच्या रामदऱ्यात भवानी अशीदेवदेवतेही आहेत. पूर्वेकडच्या कंदकड्यावर सुबक तटबुरुज आहेत. खोल गुहेत गारगार अन् काचेसारखं स्वच्छ

पाणी आहे. याला म्हणतात सुरंगाचे पाणी. यादवकाळातील एखाद्या सुंदर मंदिराचे पडकेमोडके अवशेषही अस्ताव्यस्त पडलेले आहेत. याच गडावर पुढे 3 मार्च १७०० या दिवशी शिवछत्रपतींचे धाकटे चिरंजीव छत्रपती राजाराम महाराज यांचा मृत्यू घडला. त्यांचे दहन जेथे झाले , त्या जागेवर पुढे महाराणी छत्रपती राजमाता ताराबाईसाहेब यांनी समाधीमंदिर बांधले. तानाजीमालुसऱ्यांचीही नंतर बांधलेली समाधी आणि त्याही नंतर बसविलेला अर्धपुतळागडावर आहे.

या गडावरचं तरुणांचं अपरंपार प्रेम सतत आमच्या प्रत्ययास येत गेलं आहे. गडाच्या दोन्ही वाटांनी तरुण या गडावर येतात , हसतात , खेळतात , बागडतात. दही दूधपितात घरी जातात. क्वचित कोणी धाडसी मुलगा आडरान वाटेनं पायी गड चढून येण्याचा हौशी डाव यशस्वी करतो. कधी कोणी दोर सोडून गडावर चढण्या उतरण्याचा डाव करतो. आपण अश्विन विद्याधर पुंडलिक हे नाव ऐकलं असेल. अनेकांच्या तर तो ओळखीचा खेळगडीच होता. अश्विन धाडसी होता. बिबट्या वाघासारखे त्याचे काहीसे घारे असलेले डोळे पाहिले की , असं गमतीनं वाटायचं , की हे पोरगं सिंहगडावरच्या गुहेतच सतत नांदत असावं.

शतकाचं पावकं काळाच्या निठव्यात भरायला आलं असावं. त्या दिवशी अश्विनसिंहगडावर गेला. झपझप चढला. त्या दिवशी गडावर गेल्यानंतर कल्याण दरवाज्याने तो बाहेर पडला. अन् गडाला उजवा वळसा घालून पश्चिमेच्या डोणागिरीच्या कड्याखाली आला. उंच , भिंतीसारखा ताठ कडा दिसतोय. हाच तो कडा. या कड्यावरून तानाजी सुभेदार जसे चढले , तसाच अश्विन हातापायाची बोटं कड्यावरच्या खाचीत घालून शिडीसारखा चढू लागला. नेहमीच असले खेळ रानावनात अन् घाटाखिंडीत खेळणारा अश्विन पूर्ण आत्मविश्वासाने सिंहगडाचा कडा आपल्या बोटांनी , आपल्या वीस बोटांनी चढत होता. वितीवितीने तो वर माथ्याकडे सरकत होता. हे कडा चढण्याचे जे तंत्र आहे ना , त्यात एक गोष्ट निश्चित असते. कीमधेअधे कुठे थांबायला मिळत नाही. अन् मधूनच पुन्हा माघारी फिरता येत नाही. एकदा चढायला सुरुवात केली की , वर माथ्यावर पोहोचलंच

पाहिजे. अश्विन चढत होता. पुरुषभर गेला. दोन पुरुष ,तीन पुरुष ,चार पुरुष ,पाच पुरुष ,सहा पुरुष ,सात , आठ , नऊ , दहा , अकरा , पुरुषांपर्यंत वर गेला. अन् पूर्णपणे अगदी सफाईनं माथ्यावर पोहोचलाही. गिर्यारोहणाचा तो आनंद सोफा सेटवर कळणार नाही. अश्विन आनंदात होता. दमला असेल , थोडाफार घामही आला असेल. माहीत नाही. पण त्याचा आनंद तर्काच्या पलिकडं जाऊनही लक्षात येतो. तो माथ्यावर पोहोचला , अन् त्याच्या मनाने चेंडूसारखी उसळी घेतली. तो या कड्यापासून पुन्हा गडाच्या कल्याणदरवाजाकडे निघाला. कल्याण दरवाज्यातून पुन्हा बाहेर पडला. गडाला उजवा वळसा घालून पुन्हा त्याच डोणागिरीच्या कड्याच्या तळाशी आला. अन् पुन्हा तोच कडा आपल्या वीस बोटानी चढू लागला. आत्मविश्वासाची एक जबर फुंकर त्याच्या मनावर इतिहासाने घातली होती. हा इतिहास अर्ध्या पाऊण तासांपूर्वीच घडला होता. तो त्यानेच घडविला होता. पुन्हा आणखीन एक तसेच पान लिहिण्यासाठी अश्विन कडा चढू लागला.

अश्विन चढत होता. एक पुरुष. एक पुरुष म्हणजे सहा फूट. घोरपडीच्या नखीसारखी त्याची बोटं वर सरकत होती. दोन पुरुष. तीन पुरुष. चार , पाच , सहा , सात , अन् आणखीन किती कोण जाणे. अश्विन वर सरकत होता आणि काय झालं , कसं झालं , कळले नाही कोणाला. अन् अश्विनचा पाय किंवा हात सटकन निसटला. खडकांवर आदळत , आपटत अश्विन डोणागिरीच्या तळाला रक्तात न्हाऊन कोसळला. हे दुःख शब्दांच्या पलिकडे आहे. सिंहगडही गुडघ्यांत डोकं घालून ढसढसा रडला असेल. अश्विन गेला. त्याचं घर , त्याच्या मित्रांची घरं , अन् सारेच पुंडलिक परिवारातले सगेसोयरे नाकातोंडात दुःख असह्य होऊन तळमळू लागले.

होय. हे फार मोठं दुःख आहे. असे अपघात कड्यावर , नद्यांच्या महापुरात , कधी जीवघेण्या शर्यतीत तर कधी खेळतानाही घडलेले आपण पाहतो.

यावर उपाय काय ? धाडस , साहस हे शिपाईपणाचे खेळ खेळायचेच नाहीत का ? नाही. खेळले पाहिजेत. जास्तीत जास्त दक्षता घेऊन खेळले पाहिजेत. त्यातूनच शिपाईपणा अंगी येतो ना!

आज महाराष्ट्रभर तरुण मुलंमुली असे काही कमीजास्त धाडसाचे खेळ खेळताना दिसतात. एका बाजूने ते पाहताना आनंद होतो. दुसऱ्या बाजूने मन धास्तावतं , या मुलांना म्हणावसं वाटतं , छान पण पोरांनो , याही तुमच्या खेळातले नियम शिस्त , गुरुची शिकवण अन् धोक्याचे इशारे डावलू नका.

खूप खेळा. खूप धाडसी व्हा. मोठे व्हा

जयासी मरणाचे भये, त्याणे क्षात्रधर्म करो नये

अन्य काही उपाये पोट भरावे. असं युवकांना सांगणारे समर्थ आयुष्यभर शौर्य , धैर्याचा आणि भक्ती , निष्ठेचा उपदेश आणि आग्रह जनांना करीत होते. धीर धरा , धीर धरा , हडबडू गडबडू नका. विवेकी जे गवसेना , ऐसे काहीच असेना. म्हणून विचारी बना , विवेकी बना. कृतीशील बना. प्रयत्नांची शिकस्त करा. यत्न तो देव जाणावा. प्रपंच नेटका करा. उगीच वणवण हिंडोनी काय होते ? म्हणोन योजनाबद्ध , शिस्तबद्ध , नेटाने हाती काम घ्या अन् ते पूर्ण करा. निरोगी असा. सदा मारुती हृदयी धरा. शक्तीची उपासना करा.

शक्ती युक्ती जये ठायी , तेथे श्रीमंत धावती. म्हणजेच ईश्वर युक्ती त्यांच्याच मदतीला धावतो. संसार आणि व्यवहार उत्तम करा. जयासी प्रपंच साधेना तो परमार्थी खोटा. सशक्त व्हा. कोण पुसे अशक्ताला , रोगीसा बराडी दिसे. सुंदर दिसा , सुंदर असा , सुंदर जगा असा साराच आणि अजूनही कितीतरी मानवी जीवनाला उपयुक्त अन् मार्गदर्शक असा जीवनवेद समर्थांनी आयुष्यभर सांगितला. स्वतः व्यक्तिगत तीन दगडांचा संसार न मांडता अवघ्या जनलोकांचा संसार सुखी आणि कर्तव्यतत्पर

व्हावा यासाठी त्यांनी स्वतःच जीवन महाराष्ट्राच्या सहाणेवर चंदनासारखं झिजवलं. त्यासमर्थानी सज्जनगडावर देह ठेवला , त्या दिवशीही माघ वद्य नवमी होती.

तानाजी मालुसऱ्याने सिंहगडावर देह ठेवला त्याही दिवशी माघ वद्य नवमी होती. फक्त वर्ष वेगवेगळे. एकाने मराठी मुलुखाला जीवन दिले. दुसऱ्याने मराठी मुलुखासाठी जीव दिला. दोघांनीही वाढ्याला आलेली तिथी साजरी केली. या भूमीसाठी या जनलोकांसाठी आपलेही जीवन वा जीव खचीर् घालणारे कितीतरी समर्थ आणि कितीतरी मालुसरे इतिहासात आपल्याला दिसतात ना! युवकांनी आकाशालाही ठेंगणं ठरविणारी आकांक्षा हृदयी धरावी अन् हसतहसत जगावं अन् हसतहसतच येणारी अशी तिथी साजरी करावी असंच हे इतिहासातील वीर आणि विवेकी स्त्री-पुरुष आपल्याला सांगत असतात नाही का ? बेचैन जगा अन् चैनीत मरा , भान ठेवून योजना करा अन् बेभान होऊन काम करा हाच याचा अर्थ.

तानाजीच्या मृत्युने महाराजांच्या आणि मराठ्यांच्या मनावर दुःखाचं सावट आलं. पंधरा दिवस उलटले. अन् विसाव्या दिवशी म्हणजेच दि. २४ फेब्रुवारी १६७० रोजी राजगडावर बाळंतीणीच्या दालनावरचा पडदा हलला. सोयराबाईसाहेब , राणीसाहेब प्रसूत झाल्या. त्यांचे पोटी पुत्र जन्माला आला. मनं उमलली. आवतीची भिंगरी फिरली. राजकुमार जन्मास आले. गडावर रीतीप्रमाणे नगारे चौघडे अन् बारुदगोळाउडवीत बंदुका वाजल्या. महाराज यावेळी राजगडावरच होते. त्यांना जिजाऊसाहेबांनी ही आनंदाची बातमी सांगितली. सिऊबा , राजकुमार जन्मास आले.

आनंदच , मुलगा जन्माला आला अन् समजा मुलगी जन्माला आली असती तर ? तरीही आनंदच. महाराजांच्या पोटी एकूण सहा कन्या जन्माला आल्याच की. फरक नाही.

पण इथे जरा नियतीनं मानवी मनाला कोपरखळी दिलीच. नवीन जन्माला आलेला हा राजकुमार (राजाराम महाराज) पालथा म्हणजे पालथ्या स्थितीत जन्माला आला. मानवी मनाला हे असलं काही झालं की , खटकतंच. मन जरा चुकचुकतंच. मग मन शांत करण्यासाठी करा

अभिषेक , फोडा नारळ. म्हणा मंत्र. करा शांत. अन् बाळाच्या बऱ्याकरता करा नवस. हे चालतंच. आजच्याही जगात आपण पाहतोच की. पण पुत्र राजाराम जन्माला आल्यावर महाराजांना हेही समजले , ' राजकुमार जन्मास आले , पण पालथे जन्मास आले. '

हे ऐकताच महाराज चट्कन उद्गारले , ' पालथे जन्मास आले ? बहुत उत्तम! आतादिल्ली पालथी घालतील! ' जीवनातल्या अशा घटनांचा पुरोगामी अर्थ लावणारा हा राजा होता. हा तीर्थरुपहोता. एकूण वातावरण बदलले. नवी पालवी आली. इथं सहज जाताजाता सांगायचंय की , शिवाजी महाराजांच्या जीवनात त्यांनी देवाला किंवा देवीला नवस केल्याची एकही नोंद सापडत नाही. व्यक्तिगत स्वतःच्या सुखदुःखासाठी किंवा स्वराज्याच्या अवघड सवघड कामगिऱ्या फत्ते व्हाव्यात , आगऱ्याच्या कैदेतून सुटावं , सिद्दी जौहरच्या वेढ्यातून पार व्हावं अशा गोष्टींसाठीही महाराजांनी कधी नवस केल्याची नोंद मिळत नाही. त्यांचं मन अत्यंत श्रद्धावंत होतं. पण अंधश्रद्धावंत नव्हतं. ते भावनाशील होते. पण भावनाप्रधान नव्हते. ते स्वकष्टाने , तपश्चर्येने यश मिळवीत होते. नवसासायासांनी नव्हे

म्हातारा इतुका न अवघे पाऊणशे वयमान

महाराजांच्या जीवनात लढाया अनेक. शत्रूकडील भुईकोट अन् गिरीकोट काबीज करण्यासाठी त्यांनी अनेक लढाया केल्या. पण एक गोष्ट लक्षात येते की , किल्ले घेताना ते एकदम आकस्मिक हल्ला करूनच घेण्याचे त्यांचे बेत असत. त्यांच्या संपूर्ण जीवनात किल्ल्याला वेढा घालून तो जिंकण्याचा प्रयत्न महाराजांनी अगदी बोटारवर मोजण्याइतक्याच वेळी केला. मिरजेचा किल्ला घेण्यासाठी त्यांनी या भुईकोटाला दोन महिने वेढा घातला होता. जातीने ते वेढ्यात होते. (दि. २९ डिसेंबर १६५९ ते मार्च २ , १६६०) सतत झुंजूनही हा भुईकोट त्यांना मिळाला नाही. अखेर त्यांनी मिरजेहून पन्हाळ्याकडे

माघार घेतली. सेनापती नेतोजीने विजापूरच्याच भुईकोटावर सतत आठ दिवस हल्ले केले. शेवटी त्याला माघार घ्यावी लागली. येथे 'सरप्राइज ॲटॅक' नेतोजीस जमला नाही.

इ. १६७७ तंजावर मोहिमेचे वेळी तामिळनाडूमधील वेल्लोरच्या भुईकोटास मराठी सैन्याने वेढा घातला. हा वेढा प्रदीर्घकाळ म्हणजे सुमारे एक वर्षे चालू होता. अखेर वेल्लोर कोट मराठ्यांनी काबीज केला. बस्स! वेढे घालण्याचे हे एवढेच प्रसंग. बाकी सर्व वेगवेगळ्या हिकमतीने कमीतकमी वेळात त्यांनी ठाणी जिकलेली दिसतात. वेढे घालण्यात फार मोठे सैन्य प्रदीर्घ काळ गुंतून पडते. शिवाय विजयाची शाश्वती नसते. अन् एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे महाराजांपाशी अशा वेढ्यांकरिता लागणारा तोफखाना कधीच नव्हता.

आता महाराजांच्या डोळ्यासमोर उभा होता गड पुरंदर. दि. ८ मार्च १६७० यादिवशी हल्ल्याचा बेत होता. निळो सोनदेव बावडेकर यांना महाराजांनी पुरंदरची मोहिम सांगितली. दि. ८ मार्चलाच सोनोपंतांनी पुरंदरावर छापा घातला. एकाच छाप्यात पुरंदर स्वराज्यात आला. लढाई झाली. पण जय मिळाला. मोगली किल्लेदार शेख रजीउद्दीन पराभूत झाला. मराठी सैन्यातील केशव नारायण देशपांडे हा तरुण लढताना मारला गेला. गड मिळाला. दि. ८ मार्च मुरारबाजी देशपांड्यांच्या पुरंदराला पुन्हा स्वराज्यात स्थान मिळाले. इथे एक गोष्ट लक्षात येते की, महाराजांनी सिंहगडापासून औरंगजेबाविरुद्ध चढाईचे धोरण स्वीकारले. सिंहगड मिळाला. या घटनेने पुरंदरचा किल्लेदार शहाणा व्हावयास हवा होता ना? पण पुरंदरही असाच झटकन मराठ्यांनी घेतला. किल्लेदार शेख पराभूत झाला. तो सावध नव्हता? त्याचे कौशल्य किंवा हत्यार कुठे तोकडे पडले? की मराठ्यांनीच अगदी वेगळाच काही डाव टाकून पुरंदर घेतला? या लढाईची तपशीलवार माहिती मिळतच नाही.

महाराजांनी लगेच (मार्च १६७०) इतर किल्ल्यांवरच्या मोहिमाही निश्चित केल्या. इतकेच नव्हे तर स्वतःही जातीने मोहिमशीर झाले. आखाडा मोठाच होता. तुंग, तिकोना अन् लोहगडापासून थेट

खानदेश वऱ्हाडपर्यंत महाराज धडक देणार होते. निरनिराळ्या सरदारांच्यावर एकेका गडाची मोहिम महाराजांनी सोपविली होती. या प्रचंड आघाडीच्या अगदीच थोडा तपशील हाती लागला आहे. सर्वत्र मराठ्यांना विजयमिळत गेला, मिळत होते, हा त्याचा इत्यर्थ. मोरोपंत पिंगळ्यांनी त्र्यंबकचा किल्ला काबीज केला. हंबीररावर मोहित्यांनी नासिकच्या उत्तरेस मुसंडी मारली. ठरविलेले घडत होते. मोगली ठाण्यातून धनदौलत आणि युद्धसाहित्य मिळत होते. विजयाच्या बातम्या राजगडावर आणि स्वराज्यात सतत येत होत्या. यावेळी एक गंमत घडली. अत्यंत मामिक. पुरंदर घेतल्यानंतर महाराजांनी गडाच्या उत्तर बाजूचा मुलुख म्हणजे सामान्यपणे पुण्यापासून बारामतीपर्यंतच्या मुलुखावरती निळो सोनदेव बावडेकर (ज्यांनी पुरंदर काबीज केला) यांची मुलकी अधिकारी म्हणून नेमणूक केली होती. आज्ञेप्रमाणे ते कामही पाहू लागले होते. याच काळात मराठ्यांची ही उत्तर आघाडी सुरू झाली होती. विजयाच्या बातम्या हररोज येत होत्या. त्या या निळोपंत बावडेकरांनाही समजत होत्या. त्या ऐकत असताना निळोपंत अस्वस्थ होत होते का ? त्यांना असं वाटत होतं की, या नवीन तलवारीच्या मोहिमेत महाराजांनी आपल्याला घेतलं नाही. सगळे राव आणि पंत ठिकठिकाणी विजय मिळवीत आहेत तसा मीही तलवारीने मिळविला नसता का ? का घेतला नाही मला ? मुलखाची मुलकी कारकुनी मला का सांगितली ? अन् या म्हाताऱ्या बावडेकराची लेखणी मानेसारखीच थरथरली. त्यांनी महाराजांना या काळात लिहिलेले एक पत्र सापडले आहे. त्यांनी लिहिले आहे की, महाराज आपण स्वतः आणि राजमंडळातील अनेक समशेरवंत पराक्रमाची शर्थ करीत आहेत. ठाणी घेत आहेत. मोगलांकडील धनदौलत स्वराज्यासाठी मिळवीत आहेत आणि मला मात्र आपण लेखणीचा मनसुबा सांगितला आहे. मलाही समशेरीचामनसुबा सांगावा. मीही चार ठाणी अन् चार सुवर्णाची फुले मिळवून आणीन.

म्हाताऱ्या बावडेकरांना बाळसं आलं होतं. त्यांचा उत्साह आणि आकांक्षा यांच्यापुढे गगन ठेंगणेसे झुकले होते. निळोपंतांचे वय यावेळी नेमके किती होते ते समजत नाही. बहुदा ते पंच्याहत्तीच्या

आसपास असावे असा तर्क आहे. वयाने थोराड असलेले असे त्यांचे दोन पुत्र यावेळी स्वराज्यात काम करीत होते. एकाचे नाव नारायण अन् दुसऱ्याचे रामचंद्र. असा हा निळोपंत न वाकलेला म्हातारा बाप्या माणूस होता. त्यांचे पत्र महाराजांस मोहिमेत मिळाले. ते वरील आशयाचे पत्र महाराजांस मिळाल्यानंतर त्यांना काय वाटले असेल ? आपली म्हातारी माणसेही केवढी उमेदीची आहेत ? यांचे पोवाडे गायला शाहीरच हवेत. यांच्या आकांक्षापुढे आभाळ बुटके आहे. अन् हेच स्वराज्याचे बळ आहे. महाराजांनी मायेच्या ओलाव्याने आणि कौतुकाने भिजलेले उत्तर निळो सोनदेव बावडेकरांना पाठविले. ते सापडले आहे. महाराज म्हणतात , 'लेखणीचा मनसुबा आणि तलवारीचा मनसुबा सारखाच मोलाचा आहे. कुठे कमी नाही. एकाने साध्य करावे , दुसऱ्याने साधन करावे. म्हणजेच ते सांभाळावे. '

खरं म्हणजे आता नव्या नव्या तरुणांनी नव्या मोहिमांवर मोहीमशीर व्हावे. फत्तेकरावी. त्याचे जतन मागच्या आघाडीवर असलेल्या अनुभवी पांडऱ्या केसांनी करावे. आता जर तुम्हांसारख्या इतक्या वयोवृद्धांना आम्ही तलवारीची कामे सांगू लागलो तर ? जग काय म्हणेल ? महाराजांच्या पत्राचा हाच आशय होता. निळो सोनदेवही समजुतीचे शुभ्र होते. कलंक नव्हता. तेही समजले. उमजले. त्यांची लेखणी मुलकी कारभारात घोड्यासारखीच दौडत राहिली.

यानंतर एकाच वर्षाने (इ. १६७१) निळो सोनदेव बावडेकर वार्धक्याने स्वर्गवासी झाले.

नव्या विजयांची मालिका

हंबीरराव मोहिते , मोरोपंत , प्रतापराव , आनंदराव भोसले आणि असे अनेक समशेरीचे सरदार नासिकपासून तापीपर्यंत हुतूतू घालीत होते. महाराजस्वतः किल्ले शिवनेरीच्या रोखाने निघाले हा महाराजांच्या जन्माचा किल्ला. त्याची ओढ वेगळी काय सांगावी ? महाराजांनी शिवनेरीवर

हल्लाचढवला. महाराज या गडाशी किती तास किंवा दिवस झुंजत राहिले. हे माहीत नाही. पण त्यांना या अजिंक्य शिवनेरीत अजिबात रीघ मिळेना. अखेर माघार घेऊन महाराज नाणेघाटाने कोकणाकडे वळले. (इ. १६७० एप्रिल बहुदा) शिवनेरीवर महाराजांना यश आले नाही. महाराज कोकणात उतरले आणि त्यांनी माहुलीच्या किल्ल्यावर छापा टाकला. माहुली गड अजस्र आहे. भंडारदुर्ग, पळसदुर्ग आणि माहुली अशा तीन उत्तुंग शिखरांनी हा गड उभा आहे. यावेळी येथे औरंगजेबाचा किल्लेदार होता राजा मनोहरदास गौड. हा बलाढ्य किल्लेदार दक्षतेने गड सांभाळीत होता.

महाराजांचा गडावर छापा पडला. जबर झटापट झाली आणि महाराजांना माघार घ्यावी लागली. गड मिळाला नाही. पराभवच. लागोपाठ हा दुसरा पराभव. महाराज आपल्या सैन्यानिशी टिटवाळ्यास आले. महागणपतीचे हे टिटवाळे. तळ पडला. पुढचे काय पाऊल टाकावे हा विचार त्यांच्या मनी होता. शहर बंदर कल्याण आणि तेथील किल्ले दुर्गाडी मोगलांच्या ताब्यात होती. महाराजांनी तेच लक्ष्य केले. त्यांनी सुभेकल्याणवर झडप घातली. मोगलांची अक्षरशः दाणादाण उडाली. कल्याण फत्ते झाले. (इ. १६७०, एप्रिल अखेर)

माहुलीच्या किल्ल्यावर खासा सीवा चालून आला. पण आपल्या बहाद्दूर किल्लेदाराने त्याचा पूर्ण पराभव केला याच्या बातम्या औरंगजेबाला दिल्लीत समजल्या. तो सुखावला त्याने राजा मनोहरदास गौड याचे भरभरून कौतुक आणि सर्फराजी केली. मनोहर दासलाही धन्यता वाटली. कुणालाही जमत नाही ते आपल्याला जमले. सीवाचा पराभव! तो आनंदला, सुखावला आणि लगेचच धास्तावलाही. कारण हा यशाचा शिरपेच आणखीन किती तास आपल्या माथ्यावर झळकेल याची त्याला खात्री नव्हती. म्हणून त्याने औरंगजेबाकडे नोकरीतून कायमची रजा मागितली. इस्तीफा म्हणजेच राजीनामा दिला. असा अंदाज आहे की, राजा मनोहरदास हा वयाने वृद्ध असावा. कारण औरंगजेबाने त्याचा अर्ज मंजूर केला आणि माहुली गडावर अलीविदीखान याची नेमणूक केली.

महाराज कल्याणास होते. त्यांनी माहुलीच्या किल्ल्यावर एकदम झडप घातली. अन् किल्ला जिंकला. खान पराभूत झाला. (इ. १६७० जून १६)

पुरंदर , शिवनेरी , माहुली आणि अनेक किल्ल्यांशी या काळात घडलेल्या लढायांचा तपशील मिळतच नाही. हा उन्हाळा होता. (जून १६७०) पेण पनवेलच्या जवळ शिरढोणचा किल्ले कर्नाळा बोट उंचावून उभा होता. गडावर मोगली निशाण होते. महाराज या गडावर हल्ला करण्यासाठी पायथ्याशी आले. मे अखेर. महाराजांनी अचानक छाप घातला नाही आणि वेढाही घातला नाही. त्यांनी एक वेगळाच प्रयत्न सुरू केला. कर्नाळ्याच्या पायथ्याशी त्यांनी माती उकरून खूप चिखल तयार केला. त्या चिखलाची घमेली आघाडीवर बांधासारखी ओतावयास सुरुवात केली. त्यात लाकडी फळ्या उभ्या केल्या. म्हणजेच एक संरक्षक भिंत उभी केली. अशा किल्ल्याच्या दिशेने चिखलात फळ्या उभ्या करीत त्याच्या आडोशाने मराठी सैन्य गडावर पुढे पुढे सरकतहोतं. अन् असे करीतकरीत त्यांनी दि. २२ जून १६७० या दिवशी कर्नाळ्यावरशेवटचा हल्ला चढविला. अन् गड काबीज झाला. या आधीच महाराजांना आपल्या मराठ्यांनी माळा लावून लोहगड (अन् विसापूर गडसुद्धा) जिंकल्याची खबर आली. दि. १३ मे १६७०

या संपूर्ण मोहिमेत शिवनेरीसारखा अपवाद सोडला तर सर्वत्र मराठी झेंडे फत्ते पावले. एकदा हरलेला माहुलीगड फत्ते झाला होता. आगऱ्यास जाण्यापूर्वी पुरंदरच्या तहात मोगलांना द्यावे लागलेले एकूण एक किल्ले स्वराज्यात आले. शिवाय इतरही काहीकिल्ले मराठ्यांनी घेतले. या एकूण चढाईत मराठी सैन्यात दिसणारा उत्साह ,आत्मविश्वास आणि महत्वाकांक्षा कारंज्यासारखी नाचत होती.अस्वस्थ होता औरंगजेब

शिवसृष्टीचा एक शब्दशिल्पकार

याच काळात (इ. १६७१) महाराज रायगडावर काही काळ होते. नेमका महिना आणि तारीख माहीत नाही. एके दिवशी गडावर एक पाहुणा आला. अचानकच आला. तरुण होता. तो हिंदीभाषिक होता. कवी होता. याचं नाव भूषण तिवारी. तो राहाणारायमुनाकाठीच्या टिकमापूरचा. या गावाचं खरं नाव त्रिविक्रमपूर. कानपूरपासून काही कोसांवर हे गाव आहे. अकबर बादशाहाच्या जो राजा बिरबल म्हणून चतुर सरदार होता त्याचंही गाव हेच टिकमापूर. या गावात बिहारीश्वर महादेवाचं मंदिर आहे.

कवी भूषणाच्या बाबतीत अधिकृत माहिती फारच थोडी मिळते. बाकी साऱ्या कथा आणि दंतकथा. हा महत्वाकांक्षी आणि अत्यंत तेजस्वी भाषाप्रभू टिकमापूरहून रायगडाकडे आला. हे अंतर कमीतकमी तेराशे कि.मी. अंदाजे आहे. इतक्या दूरवरून तो दगडाधोंड्यांच्या आणि काट्याकुट्यांच्या सह्यादींवरच्या रायगडावर आला. कशाकरीता ? शिवाजीराजांच्या दर्शनाकरता. कथा, दंतकथा बाजूला ठेवल्या तरी एक गोष्ट लक्षात येते की, या भूषणाला यमुनाकाठी शिवाजीराजांच्या शौर्याच्या आणि मुत्सद्देगिरीच्या कथावार्ता नक्कीच समजलेल्या होत्या. विशेषतः महाराजांचे आग्रा प्रकरण अन् त्यातून त्यांची झालेली विलक्षण सुटका. त्याच्या मनावर या शिवचरित्राचा विलक्षण प्रभाव पडला होता.

हा काळ मोगलाईंचा अन् विशेषतः औरंगजेबाचा होता. गंगायमुना अंधारातूनच चाचपडत वहात होत्या. अन्याय आणि अपमान जनतेच्या आता अंगवळणी पडले होते. जगन्नाथ पंडितासारख्या संस्कृत कवींनाही दिल्लीचा बादशाह जगदीश्वर वाटत होता. अशा काळात एक हिंदी तरुण कवी सह्यादीत येत होता. आजपर्यंत ज्यांना कधी पाहिलेलेही नाही अशा महाराजांच्या दर्शनाच्या ओढीने येत होता.

आला. महाराजांची आणि त्याची भेट रायगडावर झाली. तो कवी आहे हे त्यांना समजले आणि त्यांनी त्याला म्हटलं, आपण कवी आहात ? मला आपलं एखादं काव्य ऐकता येईल का ?

भूषणाने चटकन म्हटलं

'हे राजन ,

इंद जिमि जूंभपर। बाढब सअंबपर

रावण सदंभपर। रघुकुलराज है

पवन बारिबाहपर। संभू रतिनाहपर

जो सहसबाहपर। रामद्विजराज है

दावा दुमदंडपर। चीता मृग झंडपर

भूषण वितुंडपर। जैसे मृगराज है

तेज तम अंशपर। कन्नजिमि कंसपर

जो म्लेंछ वंशपर। शेर शिवराज है , शेर शिवराज है '

ही अप्रतिम कविता ऐकून महाराजांना आनंदच झाला. पण त्यात महाराजांची भूषणाने तुलना केली होती रामाशी , कृष्णाशी , सिंहाशी. महाराजांनी येथे एवढेच लक्षात घेतले की , हा हिंदी भाषिक कवी प्रतिभावंत भाषाप्रभू दिसतोय. या पाहुण्याचा आदर करावा आणि गडावर त्याला ठेवून घ्यावे , असे त्यांच्या मनात आले. भूषणाचा मुक्काम गडावर पडला. या काळात (म्हणजे सुमारे अडीच वषेर) भूषणाने महाराजांच्या जीवनातील अनेक घटनांचा अन् विशेषतः युद्धप्रसंगांचा वेध घेतला , हे निश्चित आणि त्याने महाराजांच्या जीवनावर काव्यरचना करावयास प्रारंभच केला.

पण ही काव्यरचना करताना त्याने या शिवकाव्य रचनेतच वाङ्मयातील अलंकारशास्त्राचा परिचय करून दिला आहे. म्हणजे पंडित मम्मट या संस्कृत पंडिताने अलंकारशास्त्रावर काव्यप्रकाश हा ग्रंथ लिहिला आणि वाङ्मयातील अनेकविध अलंकारांची ओळख करून दिली तसाच उपक्रम भूषणाने

आपल्या शिवकाव्यात केलाआहे. एक एक अलंकार त्याने फार सुंदर आणि प्रभावी शब्दांत शिवचरित्रात गुंफला आहे. अन् शिवचरित्र काव्यात गुंफले आहे. अलंकारशास्त्रावरचा हा त्याचा ग्रंथ चिरंजीव आहे. संस्कृत भाषेत जबरदस्त प्रभावी गद्य नाटक लिहिणाऱ्या विशाखदत्त या दोन हजार वर्षांपूर्वीच्या नाटककार कवीची जेवढी योग्यता संस्कृत वाङ्मयात आहे, तेवढीच शक्तीशाली प्रतिभा आणि तेज भूषणाच्या या शिवकाव्यात आहे.

त्याने आपल्या या ग्रंथास नाव दिले, शिवराजभूषण. यात वीररसाचा परमोत्कर्ष दिसेल. प्रत्येक अलंकाराची व्याख्या सांगून त्याचं साक्षात उदाहरण म्हणून शिवचरित्रातला एखादा प्रसंग आणि तत्त्व कवीने रसपूर्ण काव्यात लिहिले आहेत. या कवी भूषणचे एक चित्र सापडले आहे. चित्रात भूषण घोड्यावर बसलेला दाखविला आहे. चित्रकाराचे नाव कुठेही दिलेले नाही. चित्रावर तळाशी 'भूषणकव' अशी अक्षरे आहेत. हे चित्र औंध येथील (जि. सातारा) ऐतिहासिक वस्तुसंग्राहलयात आहे. सर्वात विशेष म्हणजे शिवचरित्रातील घटना, त्यातील संबंधित स्थळे आणि व्यक्ती यांचे उल्लेख अन्य पुराव्यांनी बिनचूक असल्याचे अभ्यासकांच्या प्रत्ययास येते. त्याचा ग्रंथ काव्याचा आहे पण विषय इतिहासाचा आहे. शस्त्रधारी वीरांचा जेवढा आदर रायगडावर होत होता, तेवढाच प्रतिभावंत कलावंतांचाही आदर होत होता.

भूषणाचं घराणं हे विद्वान कवींचं होतं. त्याचे बंधू आणि वडील हेही उत्तम कवी होते. भूषणावर अनेक संशोधकांनी लेखन केलेले आहे. पण दंतकथांच्या शिवाय त्याच्या प्रत्यक्ष जीवनातील घटनांचा शोध लागत नाही. इतिहास संशोधनाची आणि लेखनाची आपल्याकडे कुणी पर्वा केली नाही. इतिहास तो ही संशोधनपूर्वक साधार इतिहास म्हणजे देशाचे अत्यंत मोलाचे धन आहे, याचा सुगावा आत्ताशी गेल्या शंभर वर्षांत आम्हाला जरा लागू लागला आहे. महाराष्ट्राबाहेर तर इतिहासाकडे फार थोडे लक्ष दिले जात आहे. आसाम, राजस्थान, कर्नाटक आणि आंध्र या प्रांतांना महाराष्ट्राइतकाच विलक्षण तेजस्वी आणि प्रेरक इतिहास आहे. तेथील कला आणि विविध विषयांवरील ग्रंथ म्हणजे

कुबेराचे धन आहे. पण फार थोड्या प्रज्ञावंतांचे तिकडे लक्ष गेलेले आहे. या कविराज भूषणाबद्दल उत्तरप्रदेशात जास्तीतजास्त संशोधन होण्याची आवश्यकता आहे. हा भूषण म्हणजे प्रतिभेचा कस्तुरीगंध आहे

हिराजी इंदुलकर आणि किल्ले रायगड

रायगड किल्ला हा तत्कालीन लष्करी दृष्टीने अभ्यास करण्यासारखा किल्ला आहे. एखाद्या ताटात भाताची मूद ठेवावी तसा हा सर्व बाजूंनी अलिप्त असा डोंगर आहे. रायगड सह्याद्रीचा पराक्रमी पुत्रच आहे. रायगडाची प्रत्येक दिशा केवळ अजिंक्य आहे. भिंतीसारखे ताठ सरळ कडे पाहिले की, असं वाटतं, हा गड आपल्या अंगावर येतोय. पावसाच्या दिवसांत अन् त्यातल्या त्यात आषाढी पावसांत रायगड चढून जाणं हा एक अघोरी आनंद आहे. आषाढी ढगांची फौज गडाला गराडा घालून तांडव करीत असते. कधीकधी त्यातच वादळ घुसते अन् मग होणारा ढगांचा गडगडाट आणि विजांचाही कडकडाट आपण कधी अनुभवला आहे का ? वेळ दिवस मावळण्याची असावी, हे सारं थैमान सुरू झालेलं असावं अन् आपण गडावरच्या नगरखान्याच्या उत्तुंग माथ्यावर उभे असावं.

रणवाद्यांचा बेताल कल्लोळ, शिंगतुताऱ्यांचा आणि शंखांचा अचानक आक्रोश, रुदवीणांच्या तारा तुटाव्यात असा विजांचा सणाणत सणाणत उठणारा चित्कार पावसाच्या भयंकर वर्षावात डोळे उघडता येत नाहीत पण उघडले तर अवतीभवतीचातो महाप्रलय कल्लोळ भयभयाट करीत आपल्याला गदागदा हलवत असतो. तो प्रलयंकाल, महारुद, क्षुब्ध सहस्रशीर्ष, दुर्गेश शिवशंकर आणि सर्व संहारक चंडमुंडभंडासुरमदिर्नी, उदंडदंड महिषासुरमदिर्नी महाकालिका दुर्गाभवानी भयंकर रौद तांडव एकाचवेळी करीत आहेत असा भास व्हायला लागतो. कभिन्न अंधार वाढतच जातो. रायगड हे सारं तांडव आपल्या खांद्यावर आणि मस्तकावर झेलीत उभा असतो. अन् त्याही भयानक क्षणी

आपल्याला वाटायला लागतं , अर्जुनाला दिसलेलंकुरूक्षेत्रावरचं ते भयप्रद दर्शन यापेक्षाही किती भयंकर असेल!

असा हा पावसाळ्यातला रायगड , कोण जिंकायला येईल ? अन् बिनपावसाळ्यातला रायगड तरी ? तेही अशक्यच. शिवाच्या भोवती तांडव करणाऱ्या त्याच्या भूतप्रेत , पिशाच्च , समंधादि भयंकर शक्ती मावळ्यांच्या रुपानं रायगडावरती असायच्याच ना ?

अशा रायगडात प्रवेश करण्याची कोणा दुष्मनाची हिंमत होती ? रायगडात प्रवेशकरणं शत्रूला अशक्य होतं. सीतेच्या अंतःकरणात रावणाला प्रवेश मिळणं जेवढं अशक्य तेवढंच शत्रूला रायगडावर प्रवेश मिळणं अशक्य होतं.

या रायगडावर शिवाजीमहाराजांनी राजधानी आणली. हिरोजी इंदुलकरासारखा कुशल बांधकामगार महाराजांनी गडावरच्या तटाकोटाबुरुजांसाठी आणि अन्यबांधकामांसाठी नामजाद केला. हिरोजी कामाला लागला. रायगडाच्या अंगाखांद्यावर श्रावणातल्या गोकुळासारखं बांधकाम सुरू झालं. गडाचे कडे आणखी अवघड करण्यासाठी सुरंगांच्या बऱ्या शिलगावल्या जाऊ लागल्या. सुरंगांचे पडसाद दाही दिशांस घुमू लागले. महादरवाजा , चित्ता दरवाजा , नाणेदरवाजा , वाघ दरवाजा अन् अवघड सांदीसापटीत बांधलेला चोरदरवाजाही अंग धरू लागला. तीन मनोरे रूप घेऊ लागले. नगरखाना , सातमाडी महाल , पालखी दरवाजा , मेणा दरवाजा , शिरकाईभवानीचं देऊळ , कुशावर्त तलाव , गंगासागर कोळंब तलाव पाण्याने भरू लागले. कमीजास्त चाळीस बेचाळीस दुकानांची दोरी लावून सरळ रांग उभी राहिली. मध्ये रस्ता , समोर दुसरी रांग. जगदिश्वराचं भव्य मंदिर उभं राहिलं. असा रायगड पगडीवरच्या कलगीतुऱ्यांनी अन् नऊ रत्नांच्या फुलदार जेगो चौकड्यांनी सजवावा तसा हिराजीने सजवला.

केवळ राजधानीचा किल्ला म्हणून तो सुंदर सजवावा एवढीच कल्पना रायगडच्याबांधणीबाबतीत नव्हती. तर एक अजिंक्य लढाऊ किल्ला म्हणून गडाचं लष्करी महत्त्व महाराजांनी आणि हिराजीनं

दक्षतापूर्वक लक्षात घेतलं आहे. गडावरच राजघराण्याचं वास्तव्य राहणार असल्यामुळे राजस्त्रियांची राहण्याची व्यवस्था हिराजीने खानदानी पडदा सांभाळून केली. या विभागाला बादशाही भाषेत म्हणत असत , ' झनानखाना 'किंवा ' दुरुणीमहाल ' किंवा ' हरमखाना '. पण रायगडावर या कौटुंबिक राजवाड्याला म्हणत असत ' राणीवसा ' या राजकुटुंबाच्या विभागात प्रवेश करण्याकरिता स्त्रियांसाठी दक्षिणेच्या बाजूस एक खास दरवाजा बांधला. त्याचं नाव मेणादरवाजा. बारद्वारी आणि बाराकोनी उंच झरोक्याचे दोन मनोरे गडावर बांधले या मनोऱ्यात प्रत्येक मजल्यावर मध्यभागी कारंजी केली. भिंतींशी लोडतक्के ठेवून सहज पंधरा- सोळा आसामींनी महाराजांशी गोष्टी बोलण्याकरता वा राजकीय चर्चा करण्याकरता बसावं ,अशी जागा मनोऱ्याच्या दोन्ही मजल्यांवर ठेवली आहे.

दिवे लावण्याकरता सुंदर कोनाडे आहेत. झरोक्यांवर पडदे सोडण्याकरता गोल कड्याही ठेवल्या आहेत. आवदारखाना , फरासखाना , शिलेखाना , जिन्नसखाना , दप्तरखाना , जामदारखाना , मुदपाक खाना इत्यादी सारे महाल , दरख आणि कोठ्या गडावर बयाजवार होत्या. रात्री सगळीकडे दिवेलागण व्हायची. नगारखाना कडकडायचा. सनईचे सूर कोकणदिव्याला साद घालायचे. गडाचे सारे दरवाजे कड्याकुलुप घालून बंदव्हायचे. तोफ उडायची. गस्तीच्या पाहरेकऱ्यांच्या आरोळ्या लांबून लांबूनही उठायच्या. मशाली पेटायच्या. अन् सारे व्यवहार तेवढ्या प्रकाशात गडावर चालायचे. देवघरात अन् राजवाड्यात उदाधुपाचे अन् चंदनाचे सुगंध दरवळायचे. अन् देवघरात जगदंबेची आरती निनादायची. असा रायगड डोळ्यापुढं आला की मन फार सुखावतं. आजचा उद्ध्वस्त भकास आणि आम्ही लोकांनीही सिगरेटची थोटकं , दारूच्यारिकाम्या बाटल्या , अन् खरकटे प्लॅस्टिकचे कागद आणि पिशव्या अस्ताव्यस्त फेकून अन् ठिकठिकाणी भिंतींवर आपली नावं लिहून विदुप केलेला गड पाहिला की ,स्वतःच्याच मनाला सुरूंग लागतो. त्याच्या चिंधड्या उडतात. अन् वाटतं , ' तुझ्या विछिन्न रूपाला , पाहुनि फाटतो ऊर.

हिरकणी

इतिहासात गाजलेल्या जुन्या वाड्याराजवाड्यांच्या, किल्लेकोटांच्या आणि शूर वा कूर, सज्जन वा दुर्जन , आदरणीय वा तिरस्करणीय अशा व्यक्तींच्या भोवती इतिहासाचं विश्वसनीय असं वलय असतंच. पण दंतकथांचं आणि आख्यायिकांचं असंही एक वर्तुळ असतंच. या साऱ्या आख्यायिका खऱ्याच असतात असं नाही किंवा खोड्याच असतात असंही नाही. पुरावा मिळेपर्यंत त्यांना सत्य इतिहासाच्या शेजारी बसविता येणार नाही. या कथांना नवलकथा असे नाव द्यावेसे वाटते. केवळ आपल्याकडेच नाही तर झाडून साऱ्या पाश्चात्य देशांसह जगात अशा नवलकथा लोकमानसावर कायमच्या शतकानुशतके चितारल्या गेल्या आहेत.

किल्ले रायगडावरही अशा नवलकथा चमकत आहेत. अशीच ही एक प्रख्यात नवलकथा.

आभाळाला भिडलेल्या अन् भुईवरही अस्ताव्यस्त पसरलेल्या रायगडाच्या भोवती झाडीझुडपांच्या दाटीत शेतकऱ्यांची बरीच गावं नांदत होती. मुलींनी सागर गोठ्याचा डाव टाकावा अन् ते विखुरलेले स्वैर सागरगोटे जसे दिसावेत , तशी या गावातली लहानलहान खोपटी गडावरून आपल्याला दिसतात. त्यातलंच हे एक गाव , रायगडवाडी. उगीच वीस-बावीस गवती छपरांचं हे गाव. एखाददुसरं घर कौलारू. आजही याचं रूप पालटलेलं नाही.

नवरात्र संपली. रायगडावरचा दसराही नगाऱ्यासारखा दणाणला. शिलंगण झालं. महाराज छत्रपती शिवाजी महाराज मिरवणुकीने शिलंगणाहून परतले. दरबार झाला. मानपान झाले. खांद्याला खांदा भिडवून सरदार शिलेदार उराउरी भेटले. पुरणावरणाचा सण साजरा झाला.

चार दिवस उलटले. अन् गडाभोवतीच्या वाड्या-हुंड्यात गडाच्या गडकऱ्याचा एकेक स्वार शिपाई वाडीत येऊन गावकऱ्यांना गडावरचा निरोप सांगून गेला ' आयांनो , बायांनो , उद्या हाय पुनव. कोजागिरी. तवा गडावर महाराजांच्या राजवाड्यात संध्याकाळला दूध लागतंय हंडाहंडा , तरी

समद्या आयाबायांनी जमल तेवढं दूधहंड्याभांड्यातून , दिस मावळायच्या आंत , गडावर वाड्यांत आणून घालावं. उशीरकरू न्हाई. '

दुसरे दिवशी कोजागिरी पुनव उगवली. रायगडवाडीतल्या आयाबाया अन् लेकीसुना सुखावल्या. दूध घालायला गडावर जायचं. राजाराणीच्या हंड्यात दूध घालायचं. चार पावलं गडावरची शोभा बघायची अन् परतायचं. ठरलं.

जमला तेवढा टाकमटिकला करून गवळणी तयार झाल्या. कुणाच्या कानीबाळ्याबुगड्या तर कुणाच्या दंडात चांदीच्या येळा. दंडाचं का असना तरी नीटनेटकं लुगडं अन् चोळी , असल तर नाकात वाटोळी नथ तर कुणी काहीच नसल्यामुळे अंगभर माहेरी चालल्यासारखा आनंदच. लेवूनलपेटून तयार झाल्या. या गोकुळच्या गवळणी हसत बोलत चकचक घासलेले हंडे घेऊन निघाल्या. त्यांनी हिरा गवळणीलासाद घातली. हिरा घरी एकटी. नवरा स्वारीवर गेलेला. बाकी कुणीच नाही. फक्त पाळण्यात सहा-सात महिन्याचं पोर , त्याला पदराखाली पाजून हिरा निघाली. ' आलो, आलो , आलो ' म्हणून हिरा पडसाद देत उठली. पेंगुळलेलं बाळ पाळण्यात झोपिवलं अन् गाडग्या मडक्यांनी भरलेल्या आपल्या संसाराला कडी घालून टचटच जोडवी वाजवीत , हंडा डोक्यावर घेऊन निघाली. म्हणत असेल , आलो वैनसं. हसत बोलतरायगडवाडीतल्या या सगळ्या तरण्या राधा चालू लागल्या. थट्टा चेष्टांना दुधासारखा ऊत येत होता.

हिराच्या घरात कुणी माणूस नव्हतं. राजाराणीचा संसार. मांडीवर तान्हुलं. तिनं मनाशी हिशेब केला , की माझा बाळा आत्ताच पिवून झोपलाय. आता दिस मावळतो काही जागा व्हायाचा न्हाई. तवपावतर गडावर जाऊन , दूध घालून कवाच परत येऊ , पाळण्यातला राजा जागा व्हायच्या आत. अशा हिशेबानं हिरा निघाली. कुजबूज गोष्टीत अन् थट्टाचेष्टेत आयाबाया झपाझपा गड चढून गेल्या. महादरवाज्याशी आल्या. केवढा बया तो दरवाजा! वर झेंडा. भैरोबा , खंडोबासारखे धिप्पाड बाप्येगडी हाती भाले घेऊन गस्त घालत्याती. अशा दरवाजातून या गौळणी गडात गेल्या. गड कसा

रामराजाच्या गावावाणी गजबजला होता. पालख्या मेणं अधूनमधून लगाबगा धावत होते. तलावावर दोन तीन हत्ती सोंडेन पाणी उडवीत होते. गंगातळ्याला वळसा घालूनया सगळ्या राधा गौळणी लगाबगा चालल्या होत्या. वाड्यात आल्या. केवढा बया त्यो सौपाकाचा रांधवडा! याला मुदपाकखाना म्हणल्यात.

साऱ्या जणींनी राजवाड्यात दूध घातलं. हंडेकळशा रिकाम्या केल्या अन् कारकुनानं एकेकीला हातावर दुधाचे पैसे दिले. रिकाम्या चुंबळीवर अन् कमरेवर रिकामे हंडे अन् घागरी घेऊन गौळणी सगळीकडे टकामका पाहात राजवाड्यातून बाहेर पडल्या. सूर्यदेव डुंबायला घडीभर वेळ होता. दोन पैसे जास्तच मिळाले या आनंदात साऱ्याजणी सुखावल्या मनानं परतत होत्या. हसताबोलताना नथांचे झुबके हलत होते. एकटी हिरा एका खडकावर उभी राहून दोन्ही हातानं रिकामा हंडा गुडघ्यावर धरून समोरदिसणारं अल्याडपल्याडचं गडाचं रूप बघत होती. ती पहिल्यांदाच गडावर आली होती, लगीन झाल्यापासून , नवऱ्याच्या तोंडी गडाचं रूप तिनं ऐकलं होतं. पण पाहिलं नव्हतं. ती पाहण्यात रमली होती. सूर्य डुंबत होता. तिला मैतरणींनी सांगितलं होतं की, ' हिरे , गडाचं दरवाजं दिस मावळताच तोफ वाजली की कड्याकुलपं घालून बंदहोत्यात गं! ध्यान ठिव! '

साऱ्याजणी निघून गेल्या. हिरा रिकामा हंडा घेऊन उभी होती , ती मंतरल्यासारखी बाजारपेठेकडे झपाझपाझपा चालत निघाली. केवढी बाजारपेठ! लखलख माल झगमगत होता. साड्या काय , चिरगुटं काय , हंडे भांडी काय , चांदीचं गोठ तोंड काय , येळा काय , वाळं काय! आता सांगू तरी किती असं वाटत होतं , सगळा बाजार हंड्यातघालावा अन् घरी दादल्यासोनुल्यासाठी घरला न्यावा. पुनवेचा दिस. गोंधळी पोत पेटवून संबळ झांजा वाजवीत पेठेतून चालले होते. कडकलक्ष्मीया आसूड कडाडीत दान मागत होत्या. कुणी बहुरूपी सोंग घेऊन फिरत होता. तर मधूनच कोणाचा पालखीमेणा' पैसपैस ' करीत गदीर्तून झपाझपा जात होता. हिरा भान विसरली होती.

अन् तेवढ्यात झाणकन तोफेचा आवाज कडाडला. हिरा एकदम भानावर आली. तिला एकदम आठवलं , की तोफेसरशी गडाचं दरवाजं बंद व्हत्यात. आता ? आता ? आता ? तिच्या तोंडून घाबरलेला अन् कळवळलेला शब्द उमटला. 'आई! आये! तिला स्वतःतलीच आई आठवली होती. अन् घरचा पोराचा पाळणा दिसू लागला होता.

गडाचा कडा? नव्हे, यमराजाची पाठच!

हिरा दचकली. अन् रिकामा हंडा घेऊन गडाच्या महादरवाजाकडे पळत सुटली. गडाच्या माथ्यापासूनमहादरवाजा जवळ होता का काय? साडेसातशे पायऱ्यांइतकं अंतर. साठसाठ हात उंचीच्या दोन प्रचंड बुरुजांच्यामध्ये तो महादरवाजा उभा होता. दरवाजा करकचून बंद झालेला होता. मोठेमोठेतुळवटासारखे अडसर आणिमनगडासारख्या कड्या कोयंड्यांनंघातलेली ती मधमाशांच्या पोळ्यासारखी दोन कुलुपं आणि दोन्ही बाजूच्या देवड्यांवर वावरणारे धिप्पाड पहारेकरी.हिरा घाबरली. ती कोवळी पोर. तिला उमगेचना. काय करावं ते ती कळवळून त्यांना म्हणाले , 'कवाड उघडा हो. मलाघरी जायचंय , उघडा ना! '

' न्हाय पोरी , आता दरवाजं बंद झालं , उंचा सकाळाला दिस उगवला की तोफ व्हईल अन् दरवाजं उघडलं. मंग जावा. ' हिरा रडूच लागली. तो देवडीवरचा गडी म्हणाला , ' आं! अग पोरी , रडतीयास कशापायी ? काय जंगलात पडलीस व्हय ? अगं , राजाच्या रायगडावर हायस तू , आजची रात गडावर रहावा. '

हिरा कळवळून म्हणत होती. पदराचा शेव पसरून विनवीत होती , ' मला जाऊ द्या. म्या पुन्हा न्हाई येनार. '

'आत्ता ? काय रावणराखीसाच्या लंकेत अडकलीयास का काय तू ? अग , सीतामाय , का रडतीयास ? हतं कायदा लई कडक हाय. राजाचा परधान जरी आत्ता आला , तरी कवाड खुलणार न्हायी. अगदी महाराजांनी जातीनं हुकूम दिला , तर गडाचं गडकरी जातीनं यिऊन ह्या कड्याकुलपं काढतील. न्हाईतर न्हाई. रडू नगंस , न्हावा. '

व्याकुळलेली हिरा मुसमुसत होती. तिला तिचं पाळण्यातलं लेकरू डोळ्यापुढं दिसतहोतं. ते रडत असंल , भुकेनं कळवळंल. शेजारापाजाराला कोन हाय ? कुनाच्या ध्यानी येनार ? कशी म्या अवदसा माझ्याच लेकराची बैरीन झाले ? आता काय करूं!

'व्हय , व्हय पोरी. अवघाड झालं. आता घरी जाशील सकाळाला तवा सासुसासरं काय करतील तुझं ? तुझा दादला ?'

'नाय वो! घरी कुनीबी नाय. माझं तान्हं लेकरू झोपवून म्या आलो. आता जागं होऊनरडत असंल एवढी मोठी रात. त्या लेकराचं काय हुईल ?'

'आरा , आरा , आरा. अगं सांगायचं न्हाई व्हय ? थांब गडी पाठीवतो किल्लेदाराकडं. किल्लेदार जातीनं यील. अन् तुला त्यो महाराजाची खासखास परवानगी घिऊन कवाड खोलील. राजा न्हाई म्हणार न्हाई. राजाचं काळीज लई मोठं हाय. दहा हंडं दूध मावल त्यात. थांब. '

आणि दरवाजावरचा एक गडी किल्लेदाराच्या सदरेकडं धावला. पेटलेल्या देवडीवरच्यामशालीच्या उजेडात ढाली तलवारी भिंतीला टांगलेल्या दिसत होत्या. पहारेकरी जरा तिकडं कुठं वळला , तो समजुतीच हिराला काहीबाही सांगत होता. खिनभरानं असंच बोलत त्यानं वळून पाहिलं. तर-तर हिरा त्याला दिसलीच नाही. तो चार पावलं हिकडंतिकडं निरखू पाहू लागला. 'आत्ता ? ही पोरगी आत्ता व्हती. गेली कुठं ? आं ?' त्यानं तिथल्या पहारेकऱ्यांना म्हटलं सगळीच जण दरवाजाच्या आसपास मशाल घेऊन बघू लागले. 'पोरी , पोरी ' करून हाकारू लागले. पोरगी नाहीशी झाली. गेली तरी कुठं ? गवसेचना.

एवढ्यात किल्लेदार झपाझपा आले. पहारेकऱ्यांनी त्यांना समदा परकार सांगितला. लेकरवाळी पोरे , गडात अडकली. रडत व्हती. आत्ता व्हती. कुठं गेली ? पाहिलं पाहिलं. पण गवसचना! काय चेटूक झालं ? किल्लेदार निव्वर काळजाचा गडी. पण लेकरवाळ्या पोरीची ही गत ऐकून लोण्यावाणी इरघळला.

हिरा तळमळत तळमळत सैरावैरा अंधारात , हंडा हाती घेऊन धावत होती. आपण काही केल्या आता दरवाजातून सुटणार नाही असं तिला वाटलं. म्हणून ती गडाच्या त्या भयंकर कड्यावरून खाली उतरून जाता येईल का , म्हणून फटीसापटी शोधत सैर धावत होती.

आणि तिनं गडाच्या पश्चिमेच्या टोकावर धाव घेतली. मधूनअधून माणसांची चाहूल येत होती. पहारेकरी कुठं कुठं उभे राहिलेले भुताच्या सावलीसारखे तिला दिसत होते. ती लपतछपत त्या टोकाच्या कड्यावर आली. तिनं हंडा खाली ठेवला. विहिरीत डोकावून बघावं , तसं तिन खाली पाहिलं. खोल खोल. भयाण. भीषण. कभिन्न अंधार. तिनं साडी सावरली. पदर खोचला आणि गडावरून म्हणजे त्या भीषण कड्यावरून खाली उतरण्याकरीता चाचपडत चाचपडत आधार शोधला. ती उतरू लागली. काळाच्या काळोख्या घशात ती जणू उतरू पाहात होती. तिला काहीही दिसत नव्हतं. काहीही ऐकू येत नव्हतं. तिला दिसत होतं , फक्त पाळण्यातलं आपलं बाळ आणि ऐकू येत होता भुकेल्या अन् रडवेल्या बाळाच्या ओठांचा नाजूक आवाज. वाऱ्याच्या झुळकीनं रानपाखरं चिल्लाटत होती. रातकिड्यांनी सूर धरला होता. त्या भयाण कड्यावरून कणाकणानं अन् क्षणाक्षणानं ती उतरतच होती. कितीतरी वेळ. वेळेचं भान व्हतं कुनाला ?

हिरा उतरत नव्हती. आईचं वात्सल्य उतरत होतं. आईचं काळीज उतरत होतं. ती उतरतच होती. कुठंतरी अटकून साडी फाटतीय की अचानक टोकदार काढ्यांवर हात पडून काटा शिरतोय , कशाचंच तिला भान नव्हतं. अनवाणी हिरा आता दीनवाणीनव्हती. तिच्या हातापायांच्या बोटात वाघिणीचं बळ आलं होतं. किती येळ गेला ? ठावं कुनाला! अडखळत , कुठं ठेचाळत ती उतरतच

होती. सांदीसापटीच्या काढ्याकुढ्यानं अंधारात तिला ओरबाडून काढलं होतं. तिच्या साडीच्या पार चिरफाळ्या झाल्या होत्या. आणि हिरा तळाशी पोहोचली. अन् झाडाझुडपांतून सुसाट हरिणीसारखी रायगडवाडीतल्या आपल्या घराकडं धावत सुटली.

गडावर गडकऱ्याच्या काळजात कालवा झाला. एक तरणीताठी पोर आपल्या गडावर अशी सीतेच्या संकटात सापडावी ? त्यातून ती हरवलीय. किल्लेदारानं दहा गडी मशाली घेऊन सगळीकडं शोधायला पाठविले. कुठं शोधायचं ?

हा समदा करिना महाराजांना समजला. महाराज बेचैन झाले. चौफेर शोध सुरू झाला. कळेना की ही गवळ्याची पोर कुठं कड्यावरून कोसळली का काय ? पुनवेचा चंद माथ्यावर आला. पोरीचा शोध लागेना. अन् तेवढ्यात वळखलं. हा हंडा तिचाच. ती कुठंच ? नाही. नक्कीच इथून कोसळली. किल्लेदार महाराज अन् महादरवाज्यावरचे अवघे गडी कळवळले. नक्कीच पोरगी कोसळून मेली. तिचा रिकामा हंडा घेऊन गडावरचे दोन स्वार रायगडवाडीत रामपारी आले. बघतात तो ती पोरगी, हिरा आपल्या बाळाला मांडीवर घेऊन पाजत होती. रायगडासकट स्वराज्यातले अवघे गडकोट, अवघं कोकण अन् अवघी मावळ तिच्या मांडीवर जोगवली होती. खरंच. आईच्या त्या वात्सल्यापुढे अन् मराठी लक्षुमीच्या त्या सहज साहसापुढे गगन ठेंगणं झालं होतं. गगनाहुनी उंच उंच झेप घेणाऱ्या मराठी महत्वाकांक्षाच जणू तिच्या मांडीवर दूध पीत होत्या

रायगडाची व्यथा

काल आपण हिरा गौळणीची 'कथा' ऐकलीत. उपलब्ध असलेल्या आणि पुण्याच्या ऐतिहासिक सरकारीदप्तरखान्यात जपलेल्या रुमालांत 'हिरकणीचा कडा', 'हिरकणी बुरुज', 'हिरकणीचा पहारा', 'इत्यादी शब्द असलेली अक्षरशः शेकडो अस्सल कागदपत्रे आज आपल्याला

अभ्यासासाठीमिळतात. या हिरकणीच्या उल्लेखांवरून ही हिरा गवळणीची हकीगत वास्तव असावी, असे दिसून येते.

महाराजांनी, हिरा गवळण ज्या भयंकर अवघड कड्यावरून उतरून गेली, त्याकड्याच्या माथ्यावर नव्याने भरभक्कम बुरुज बांधण्याची इमारत खात्याला आज्ञा दिली. हिराजी इंदुलकर सुभेदार, खाते इमारत यांनी हा बुरुज बांधला. गिर्यारोहण करणाऱ्या युवायुवतींना ही हिरा गवळण कायमची पेरणादायी ठरली आहे. ऐतिहासिक आख्यायिकाही किती प्रेरक आणि मार्गदर्शक ठरतात, त्याचा हा अनुभव आहे.

रायगडाच्या एकूण बांधकामावरती विजापूरच्या आदिलशाही बांधकामाचा (वास्तु-स्थापत्य कामाचा) खूपच परिणाम दिसून येतो. मेडोज टेलर यांनी इ.स. १८८५ मध्ये लिहिलेला 'विजापूर आर्ट अँड आर्किटेक्चर' हा ग्रंथ जरूर पाहावा आणि रायगडाचाही अभ्यास अभ्यासकांनी करावा. रायगडाचं ऐतिहासिक, भौगोलिक, सांस्कृतिक आणि गनिमी काव्याच्या दृष्टीने लष्करी महत्त्व किती मोठे आहे. हे आमच्या लोकांना कधीच समजले नाही. छत्रपती शकर्ट्या शिवाजीमहाराजांच्या राजधानीचा म्हणजे 'तख्ताचा जागा' रायगड पेशवाईत इ.स. १७३४ पासून १८१८ पर्यंत केवळ अडगळीत पडला होता. त्याचे महत्त्व पेशव्यांना काहीच वाटले नाही. या कालखंडात सातारा, कोल्हापूर, तंजावरयेथील प्रत्यक्ष राजघराण्यातील एकही व्यक्ती रायगडावर आली नाही. तसेच एकही पेशवासुद्धा आला नाही. रायगड म्हणजे राजकीय कैदी ठेवण्याचा केवळ तुरुंग ठरला. अखेरच्या काळात दुसऱ्या बाजीराव पेशव्यांनी श्रीमंत सवाई माधवराव पेशव्यांच्या विधवा पत्नीला या रायगडावर कैदेत ठेवले होते. तिचे नाव श्रीमंत यशोदाबाईसाहेब. त्या रायगडावर अकरा डिसेंबर १८११ या दिवशी मृत्यू पावल्या. भडाग्री देऊन त्यांचे गडावर दहन करण्यात आले. बस्स! एवढाच पेशवे घराण्याचा अन् रायगडाचासुतकसंबंध. साडेतीन शहण्यातला प्रख्यात मुत्सद्दी शहाणा

सखाराम बापू बोकील हाही बारभाईंच्या कारकीर्दीत रायगडावर तुरुंगात होता. त्याचाही मृत्यू येथेच झाला. एकूण रायगड तो स्वर्गास बहुत जवळ ठरला ?

रायगड इ.स. १७३४ पासून इ.स. १८१८, ९ मेपर्यंत मराठी सत्तेखाली होता. आश्चर्य म्हणजे रायगडावर याच काळात राजसभेच्या भव्य महालांत सिंहासनाच्याडाव्या उजव्या बाजूस विटांचे हौद बांधण्यात आले. (ते आजही शिल्लक आहेत.) त्या हौदात धान्य भरून ठेवीत. म्हणजेच प्रत्यक्ष राज्याभिषेक झाला, त्या राजसभा मंदिराचे धान्याचे कोठार बनवले गेले. वास्तविक या राजसभेचे एक स्वातंत्र्यदेवतेचे मंदिर म्हणून वैभवसंपन्न असे प्रेरणादायी स्मारक म्हणून मराठी सत्ताधीशांनी जपणूककरावयास हवी होती. पण त्यांनी गडाचा बनवला तुरुंग आणि राजसिंहासन सभेचे बनवले गोदाम. संपूर्ण शिवचरित्राकडेच पेशवाईत दुर्लक्ष झाले ; तिथे एका रायगडाची काय कथा ? राज्यकारभार , युद्धपद्धती , अष्टप्रधान पद्धती , आरमार , परराष्ट्रनीती , स्वराज्यानिष्ठा आणि अलिखित राज्यघटना या शिवराष्ट्रधर्माचा आम्ही कधी विचारही केला नाही. मग अभ्यास कुठला ? त्याचे आचरण कुठले ?

छत्रपती शिवाजी महाराजांचे चरित्र हे केवळ कोणा एका असामान्य मानवाचे चरित्र नाही. ती एक राष्ट्रधर्माची , राष्ट्रीय चरित्राची आणि राष्ट्रनिष्ठेची गाथा आहे. ती आम्ही गुंडाळून ठेवली. आजही आम्ही काही वेगळे वागतो आहोत का ? मिरवणुकी , गुलाल , वर्गण्या , जयजयकार , अन् पुतळेच पुतळे , याशिवाय काही करतो आहोत का ?

रायगडाच्या बाबतीत फक्त एकच गोड आनंददायी असा अपवाद इ.स. १७९८ च्या काळात नाना फडणवीसांनी केला. त्यांनी महाराजांच्या राजसभेतील सिंहासनाच्याचौथऱ्याची नित्य उत्तम व्यवस्था आस्थापूर्वक सुरू केली. नंदादीप , पूजा , कीर्तन , त्रिकाळ सनई चौघडा इत्यादी मंगल आचार उपचार सुरू केले.

पेशवाईच्या अगदी शेवटच्या पर्वात ते ही बंद पडले. नगाऱ्यावर अखेरची टिपरी पडली. आमचे राष्ट्रीय चलनवलनच संपले. आम्ही 'कोमा' त गेलो. जिवंत असूनही मेलो.

रायगडावर इंग्रजांनी १ मे १८१८ या दिवशी हल्ला चढवला. कॅप्टन प्रॉथर हा नेतृत्व करीत होता. या वेळी गडाचा किल्लेदार होता अबुल फतेखान. आपलं सारं बळ एकवटून तो गडावरचा भगवा झेंडा सांभाळत होता. मराठे इंग्रजांना इरेसरीने टक्कर देत होते. पण अखेर दहाव्याच दिवशी म्हणजे १० मे १८१८ या दिवशी रायगडावर दारूगोळ्याचा प्रचंड स्फोट होऊन सारा गड धडाडून पेटला. वरून सूर्याची उन्हाळी आग, खालून इंग्रजांची तोफाबंदुकांची आग अन् गडावरही आगच आग. रायगड होरपळून गेला. शत्रू कॅ. प्रॉथर गडात शिरला. भयंकर अवस्था झाली होती रायगडाची. प्रॉथर गडात आला, तेव्हा एका खुरट्या लहानग्या झुडपाच्या लहानग्या सावलीत एक स्त्री बसली होती. ती होती शेवटच्या बाजीराव पेशव्यांची पत्नी. तिचं नाव श्रीमंत वाराणसी बाईसाहेब पेशवे. कॅ. प्रॉथर वाराणसीबाईसाहेबांशी अदबीने आणि आदराने वागला. त्याने त्यांना मेण्यातून सन्मानपूर्वक पुण्याकडे रवाना केले. ब्रह्मावर्त येथे स्थानबद्ध असलेल्या श्रीमंत दुसऱ्या बाजीराव पेशव्यांकडे नंतर वाराणसीबाईची इंग्रजांनी रवानगी केली.

रायगडावर उरली फक्त राख. सारे वाडे, राजसभा आणि होतं नव्हतं ते जळण्यासारखं सारं जळून गेलं. सर्वात धडाडून जळालं असेल रायगडचं रक्षण करण्याकरता दहादिवस झुंजलेल्या अबुल फतेखानचं आणि मराठी सैनिकांचं काळीज.

पुढच्या काळात रायगडाची सारी आबाळच होती.

शिवाजीराजा छत्रपती या शब्दांची जादू एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात मराठी मनांत पुन्हा शिलगावली गेली. नक्की वर्ष आणि दिवस माहीत नाही. कुठे सापडत नाही. पण थोर महात्मा आपल्या चार सहकारी सौगंड्यांनिशी रायगडावर आला. हाच महात्मा महाराष्ट्राला कळवळून सांगत होता, 'ज्ञान मिळवा. अभ्यास करा. ज्ञानाविण मति गेली, गती गेली, सर्वस्व गेलं. दारिद्र्यात

आणि अपमानात कुजत जगू नका. मराठी पोरीबाळींनो , लेकीसुनांनो तुम्हीही शिका , फुकट राबणारे गुलाम होऊ नका. शेतकऱ्यांनो , कष्टासाठी अन् पोटासाठी कर्तबगारीचा आसूड हाती घ्या. '

या महात्म्याने शिवाजीराजांचं विश्वरूप ओळखलं होतं. हा महात्मा रायगडावर आला. त्याने शिवाजी महाराजांच्या समाधीवर डोकं टेकलं. महाराजांची कीर्ती आणि त्यांचे पोवाडे गाण्याचा जणू संकल्पच सोडून हा महात्मा रायगडावरून उतरला. महात्मा जोतीराव गोविंदराव फुले. ते नेमके केव्हा रायगडावर येऊन गेले , ती तारीख सापडत नाही. पुढच्या काळात लोकमान्य टिळक हे दोन वेळा रायगडावर येऊन गेले. त्यांनी महाराजांच्या समाधीच्या जीर्णोद्धाराचा संकल्पच सोडला. शिवाजी रायगड स्मारक मंडळ या नावाचा ट्रस्ट स्थापन केला. शिवजयंतीचे सार्वजनिक उत्सव देशभर सुरू झालेच होते. अशा सर्व लोकजागरणातून पुन्हा एकदा रायगडाकडे महाराष्ट्राचे लक्ष गेले.

राजमाता - एक समर्थ नेतृत्व

रायगडावर राजधानीच्या दृष्टीने अनेक बांधकामे सुरू झाली. हळूहळू पूर्ण होत गेली. त्याचवेळी रायगडच्या डोंगरवाटेवर निम्म्यावरती पाचाड येथे विशाल सपाटी पाहून महाराजांनी छानराजवाडा बांधला. वाड्याच्या भोवती चिरेबंद बुरुज आणि दोन भव्य दरवाजेही बांधले. पाचाड हे एक छोटेसे कोकणी खेडेगाव , या राजवाड्याच्या अगदी जवळच आहे. पाचाडातील लोकवस्ती शेतकऱ्यांची त्यात अनेक जातीजमातींची घरं , हा पाचाडचा वाडा महाराजांनी आपल्या आईकरिता बांधला. यावाड्याला आज जिजाऊसाहेबांचा वाडा असेच म्हणतात. आता हा पडून मोडून पडला आहे. तरीही त्याच्यावर सारेजण आदरपूर्वक प्रेम करतात. पाऊस काळात आणि थंडीत रायगडाच्या ऐन माथ्यावर हवा फार गारठ्याची असते. म्हणून या काळात आऊसाहेबांना मुक्कामाला हा वाडा सोईचा असे. महाराजही राहात.

इथं वाड्यात सर्व प्रकारच्या सोई महाराजांनी केल्या. त्यात एक विहीर चिरेबंदी बांधली. छोटीशीच. पण देखणी. पाचाडमधल्या गावकऱ्यांनाही पाणी न्यायला वापरायला ही विहीर मुक्त होती. या विहिरीच्या काठावर खेटूनच एक लहानसा चिरेबंदी ओटा बांधलेला आहे. त्यावर टेकून बसायला एक सुबक तक्क्याही बांधलेला आहे. तक्क्या अर्थात अखंड एका दगडाचाच. महाराज जेव्हा जेव्हा पाचाडला मुक्कामला असत, तेव्हा तेव्हा कधी सकाळी तर कधी मावळतेवेळी ते इथं या विहिरीवरतक्क्याशी बसत. गावातल्या आयाबाया पाणी भरायला विहिरीवर येत. कोणा कोणा बायांच्या संगतीला त्यांची लहानगी मुलं बोट धरून येत. महाराजांना ते फार आवडे. ते त्या लेकीसुनांची अतिशय आस्थेनं चौकशी, विचारपूस करीत. त्यांच्या लहानग्यापोरांना महाराज जवळ घेत आणि त्यांना काही खाऊ देत. हे महाराजांचं मायेचं वागणं औरंगजेबाच्या दरबारातील मोहम्मद हाशीम खाफीखान या तवारीखनवीसाला समजलं. त्याला नवल वाटलं. प्रजेतल्या बायकामुलांना हा राजा आपल्याच कुटुंबातल्या माणसांसारखं वागवितो याची त्याला मोठी कौतुकानं गंमत वाटली.

इथं एक गोष्ट सहज मनात येते की, या तक्क्याच्या विहिरीवर पाणी भरायला येणारी सारी माणसं विविध जातींची असत. त्यांनाही हे राजमातेच्या राजवाड्यातील पाणी, वाड्यात येऊन, विहिरीवर भरता येत होतं. अधिक काय लिहिणे ?

कधी गडाच्या माथ्यावरील राजवाड्यात तर कधी पाचाडमधल्या राजवाड्यात जिजाऊ आऊसाहेबांचा मुक्काम असायचा. अखेर जिजाऊसाहेबांनी आपला शेवटचा श्वास याच पाचाडच्या वाड्यात सोडला. आऊसाहेब सर्वांशीच आईच्या मायेनं वागत असत असं उपलब्ध असलेल्या अस्सल कागदपत्रांवरून दिसून येतं. ही आई एखाद्या योगिनीसारखीच जगली आणि वागली. जयराम गंभीरराव पिंड्ये या नावाचा एक विद्वान कवी महाराज होता. तो मूळचा राहणारा वणीच्या सप्तश्रृंगीच्या परिसरातील

होता. त्यांनी लिहून ठेवलेले दोन गंथ सापडले आहेत. त्यातील त्यांनीजिजाऊसाहेबांच्या बद्दल काढलेले उद्गार मननीच आहेत. जयराम म्हणतो , हीजिजाऊसाहेब कशी आहे ? ' कादंबिनिव जगजिवनदानहेतुः! योगिनीप्रमाणे जगालाजीवन देणारी ही राजाची आई आहे. नव्हे जगाचीच आई आहे. एका मराठी बखरांत जिजाऊसाहेबांच्याबद्दल म्हटलंय , की , ' जिजाऊसारखे कन्यारत्न ईश्वराने पैदा केले. ' सर्वसामान्यपणे स्त्री स्वभावात दिसून येणारी वेगळी वैशिष्ट्ये जिजाऊसाहेबांत नव्हती असे दिसते. मोठेपणाचा अहंकार नाही. डागडागिन्यांचा सोस नाही. नात्या गोत्यातल्या कोणाचा मत्सर नाही किंवा कुणाचे फाजील लाडकौतुकही नाही. सवती मत्सर नाही. तीर्थयात्रे करिता का होईना पण भटकण्याची

हौस

नाही. पुण्याजवळच्या

आळंदी , देहू , सासवड , जेजुरी , चिंचवड , मोरगांव , शिखर शिंगणापूर , पाषाण अशा जवळजवळच्यातीर्थक्षेत्रांत त्या क्वचित गेल्याही असतील. त्यांच्या काही नोंदीही सापडल्या आहेत. त्यांनी देवाला दिलेली दानपत्रेही आहेत. पण या सगळ्या देवधर्मात आणि यात्रेजत्रेत कुठेही चंगळवाद दिसत नाही. शिखर शिंगणापूरच्या देवळाच्या बाहेर त्यांनी एक साधे पण भव्य प्रवेशद्वार (कमान) बांधले आहे. त्या कमानाच्या पायरीवर राजे भोसले. एवढाच दोन ओळीत त्यात मजकूर आहे. यातील संभाजीराजे भोसले म्हणजे जिजाऊसाहेबांचे थोरले पूत्र. आपल्या दोन मुलांच्या नावाने आऊसाहेबांनी ही कमान बांधली असा याचा अर्थ आहे. पाषाण येथील श्री सोमेश्वर महादेवाच्या मंदिराचा त्यांनी जीणोद्धारही केला. या मंदिराच्या सभामंडपात भिंतीवर सुंदर रंगीत पौराणिक चित्रे चितारण्यात आलेली होती. या चित्रांची थोडीफार प्रसिद्धीही महाराष्ट्र शासनाने केली. आता मात्र आम्ही मंडळींनी या मंदिराची सुधारणा करण्याच्या नादात ही चित्रे (म्युरल्स) चांगली ठेवलेली नाहीत. पाषाणच्या या सुंदर शिवमंदिराच्या पश्चिमेस तट ,ओवऱ्या आणि पायऱ्या बांधलेल्या आहेत. या पायऱ्यांशेजारूनच ' राम ' नावाची एक छोटी नदी वाहते. या नदीच्या पात्रात सुंदर बंधारा आणि लकुंडे बांधलेली आहेत. हे सारेच प्रेक्षणीय काम जिजाऊसाहेबांच्या

पुण्यातील वास्तव्य काळात (इ. १६३७ ते इ. १६४५) झालेले आहे. ही बाई फार दूरदृष्टीची, विवेकी होती. याच काळातले तिने न्यायासनावर बसून दिलेले न्यायनिवाडे अगदी समतोल आहेत. शेतकऱ्यांना आणिदारिद्र्याने होरपळलेल्या अन् शाही गुलामगिरीत पिचून निघालेल्या अनेक लोकांना तिने दिलेला मदतीचा हात म्हणजे भावी शिवशाहीच्या सुखी स्वराज्याची शुभचाहुलच होती.

जिजाऊसाहेब शिवाजीराजांना घेऊन पुण्यात आल्या, (इ. १६३७ फेब्रुवारी) त्यावेळी आदिलशाही फौजांनी कसबा पुणे आणि इतर छत्तीस गावे फार चुरगाळून मुरगाळून टाकली होती. (इ. १६३२) त्यातच इ. १६३० आणि १६३१ चा भयंकर दुष्काळ पडला होता. त्यात कर्यात मावळाचं म्हणजेच पुणे प्रदेशाचंही भयंकर नुकसान झालं. या अस्मानी आणि सुलतानी संकटात संसार होरपळून निघाले. आऊसाहेब आणि राजे इ. १६३७ मध्ये पुण्याला आले आणि त्यांनी पुणे आणि परगणा पुन्हा स्थिरस्थावर करण्यासाठी ज्या ज्या गोष्टी केल्या, त्या अभ्यासनीय आहेत. गरजवंत गावकऱ्यांना त्यांनी 'ऐनजिनसी' मदत केली. म्हणजे शेती आणि अन्य बलुतेदारीतील व्यवसाय करण्याकरिता ज्या ज्या गोष्टींची आवश्यकता, असते, त्या गोष्टीच त्यांना दिल्या. म्हणजे बैल, मोट, शेतीची अवजारे इत्यादी. यामुळे बारा बलुतेदार व इतरही गावकरी आपापल्या उद्योगाला इषेर् हौसेने लागले. रानटी जनावरांचा आणि चोराचिलटांचा बंदोबस्त केला. तेही काम त्यांनी गावागावच्या तराळ, जागले, येसकर, पाटील पटवारी यांच्यावर सोपविले. रानटी जनावरं म्हणजे वाघ, बिबटे, रानडुकरे, इत्यादींचा गावकऱ्यांनीच उपदव कमी करून टाकला. त्याबद्दलही या मंडळींना थोडेफार कौतुकाचे 'शेपटामागे इनाम बक्षीस' देण्यात येत होते. हा तपशील आणखीही मोठा आहे. जिजाऊसाहेबांच्या नेतृत्वाखाली ही लोकांच्या सोईसुखाची कामे त्यांनी केली. लोकांचेच सहकार्य त्यांत मिळविल्यामुळे पुणे परगणा ताजातवाणा झाला. सहज मनांत येते की, आजच्या काळात आमच्या निवडून येणाऱ्या लोकप्रतिनिधींना, मग ते ग्रामपंचायतीचे असोत की विधानसभा अन्

संसदेचे असोत ,त्यांना या शिवशाहीच्या उषःकालात जिजाऊसाहेबांनी केलेल्या जनहितांच्या कार्यातून निश्चित मार्गदर्शन मिळू शकेल आणि प्रेरणाही मिळेल. शिवकालातील आऊसाहेबांचे आणि संस्थानी काळातील राजषीर् छत्रपती शाहू महाराजांचे विधायक कार्य म्हणजेखरोखर महाराष्ट्राला अत्यंत उपयुक्त अशी लोकराज्यकारभाराची गाथाच आहे. पणलक्षात कोण घेतो ?

राजमाता स्वराज्याची प्रेरक, संघटक शक्ती

महाराष्ट्राच्या इतिहासात दोन हजार वर्षांपूर्वीर् शालिवाहन कुळात गौतमी या नावाची एक प्रभावशाली 'आई' होऊन गेली. सातकर्णीर् शालिवाहन हा तिचापूत्र. पैठणचा सम्राट. तो स्वतःलाअभिमानाने अन् कृतज्ञतेने म्हणवून घेत असे 'गौतमीपुत्र सातकर्णी सातवाहन'. नाशिक आणि पुणे परगण्यांत असलेल्यालेण्यांमधील शिलालेखांत या मायलेकांचे उल्लेख सापडतात. त्या महान राजमातेनंतर महाराष्ट्राला महान राजमाता आणि लोकमाता लाभली ती जिजाऊसाहेबांच्या रूपाने. जिजाऊसाहेबांच्या बदलची कागदपत्रे त्या मानाने थोडीफारच गवसली आहेत. पणसाधार तर्काने व परिस्थितीजन्य पुराव्यांनी हे चरित्र आपल्या मनःपटलावर उत्तम 'फोकस' होते. इ. १६३० ते ३३ पर्यंतचे शिवाजीराजांचे शिशुपण त्यातून डोळ्यापुढे येते. नंतर राजांचे बालपणही अधिक स्पष्ट होत जाते. त्यांच्या बालपणच्या खेळांचे आणि खेळण्यांचे सापडलेले उल्लेख मामिर्क आहेत. त्यातील एक उल्लेख असा आहे की, आपल्या सौंगड्यांच्याबरोबर शिवाजीराजे लढाईचे खेळ खेळताहेत. या लुटुपुटीच्या लढाईत मातीच्या ढिगाऱ्यांचे किल्ले करून ते जिंकण्याची राजे आणि त्यांचे चिमणे सैनिक शर्थ करताहेत. अन् राजे म्हणताहेत , 'हे किल्ले आपले. आपण येथे राज्य करू.' इथं राजांचे पाय पाळण्यात दिसतात. अन् राजमातेचे महत्वाकांक्षी मन त्या पाळण्याच्या झोक्यांप्रमाणेच घोडदौड करताना दिसते.

आपल्याकडे एक लोकांचा लाडका विषय अजूनही सतत चर्चेत चवीने चघळताना दिसतो. तो म्हणजे शिवाजीमहाराज अशिक्षितच काय पण पूर्ण निरक्षर होते! त्यांना साधी सहीसुद्धा करता येत नव्हती. स्वतःच्या वर्तमानकालीन अडाणीपणाचे समर्थन शिवाजीमहाराजांचा आधार घेऊन तर आम्ही करत नाही ना ? वास्तविक महाराज निरक्षर होते. त्यांना सहीसुद्धा करता येत नव्हती हा आरोपच पूर्ण खोटा आहे. हा आरोप ग्रँट डफ यांच्यापासून डॉ. यदुनाथ सरकारांपर्यंत अनेक इतिहासकारांनी केला आहे. महाराजांवर निरक्षरतेचा आरोप करणे म्हणजे राजमातेवरच, मुलाच्या बाबतीत निष्काळजी राहिल्याचा आरोप करणे आहे. तो खोटा आहे. आता तर महाराजांच्या हस्ताक्षरांनी लेखनसीमा केलेली किती तरी पत्रे मिळाली आहेत. त्यांच्या विद्येचे इतरही अनेक पुरावे सापडले आहेत. त्यावर एक स्वतंत्र प्रकरणच लिहिता येईल. अविद्येने मति जाते, मति विना गती जाते, गतिविना सर्वस्व जाते हे राजमातेच्या आणि पुढे महाराजांच्या मनात किती खोलवर रुजले होते, हे अभ्यासकांच्या लक्षात येते. शिवाजी महाराजांची सर्वांगीण अतिसुंदर आणि कर्तबगार अशी घडण जिजाऊसाहेबांनीच केली. शिवाजीमहाराज जे काही शिकले ते अंतर्मुख होऊन विचारांनी शिकले. त्यांच्या विचारात विवेक होता. अंतःचक्षूंनी ते गगनालाही ठेंगणे करून टाकतील अशा भावना, अशी स्वप्ने, अशा आकांक्षा ते पाहात होते. नंतर कृतीत आणत होते. पूर्ण व्यवहारी दृष्टीने वागत होते. मागच्या पिढ्यांत घडलेल्या घटनांचा खोलवर विचार करीत होते. त्यातून शिकत होते. प्रत्येक गोष्ट स्वतः अनुभव घेऊनच शिकायची असं ठरविलं तर माणसाला मार्कडेयाचं आयुष्यही पुरणार नाही. ते शिकण्याकरताच इतिहासाचा अभ्यास आवश्यक असतो. इतिहास म्हणजे साक्षात अनुभव.

म्हणूनच आज (इ. स. २००५ अन् पुढेही) आम्ही इतिहासाचा अभ्यास केला पाहिजे. असे केल्याने काय होईल ? असे केल्याने आमच्या राष्ट्रीय आकांक्षा, सामाजिक आकांक्षा अन् व्यक्तिगत आकांक्षाही गगनाला ठेंगणे करून सूर्यमंडळही भेदून जातील. म्हणून शिवचरित्र! अन् म्हणूनच

महारुद हनुमानाचाही अभ्यास. नारळ फोडण्याकरता नव्हे, शंभरापैकी पस्तीस मार्क मिळवून पास होण्यासाठीही नव्हे, तर कलेच्या आणि शास्त्रांच्या अंगोपांगात. सूर्यबिंब गाठण्याइतकी झेप घेण्याच्या महत्वाकांक्षेसाठी. टागोर, विवेकानंद, रामन, डॉ. भाभा, राजा रविवर्मा, योद्धा अब्दुल हमीद, अन् आजही आपल्या पुढे साक्षात तळपत असलेले राष्ट्रपती अब्दुल कलाम अर्मत्य सेन, रविशंकर, भारतरत्न लता मंगेशकर, डॉ. विजय भटकर, शिल्पकार सदाशिव साठे अशी कर्तृत्वाचे शतसूर्य शोधिताना शतआतीर् धन्य होत आहेतच ना! जिजाऊसाहेब आणि शिवाजीराजे यांची चरित्रे मिळून एकच महान महाभारत आपल्यापुढे उभे आहे. जिजाऊसाहेबांच्या चरित्रात एक गोष्ट प्रकर्षाने लक्षात येते. पाहा पटते का. शिवाजीराजांना त्यांनी पाळण्यापासून सिंहासनापर्यंत घडविलं. हाती छिन्नी- हातोडा घेतला तो प्रखर बुद्धिचा अन् सुसंस्काराचा, राजसंस्काराचा, स्वतः राजांना बोटाशी धरून राजांच्या सोळाव्या सतराव्या वयापर्यंत त्यांनी राज्यकारभाराचे अन् राजरणनीतीचे मार्ग हारविले. स्वतः न्याय आणि राज्यकारभार केला. नंतर आपण स्वतः राजव्यवहारातून अलगद पावले टाकीत त्या बाजूला होत गेल्या. राजांच्यापाठीशी उभ्या राहिल्या. अन् राजांच्या अनुपस्थितीत, विशेषतः आगऱ्याच्या भयंकर संकट काळात, स्वराज्याचा संपूर्ण राज्यकारभार स्वतः पाहिला. अगदी चोख.

कुठेही काहीही कमी न पडू देता. अन् नंतर संपूर्ण प्रसन्न मनाने आणि समाधानाने त्यांनी राज्यकारभारातून निवृत्ती घेतली. पाहा आपण : इ. स. १६७० पासून पुढे याच क्रमाने जिजाऊसाहेबांचे जीवनचरित घडत गेले की नाही? गोष्टी सांगेन युक्तिच्या चार हीच भूमिका त्यांची दिसून येते. मोह, लोभ, उपभोग, सत्तेची हाव इत्यादी विषारी पदार्थांचा त्यांनी स्वतःला कधी स्पर्शही होऊ दिला नाही. त्यांच्या तेजाचे वलय हे हिंदवी स्वराज्याच्या मागे शेवटपर्यंत फिरत मात्र राहिले. कवी जयराम पिंड्ये यांनी लिहून ठेवल्याप्रमाणे खरोखर जिजाऊसाहेबांचे जीवन

कादंबिनिवत् जगजीवनदान हेतूनेच भरून राहिले होते. त्यांच्या जीवनाला रंगच द्यायचा असेल , तर तो भगवा रंगच द्यावा लागेल.

सत्ता , संपत्ती , तारुण्य , सौंदर्य आणि आयुष्य याचा कुणी मोह धरू नये. हे सारं वा यातील काही प्राप्त झाले तर त्याचा योग्य तो उपयोग करावा. ते आज असते , उद्या संपते. शिल्लक राहतो तो त्याचा ' कसा उपयोग केला ' तो इतिहास

महत्त्वाकांक्षेचे क्षेपणास्त्र

महाराजांच्या जीवनातील अनेकघटना आणि मोहिमा यांचा वेग इतका विलक्षण दिसतो की , अशा प्रकरणांना नाव काय द्यावे ? त्याला पुन्हा तेच नाव द्यावेसे वाटते ' आकांक्षापुढति जिथे गगनठेंगणे ' खरं म्हणजे महत्त्वाकांक्षेचेक्षेपणास्त्र हे पर्यायी नाव झाले.

मोगलांविरुद्ध महाराजांनी सिंहगड मिळवून मोहिम सुरू केली. दि. ४ फेब्रुवारी १६७० अन् लगेच मराठी सैन्याचे क्षेपणास्त्र सुटले. पुरंदरच्या पराभवी तहाच्या या क्षेपणास्त्राने ठिकऱ्या उडविल्या. औरंगजेबाला दिलेले सर्व किल्ले महाराजांनी परत जिंकले. त्यांनी स्वतः जिंकलेला किल्ला कर्नाळा. दि. २२ जून १६७० म्हणजे चार फेब्रुवारी ते २२ जून अवघ्या पाच महिन्यात हा प्रचंड झपाटा शिवसैन्याने दाखवला. पावसाळा सुरू झाला. लढणारे सैन्यशेतात राबू लागले. ऑक्टोबर १६७० प्रारंभी म्हणजेच दसऱ्याला मोहिमा पुन्हाशिलंगणाला निघाल्या. पंधरा हजारा स्वारांची फौज कल्याणहून सुरतेच्या रोखानं रोरावत निघाली आणि ऐन दिवाळीत मराठी फौज सुरतेत शिरली. सुरत स्वारीची ही दुसरी आवृत्ती दिवाळीच्या प्रकाशात प्रसिद्ध होत होती. मात्र पहिल्या सुरत स्वारीपेक्षा (इ. स. १६६४ जानेवारी) ही दुसरी स्वारी लढायांनी गाजली.

सर्व प्रतिकारांना तोंड देतदेत सुरतेची सफाई मराठे करीत होते. नेहमीप्रमाणे इंग्रजांनी आपल्या वरवारींचे रक्षण केले. मराठ्यांची इंग्रजांची गोळाबारी चालूच होती. तरीही इंग्रज वाकेनात. पण आपण फार हट्टाला पेटलो तर मराठे आपला सर्वनाश करतील हे इंग्रजांच्या लक्षात आले. त्यांचा प्रमुख स्ट्रीनशॅम मास्टर याने नमते घेऊन आपला वकील नजराण्यासह महाराजांकडे पाठविला. या नजराण्यात उत्कृष्ट तलवारी आणि मौल्यवान कापडही होते. महाराज एवढ्याने सुखावणार नव्हते. पण अधिक वेळ व आपली अधिक माणसे खचीर् घालून आत्तातरी इंग्रजांकडून अधिक फारसे मिळणार नाही, फक्त जय मिळेल हे लक्षात घेऊन महाराजांनी इंग्रजांशी चाललेले रणांगण थांबविले. मुख्य कारण म्हणजे महाराजांना झपाट्याने सुरतेहून निघून जाणे जरूरीचे होते. नाहीतर मोगलांच्या फौजा जर आल्या, तर संपत्तीच्याऐवजी जबर संघर्षच समोर उभा राहील. मूळ हेतू सफळ होणार नाही हे लक्षात घेऊन महाराज थांबले. सुरतेतली संपत्ती (नक्की आकडा सांगता येत नाही) घेऊन महाराजांनी नासिकच्यादिशेने कूच केले. ही दिवाळी आनंदाची आणि सुख समृद्धीची झाली.

पूर्वी महाराज सुरतेवर येऊन गेले होते हे लक्षात असूनही औरंगजेबाने सुरतेच्यासंरक्षणाची विशेष व्यवस्था केलेली नव्हती. सावध होते आणि कडवेपणाने वागले ते इंग्रजच. या त्यांच्या कडवेपणाचा परिणाम म्हणजे, याच सुरतेचे ते पंच्याऐंशी वर्षांनी म्हणजे इ. स. १७५६ मध्ये सत्ताधारी पूर्ण मालक बनले. सुरतेचा इंग्रज अधिकारी स्ट्रीनशॅम मास्टर हा जेव्हा इंग्लंडला परत गेला. तेव्हा लंडनमध्ये त्याचा 'राष्ट्राची प्रतिष्ठा वाढविणारा शूर नेता' म्हणून सुवर्णपदक देऊन सत्कार करण्यात आला.

त्या सीवाने दुसऱ्यांदा आपली बदसुरत केली याचा राग औरंगजेबाला आलाच. तहातमिळविलेले सर्व किल्ले आणि मुलुख सीवाने घेतलेच होते. आता सुरतेत आपली त्याने बेअब्रुही केली याचा हिशेब औरंगजेबाच्या डोळ्यापुढे उभा राहिला होता. आगऱ्यात आपण त्याच्याशी ज्या पद्धतीने वागलो, त्याचे अपमान केले, त्याला कैदेत टाकले, त्याला ठार मारण्याचे बेत केले त्याचा हा सीवाने घेतलेला सूड होता हे औरंगजेबाच्यालक्षात आले.

शाही वाढदिवसाच्यादिवशी सीवाने अर्पण केलेला सोन्याच्या मोहरांचा नजराणा आणि केलेले मुजरे औरंगजेबाला फार फार महागात पडले.

महाराज सुरतेच्या संपत्तीसह व फौजेसह बागलाणात (नासिक जिल्हा, उत्तर भाग) पोहोचले. सुरतेवरच्या या दुसऱ्या छाप्याची बातमी औरंगाबाद, बुऱ्हाणपूर, अहमदाबाद इत्यादी ठिकाणी पोहोचली होती. बुऱ्हाणपुराहून दाऊदखान कुरेशीझपाट्याने महाराजांना अडविण्यासाठी निघाला आणि त्याने वणी दिंडोरीच्या जवळ महाराजांना रात्रीच्या अंधारात गाठले. ही कातिकी पौणिर्मेची रात्र होती. दि. १६ ऑक्टोबर १६७० . भयंकर युद्ध पेटले.

दाऊदखान, इकलासखान, रायमकरंद, संग्रामखान घोरी, इत्यादी नामवंत मोगली सरदार महाराजांवर तुटून पडले होते. आणलेली संपत्ती सुखरूप सांभाळून आलेला हा प्रचंड हल्ला फोडून काढण्याचा महाराजांचा अवघड डाव, साऱ्या मराठ्यांनी एकवटून यशस्वी केला. रात्रीपासून संपूर्ण दिवस (दि. १७ ऑक्टोबर) हे भयंकर रणकंदन चालू होते. अनंत हातांची ती वणीची सप्तशृंग भवानी जणू मराठ्यांच्या अनंत हातात प्रवेशली होती. मोगली सैन्याचा प्रचंड पराभव झाला. महाराज स्वतः रणांगणात झुंजत होते. कातिकेच्या पौणिर्मेसारखंच महाराजांना धवल यश मिळाले. मोगलांचा हा प्रचंड पराभव होता. आपल्या हे लक्षात आलं ना, की ही लढाई मोकळ्या मैदानावर झाली. गनिमी काव्याया छुप्या छाप्यांच्याही पलिकडे जाऊन मोकळ्या मैदानात अन् रात्रीच्या अंधारातही महाराज अन् मावळे झुंजले अन् फत्ते पावले.

शिवरायांचे समृद्ध हिंदवीराज्य

हिंदवी स्वराज्य अजिबातकर्जबाजारी नव्हते. इ. १६७० हे वर्ष महाराजांना प्रचंड यशदायी धनदायी ठरले. पण याचे वर्म आणि मर्म काय ? या यशाच्या नौबतींचा आणि शिंगतुताऱ्यांचा आवाज

प्रेरणादायी आहे हे खरे. पण या मागे महाराजांनी आणित्यांच्या प्रत्येक सैनिकानेही योजनाबद्ध केलेली पूर्व आणि पूर्ण तयारी , कडक अनुशासन , तिखट शिस्त आणि आपल्या नेत्यावरती व ध्येयावरती अढळ निष्ठा व विश्वास हे या यशाचे मर्म आहे. महाराज शिवाजीराजे हे पाच वर्षात शिवनेरी गड घेण्यात अपयशी ठरले. नंतर लगेच माहुलीगड घेण्यातही प्रथम त्यांनापराभव पत्करावा लागला. बाकी सर्वत्र सर्व मावळ्यांना व सरदारांना अचूक यशमिळत गेले.

महाराजांनाच दोन ठिकाणी अपयश आले. कोणाही सरदाराच्या वा सैनिकाच्या मनांत अविश्वासाचा ठराव लिहिला गेला नाही. कारण नितांत , विश्वास आपल्या नेत्याच्या ईश्वरी महत्त्वाकांक्षेची प्रत्येकाला पुरेपूर खात्री होती. माहुलीचा किल्ला ही महाराजांनी लगेच जिंकलाच की , शिवनेरी जिंकण्याकरिता महाराजांनी पंतप्रधानमोरोपंत पिंगळे यांना आज्ञा केली. प्रधानपंतांनीही शिवनेरीवर कडवा हल्ला चढवला. पराक्रमाची साऱ्या सैन्याने शिकस्त केली पण शिवनेरी पुढे मोरोपंतांनी हार खाल्ली. मोरोपंतांना माघार घ्यावी लागली. पण माघारी फिरलेले पराभूत मोरोपंत त्र्यंबकच्याकिल्ल्यावर चालून गेले. (दि. २५ ऑक्टोबर १६७०) या दिवशी मोरोपंतांनी किल्ले त्र्यंबकगड काबीज केला. म्हणजेच इ. १६७० च्या प्रचंड विजयमालिकेत फक्त शिवनेरीचा अपवाद सोडला तर ही मालिका अपरंपार यशदायीच ठरली.

एका मागोमाग एक मोहिमा सतत चालू आहेत बघा! स्वराज्याचा अंतर्गतराज्यकारभार चोख ठेवला जात आहे. बघा. कोकण पट्टा आणि समुद्र फिरंग्यांना , जंजिरेकर श्यामलांना आणि मोमईकर इंग्रजांना बिनतोड जबाब देत अखंड सावधान , सारेचजण आगरी , कोळी , भंडारी , कोकणी कुणबी सारेचजण दर्यावदीर् बनले आहेत बघा. त्यामुळे महाराजांना कोकणची चिंताच वाटत नव्हती. अनुशासन ठिकेठीक होते. एक विचार मनात येतो. बोलू काय ? भारताच्या पंतप्रधान इंदिराजी यांनी (इ. १९७६) मध्ये एक भयंकर अवघड प्रयत्न करून पाहिला. त्यांनी वीस कलमी कार्यक्रम शासनाच्या हाती घेतला. जनतेच्या पुढे ठेवला. ती वीस कलमे खरोखरच राष्ट्राच्या हिताची नव्हती काय ? क्वचित

थोडाफार कोणाचा यात मतभेद होऊ शकेल. पण उत्कृष्ट अनुशासन असावे आणि कष्टास पर्याय नाही, या दोन कलमांशी कशाकरिता कोणाचाविरोध असेल? इंदिराजींच्या राजकीय मतांशी व धोरणांशी मतभेद असावयास हरकतच नाही. पण जे निविर्वाद राष्ट्राच्या कल्याणाचे आहे त्याच्याशीही आमचा मतभेद असावा का? अनुशासन, कष्ट, भ्रष्टाचाररहित राज्ययंत्रणा आणि कडवे स्वराज्यप्रेम या गोष्टी शिवशाहीतही निर्धाराने पाळल्या जात होत्या. म्हणूनच हिंदवी स्वराज्य छत्रचामरांकित सार्वभौम सुवर्ण सिंहासनावर अधिष्ठित होऊ शकले ना? आम्ही त्याचा विचार कधी करतो का?

सुरत, नगर, हुबळी, कारंजा, नंदुरबार, औसा, इत्यादी अनेक मोगली ठाण्यांची महाराजांनी लूट केली असे आपण पाहतो. ते खरेही आहे. पण त्यातही महाराजांचे विचार, खंडणी गोळा करण्याचे नियम, त्यातील कडक अनुशासन, त्यातील नीती आणि शिस्त महाराजांनी किती दक्षतेने पाळली होती. याचाही अभ्यास झाला पाहिजे. कोणाही गरीब कुटुंबाला झळ लागू नये याची दक्षता ते घेत होते. ज्यांना 'श्रीमंत' म्हणता येईल अशा लक्षाधिकांना आणि ज्यांना 'नबकोट नारायण' म्हणता येईल अशा अतिश्रीमंतांना महाराज पैसे मागत होते. त्याच्या पावत्याही दिल्या जात. पुन्हा त्या पावतीधारकांना कोणीही त्रास देत नसे. तत्कालीन उद्योगधंद्यांचे कारखाने उभे करावेत आणि परदेशांशीही आयात-निर्यातीचा व्यापार करावा असे विचार महाराजांच्या मनात येत नव्हते असे नाही. थोडाफार प्रयत्न त्यांनी केलेला दिसूनही येतो. पण पारतंत्र्यातलाच स्वदेश स्वतंत्र करण्याकरिता युद्धाचाच प्रचंड खर्च उद्योग महाराजांना करावा लागल्यामुळे शांततेतच करण्यासारखे बाकीचे उद्योगधंदे करण्यास त्यांना वेळ, स्वास्थ्य आणि पैसाही पुरेसा नव्हता. या साऱ्या लुटीच्या मागे एक कठोर पण निश्चित उदात्त हेतू होता. स्वराज्य श्रीमंत पैसेवाले नव्हते. खाऊनपिऊन सुखी होते. स्वराज्याला एक पैशाचेही कर्ज नव्हते. पुढे पेशवाईत प्रत्येकाला कर्जच होते.

स्वराज्य स्वावलंबी असावे असा प्रयत्न महाराजांचा होता. गलबते बांधण्याचे कारखाने (गोद्या) त्यांनी कोकणात काढले होते. पुरंदर किल्ल्यावर तोफा ओतण्याचाही कारखाना त्यांनी काढला होता. गावोगावच्या गावकामगारांना चांगल्या प्रमाणात उद्योगधंदे मिळत होते. सुतार, लोहार, चांभार, मातंग इत्यादी छोट्या पण पारंपरिक व्यावसायिकांना हाताला काम अन् पोटाला दाम मिळत होता. मिठागरांना कोकणात पूर्ण संरक्षण होते. वतनदारांपासून इतकेच नव्हे तर धार्मिक देवदेवस्थानांपासूनही शेतकऱ्यांवर अन्याय होऊ नये, त्यांना भुर्दंड बसू नये याबाबतीत ते दक्ष होते. याबद्दलची अनेक पत्रे उपलब्ध आहेत.

या कालखंडात मराठी बंदरांतून आखाती देशांशी विशेषतः मस्कतसारख्या शहरीबंदरांशी व्यापार चालत होता. याबाबतीत डॉ. बी. के. आपटे यांचा मराठी व्यापारीआरमाराच्या संबंधीचा इतिहास ग्रंथ वाचनीय आहे.

अरबी व्यापारीही घोड्यांचा व हत्यारांचा व्यापार स्वराज्याच्या बंदरांशी निर्धास्तपणे करू शकत होते. त्यांच्यावर आर्थिक, धार्मिक किंवा शारीरिक जुलुम जबरदस्ती कधीही होत नसे. पण एक गोष्ट सांगण्यासारखी आहे. अरबस्थानातून काही सौदागरबरेचसे (नक्की आकडा माहीत नाही) अरबी जातिवंत घोडे विकावयास भारतात आणीत होते. असा व्यापार नेहमीच चालायचा. घोड्यांना निरनिराळ्या भारतातील सत्ताधाऱ्यांची, सरदारांची, श्रीमंतांची आणि व्यापाऱ्यांचीही मागणी असायची. हे घोडे मराठी राज्यातल्या बंदरातही उतरायचे. एकदा असेच बहुदा मोठ्या संख्येने अरबी सौदागरांनी गिऱ्हाईकांची मागणी पुरविण्यासाठी घोडे राजापूर बंदरात आणले.

ही घोड्यांची गलबते येत असल्याची बातमी महाराजांना रायगडावर समजली. महाराजांनी राजापूरच्या आपल्या अधिकाऱ्यांना आज्ञा पाठविली की, 'हे अरबी घोडे ताब्यात घ्या आणि त्याची जी काही किंमत असेल ती ताबडतोब द्या. ' त्याप्रमाणे राजापूरच्या सुभेदाराने हे घोडे जागीच ताब्यात घेतले आणि त्यांनी अरबी सौदागरांना सांगितले की, 'तुमच्या अन्य कोणा गिऱ्हाईकांना हे घोडे यावेळी

विकत न देता आम्हालाच विकत द्या. महाराजसाहेब याची पूर्ण किंमत आपणास देतील. ' अरबांना हे मान्य करणे भागच होते. त्यात त्यांचे नुकसानही नव्हते. थोडीशी सक्ती होती पण जुलुम अजिबात नव्हता. अशा व्यवहाराला म्हणत असत ' खूशखरेदी.

एका बुंदेला राजपुताची गरुडझेप

वणी दिंडोरीची लढाई लहानसानझाली नाही. ते युद्धच झाले. मोकळ्या मैदानावर झाले. इ. स. १६४६ पासून ते आता १६७०पर्यंत. या पंचविशीत अनेकचकमकी झाल्या. अनेक जरा मोठ्या झटापटीही झाल्या. अनेक लढाया झाल्या , त्यात मोकळ्या मैदानावर काही लढाया झाल्या.

रुस्तुमे-जमा व फाझलखान यांच्याशी कोल्हापूरजवळ २८ डिसेंबर १६५९ रोजी झालेली कोल्हापूरची लढाई , ही मोकळ्या मैदानावरची होती. ती जिंकली. त्यानंतर अनेक छोट्या झटापटीही मावळ्यांनी फत्ते केल्या. पण वणी दिंडोरीच्या मोठ्या युद्धाने मोठाच बदल दिसून आला. आता आम्ही मोकळ्या मैदानावरही शत्रूच्या तिप्पट चौपट फौजांचाही पराभव करू शकतो , हे सिद्ध झाले.

याच आत्मविश्वासाने आपली युद्धपद्धती आणि युद्धनीती आपण चालविली , तर हरलेली राक्षसतागडी , फतेपूर सिक्री आणि हळदीघाटही आम्ही पुढे फत्ते करू असा आत्मविश्वास महाराजांच्या मनात आणि सैन्याच्याही मनात निर्माण झाला असेल तर नवल काय ? आमच्या घोड्यांच्या टापा गोदावरी ओलांडून उत्तरेच्या दिशेने पडू लागल्या. आम्ही सुरतेत तापीच्या तीरापर्यंत पोहोचलो.

आता नर्मदा , नंतर चंबळा , नंतर यमुना , नंतर गंगा , रावी , झेलम , सतलज अन् नंतर सिंधू ही आम्ही पार करू शकू , अन् अटक गाठू. हिंदुकुश ओलांडू , गांधारीच्या अन् शकुनीच्या गंधारपर्यंतही पोहोचू असा विश्वास मराठी बाळांच्या बाळमुठीत अन्मराठी जवानांच्या मनगटात प्रकटला असेल

काय ? कारण याच काळात महाराजांनी सुरतेच्या मोगल सुभेदाराला लिहिलेले एक पत्र साडपले आहे. त्यात ते म्हणतात , 'तुमचे मोगली घोडे माझ्या मुलुखात पराभूत होत आहेत. माझ्या मुलुखाचे रक्षण मी करणारच. तुम्ही तुमच्या बादशाह औरंगजेब आलमगीर यांना तुमचे अनुभव अन्पराभव का कळवीत नाही ?'

महाराजांनी रावजी सोमनाथ पतकी सुभेदार यांस बोलून दाखविलेले मनोगत आज अस्सल कागदोपत्री उपलब्ध झाले आहे. महाराज म्हणतात , ' सिंधू नदीचेउगमापासून कावेरी नदीचे पैलतीरापर्यंत अवघा मुलुख (म्हणजे आसेतु हिमाचलभारतवर्षच) मुक्त करावा महाक्षेत्रे सोडवावीत ;ऐसा मानस आहे. ' केवढी आकांक्षा! केवढी महत्त्वाकांक्षा! केवढे विशाल स्वप्न! आकांक्षापुढति जिथे गगन ठेंगणे!

याच काळात इ. स. १६७१ , पावसाळा , पण नक्की तारीख उपलब्ध नाही. एक उमदा बुंदेला राजपूत युवक ऐन पावसाळ्यात महाराजांना भेटण्याकरता आपल्या मूठभरसहकाऱ्यांनिशी मोगलाईतून महाराष्ट्रात आला. त्याचे नाव छत्रसाल चंपतराय बुंदेला. वास्तविक छत्रसालाच्या वडिलांनी आणि परिवाराने मोगल बादशाहीची तनमनधनपूर्वक लष्करी चाकरी केली. पण औरंगजेबाने चंपकरायचा अखेर विश्वासघाताने अंत केला. त्याचे घरदार , सर्वस्व जप्त केले. बुंदेल्यांचे हे राजघराणे अक्षरशः रस्त्यावर आले. 'पानी पिनेके लिए मिट्टीका बर्तनभी नहीं राहा!' अशी त्याची अवस्था झाली. छत्रसालाच्या आईने आत्मार्पण केले. छत्रसाल निराधार होऊन उघड्यावर पडला. अखेर हा तरुण (वय अंदाजे १८ वर्षे असावे) मोगलांच्या सैन्यातशिपाईगिरीची नोकरी धरून कसा बसा जगू लागला. त्याच्या बायकोचे नावकिशोरीदेवी.

बुःहाणपूर येथे मुघल सरदार खान जहाँ बहाद्दूर , बहाद्दूरखान कोकलताश याची छावणी होती. त्यातच छत्रसाल होता. सुमारे दीड वर्ष आधी (इ. स. १६६८ सुमार)मोगलांनी दिलेरखानाच्या सेनापतीत्वाखाली , नागपूर , शिवणी , छिंदवाडा , देवगड वगैरे भागाचे गोंडवनी राज्य जिंकून घेण्याकरिता मोठी मोहिम काढली. यावेळी गोंडांचा राजा होता बख्तबुलंदशहा.

त्याची राजधानी छिंदवाड्याजवळ देवगडच्या किल्ल्यात होती. हा गोंड राजा पूर्ण सार्वभौम स्वतंत्र होता. त्याची कुलदेवता होतीदंतेश्वरी भवानी. ते संपूर्ण गोंडराज्य जिंकून घेण्याकरिता दिलेरखानची मोहिम सुरू झाली.

अखेर दिलेरखानाने जंगलमय अन् डोंगरमय भागात असलेला देवगड काबीज करण्यासाठी वेढा घातला. हा भाग अतिशय दुर्गम म्हणूनच अजिंक्य होता. दिलेरखानसुमारे सहा महिने झुंजत होता. पण त्याला देवगड मिळेल. तेव्हा देवगड काबीज करण्याचे काम त्याने छत्रसालावर सोपविले. छत्रसालाला आनंद झाला. वास्तविक आपल्याच एका स्वतंत्र गोंडराजाचे स्वराज्य बुडवून ते औरंगजेबाच्या घशात घालण्याचे पाप आपण करीत आहोत, याची जाणीव छत्रसालाला झालीच नाही. पराक्रमाचीशर्थ करून देवगड छत्रसालाने जिंकला. राजा बख्तबुलंदशहा कैद झाला. औरंगजेबाचे निशाण छत्रसालाने फडकविले.

या महापराक्रमाबद्दल छत्रसालाला काय मिळाले ? त्याला हवी होती दिल्लीच्यादरबारातील मानाची सरदारकी. पण त्याला काहीच मिळाले नाही. औरंगजेबाकडून साधे शाबासकीचे पत्रही मिळाले नाही. मानपत्रही नाही. पुष्पगुच्छही नाही. शाल आणि नारळही नाही!

या प्रकाराने छत्रसाल भयंकर नाराज झाला. दिलेरखानानंतर नेमणूक झाली बहाद्दूरखान कोकलताशची. औरंगजेबाने मराठ्यांविरुद्ध या कोकलताशची योजना केली. तो बुऱ्हाणपुरास तळ देऊन बसला. त्यात छत्रसाल होता. पावसाळा सुरू झालाहोता. तो संपेपर्यंत खान छावणीतच होता. अस्वस्थ असलेला छत्रसाल विचार करीत होता. त्याच्या मनात विचार आला की, आपण इथून गुपचूप शिवाजीमहाराजांकडे जावे आणि त्यांच्या पदरी सैन्यात राहून चाकरी करावी. नर्मदेच्या उत्तरेला असा भयंकर आत्मघातकी विचार महाराणा प्रतापांच्यानंतर याच एका तरुण राजपुताच्या मनात आला. एकमेव वेडा! आणि शिकारीला जातो असे कारण सांगून छत्रसाल आपल्या मूठभरसहकाऱ्यांच्यानिशी भर पावसात बुऱ्हाणपूर छावणीतून बाहेर पडला आणि त्याने शिवाजी

महाराजांचा मार्ग धरला. त्याला जंगलातून, चिखलातून आणि नद्यानाल्यातून जावे लागत होते. खाण्यापिण्याचे आणि मुक्कामाचे फार हाल होत होते. काही वेळेला तर सापडलेल्या शिकारीचे मांस कच्चे खाण्याची वेळ त्याच्यावर बसहकाऱ्यांवर येत होती. त्या सहकाऱ्यांत लालजी पुरोहित उर्फ गोरेलाल तिवारी यानावाचा ब्राह्मण मित्र होता. मिळेल ते खाऊन अन मिळेल ती शिकार करून हे सारे वाट तुडवीत होते. फार हाल. खाण्यापिण्याचे, गोरेलाल तिवारीचे हाल तर फारच होत होते. त्याला मांसाहार कसा चालेल? (कारण तो त्या काळचा ब्राह्मण होता!) छत्रसालाने गोदावरी ओलांडली, प्रवरा, भीमा, नीरा ओलांडून तो श्रीकृष्णा नदीच्या परिसरात प्रवेशला. त्याला बातमी मिळाली की, महाराज शिवाजीराजांचा मुक्काम कृष्णानदीच्या तीरावर छावणीत आहे. महाराजांची छावणी लांबवरून दिसू लागली

एका नव्या हिंदवी स्वराज्याची ज्योत उजळली

छत्रसाल बुंदेला शिवाजीराजांना भेटावयास आला त्यावेळी महाराजांची छावणी कृष्णा नदीच्या काठावर नजिक होती, असा गोरेलाल तिवारीने उल्लेख केला आहे. एकूण अभ्यास करता असे वाटते की, ही छावणी कुरुंदवाड, मिरज, सांगली अशा परिसरात असावी. गोरेलाल तिवारीने नेमक्या ठिकाणाचा उल्लेख केलेला नाही.

छत्रसाल बुंदेला आपल्याला भेटावयास येत आहे हे महाराजांना समजताच त्यांना आनंदच झाला. छत्रसालाचे त्यांनी अतिशय जिद्दाळ्याने स्वागत केले. आपल्या तंबूत त्याला महाराजांनी आपल्या शेजारी बसविले. त्यावेळी गोरेलाल तिवारी हा छत्रसालाचा सहकारी प्रत्यक्ष हजर होता. यानेच नंतर 'छत्रप्रकाश' नावाचा ग्रंथ लिहिला. (हा ग्रंथ दिल्ली विद्यापीठाने प्रकाशित केला आहे.) त्यात गोरेलालने छत्रसालाच्या या भेटीचा तपशील दिला आहे.

महाराजांनी आगत स्वागतानंतर छत्रसालाला 'आपण कोणती अपेक्षा धरून आमच्याकडे येणे केले आहे ?' असे विचारले. तेव्हा छत्रसालाने दिलेले उत्तर फारच उत्कृष्ट आहे ते मुळातच वाचले पाहिजे. पण सारांश असा की, 'महाराज, मला औरंगजेबाची चाकरी करण्याची इच्छाच नाही. या गुलामगिरीची मला शिसारी येते. महाराज, मला आपण आपल्या राज्यात सैनिक म्हणून नोकरी करण्याची इच्छा आहे.'

त्यावर महाराज म्हणाले, 'छत्रसालजी, तुमच्यासारखा सिंहाचा छावा आम्हाला सेवक म्हणून लाभला, तर ती आनंदाची आणि सन्मानाचीच गोष्ट ठरेल. पण आपण नोकरी कशाकरता करता ? आपण स्वतंत्र राज्य स्थापन करावे. जे मी इथं केलं, तेच आपण बुंदेलखंडत करा सारा मोगली मुलुख काबीज करा.'

छत्रसालाच्या मनात या स्वातंत्र्याच्या विचाराने गोड कल्लोळ उसळला. आजपर्यंत असा विचार सांगायला त्याला कुणी भेटलाच नव्हता. सर्वात विशेष गोष्ट इथं लक्षात येते की, त्यांनी छत्रसालाला पूर्ण स्वावलंबनाने व पूर्ण स्वतःच्या हिमतीवर हे नवे बुंदेली स्वराज्य निर्माण करण्याची प्रेरणा दिली. महाराज त्याच्याशी जे विचार बोलले, त्याचा सारांश असा, 'छत्रसालजी, आपण मनात आणा. आपण स्वराज्य निर्माण करू शकाल. सैन्य आणि युद्धसाहित्य नक्कीच उभे करू शकाल. आत्मविश्वासाने काम करा. आपली कुलदेवता विंध्यवासिनी भवानी आणि आपले आराध्य दैवत तो ब्रजनाथश्रीकृष्ण आपल्या पाठीशी आशीर्वादास उभे आहेत'

केवढा विलक्षण मंत्र हा ? याचे सारमर्थ्य संजीवनी मंत्राहूनही मोठे नाही काय!

महाराजांनी छत्रसालास त्याच्या सर्व सहकाऱ्यांसह एक महिनाभर ठेवून घेतले. छावणीतून महाराज राजगडी परतले. गडावर महाराजांच्या सहवासात छत्रसालास खूपच बघायला, ऐकायला अन् शिकायला मिळाले. छत्रसाल यावेळी अगदी तरुण होता. एका कर्तबगार तरुणाशी नेता कसा वागतो

किंवा कसे वागावे हे महाराजांच्या या छत्रसाल भेटीच्या महिनाभरात दिसून येते. एक तेजस्वी अन् उत्तुंग महत्वाकांक्षांतःकरणात घेऊन छत्रसाल निघाला. महाराजांनी त्याला अतिशय प्रेमादराने वागविले. व तेवढ्याच प्रेमादराने त्याला प्रेरणा देऊन निरोप दिला.

औरंगजेबाविरुद्ध बुंदेलखंडात एका नव्या स्वातंत्र्याचे बंड महाराजांनी शिलगावले. एक नवी युवा शक्ती हिरीरीने स्वार झाली.

आता आमची विचार करण्याची पद्धत बघा. या छत्रसाल भेटीतून शिवाजीराजांनी छत्रसालाला 'डिस्क्रेज' केले आणि त्याला परत पाठवून दिले, असा अर्थ एका थोर इतिहासकाराने आपल्या इंग्रजी गंथात लावला आहे.

महाराजांनी छत्रसालाला राजगडावरून निरोप देताना त्याच्या आदरसत्कार केला. महाराजांनी त्याला एक उत्कृष्ट दर्जाची तलवार अर्पण केली. ही तलवार, छत्रसालचे आजचे वंशज पन्ना येथे असतात त्यांनी त्यांच्या म्युझियममध्ये ठेवलेली आहे.

छत्रसालाने परत आल्यावर बुंदेलखंड आणि विंध्याचल या प्रदेशात मोगलांच्या विरुद्ध अगदी शिवाजी महाराजांच्या सारखेच स्वातंत्र्ययुद्ध पुकारले. लढत लढत काही वर्षांत त्याने बुंदेलखंड स्वतंत्र केला. एक नवे हिंदवी स्वराज्य मध्यप्रदेशात जन्मास आले. छत्रसालाची असंख्य पत्रे व अन्य ऐतिहासिक साहित्य उपलब्ध आहे. त्याने आपल्या हिरदेसा नावाच्या मुलाला लिहिलेले एक पत्र फार सुंदर आहे. आपण तरुणपणी शिवाजीराजांना कसे भेटलो, त्यांच्या सहवासात कसे शिकलो आणि कसे हे बुंदेलीराज्य निर्माण केले हे त्याने हिरदेसाला लिहिले आहे.

छत्रसालास तीन पुत्र होते. हिरदेसा, जगतराय आणि हिंदुपत ही त्यांची नावे. छत्रसाल सुमारे ऐंशी वर्षे जगला. त्याने एक आदर्श स्वराज्य निर्माण केले. त्याच्या अखेरच्या काळात (इ. स. १७३० चा सुमार) मोहम्मदखान बंगश याने बुंदेलखंडावर स्वारी केली. त्यावेळी छत्रसाल वयाने थकलेला होता. मुले शूर होती. पण तरीही त्यांनी मोठ्या विश्वासाने व आशेने थोरल्या बाजीराव

पेशव्यांस मदतीस बोलाविले.बाजीराव पेशव्यांनीही मदतीसाठी धाव घेतली आणि बंगशाचा पराभव केला.बुंदेलखंडी स्वराज्य संकटातून वाचले.

छत्रसाल बुंदेल्यावर गोरेलाल तिवारी उर्फ लालजी पुरोहित या त्याच्या सहकाऱ्याने 'छत्रप्रकाश' हा गंथ लिहिला. शिवकालीन व छत्रसालकालीनही प्रख्यात कवी भूषण यानेही छत्रसालावर काही काव्य लिहिले आहे. अलिकडे डॉ. घनश्यामदास गुप्ता यांनी छत्रसालाचे चरित्र प्रसिद्ध केले आहे. डॉ. गुप्ता हे झांसी येथे असतात.

गजान्तलक्ष्मीचे कारंजे

सुरतेवरच्या दुसऱ्या स्वारीनंतरमहाराजांना वाटेतच वणी दिंडोरीला मोगली सरदारांनी अडविले. (दि. १६ ऑक्टोबर १६७०) या युद्धात महाराजांचाप्रचंड विजय झाला.

आता महाराजांचे लक्ष गेले ,एका कारंज्यावर. हे कारंजे वऱ्हाडात होते. कारंजे हे अपारसंपत्तीचे शहर होते. 'लाड' आडनावांची अनेक घराणी. कारंज्यात होती. म्हणूनत्याला लाडाचे कारंजे असे म्हणत. अन् या लाडांना कारंज्याचे लाड म्हणत. कारंज्यात व्यापार फार मोठ्या प्रमाणावर चाले. इंग्रज , डच आणि अन्य युरोपीय व्यापारी सुरतेहून खानदेशात आणि वऱ्हाडात मुख्यतः कापसाच्या खरेदीसाठी सतत येत. खानदेशातील नंदुरबार हे शहरही असेच प्रख्यात होते. शिवाय धरणगाव आणि बुऱ्हाणपूरही खूप श्रीमंत होते.

अर्थात सत्ता होती इथं औरंगजेबाची. यावेळी बुऱ्हाणपुरास सुभेदार म्हणून होता जसवंत सिंह राठोड. हा जोधपूरचा सरदार. तो महाराजांचा कडवा शत्रू होता आणिऔरंगजेबाचा कडवा सेवक होता. अचलपूर उर्फ इरिचपूर येथेही खान-ए- जाम या नावाचा मोगल सरदार फौजबंद होता. हा

सारा नकाशा महाराजांना उत्तम माहीत होता. महाराजांनी पहिला छापा लाडाच्या कारंजावर घालायचे ठरविले.

तारीख सापडत नाही पण महाराज फौजेनिशी (बहुधा पुणे-संगमनेर-विंचूर-आदिलाबाद या मार्गाने) एकदम लाडाच्या कारंज्यावर आले. या क्षणी कारंज्यात उडालेल्या गोंधळ अन् पळापळ चक्रीवादळासारखी झाली. एवढ्या मोठ्या व्यापारी शहराच्या संरक्षणाची व्यवस्था काहीच नव्हती. खान जमानबरोबर लष्कराची छावणी होती. पण ती अचलपूरला, जवळजवळ ७० कि. मी. दूर. महाराज कारंज्यात शिरले. त्यावेळी काही इंग्रज व्यापारी आणि दलाल खरेदीसाठी कारंज्यात आले होते. सुरतेतील अनुभवाने शहाणे झालेले हे इंग्रज ताबडतोब मराठी हल्ल्याने सावध झाले. त्यांनी आपल्या बचावासाठी काय केले ? त्यांनी स्त्रियांचे कपडे (म्हणजे बहुदा साड्या, ओढण्या, बुरखे इत्यादी असावे) पेहेरले. कारण त्यांना अनुभवाने हे माहीत होते की, हे मराठे स्त्रियांच्या वाटेला कधीही जात नाहीत. त्यांचा अपमानही ते कधी करीत नाहीत. या वेषांतरामुळे इंग्रज बचावले. बाकीची व्यापारपेठ मराठ्यांच्या तडाख्यातून सुटली नाही. मोठी संपत्ती (नक्की आकडा माहीत नाही) मराठ्यांनी मिळवली.

या हल्ल्याची बातमी खान जमानला अचलपुरात समजली. तो अजिबात डगमगला नाही. आपली फौज घेऊन कारंज्याकडे अगदी शांत आणि संधपणे तो निघाला. कारण मराठ्यांचा पाठलाग करण्याचेही पुण्य मिळवायचे आणि मराठ्यांशी मारामारी करण्याची अवघड भानगडही टाळायची असा त्याचा दूरदर्शीर् मनसुबा होता. मराठ्यांची गाठच पडणार नाही अशा वेगाने तो येत होता. आला. पण त्यावेळी मराठेध्यायचे तेवढे घेऊन केव्हाच पसार झाले होते. महाराजांची इच्छा बुऱ्हाणपुरावरही छापा घालण्याची होती. पण जसवंतसिंह तेथे होता. तो कडवा प्रतिकार करील अन् बुऱ्हाणपुरातून त्यामुळे आपल्याला फार काही मिळणार नाही असा व्यापारी हिशेब करून महाराजांनी बुऱ्हाणपुरावर न जाताना जीकच्या बहादुरपुऱ्यावरच फक्त

छापा टाकला आणि मिळाले तेवढे घेऊन महाराज परतले. कारण बुऱ्हाणपूर जिंकणे हा काही महाराजांचा हेतू नव्हता.

महाराजांना संपत्ती हवी होती. म्हणून ते मोगली श्रीमंत ठाण्यांवर हल्ले चढवीत होते. यावेळी त्यांनी उत्तर खानदेशातील किंवा पश्चिम बऱ्हाडातील एकही किल्ला किंवा मोगली ठाणी जिंकून घेण्याचा प्रयत्न केला नाही.

हा पैसा त्यांना कशाकरता हवा होता ? तो हवा होता स्वराज्याच्या सर्वांगीण बळकटीसाठी. भावी आक्रमणांना तोंड देण्यासाठी. युद्धसाहित्यासाठी आणि लष्करासाठी. महाराजांना कोण परत पाठवणार होतं ? मोठेमोठे व्यापार उभारून स्वराज्यासाठी पैसा मिळवावा तर एवढा वेळ आणि स्वस्थता नव्हती. याच श्रीमंत शहरातील हे श्रीमंत व्यापारी दिल्लीहून बादशाहाने खून केली तरी सक्तीचे नजराणे पाठवीत होते. मग महाराजांनीही पण असेच सक्तीचे नजराणे स्वराज्यासाठी वसूलकेले तर काय हरकत होती. महाराजांनी सुरतेवर स्वारी केली आणि खंडण्या घेतल्या. म्हणून का रागवायचे ? हीच सुरत महाराजांच्या आधी पोर्तुगीजांनी लुटली. तेव्हा किंवा नंतरही कोणी काहीही बोलले नाही.

या लुटीचीही शिस्त आणि कडक नियम महाराजांनी घालून दिलेले होते. गडगंजश्रीमंतांकडूनच ते त्यांच्या संपत्तीच्या प्रमाणात म्हणजे तीन टक्के किंवा पाच टक्के अशा पद्धतीने खंडणी मागत. ती मिळाली की पावत्या देत आणि ग्वाही देत की आम्ही पुन्हा तुमच्याकडे खंडणी मागणार नाही. 'लूट' या शब्दाचा अनेकांनी जाणूनबुजून बदनामीकरण्याकरिता हवा तो अर्थ लावला. मोगली आणि त्यापुढील निरनिराळ्या सुलतानांनी, पोर्तुगीजांनी, हबश्यांनी, आणि पाळीव पेंढाऱ्यांनी महाराष्ट्राची वेळोवेळी अक्षरशः बेचिराख धूळधाण उडवली, त्याबद्दल कोणीही बोलत नाही. खरे म्हणजे या सर्व गोष्टींचे मोल स्वराज्याच्या अर्थकारणात आहे. त्याचा अभ्यास झाला पाहिजे

दांडा-राजपुरीची होळी पौर्णिमा

इ. स. १६७० हे वर्ष स्वराज्याला रणधुमाळीचे गेले. पुढचे ही वर्ष तसेच जाणार होते. एकाच वेळी दोन आघाड्या न उघडण्याचे महाराजांचे धोरण होते. पण दोन शत्रूंनी जर स्वराज्यावरती वेगवेगळ्या आघाड्यांवर चाल केली, तरलढावेच लागणार ना! जंजिऱ्याचा सिद्दी आकाराने लांडग्याएवढा होता. पण समुदामुळे त्याचे बळ हत्तीएवढे होते. जंजिऱ्याचे सिद्दी एकूण तीन. सिद्दी संबूळ, खैरत आणि कासिम. या तिघांचाही एकमेकांवर अभेद्य विश्वास होता. त्यांची एकी पोलादी होती. त्यांच्यावर त्यांच्या सैन्याचा असाच विश्वास आणि अशीच निष्ठा होती. त्यांची महत्त्वाकांक्षा समुद्र आणि कोकणपट्टीआपल्या सत्तेत ठेवण्याची होती. महाराजांना हे तीन सिद्दी म्हणजे असाध्य दुखणे झाले होते. औरंगजेब तर कायमचाच खवळलेला होता. पोर्तुगीज संधी शोधत होते. यावेळी जंजिरेकरांचे भावी चढाईचे डाव ओळखून महाराजांनी जंजिऱ्याविरुद्ध आपणच मोहिम निश्चित केली. महाराज मोठ्या ईशेर्ने आपल्या कोकणी सरदारांना म्हणाले, 'खुद्द जंजिऱ्यावरच आपले निशाण लागले पाहिजे. जो कोणी निशाण लावील त्यालाएक मण सोने बक्षीस!'

हे बक्षीस ईशेर्करता होतं. एक मण सोनं म्हणजे आजचे ३४५६ ग्रॅम्स, म्हणजेमहाराजांनी ठरविलेले हे शाबासकीचे सोने भरगच्च होते पण अवास्तव नव्हते. महाराज रायगडावरून लष्कर घेऊन उतरले. रायगडापासून सुमारे १२ - १३ किलोमीटरवर महाराज थांबले. मोहिमेआधीच्या काही योजना पूर्ण करण्याचा त्यांचा विचार असावा. रात्रीचा मुक्काम पडला. ही रात्र होळी पौर्णिमेची होती. याचवेळी राजपुरीच्या किल्ल्यात शिमग्याची होळी पेटली होती. कोकणचे जवान होळी भोवती खेळत होते, नाचत होते. गाणी गात होते. राजपुरीच्या तटाबुरुजांवर गस्तनेहमीप्रमाणेच कडक होती. या पौर्णिमेच्याच दिवशी जंजिऱ्याच्या सिद्दी खैरत आणि सिद्दी कासिम या दोघांनी एक विलक्षण डाव योजला. मराठ्यांच्या ताब्यात असलेली राजपुरी जिंकून घ्यायचीच असा तो डाव होता.

त्याकरता त्यांनी राजपुरीच्या उत्तर दरवाज्यावर खैरत सिद्दीने सैन्यानिशी हल्ला चढवायचा आणि राजपुरीच्या नैऋत्य दिशेने, म्हणजे पश्चिम आणि दक्षिण या दिशांच्या साधारणतः मध्यबाजूने सिद्दी कासिमने सैन्यानिशी शिड्यांवरून तटावर चढायचे अन् किल्ल्यात घुसायचे असे ठरविले. राजपुरीचा कोट हा काहीसाउंचट टेकडीवर होता. जंजिऱ्याच्या किल्ल्याच्या पूर्वेस समुद्र आणि किनाऱ्यावर हा राजपुरीचा कोट होता. थोडक्यात म्हणजे मुरुडच्या किनाऱ्यावर राजपुरीचा किल्ला. किल्ल्याला पश्चिमेस समुद्र अन् समुद्र अवघ्या सहा किमीवर जंजिरा. अंधार पडल्यावर खैरतने सुमारे पाचशे सिद्दी सैनिक होडग्यांतून आणि सिद्दी कासिमने सुमारे तेवढेच सैनिक होडग्यांतून राजपुरीच्या रोखाने जाण्याकरता काढले. एकूण सिद्दीसैन्य किती होते हे माहीत नाही. पण अंदाजे एवढे असावे.

समुद्रातून खैरतची टोळी बहुदा लांबचा वळसा घेऊन दबत दबत होडीतून उतरून राजपुरीच्या उत्तर दरवाजाच्या रोखाने सरकू लागली. त्याचप्रमाणे सिद्दी कासिमने ही राजपुरीच्या पिछाडीच्या म्हणजे नैऋत्तेच्या तटावर दबत दबत चाल सुरू केली. राजपुरीवर उत्तर आणि दक्षिण बाजूने सिद्दींचे सैन्य सरकू लागले. किल्ल्यातील मराठे होळीचा खेळ खेळण्यात दंग झाले होते.

राजपुरीच्या तटांवरच्या पहारेकऱ्यांनाही या येणाऱ्या दोन्ही बाजूच्या हल्ल्यांची कल्पना आली नाही. सिद्दी खैरतने उत्तरेकडून चाल केली. कासिमनेही ठरल्याप्रमाणे पिछाडीकडून चाल केली.

होळीभोवती गाण्यानाचण्यात दंग असलेल्या मराठी सैनिकांना आधी उत्तरेच्या दरवाज्याच्या बाजूने येत असलेल्या हल्ल्याची चाहूल लागली आणि त्या हल्ल्याचा प्रतिकार करण्याकरता अगदी स्वाभाविकपणे उत्तरेकडे किल्ल्यातले मराठे धावत सुटले. पिछाडीकडूनही असा आणखी एक हल्ला येत आहे याचे त्यांना भान राहिले नाही. त्यांचे सर्व लक्ष आणि बळ उत्तरेकडे धावले. गोळाबारी सुरू झाली.

पिछाडीकडून सिद्दी कासिमने शिड्यांवरून चढावयास सुरुवात केली. त्या बाजूला सिद्द्यांना प्रतिकार करण्यासाठी मराठे सैनिक अल्पसंख्येने होते. त्यामुळे कासिमने सैन्यानिशी झपाट्याने तटावर चढून किल्ल्यात प्रवेश मिळविला. झटापट सुरूच झाली. उत्तरेकडूनही सिद्दींचा मारा चालू झाला होता.

किल्ल्यातील मराठ्यांचे दारूगोळ्यांचे कोठार दक्षिणेचे बाजूस होते. त्या कोठारातून दारूगोळा काढून वापरण्यासाठी मराठे त्वरा करू लागले. सिद्दी खैरतचे लोकही मोठ्या जिद्दीने शिड्या लावून उत्तरेकडून तटावर चढू लागले. होळीप्रमाणेच लढाई धडाडूनपेटली.

एवढ्यांत कसे घडले कोण जाणे! पण दक्षिण बाजूस असलेल्या दारूगोळ्याच्या कोठारावर ठिणगी पडली आणि एका क्षणात प्रचंड स्फोट होऊन मराठ्यांचा सारा दारूगोळा कोठारासकट उडाला. धूर उसळला. काहीच दिसेना. अनेक मराठे आणि कोठाराजवळ पोहोचलेले कासिमचे काही सैनिक चिंधड्या उडून खलास झाले. कासिम जिवंत होता. त्याने मोठमोठ्याने ओरडून आपल्या सैनिकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी युद्धघोषणा सुरू केल्या. उत्तरेकडीलही सिद्दी खैरतचा हल्ला यशस्वी झाला. खैरत किल्ल्यात घुसला. भयंकर रणकंदन सुरू झाले होते. दारूगोळ्याचा भडका उडून मराठ्यांचे सारे बळ संपले होते. सिद्दीचा एल्गार फत्ते झाला होता. राजपुरी खैरत आणि कासिम यांनी काबीज केली. भगवा झेंडा उडाला. सिद्दीचे निशाण लागले. त्यांचेनगारे उडू लागले. दांडा-राजपुरी सिद्दींच्या कब्जात गेली. आता समुद्र किनाऱ्यावरचा राजपुरीचा किल्लाच हातातून गेल्यावर खुद्द जंजिऱ्याच्याकिल्ल्यावर मोहीम कशी करणार ? हल्ला करायला तळच उरला नाही. हा प्रकार दि. १० फेब्रुवारी १६७१ या दिवशी घडला. महाराज या दिवशी रायगडपासून एकामजलेवर तळ ठोकून राहिले होते

गुणीजनांचा राजा

राजपुरीच्या किल्ल्यावर मध्यरात्री दारूगोळ्याचा प्रचंड स्फोट झाला. मराठी सैन्य मारले गेले. जे कोणी मराठे सिद्दींना जिवंत सापडले त्यांचेही मरणअटळच होते. किनाऱ्यावर वा सागरात एखाद्या गलबतावर सिद्दींना कुणी मराठे सैनिक जिवंत सापडले, तर त्यांना हे सिद्दी कधीही सोडत नसत. त्यांना तेभयंकररीतीने ठार मारत असत. शिवाजी महाराजांचे सैनिक होणे हे एक खडतर व्रतच होते. हे व्रत शिवसैनिकांनी तान्हाजीप्रमाणे, बाजी प्रभूप्रमाणे, बाजीपासलकरांप्रमाणे, येसबा दाभाड्यांप्रमाणे आणि गडकोटांच्या तटवुरुजांप्रमाणेसांभाळलं.

एक विलक्षण गोष्ट या राजपुरीच्या भयंकर रात्री घडली. शिवाजी महाराज हे रायगडापासून एक मजल अंतरावर या रात्री छावणीत होते. मध्यरात्रीचा हा सुमार. महाराजांना गाढ झोप लागली होती. एवढ्यात अचानक महाराज दचकून जागे झाले. पहाऱ्यावर असलेली भोवतीची मराठी माणसे झटकन जवळ आली. महाराज एकदमका जागे झाले अन् का बेचैन झाले हे त्यांना समजेना. महाराज त्यांना म्हणाले, 'काहीतरी भयंकर घोटाळा झाला आहे. ताबडतोब दांडा राजपुरीकडे स्वार पाठवा. खबर आणा. '

एक दोन स्वार राजपुरीच्या रोखाने दौडत गेले. राजपुरीच्या जवळ पोहोचण्याच्या आधीच त्यांना समजले की, रात्री राजपुरीवर सिद्ध्यांचा हल्ला झाला. दारूगोळ्याचंकोठार उडालं. राजपुरी गेली. सिद्ध्यांचे निशाण लागले. स्वार परतले. महाराजांना ही खबर त्यांनी सांगितली. हा एक फार मोठा धक्काच होता. दुःखही होते. पण उपाय काय? जंजिऱ्याची मोहिम महाराजांनी तहकूब केली. ते रायगडास खिन्न मनाने परतले.राजपुरीचे अपयश कुणामुळे ? या खबरा इंग्रजास समजल्या. त्यांनी त्यांच्याकल्पनेप्रमाणे अर्थ लावला की, मराठी सैनिक राजपुरीस दारू पिऊन चैनीत नाचगाणी करीत होते. त्यामुळे हा पराभव मराठ्यांचा झाला. पण ही शक्यता वाटत नाही. कारण लष्करी छावणीत

आणि किल्लेकोटांत ताडी , माडी , दारू वा अमलीपदार्थ यांना सक्त बंदी होती. राजपुरीसारख्या जंजिऱ्याच्या ऐन तोंडावर असलेल्या या मराठीठाण्यांत अशी दारूबाजी घडणे संभवनीय वाटतच नाही. शिवकालीन स्वराज्याच्या इतिहासात अशा गाफीलपणाने वा व्यसनबाजीने आत्मघात झाल्याचे एकही उदाहरण अजून तरी सापडलेले नाही. हा व्यसनबाजीचा आरोप महाराजांनीही केल्याची नोंद नाही.

हा केवळ त्रयस्थांनी केलेला तर्क आहे. मात्र शत्रूचेही कौतुक केले पाहिजे की त्यांनी मराठ्यांइतकेच कुशलतेने गनिमी काव्याचे युद्धतंत्र वापरून हा अवघड डाव फत्ते केला. यातूनही खूप शिकण्यासारखे असते. शत्रूचे डावपेच कसे असू शकतात याचाही धडा मिळतो. राजपुरीमुळे जंजिऱ्याची मोहीम स्थगित करावी लागली आणि महाराजांनी मोर्चा वळविला मोगलांकडे. यापूर्वीर् कोकण किनाऱ्याचा महाराज किती गंभीरपणे विचार करीत होते हेही लक्षात घेण्यासारखे आहे. महाराजांच्या संपूर्ण आयुष्यात त्यांचे वास्तव्य सर्वात जास्त दिवस कोकण भागात झाले. कोकणात किल्ले दोन प्रकारचे. सागरी आणि किनारी. सागरी किल्ला बेटावर बांधलेला असायचा. त्याला म्हणायचे जंजिरा आणि किनाऱ्यावरचा किल्ला हा एका किंवा दोन बाजूंनी जमीन असलेला आणि एका बाजूनी समुद्र असलेला असा असायचा. महाराष्ट्राच्या एकूण सागरी किनाऱ्यावर सागरी आणि किनारी अशा किल्ल्यांची संख्या सुमारे ६५ होती. त्यापैकी खांदेली उंदेली , दुर्गाडी , अलिबागपासून ते तेरेखोलपर्यंत बहुसंख्य किल्ले महाराजांनी काबीज केलेले होते. काही थोडेसेच किल्ले जंजिरेकर सिद्दी , पोर्तुगीज आणि मुंबईकर इंग्रज यांच्या ताब्यात होते. मुंबईचा किल्ला , ज्याला आपण आज फोर्ट म्हणतो , तो इंग्रजांनीच बांधला. माहिमपासून थेटवर सुरतेपर्यंत कोकण किनाऱ्यावर महाराजांची सत्ता स्थापन होऊ शकली नाही. हा भाग मुख्यतः पोर्तुगीज , इंग्रज आणि मोगल यांच्या कब्जात होता.

महाराजांचे आरमार उत्तम होते. यात शंका नाही. साठ किंवा काही साठाहूनही अधिक टन वजनाची गलबते स्वराज्यात होती.

आरमारावरील माणसे उत्तम दर्जाची लढाऊ होती. खरोखर त्यांच्या शौर्याला तोड नव्हती. स्वराज्यात असलेले किनाऱ्यावरचे एकही ठाणे शत्रूला कधीच जिंकता आले नाही. यातच या सागरी समाजांचे म्हणजे आगरी, कोळी, भंडारी आणि कोकणी मराठे यांचे सामर्थ्य अन् निष्ठा व्यक्त झाली होती. पुढच्या काळात तर औरंगजेबालामहाराष्ट्राशी पंचवीस वर्ष अव्याहत झुंजूनही कोकणात अजिबात यश मिळाले नव्हते. शाहजादा अजीम, शहाबुद्दीन खान आणि सरदारखान यांच्यासारख्या उत्तम मोगलीसेनापतींनाही कोकण किनाऱ्यावर यश मिळाले नव्हते. उलट त्यांनी मारच खाल्ला होता. क्वचित कल्याण भिवंडीसारखे खाडीवरचे मराठी ठाणे मोगलांनी जिंकले. पण ते पुन्हा मराठ्यांनी थोड्याच अवधीत काबीज केले, असे दिसून येते.

कोकणात स्वराज्य आल्यानंतर एक गोष्ट निश्चित प्रभावीपणे दिसून येत गेली की, कोकणी गावांना व जनतेला चाचे लोकांचा आणि फिरंगी घुसखोरांचा उपदव झाला नाही. तो बंदच झाला. कोकणातील जनतेला फार हाल सहन करावे लागत होते. ते पूर्ण बंद झाले. महाराजांनी आता तर राजधानीच कोकणात आणली. रायगड हा कोकण आणि मावळ यांच्या घाटमाथ्यावरच उभा आहे. महाराजांनी सर्वात जास्त उपयोग करून घेतला, कोकणातील मनगटांचा आणि बुद्धीमत्तेचा. राष्ट्र उभे करायचे असेल तर सोन्याच्या कणाकणाप्रमाणे गुणी, कष्टाळू, प्रामाणिक आणि हुशार माणसे वेचावी लागतात. त्यात जातीपातींचा भेदभाव करून चालत नाही. तो केल्यास राष्ट्र कधीही समर्थ होत नाही. संपन्नही होत नाही. गुणी माणसे हाताशी धरून ती घडवावीलागतात. महाराजांनी अशी माणसे घडविली.

दौलतखान , लायजी सरपाटील , मायनाक

भंडारी , सिदी मिस्त्रीखान , इब्राहिम

खान ,वल्लभदास , सुंदरजी परभुज , बाळाजी आवजी चित्रे , रामाजी अनंत सुभेदार , दादंभट
उपाध्ये , विश्वनाथ भट्ट हडप , बाळकृष्ण दैवज्ञ संगमेश्वरकर , सुभानजी नाईक , कृष्णाजी
नाईक , अडिवरेकर तावडे , दसपटीकर शिंदे मोकाशी , खानविलकर , सावंत , धुळप , शिकेर , केशव
पंडित पुरोहित , आंगे , दर्यासारंग आणखी किती नावंसांगावीत ? शाई पुरणार नाही. कागद पुरणार
नाही. महाराजांचे मन मात्र अशीमाणसे जमविताना पुरून उरत होतं. म्हणूनच कोकणपट्टा अजिंक्य
बनला. ही सांगितलेली यादी मुख्यतः कोकणातील कर्तबगार घराण्यांचीच आहे.

शिवचरित्राचे एक मनन, एक चिंतन

शिवकालातील हिंदुस्थानच्या राजकीय स्थितीचा विचार मनात येतोच. महाराष्ट्रात
शिवाजीमहाराजांनी स्वातंत्र्यासाठी शत्रूविरुद्ध उठाव केला. त्यांना एकच शत्रू नव्हता.
विजापूरचा आदिलशाह , दिल्लीचा औरंगजेब , जंजिऱ्याचा सिद्दी , गोव्याचा पोर्तुगीज , मुंबईचा
इंग्रज , गोवळकोंड्याचा कुतुबशाह आणि अंतर्गत अनेक स्वकीय संधी साधून स्वराज्याला विरोध करत
होते , त्यांचीही संख्या थोडी नव्हती. यातील गोवळकोंड्याच्या कुतुबशाहाशी प्रत्यक्ष संघर्ष फारसा
घडला नाही. पण बाकी सर्वांशी महाराजांना झुंज द्यावी लागत होती.
डच , फेंच , अरब इत्यादी परकीय त्यामानाने लहानलहान असलेले महत्त्वाकांक्षी व्यापारीही थोडा
थोडा त्रास देतच होते. या सर्व शत्रूंत काही सागरी शत्रू होते. बाकीचे भुईशत्रू होते. एवढ्या या अफाट
शत्रूबळाशी झुंजत झुंजत महाराजांना स्वराज्याचा विस्तार आणि संरक्षण करण्याचा उद्योग किती
कष्टमय पडला असेल याचा विचार आपल्या मनात येतच नाही. आपण फक्त शिवचरित्रातील नाट्यमय
घटनांवर लुब्ध होतो अन् पुस्तक मिटवून आपल्या संसारात लगेच मग्नही होऊन जातो.

या साऱ्या राजकीय संकटांच्या वणव्यात उभ्या असलेल्या पण तरीही स्वातंत्र्यांच्या ईश्वरी कार्यात तन्मय झालेल्या शिवाजीराजांच्या जीवनकार्याचा आपण सर्व बाजूंनी विचार, मनात आणि अनुकरणही करण्याचा प्रयत्न केला नाही, तर करमणुकीशिवाय आपल्या पदरात काहीही पडणार नाही.

वर्तमानकालीन म्हणजेच आजची आपल्या देशाची आणि संपूर्ण भारतीय जनतेची मनस्थिती आणि कृती पाहिली की, मन चिंतेने काळवंडून जाते. स्वार्थ, व्यसनाधीनता, जातीद्वेष, भाषाद्वेष, प्रांतद्वेष, धर्मद्वेष, बेशिस्त आणि बेकायदेशीर वागणूक, एक का दोन? अनंत आत्मघातकी व्यक्तिगत आणि सामूहिक कृत्यांचे पुरावे म्हणजे आमचीरोजची वृत्तपत्रे. आम्ही आमच्या अविवेकी वर्तनाचा कधी विचारच करणार नाही का? उन्हाळ्यात पिण्याच्या पाण्यासाठी शेकडो गावांना वणवण करावी लागते अन् अनेक राष्ट्रीय जलाशयातले पाणी आणि वीज आम्ही चोरून वापरतो. अनेक जलाशय फुटतात अन् पाणी स्वैर वाहून जाते.

एक की दोन? किती यातना सांगाव्यात! वास्तविक जीर्णशीर्ण अवस्थेत शेकडो वषेर् गुलामगिरी भोगून सुदैवाने स्वतंत्र झालेल्या या देशाच्या पहिल्या दोन पिढ्यांना चंगळवादी जीवन जगण्याचा अधिकारच नाही. कष्ट, शिस्त, योजनाबद्धता, प्रामाणिक व्यवहार आणि उदात्त महत्त्वाकांक्षा हीच आमची आचारसंहिता असायला हवी ना! मग आम्ही शिवचरित्रातून काय किंवा अन्य आदर्शातून काय, शिकलोच काय? आम्ही भारावलेल्या मनाने तात्पुरते चांगले असतो. स्मशानवैराग्य आणि हेचांगलेपण सारखेच. तात्पुरतेच.

एकदा एक असाच तात्पुरता भारावलेला एक भक्त स्वामी रामकृष्ण परमहंस यांच्या भेटीस (दर्शनास!) गेला. अन् म्हणाला, 'स्वामीजी, मला देवासाठी, समाजासाठी अन् देशासाठी खूप काहीतरी चांगले करावेसे वाटते. मी काय करू? तुम्ही सांगाल ते मी करीन.'

यावर स्वामीजी अगदी शांतपणे म्हणाले , 'तू , फक्त एकच माणूस 'चांगला 'बनविण्यासाठी सतत प्रयत्न कर. बस्स! हीच ईश्वरसेवा आहे. '

त्यावर त्या माणसाने विचारले , ' कोणाच्या माणसाला मी चांगला करू ? असा माणूस मला नेमका कुठे भेटेल ?'

त्यावर स्वामीजी म्हणाले , ' तो माणूस तुझ्या अगदीच जवळ आहे. तो तूच आहेच. तू स्वतःला 'चांगलं ' बनविण्याचा प्रयत्न कर. '

असा प्रयत्न मी स्वतः खरंच करतो का ?

आळस , अज्ञान , मोह अन् स्वार्थ याचीच नकळत वा कळूनही मी आराधना करीत तर नाही ना! अखेर ही आराधना दुर्गुणाचीच ठरेल. ही आराधना करवंटीची ठरेल. शिवचरित्राचा प्रत्येक 'मी 'ने मनापासून विचार केला तर स्वामी रामकृष्णांच्या शब्दांप्रमाणेच चांगला होण्यासाठी तो 'एक माणूस ' त्याला स्वतःतच सापडेल. तो त्यातला 'माणूस ' त्यालाच दाखवून देण्याचं काम करावं लागेल आईला , वडिलांना आणि शाळा कॉलेजातील सरांना.

मोगल आणि मराठे यांच्या यशापयशाचा अभ्यास

शिवाजी महाराजांनी इ. स. १६७० च्या प्रारंभापासून औरंगजेबाविरुद्ध सुरू केलेली मोहीम विलक्षण वादळी होती. एक शिवनेरी सोडला , तर पूर्वी तहात मोगलांना दिलेले तेवीसही किल्ले महाराजांनी परत घेतले. इतकेच नव्हे तर नाशिक जिल्ह्याचा उत्तर भाग महाराजांनी बहुतांशी स्वराज्यात आणला. महाराजांची ही मोहीम अतिशय अभ्यासनीय आहे. यातच दुसऱ्यांदासुरतेवरचा खंडणी छाप होता. एक गोष्ट येथेही लक्षात येते की , महाराज सद्गुणांच्या आश्रयाने स्वराज्याचा विस्तार करीत

होते. कारण सहादीतील किल्ले हे संरक्षणाचे उत्कृष्ट साधन होते. येवले , मालेगाव आणि खानदेशचा पूर्व भाग हा सपाटीचा होता.

हा भाग आणि त्यालाच जोडून असलेला मराठवाडा व वऱ्हाड हे सपाटीचे भाग जर जिंकून घ्यावयाचे ठरविले , तर आत्ता घेता येतील. पण त्याच्या संरक्षणाकरिता भुईकोट किल्ले , जास्तीतजास्त फौज , तोफखाना आणि युद्धसाहित्य आता आपल्यापाशी मोगलांच्या मानाने खूपच कमी आहे , हे ओळखून महाराज सहादीवरील बळकट किल्ल्यांचा आश्रय घेत होते. किल्ले हेच आपले सर्वात मोठे बळ आहे , हे त्यांनी ओळखले होते. म्हणजेच आपल्या भौगोलिक बळाचा आणि गनिमीकाव्याच्या क्रांतीकारक तंत्राचा उपयोग महाराजांनी अगदी हृदयाशी घट्ट धरला होता.

थोडं अधिक सांगतो. पाहा पटतं का. पेशवाईच्या अखेरच्या काळात याच किल्ल्यांचा आणि याच भौगोलिक प्रदेशाचा उपयोग जर पेशवे , शिंदे , पवार , होळकर इत्यादी सरदारांनी आणि बापू गोखले , यशवंतराव होळकर , कुंजीर , विंचूरकर , दाभाडे , त्र्यंबकजी डेंगळे , जिवबा दादा बक्षी आणि अशा कितीतरी कमालीच्या शूर सरदारांनी इंग्रजांच्या विरुद्ध केला असता , ही शिवयुद्धपद्धती आणि शिवयुद्धनीती एकवटून वापरली असती तर इंग्रजांना मंुबई सांभाळणेही अशक्य झाले असते. त्यांना अगदी खऱ्या अर्थाने पळता भुई थोडी झाली असती. व्हिएतनाममध्ये आत्ता आत्ता अमेरिकेसारख्या अतिबलाढ्य अन् ज्ययत सुसज्ज अशा पैसेवाल्या देशाचीही दाणादाण एका हो ची मिन्ह या सेनापतीने उडवली तशी आम्ही मराठ्यांनी इंग्रजांची उडविली असती. पण आम्ही त्याकाळी शिवचरित्राचा अभ्यास केलाच नाही.

भूगोलाचे महत्त्व ओळखलेच नाही , राष्ट्रीय ऐक्याचा आम्हाला कधी गंधही लागला नाही. आमचा शनिवारवाडा गंुंतून पडला ' कामिनी काव्या 'त आणि सारे सरदार आपसांत भांडत बसले क्षुल्लक दाव्यात. फावले महाधूर्त शकुनी इंग्रजांचे. हा हाम्मणता आम्ही गुलाम बनलो. ऐक्याचे बळ , राष्ट्रीय अस्मितांचा अभिमान , अनुशासन, योजनाबद्ध आणि शिस्तबद्ध संस्था , सहकारी

कारखाने , शिक्षणसंस्था आणि निदान स्वतःचे खासगी संसार तरी आम्ही धड चालविले असते ना! पण आम्ही आजही सगळे आजारीच पडलो आहोत. कारखाने आजारी , विद्यालये , महाविद्यालये आजारी , समाज आजारी , नेते आजारी , सरकार आजारी , सगळेच आजारी. त्यामुळे आमचा टीव्ही , रेडिओ आणि वृत्तपत्रे रोज कण्हतच असतात.

यावर एकच औषध आहे. शिवचरित्र. तेवढे शिवचरित्र शिका आणि शिकवा. सारे रोग बरे होतील. सारं नैराश्य संपेल.

हं! तर काय सांगत होतो! इ. स. १६७० पासूनची महाराजांची मोगल आणि आदिलशाहीविरुद्ध सुरू झालेली चढाई विलक्षण अभ्यासनीय आहे. क्वचित झालेले पराभव महाराजांनी उलटवून लावून विजय मिळवले आहेत.

आता औरंगजेबाची प्रतिक्रियाही लक्षात घेतली पाहिजे. त्यानेही महाराजांच्याविरुद्ध केलेल्या योजना आणि चढाया निःसंशय अचूक होत्या. त्याचे सरदार तरबेज अनुभवी होते. दाऊदखान कुरेशी , जसवंतसिंह ठोड , महाबतखान , बहाद्दूरखान , मोहकमसिंग , दिलेरखान इत्यादी. युद्धसाहित्याला तोटा नव्हताच. औरंगजेबाने ही इ. स. १६७० पासून पुढे तीन वर्षे राबविलेली आपली चढाईची योजना अशी होती की , खानदेशापासून ते पुरंदर तालुक्यापर्यंत असलेला , शिवाजी महाराजांच्या कब्जात गेलेला , संपूर्ण मुलुख जिंकून घ्यावयाचा. परंतु , एकच गोष्ट प्रथमच सांगून टाकावयास हरकत नाही की , त्याच्या सरदारांत एकोपा नव्हता. त्यामुळे समन्वय कधीच साधला गेला नाही. सर्वत्र पराक्रमाची शर्थ करूनही मोगलांचे हे सेनापती पराभूत झाले. औरंगजेबाला दिल्लीत बसून या दक्षिणेतील मोहिमांची सूत्रेनीट चालविता आली नाहीत. तो चालत्या मोहिमेतून कधी जसवंतसिंहाला दिल्लीत बोलावून घेतो आहे तर कधी दिलेरखानसारख्या मोठ्या सेनापतीची दुसरीकडेच बदली करतो आहे. त्यातच त्याचेही दक्षिणेतील सेनापती आपसांतील मतभेदांमुळे वेगवेगळेच डावपेच खेळताहेत.

यातीलच एक प्रकार पाहा. अहिवंतगड (नाशिक जिल्हा) घेण्याकरिता महाबतखान आणि दाऊदखान कुरेशी हे एकवटून मराठ्यांविरुद्ध नेटाने तीन महिने झुंजले. अखेर मोठ्या शयीने दाऊदखान अहिवंतगडात घुसू शकला. त्याने मराठ्यांचा पराभव करून गड जिंकला. हा गड जिंकण्याचे श्रेय महाबतखानाला मिळवायचे होते. पण दाऊदखान प्रथम किल्ल्यात शिरल्यामुळे विजयाचे श्रेय त्यालाच मिळाले आणि महाबतखाननाराज झाला. तो चिडला आणि सुरतेच्या दक्षिणेस असलेल्या पारनेरा नावाच्या किल्ल्यावर जाऊन बसला. (जून १६७१) संपूर्ण पावसाळा तो तिथेच राहिला. या पावसाळ्यात त्याच्या सैन्याचे रोगराईमुळे व योग्य खाणेपिणे न मिळाल्यामुळे अतिशय हाल झाले. जनावरे फार मेली. पण स्वतः महाबतखान किल्ल्यात चैन करीत होता. त्याच्याबरोबर निरनिराळ्या देशांतून आणलेल्या चारशे सुंदर बायकांचा जनानखाना होता. अहिवंतगडाच्या विजयाचे श्रेय न मिळाल्यामुळे निराश झालेला महाबतखान पारनेरा गडावर अशी चैन करीत होता. आता सांगा! असे बेजबाबदार सरदार लाभले तर तो औरंगजेब तरी काय करणार ? औरंगजेबाचे पराभव आणि महाराजांचे विजय अभ्यासले तर आजही आपल्याला यातून खूपखूपच शिकायला आणि आमची प्रांतिक राज्ये अन् सहकारी संस्था नीट चालवायला खूपअक्कल मिळणार आहे.

पन्हाळ्याचा दुरावा महाराजांना जीवी सोसवेना

नाशिक प्रांताच्या उत्तर भागात हेसाल्हेर आणि मुल्हेर किल्ले आहेत. आपल्याला एक नवलाची गोष्ट सांगतो. साल्हेर , मुल्हेर आणि बागलाण हा डोंगरी प्रदेश मोहिते घराण्याच्या सत्तेखाली इ.स. १६३० पर्यंत पूर्णपणे सार्वभौम स्वातंत्र्यात होता. बाकी सारा प्रदेश बहमनी , फरुकशाही आणि मोगल सुलतानांच्या ताब्यात गेला होता. सह्याद्रीच्या रांगेतील , विशेषतः कोकण बाजूचा काही काही भाग शत्रूला झटकन कधीच मिळाला नाही. तेथील असह्य शौर्य असलेले मराठे शत्रूशी झुंजतच राहिले. जवळजवळ , अल्लाउद्दीन खलजीच्या नंतर दीडशे वर्षे हा भाग झुंजत झुंजत 'स्वराज्य ' करीत

होता. नंतर वेळोवेळी ही राज्ये सुलतानांच्या कब्जात गेली. पण बागलाणचे मोहिते शहाजहानपर्यंत स्वातंत्र्य टिकवून होते. अखेर शहाजहानने बागलाण घेतला.

इथे लक्षात येते सह्याद्रीची ताकद. इथल्या माणसांची कणखर मने आणि मनगटे. सह्याद्रीच्या आश्रयाने राक्षसी शत्रूच्या विरुद्धही शतकशतक झुंजता येते आणि राज्य टिकविता येते हे यातून लक्षात येते. हेच सह्याद्रीचे वर्म शिवाजीराजांनी ओळखले. हे वर्म पुढच्या काळात इंग्रजांच्या विरुद्ध लढताना पेशव्यांच्या आणि त्यांच्या सरंजामदार सरदारांच्या लक्षात आले नाही. आपल्याच भूगोलाचे महत्त्व किती मोठे आहे हे जर समजले नाही, तर काय होते याचे नमुने हिमालयाच्या, हिंदुकुश पर्वताच्या, विंध्याचलाच्या, अरवलीच्या आणि सह्याद्रीच्याही प्रदेशात दिसून आलेच की! मग आमच्यातलेही थोर राष्ट्रपुरुष सहज बोलून जातात की, अमक्या प्रदेशाला कसले महत्त्व आहे, तेथे गवताची काडीही उगवत नाही. अन् मग घडतो तो पराभवाचा इतिहास. शिवाजी महाराजांनी आपल्या भूगोलाचे महत्त्व नेमके ओळखले. आपल्या इतिहासाचे सार्मथ्य आणि आमच्याच घातपातांनी घडलेले दुदैवी पराभव महाराजांनी असेच नेमके ओळखले आणि स्वराज्याची संपूर्ण उभारणी सह्याद्रीच्या आश्रयाने त्यांनी केली. शिवकालीन स्वराज्याचा नकाशा आपण पाहिला, तर महाराजांनी सह्याद्रीच्या आश्रयाने राज्यविस्तार दक्षिणोत्तर मुख्यतः केलेला दिसेल. ते तेथेच थांबणार नव्हते. संपूर्ण महाराष्ट्र, किंबहुना संपूर्ण भारतवर्षच जिंकून घेण्याचं स्वप्न ते पाहात होते. पण प्रारंभी त्यांनी डोके टेकले सह्याद्रीच्या पावलांवर. अन् निशाण लावले सह्याद्रीच्या शिखरावर. मृत्युनेच महाराजांना थांबविले. नाहीतर स्वराज्याच्या सीमा त्यांच्या हयातीत चंबळ ओलांडून यमुनेपर्यंत तरी खास पोहोचल्या असत्या.

तर सांगत होतो बागलाणची महती. साल्हेर, मुल्हेर स्वराज्यात दाखल झाले. याविजयाच्या बातम्या रायगडावर आल्या. साल्हेर म्हणजे विजयी पानपतच ठरले. लाखासव्वालाखांच्या मोगली फौजा उघड्या मैदानावर समोरासमोर झुंजून मराठ्यांनी उधळून लावल्या. या विजयाला तोड नाही.

आस्मानी फत्ते जहाली. दिलेरखानासारखा अफगाणी सिपहसालार परास्त जाहला. ही गोष्ट असामान्य झाली. सिंहगडावर सुरूझालेली मोहीम साल्हेर गडापर्यंत विजयाचा झेंडा घेऊन फत्ते पावली. महाराज बहुत प्रसन्न जाहले.

महाराज रायगडावर आपल्या काही महत्त्वाच्या सौंगड्यांबरोबर बोलत बसले होते. सुदैवाने या त्यांच्या बैठकीची तारीखही सापडली आहे. हा दिवस होता ६ जानेवारी १६७२. नाशिक प्रांतातील विजयाच्या आनंददायी बातम्या आलेल्या होत्या. महाराज सुखावले होते. स्वराज्याचे सुख, प्रजेचे कल्याण आणि स्वराज्याकरिता दिलेल्या लढायांत विजय मिळणे यातच महाराजांचे स्वतःचे सुख साठवलेले असायचे. नाशिककडच्या बातम्या विजयाच्या होत्या. आता युद्ध म्हटल्यानंतर त्याच्या जोडीला दुःखाचे आघातही सोसावेच लागतात. सूर्याजी काकडे याच्यासारखा योद्धा मारला गेलाहे अपार दुःखच होते. पण उपाय काय ? हा युद्धधर्मच आहे. एका डोळ्याने हसायचे आणि हजार डोळ्यांनी रडायचे. दुःख झाकून ठेवायचे आणि सहकाऱ्यांपुढे नव्या महत्त्वाकांक्षा मांडायच्या. याही वेळी महाराज आपल्यासमोर बसलेल्या सौंगड्यांनाम्हणाले, 'तुंगभदेपासून उत्तरेस अहिवंतापर्यंत अनेक गडकोट कब्जा झाले. दौलत वाढली. परंतु एक सल मनात राहिलाय. माझा पन्हाळगड अद्यापपावेतो मिळाला नाही. पन्हाळा म्हणजे दख्खनचा दरवाजाच. आपल्याला पन्हाळगड पाहिजे. पन्हाळ्याचा दुरावा जीवी सोसवत नाही. '

खरोखर पन्हाळ्याकरिता महाराज रोज दोन घास उपाशीच राहात असावेत, असा हा दुरावा होता. तेरा वर्षांपूर्वी (दि. २२ सप्टें. १६६०) पन्हाळा विजापूरच्या आदिलशाहास तहात देऊन टाकावा लागला. तो परत मिळावा याकरिता महाराज तळमळत होते. पण संधी मिळत नव्हती. योग जुळत नव्हता. आगऱ्यास जाण्याच्या पूर्वी दि. १६ जाने. १६६६ या दिवशी महाराजांनी सुमारे तीन हजार सैन्यानिशी मध्यरात्री पन्हाळ्यावर छापा चढविला. पण बेत फसला. महाराजांचा छापा पन्हाळ्याच्या शाही किल्लेदाराने उधळून लावला. सुमारे एक हजार मराठी माना पन्हाळ्याच्या चार

दरवाज्यावर तुटून पडल्या. पराभव झाला. महाराजांना माघार घ्यावी लागली. उरल्या सैन्यानिशी निरुपायाने ते विशाळगडाकडे दौडत सुटले. त्यांनाया पराभवाचे सल वमीर् सलत राहिले. दुःखाचे अश्रु त्यांच्या काळजातून गळत होते. तेरा वर्षे वनवासात वणवणणाऱ्या दौपदीप्रमाणे महाराज बेचैन होते.

आज तेरा वर्षांनंतर महाराजांची मनातली ऊमीर् अचानक उसळून आली. समोरच्या खेळगड्यांशी बोलता बोलता ते पटकन बोलून गेले , ' कोण घेतो पन्हाळा ? कोण ? कोण ?

हा अचानक पडलेला सवाल समोरच्या साऱ्याच शिलेदारांनी छातीवर झेलला. पुढे बसलेल्यातील मोत्याजी मामा खळेकर म्हणाले , महाराज , मला सांगा. मी घेतो पन्हाळा. अन् असे शब्द प्रत्येकाच्याच तोंडून बाहेर पडले. त्यात होते गणोजी , अण्णाजी दत्तो , आणखीन कुणी कुणी. अन् एक मर्दानी मनगटाचा मराठा गडी. म्यानातून तलवार सपकन् बाहेर पडावी , तसा जबाब त्याच्या तोंडून बाहेर पडला. अन् तो म्हणाला , ' महाराज , म्या घेतो पन्हाळा. माझ्यावर सोपवा. आत्ताच निघतो. पन्हाळा घेतलाच समजा. '

या आशयाचे बोलणे सहज बसलेल्या बैठकीत निघाले अन् जागच्याजागी आपोआपच अग्निहोत्र शिलगांव , पेटावं अन् फुलावं तसा मराठी अग्नी पेटला. या समशेरीच्या पात्याचं नाव होतं कोंडाजी फर्जद.

घरासंसारचे , तहानभूकेचे , हजार अडचणींचे अन् दहा हजार गुंतवळ्याचे साऱ्या साऱ्या आकाराविकाराचे मनातले विचार पाचोळ्यासारखे साऱ्यांच्याच मनातून उडून गेले आणि एकच विचार मनांत बारुदासारखा ठिणगी पडून भडकला. पन्हाळा , पन्हाळा , पन्हाळा!

कोंडाजी फर्जद म्हणजे दुसरा तानाजीच

कोंडाजी फर्जदाने महाराजांच्या मनी सलणारे पन्हाळ्याचे सल अलगद काट्यासारखे उचकून काढले. अन् तो म्हणाला , 'पन्हाळा मी घेतो. हुकूम करा. 'महाराजांनी कोंडाजीचीशाबासकी केली. सगळेच तयार झाले होते. सगळेच मोठ्या लायकीचे होते , नायकीचे होते. महाराजांनी लगेच कोंडाजीवरच पन्हाळ्याची मोहीम नामजाद केली अन् काय सांगावं , मराठी मनामनगटाची ल्हायकी, कोंडाजी उठलाच आणि त्याच क्षणाला त्याला महाराजांनी पुसले , ' किती सैन्य हवं तुला ?' बहुदा महाराजांना वाटलं असावं , कोंडाजी काही हजार गडी संगतीला मागेल. पण त्याने अवघे तीनशे हशम मागितले. तीनशे ? महाराजांनी दि. १६ जाने. १६६६ला हल्ला केला तेव्हा महाराजांचे हजार गडी तर लढाईत पडले. तर हा कोंडाजीमुळात फक्त तीनशेच गडी मागतो ? म्हणजे याचा हा विचार की अविचार! विचारच. याचा अर्थ गनिमी काव्याच्या पद्धतीने शक्ती आणि युक्ती लढवून कोंडाजी पन्हाळ्यासारखा बलाढ्य अंगापिंडाचा गड घारीसारखी झडप घालून उचलू पाहात होता. हेच ते शिवशाहीचे अचानक छाप्याचे युद्धतंत्र पण तेही फार सावध बुद्धीने केले तरच यश पावते. कोंडाजी रायगडावरून तीनशे हशम (सैनिक) घेऊन त्याचदिवशी गडावरून निघाला.तेव्हा एक विलक्षण हृदयवेधी घटना घडली. कोंडाजी महाराजांना निरोपाचा मुजरा करून निघत असतानाच महाराजांनी त्याला थांबविले आणि त्याच्या उजव्या हातात सोन्याचे कडे घातले. तोही चपापला. पाहणारेही चपापलेच असतील. कारण अजून तर मोहिमेला सुरुवातही नाही अन् महाराज निघायच्या आधीच कोंडाजीला सोन्याचं कड घालताहेत!

याचा काय अर्थ असावा ? महाराजांना नक्की असं वाटलं असावं का ? मोहिमेच्या आधीच याचं कौतुक करावं. मला तान्हाजीचं कौतुक करता आलं नाही. बाजीपासलकरांचं , बाजी प्रभूंचं , मुरार बाजींचं , कावजी मल्हारचं , सूर्याजी काकडेचं अन् अशाच मुजरे करून कामगिन्यांवर गेलेल्या माझ्या

जिवलगानंचं कौतुक करायला मला मिळालं नाही. त्यांची साध्या कौतुकानं पाठ थोपटायलाही मिळाली नाही. म्हणून मोहिमेच्या आधीच या कोंडाजीचं कौतुक करून घ्यावं. इथेच महाराजांची मानसिकता इतिहासाला दिसून येते. युद्धधर्म अवघड आहे. भरोसा देता येत नाही. पण हा माझा कोंड्या पन्हाळा नक्की नक्की फत्ते करील. हरगीज फत्ते करील असा ठाम विश्वास महाराजांना वाटत होता. तीनशे गड्यांची पागा संगती घेऊन कोंडाजी निघाला. अण्णाजी दत्तो, मोत्याजी मामा, गणोजी हे ही कोंडाजीच्या सांगाती निघाले. कोंडाजी कोकणातूनच महाड, पोलादपूर, चिपळून, खेड अन् थेट राजापूर या मार्गाने निघाला. राजापुरास पोहोचला. तिथेच त्याने तळ टाकला. अगदी गुपचूप बिनबोभाट.

कोंडाजीने राजापुरातून चोरट्या पावलांनी जाऊन पन्हाळ्याचा वेध घेतला. राजापूर ते पन्हाळा हे अंतर त्यामानाने आणि जंगली डोंगरी वाटाघाटांनी जरा जवळच. सुमारे ७० कि.मी. कोंडाजीने गुप्त हेरगिरीने पन्हाळ्याची अचूक माहिती मिळविण्यास सुरुवात केली. त्याने काय काय सोंग ढोंग केली ते इतिहासाला माहीत नाही. त्याने वाघ्यामुरळीचा जागर घातला की, शाहीर गोंधळी बनून गडावर प्रवेश मिळविला. की यल्लम्माचा जग जोगतिणीसारखा डोईवर घेतला की फकीर अवलिया बनून मोरपिसाचा कुंचा गडावरच्या विरह व्याकुळ हशमांच्या डोक्यावरून फिरवला ते माहीत नाही.

'भेदे करोन' पन्हाळगडाची लष्करी तबियत त्याने अचूक तपासली, यात मात्र शंका नाही. पन्हाळ्याची नाडी त्याला सापडली. गडाच्या दक्षिणेच्या बाजूनी त्याने कडाचढून गडात प्रवेश मिळविण्याचा बेत नक्की केला. ही जागा नेमकी कोणची हे आज सांगता येत नाही. पण पुसाटीचा बुरुज आणि तीन दरवाजा अन् अंधारबावडी याच्या दक्षिणांगाने असलेला कडा रातोरात चढून गडात शिरायचा बेत त्याने केला. बेत अर्थात काळोख्या मध्यरात्रीचा. यावेळी गडावर सुमारे दोन हजार शाही सैनिक होते. बाबूखान या नावाचा एक जबर तलवारीचा बहाद्दूर किल्लेदार होता.

अन् अशा बंदोबस्त असलेल्या किल्ल्याचा नागे पंडित नावाचा सबनीस होता. कोंडाजीनेचढाईचा मुहूर्त धरला फाल्गुन वद्य त्रयोदशी , मध्यरात्रीचा. (दि. ६ मार्च १६७३)राजापूरची तीनशे मावळ्यांची टोळी घेऊन , अंधारातून कोंडाजी रान तुडवीत पन्हाळयानजीक येऊन पोहोचला. फाल्गुन वद्य १३ ची ती काळोखी रात्र , सारी जमीन अन् अस्मान काळ्या काजळात बुडून गेले होते. कोंडाजीने आपल्या बरोबरच्या तीनशे सैनिकांपैकी फक्त साठ सैनिकच बाजूला काढले. अण्णाजी दत्तो यांनासुद्धा त्याने या साठात न घेता , दोनशेचाळीस मराठे हशम त्याने जागीच ठेवले. म्हणजे फक्त साठच लोकांच्यानिशी कोंडाजीपन्हाळयावर झडप घालणार होता की काय ?

पुरुषार्थी महत्त्वाकांक्षा

होय. फक्त साठच सैनिकांच्यानिशी कोंडाजी पन्हाळयाकडे निघाला. आतामात्र कमाल झाली. फक्त साठहत्यारबंद ? पन्हाळयावर होतेआदिलशाहीचे जवळजवळ दोन हजार हशम. पूर्वी (दि. १६ जाने. १६६६) प्रत्यक्ष महाराजांनी आपल्या सुमारे तीन हजार मावळ्यांनिशी पूवेच्या बाजूनेपन्हाळयावर मुसंडी मारली होती. ती साधली नाही.

फार मोठी हानी पत्करून त्यांना माघार घ्यावी लागली. फार पूर्वी इ. १६६० (मार्च ते सप्टेंबर) सिद्दी जौहराने पन्हाळयाला केवढा प्रचंड गराडा घातला होता , आठवतो ना! त्याही वेळी जौहरला गड फोडता आला नाही. अशी या पन्हाळयाची ताकद. त्या पन्हाळयावर आता कोंडाजी अवघी साठ मनगटं घेऊन चाल करणार होता! आश्चर्य. कोंडाजीने मागे ठेवलेली मराठी टोळी गडापासून सुमारे आठ कि.मी. वर बांदिवडे गावअन् नवरानवरीचा डोंगर यांच्या जवळपास ठेवली असावी.

कोंडाजी निघाला. त्याच्या साठांच्या मुठीत हत्यारं होतीच शिवाय अनेकांच्यापाशी कणेर् होते. कर्णा म्हणजे धोत्र्याच्या फुलासारखे किंवा सनईच्या आकारासारखे सुमारे पाच-सहा फूट लांबीचे पितळी वाद्य. शिंगासारखेच ते फुंकायचे. त्याचा आवाज भोम् भोम् भोम् भोम् भोम् असा होतो. हे रणवाद्यच आहे. याला भेरी असेही म्हणतात. आवाज मोठा होतो. अंगावर शहारे आणणारा. अगदी योजून कोंडाजीने हे कर्णे बरोबर घेतले त्याने मागच्या आपल्या टोळीला राखीव फौजेसारखे (रिझर्व्ह फोर्स) ठेवले. जणू अंधार पोखरीत कोंडाजी पन्हाळगडाच्या दक्षिण बाजूकडे निघाला. घडीभरात पोहोचला. समोर अंधारात पन्हाळा काळाकभिन्नदिसत होता. सरळ कडा. आपल्या सैनिकांना सर्व सूचना आणि इशारे त्याने देऊन ठेवले होते. कोंडाजीने तो कडा चढावयास सुरुवात केली. मागोमाग साठांची माळही हातापायांच्या बोटांचा खाचीकपारीत उपयोग करून वर चढू लागली. हा हा म्हणता साठांची ही 'प्रचंड फौज' गडाच्या माथ्यावर पोहोचली. या बाजूला गडावर शाही हशमांचे पहारेच नव्हते. गड सुसरीसारखा सुस्तावला होता. सर्वजण वर पोहोचल्यावर ठरविल्याप्रमाणे कोंडाजीने गडाच्या मुख्य म्हणजे पूर्व बाजूस हल्ला चढविण्यासाठी आपल्या लोकांना, विशेषतः कणेर्वाल्या अनेक हशमांना इशारा केला, फुंका. फुंका. म्हणून कर्णे फुंकण्याचा. फुंका? अहो गडावर दोन हजार माणसांचा शत्रू. अन् कोंडाजी आपल्या साठांना म्हणतोय फुंका, फुंका? अन् मग त्या दोन हजारांनी फुंकलं तर? पण कोंडाजीचा शवच अतोनात धाडसी आणि कणेर् वाजायला सुरुवात झाली. बाकीचे सैनिकही गर्जू लागले, हर हर महादेव! हर हर महादेव! ज्योतिबाचा चांगभलं! तुळजाभवानी की जय! येळकोट येळकोट जयमल्हार! आणि हे सारे मराठे गडावरच्या दिसेल त्या अन् असेल तिथल्या शत्रू सैनिकांवर वादळासारखे तुटून पडले. आवाज भणाणत होता. गर्जना टिपेला जात होत्या. गड खडबडून उठला. या अचानक आलेल्या हल्ल्याने ते गोंधळलेच. भर रात्री वाद्य वाजवीत गनीम गडात घुसला तरी कसा? आवाज तर फार मोठा होतोय. म्हणजे मराठे आहेत तरी किती? या साऱ्याच शंकांनी शत्रूचं सैन्य गडबडलं.

कापाकापी जत्रेसारखी सुरू झाली. एकच बेशिस्त गोंधळ अन् पळापळ सुरू झाली. गडाचा किल्लेदार बाबूखान एका इमारतीच्या दुसऱ्या मजल्यावर निर्धास्त आरामात होता. त्याला हा अचानक उडालेला गोंधळ आणि कण्यांच्या आवाज ऐकूआला. तो उठला. महालाच्या झरोक्यातून बाहेर डोकावला. आणि त्याने मोठमोठ्याने ओरडून विचारायला सुरुवात केली.

'कौन सिंग फुंकता है ? कौन ? कौन ?'

आता कोण सांगणार. शत्रू आलाय हे उघड होतं. स्वतः बाबूखान हत्यारानिशी त्या हवेलीतून धावत सुटला. अन् युद्धाच्या गदीर्वर तो आला. झुंजू लागला.

याचवेळी गडाचा मुख्य सबनीस नागो पंडित गडावर प्रारंभी झुंजत होता. पण तो मराठ्यांचा आवेश पाहून त्या अंधारात तो गडबडलाच. त्याला आणि खरं म्हणजे सर्वच बादशाही सैनिकांना वाटू लागलं की, मराठे संख्येनं खूप असावेत. नागो पंडित तर पळतच सुटला. एकटाच नव्हे तर आपल्याबरोबरचा सारा शाही सैनिकांचा जमाव घेऊन पळत सुटला. सुमारे चारशे सैनिक त्याच्याबरोबर होते. हा नागोबा आपल्या सैनिकांना उद्देशून ओरडत होता, 'पळा, पळा, गनीम अफाट आहे. जीव वाचवा. पळा. 'याचा परिणाम बाकीच्याही असंख्य सैनिकांवर झाला. तेही पळत सुटले, गडाच्या पूर्वदरवाजाकडे. ऐन रणांगणात गडावरच्या तोफांचा उपयोग अशावेळी कसा करणार अन् कोण करणार.

आता गाठ पडली कोंडाजीची बाबूखानाशी. बाबूखानशाही इमानाने लढत होता. यासाऱ्या अचानक प्रकाराने त्याची मनस्थिती आता केवळ लढता लढता मरायचेच असं ठरविल्यासारखी झाली होती. आपली शाही फौज सावरून मराठ्यांवर हल्ला करावा हे जमणे आता केवळ अशक्य होते. या अचानक हल्ल्याचा म्हणजेच गनिमी काव्यातील 'सरप्राईज अॅटॅक 'चा हा अचूक परिणाम. कोंडाजीला साधला होता. बाबूखानाच्यादुदैवी अन् कमनशिबी किल्लेदारीवर कोसळला होता. त्यातच त्याच्या इमानी पण दुदैवी नशिबाने घात केला. बाबूखान कोंडाजी फर्जदाच्या हातून ठार मारला गेला.

ठरले होते त्याचप्रमाणे कोंडाजीचे डाव सर होत गेले. आता तो आणि त्याचे साथीदार मराठे मोठमोठ्याने ओरडून शत्रू सैनिकांना दरडावून म्हणू लागले, 'हत्यारं टाका. नाहीतर आमची मागून फार मोठी मराठी फौज येतेच आहे. तुम्हा सर्वांची कत्तल उडेल. मुकाट हत्यारं टाका.' या साऱ्या प्रकारचा परिणाम शत्रूवर झालाच. त्यांचा किल्लेदारही पडला होता. आणि ते सैनिक खरोखरच हत्यारं टाकून शरण येऊ लागले. निशस्त्र झालेल्या सैनिकांचीही संख्या या साठांच्या मानाने खूपच होती का! तरीही हत्यारं टाकून अंधारात ते बाजूला झाले. त्यांच्या नशिबी अंधारच होता. पन्हाळगड काबीज झाला होता.

मागे ठेवलेली दोनशेचाळीस मराठ्यांची 'प्रचंड' फौज निरोप जाताच पन्हाळगडावर आली.

उजाडत गेले आणि मग निशस्त्र झालेल्या पण मोठ्या संख्येने असलेल्या या हतबलशाही हशमांना दिसून आले की, मूठभर लोकांनी आपला फजितवाडा केला. आपल्याला बावळट बनविले. किल्ला पूर्णपणे कब्जात आला होता. झेंडे लागले होते. कणेर वाजतच होते. कोंडाजीने रायगडाकडे ही विजयाची बातमी कळविण्यासाठी महाराजांकडे घोडेस्वार पिटाळला.

केवढी युक्तीबाज शक्ती कोंडाजीने दाखविली. अवघ्या, 'साठी लोकांनसी कोंडाजीफर्जदाने भेदेकरोन पन्हाळा कब्जा केला.' हे गनिमी काव्याचे बळ. हे स्वराज्यनिष्ठेचे बळ. हे महत्त्वाकांक्षेचे बळ. खरोखरच या महत्त्वाकांक्षेपुढे ते उंच उंच गगन ठेंगणे पडत होते. आजच्या काळातल्या अग्निबाणासारखे ते सुसाट सुटून ग्रहनक्षत्रांचा वेध घेऊपाहात होते

नव्या विजयाचा गुढीपाडवा

कोंडाजी फर्जद याने पन्हाळयासारखा अती अती अवघड गड अवघ्या एकाचहल्ल्यात फक्त साठ सैनिकांच्यानिशी काबीज केला. पन्हाळगडावरच्या या कोंडाजी फर्जदाच्या झडपेला नाव द्यावेसेवाटते 'ऑपरेशन पन्हाळगड'! चिमूटभर मराठी फौजेनिशी, परातभर शत्रूचा, कमीतकमी वेळेत पराभव करून कोंडाजीने पन्हाळयासारखा महाजबरदस्त डोंगरी किल्ला काबीज केला, हा केवळ चमत्कार आहे. पुढच्या शतकातील एका इंग्रजी सेनापतीने फार मोठा पराक्रम गाजवून त्रिचनापल्लीचा किल्ला टिपू सुलतानाच्या हातून जिंकून घेतला.

लॉर्ड कॉर्नवॉलीसने अवघ्या शंभर इंग्रजांच्यानिशी हा महाबळकट त्रिचनापल्लीचा गड जिंकला. (इ. १७९२) खरोखर ही लॉर्ड कॉर्नवॉलीसच्या कौतुकाचीच गोष्ट होती. त्याचे कौतुकही इस्ट इंडिया कंपनीच्या हिंदुस्थानातील छावण्या-छावण्यांत तर झालेच, पण इंग्लंडमध्येही वृत्तपत्रांत, पार्लमेंटातही त्याचे अपार कौतुक झाले. ते योग्यचहोते. अवघ्या शंभरांनी हा अचाट चमत्कार करून दाखवला होता. पण अवघ्या साठांच्यानिशी पन्हाळयासारखा बुलंद आणि महाअवघड गड आमच्या कोंडाजी फर्जद मावळ्याने तासा-दीडतासांत जिंकला, हे आजच्या आम्हा मराठी माणसांनाही माहीत नसावं हा आमचा विस्मरणाचा केवढा महापराक्रम! किती करावे आमचेच आम्ही कौतुक!

पन्हाळगडावर आम्ही आज जातो, तेव्हा हा इतिहास सांगायला कुणी अभ्यासूगाईडही सापडत नाही. जो गाईड सापडतो, त्याच्याकडून कोणच्या पिकचरचे शूटिंग कुठे झाले अन् कोणच्या नट-नट्या कसकसा रोमान्स करित होत्या, हेच ऐकायला मिळते. अन् जिकडेतिकडे कोणत्या तरी नामवंत सिगारेटच्या जाहिराती! महाराजांच्या, कोंडाजी फर्जदाच्या छत्रपती ताराराणीसाहेबांच्या आणि राजर्षि शाहू छत्रपतींच्या हरविलेल्या 'पन्हाळगडा'चा आम्हाला पन्हाळगडावर हिंडूनही

पत्ता लागत नाही. एक आमचे मुरलीधर गुळवणी मास्तर होते. ते छातीतला खोकला अन् दम्याची धाप सावरीत सावरीत पोराबाळांना पन्हाळा समजावून सांगत होते.

कधीकधी तर पन्हाळ्यापासून विशाळगडापर्यंत महाराज आणि बाजीप्रभू आपल्यामावळ्यांच्यानिशी धोधो पावसातून, रात्री, कसे निसटले हे आमचे गुळवणीमास्तरस्वतः पोरांच्याबरोबर त्या बिकटवाटेने चालत जाऊन समजावून सांगत असत. आता गुळवणीमास्तर नाहीत. धार लागेपर्यंत मास्तरांनी पन्हाळ्यावर लोकांना इतिहास सांगितला. जमविलेली ऐतिहासिक कागदपत्रे आणि गंजलेल्या तलवारी अन् गवसलेल्या बंदुकीच्या शिशाच्या गोळ्या आमच्या पोराबाळांना जडजवाहिन्याच्या थाटात वर्णन करून दाखवल्या.

आज आमचे मास्तर नाहीत. पन्हाळ्याचा जणू हा शेवटचा किल्लेदार स्वर्गीर् निघून गेलाय. खरोखर असं वाटतं की, महाराष्ट्रातल्या प्रत्येक शाळेत असे एकेक तरी गुळवणीमास्तर असावेत. आमची पोरांबाळं शहाणी होतील हो! पन्हाळगडाचा पिकनिक स्पॉट होता कामा नये. कोंडाजी फर्जदाने महाराष्ट्राच्या लष्करी इतिहासात एक सोन्याचं पान दाखल केलं, यात शंका नाही. खरोखर जगाच्या इतिहासात याकोंडाजीच्या लढाईची खास नोंद करावी लागेल.

पन्हाळगड कोंडाजीने काबीज केल्याची खबर शिवाजीमहाराजांना ऐन पाडव्याच्यादिवशी रायगडावर समजली. (दि. ९ मार्च १६७३) ज्या घोडेस्वाराने दौडत येऊन रायगडावर महाराजांना ही खबर दिली, त्या घोडे स्वाराच्या तोंडात महाराजांनी स्वतःच्या हाताने साखरेची चिमूट कौतुकाने घातली. ही कौतुकाची चिमूट कोंडाजीच्या आणि त्याच्या साठ मर्दांच्या मुखातच महाराज घालीत होते. महाराज ताबडतोब रायगडावरून पन्हाळगडाकडे निघालेच. सरसेनापती प्रतापराव गुजर यांना घेऊन निघाले. बरोबर फौज घेतली सुमारे पंधरा हजार. नक्की आकडा माहीत नाही. पण अंदाज चुकीचा न ठरावा. म्हणजे बघा. पन्हाळगड जिंकला साठ मावळ्यांनी अन् महाराज कोंडाजीचं

कौतुक करायला निघाले होते, सरसेनापतीसह काही हजारमावळ्यांच्यानिशी. महाराज जणू कोंडाजीला ही लष्करी सलामीच द्यायला चालले होते.

महाराजांनी रायगडावरून निघताना मातोश्री जिजाऊसाहेबांना दंडवत करायला पिंड्येया नावाचा एक विद्वान कवी आलेला होता. त्याने ही नोंद करून ठेवली आहे. इतकेच नव्हे तर पन्हाळगड कसा काबीज केला आहे हे त्याने सविस्तर लिहून ठेविले आहे. या प्रकरणाचे नाव 'पर्णाल पर्वतग्रहणाख्यान'. म्हणजे पन्हाळागड कसा जिंकला याची हकीकत.

महाराज दि. १२ मार्च १६७३ रोजी पन्हाळगडावर पोहोचले. दक्षिणेच्या 'तीन दरवाजा' नावाच्या भव्य दरवाजाने गडात प्रवेशले. कोंडाजीचे आणि त्याच्या मर्दाचे हे साक्षात सोनेरी कौतुक तीन दरवाज्यांत झळाळत होते. तेरा वर्षांनंतर पुन्हा पन्हाळा स्वराज्यात दाखल झाला होता. केवढा आनंद! रणवाद्यांच्या आणि रणघोषणांच्या दणदणाटात महाराजांनी पन्हाळा पाहिला. त्यांनी सोमेश्वर महादेवाची स्वतः पूजा केली. त्यावेळी सैनिकांनी गडावरील सोनचाफ्याची फुले पूजेसाठी महाराजांपुढे आणून ठेवली. महाराजांनी सोमेश्वराला सोनचाफ्याचा लक्ष वाहिला.

हा झाला इतिहास. गनिमी काव्याचे युद्धतंत्र महाराजांप्रमाणेच त्यांच्या सरदारांनीही किती अचूक आत्मसात केले होते, ते येथे प्रत्ययास आले. आणखी एक गोष्ट. ऐन फाल्गुनी अमावस्येच्या अगदी तोंडावर म्हणजे वद्य त्रयोदशीच्या मध्यरात्री कोंडाजीने काळोख्या मुहुर्तावर ही जबर लढाई दिली. अवसेच्या अंधाराची वा अशुभ दिवसाची त्याला भीती वाटली नाही. आठवणही झाली नाही. स्वराज्याच्या पवित्र कामाला काळोखी रात्रच काय अमावस्या असली तरीही ती पौर्णिमेहूनही मंगलच. या वर्षीच्या फाल्गुनी अवसेच्या गर्भात चैत्राचा गुढीपाडवा दडलेला होता. अंधश्रद्धा उधळून लावता येते खऱ्या श्रद्धेनेच.

महाराजांनी पन्हाळ्यावर सरसेनापती प्रतापराव गुजर यांना एक अत्यंत महत्वाची लष्करी कामगिरी सांगितली. 'सरनौबत, एक करा. पन्हाळगड आपण घेतल्याची खबर विजापुरास

आदिलशाही दरबारास नक्कीच समजली असणार. हा पन्हाळगड आणि भोवतीचा आपल्या ताब्यात आलेला प्रदेश पुन्हा जिंकून घेण्याकरिता विजापुराहून नक्कीच कुणीतरी महत्वाचा सरदार किंवा शाही सेनापती लौकरच चाल करून येणार. जो कुणी येईल, त्याला तुम्ही आपल्या फौजेनिशी सरहद्दीवरच अडवा. बुडवा. तुडवा. पुन्हा करवीरच्या मुलुखात बादशाही फौजेची टाप पडता कामा नये. '

सरनौबत प्रतापराव गुजर सुमारे (नक्की आकडा माहीत नाही) १५ हजार फौज घेऊन पूर्वेच्या दिशेने सरहद्दीकडे निघाले.

पठाणी फौज पन्हाळ्याकडे

पन्हाळगड म्हणजे दख्खनचादरवाजा. या दरवाज्यावर तेरा वर्षांनंतर पुन्हा स्वराज्याचा झेंडा लागला. पन्हाळगड आणि गडाच्या पूर्वेकडचा कागलपट्टा स्वराज्यात मराठ्यांनी घेतला याच्या खबरा विजापुरासवाऱ्याच्या वेगाने पोहोचल्याच. यावेळी विजापुरात बादशाह होता सिकंदर बिन अलिआदिलशाह. या सिकंदरचे वय होते चार वर्षांचे. अंगठा चोखण्याचे हे वय. सारा राज्यकारभार पठाणी सरदारांच्या वर्चस्वाखाली गेला होता. वजीरी मात्र खवासखानाकडे होती. विजापूरची अवस्था खंगलेल्या क्षयरोग्यासारखी झाली होती. अशी अवस्था झाली असूनही दरबारात पठाणी पक्ष आणि दक्षिणीपक्ष असे दोन पक्ष निर्माण झाले होते. या पक्षांतीलस्पर्धा महाराजांनी अचूक टिपली होती. स्वराज्याच्या विस्ताराला ही भांडणे पथ्यावर पडत होती. वजीर खवासखानाने कोल्हापूर प्रांत आणि पन्हाळगड पुन्हा जिंकून घेण्याकरता दरबारातील सरदारांस एकत्र बोलावून आवाहन केले. या सरदारांना वजीराने मोठ्या कळकळीने म्हटले, 'यह

नातवान बादशाह खुदाने आपके सुपूँर्द किया है। पहले जिस तरह आपने सल्तनत जिंदा रखी थी , उसी तरह आगे भी रखो! '

या आवाहनाने सारे सरदार गंभीर झाले. या सरदारांतील एक सरदार तर खरोखरच बेचैन झाला. तेवढाच तो मराठ्यांवर संतसही झाला. हा सरदार उत्तम योद्धा होता. उत्कृष्ट सेनापती होता. तो थोडाफार मुत्सद्दीही होता. पण या परिस्थितीने तोभावनाविवश झाला. कारण तो जरी मूळचा अफगाणी पठाण होता तरीही त्याची सिकंदर आदिलशाहासारख्या दख्खनी बादशाहावर अपार निष्ठा होती. या पठाण सरदाराचे नाव होते , अब्दुल करीम बहलोलखान. पन्हाळगड आणि कोल्हापूर प्रांताचा बराचसा भाग बहलोलखानच्या जहागिरीतच समाविष्ट होता. त्यामुळे त्याचे प्रत्यक्ष फार मोठे नुकसान झाले होते. त्याने ही पन्हाळगडची मोहीम आपल्या शिरावरघेतली. बाकीच्या सरदारांनीही बहलोलची मनापासून तारीफ केली.

बहलोलनेही स्वारीवर निघण्याकरता अगदी तातडीने तयारी सुरू केली. निघण्यापूर्वी त्या छोट्या बादशाह सिकंदर आदिलशाहच्या हस्ते बहलोलला मानाचे विडे आणि दोन हत्ती अन् चार घोडे गौरवार्थ बहाल करण्यात आले. फार मोठी फौज घेऊन बहलोल निघाला. त्याची फौज नक्की किती होती , ते समजत नाही. पण अंदाजे ती वीसहजारांपर्यंत असावी. त्यात सहा हत्ती आणि घोडदळ , पायदळ होते. तोफखाना त्याच्या सांगाती नसावा असे दिसते. असल्याची नोंदही नाही.

बहलोल विजापुराहून तिकोटा ते जत या मार्गाने निघाला. तो बहुदा दि. १३ मार्च १६७३ या दिवशी निघालेला असावा. त्याची ही मोहीम मोठ्या इषेर्ची होती. जणू काही दुसरा अफझलखानच मराठी मुलुखावर निघाला होता. तो जतच्या जवळील डफळापूर , उमराणीच्या रोखाने जल्दीने कूच करित होता. तो दि. १६ मार्च १६७३च्या मध्यरात्री उमराणीजवळच्या परिसरात येऊन पोहोचला. शुद्ध सप्तमीचा चंद्र आभाळात कललेला होता. बहलोलने आपल्या दमलेल्या सैन्याला थोडी विश्रांतीमिळावी या हेतूने उमराणीच्या त्या उंचसखल मैदानावर मुक्काम करण्याचा हुकुम दिला. हे

मैदान खुरट्या झुडपांचे आणि लहानसहान टेकडांचे होते. याच मैदानावर त्याचे सैन्य उतरले. अन् आराम करण्याकरता पहुडले. फार तर तीन-चार तास मुक्काम करून पुढे कोल्हापूरच्या दिशेने निघण्याचा त्याचा इरादा होता.

बहलोलखान पठाण उमराणीच्या रोखाने येत असल्याची खबर प्रतापराव सरनौबतयांना त्यांच्या बातमीदारांनी कळविली. कायमचेच ताजेतवाने असलेले मराठी सैन्य आणि प्रतापराव बहलोलच्या रोखाने उमराणीकडे धावले. प्रतापरावांनी अचूक डाव साधला. बहलोलचे सैन्य आराम करीत होते. त्या सैन्याच्या तळाभोवती आपल्या मराठी सैन्याचा गराडा टाकून त्यांनी बहलोलला कोंडीत गाठले. बहलोलला याची कल्पनाही नव्हती की आपण मराठ्यांच्या जाळ्यात अचूक अडकलो आहोत. प्रतापरावांनी या शाही सैन्यावर यावेळी (दि. १६ मार्चची पहाट) अजिबात हल्ला चढविला नाही. शिकार खेळावी, तसाच डाव रावांनी टाकला. कारण एक अत्यंत महत्त्वाची अशी गोष्ट इथे घडली होती की, बहलोलखान बिनपाण्याच्या रखरखीतप्रदेशात ऐन मार्चच्या उन्हाळ्यात अडकला गेला होता. जवळच एक लहानशी नदी होती, आजही आहे, तिचे नाव डोण. या नदीला कसंबसं झुरुमुरु पाणी होते. पण ही नदी प्रतापरावांनी ओलांडून पैलतीरावर आपला गराडा टाकला होता. त्यामुळे या नदीचाही बहलोलशी संपर्क रावांनी तोडला होता.

जरा पहाट झाली. छावणी अजून बहलोलभोवती विश्रांती घेतच होती. शाही सैन्यातले सहा हत्ती या पहाटे डोण नदीच्या पाण्यावर नेण्याकरिता माहुतांनी चालविले. खरं म्हणजे हे माहुतही पेंगुळलेले होते. हत्ती घेऊन माहुत डोणच्या रोखाने येत होते. थोड्याच वेळात त्यातील कोणा माहुताला अंधुकशा उजेडात समोर पसरलेल्या मराठी स्वारांची चाहूल दिसली. त्याचे धाबेच दणाणले. मराठे! शत्रू समोरदिसताच तो माहुत अन् लगेच बाकीचेही माहुत सावध होऊन मोठमोठ्याने ओरडू लागले.

'गनीम, गनीम!' हत्ती पुन्हा तळाकडे वळवीत ते माहुत ओरडतच होते, 'गनीम, गनीम!' हत्तीही चीत्कारत होते. पळत होते. हा कल्लोळ खानाच्या बेसावध तळावर काही

क्षणातच पोहोचला. सारं शाही सैन्य खडबडून उठलं. बहलोल उठला. अन् बघतात तो त्या उजाडत्या प्रकाशात त्यांना दिसलं की , आपण मराठ्यांच्या गराड्यातसर्वबाजूंनी वेढले गेलेलो आहोत.

बहलोलचे डोळे खाडकन उघडले गेले. त्याला त्याची चूक आणि मराठ्यांनी साधलेला डाव क्षणात लक्षात आला. आता ? ही मराठी कोंडी फोडून बाहेर पडण्याशिवाय दुसरा मार्गच नाही. कारण हा सारा रखरखीत बिनपाण्याचा उन्हाळा आणि ती इवलीशी नदीसुद्धा मराठ्यांच्या कब्जात. आता ?

आता निकराचे युद्धच. नाहीतर पाण्यावाचून मृत्यु. त्या परिसरात खोल गेलेल्या चिमूटभर विहिरींना पाणी कितीसे असणार ?

एक लहानशी चूक , बहलोलला किती महागात पडत होती पाहा. रात्री तळ टाकताना त्याने फक्त दमलेल्यांच्या विश्रांतीचा विचार केला. पण त्याचवेळी तळाभोवती आपल्या गस्तवाल्या सैनिकांची गस्त ठेवली नाही. गाढ झोपले आणि हे सगळे मासे आता पाण्यावाचून तडफडायला लागले. जेवढी माणसे तेवढीच जनावरे अन् पाणी नाही अशी अवस्था.

खानाने ताबडतोब बेधुंद अवस्थेत आपल्या साऱ्या सैन्याला ही कोंडी फोडून बाहेर पडण्याचा इशारा दिला. एल्गार , एल्गार , एल्गार!

पाणी होते फक्त मराठ्यांच्या तलवारीतच

बहलोलखान पठाणाने आपली फौज प्रतापरावांच्या गराड्यावर सोडली. मराठ्यांची कोंडी फोडण्याकरता बहलोलची फौज मराठ्यांवर निकराने तुटून पडली. मराठ्यांनी शाही फौज अचूक कोंडली होती. बाहेर पडायला शत्रूला वाट मिळेल , फट मिळेल ना बहलोलचे सारे हल्ले मराठ्यांनी परतवून लावले. फौज पुन्हा कोंडली गेली. सूर्य माथ्यावर तळपत तळपत चढत होता. पाणी ? जर

आपण लौकरात लौकर या गळफासातून बाहेर पडलो नाही तर पाण्यावाचून मरायची वेळ येणार आहे, हे बहलोलला समजत होते.

त्या मानानं प्रतापरावांचे सैनिक सुखरूप झुंजत होते. त्यांना पाणी मिळण्याच्या वाटा आणि ती चिमुकली डोण नदी मोकळी होती. खरोखर प्रतापरावांनी या बहलोली सैन्याला गराडा टाकण्याच्या वेळीच जर झोपेतच त्यांच्यावर घाव घालून तोडातोडी केली असती, तर तासा दीड तासातच हे युद्ध रावांनी जिंकलं असतं. पण शाही फौजेला मराठी तडाखा दाखविण्यासाठी राव शिकारीसारखा खेळ मांडून बसले होते.

एक दिवस उलटला, दोन दिवस उलटले, तीन-चार- पाच तरीही कोंडी फुटत नव्हती. मराठे हटत नव्हते. बहलोलची अवस्था व्याकूळ झाली होती. विजापुराहून मदतमागवावी, तरीही अशक्य होतं. रस्तेच मराठ्यांनी बंद करून टाकले होते. यावेळी मोगलांचा सरदार खानजहान बहाद्दूर बहाद्दूरखान कोकलताश हा मिरजेपाशी होता. त्याने बहलोलच्या मदतीस नव्हे, पण मराठ्यांच्या विरुद्ध हल्ला करण्याकरता एकदा चाल केली. पण मराठ्यांनी त्याचा हल्ला पाचोळ्यासारखा उधळून लावला. तोपुन्हा आलाच नाही.

वैऱ्यावरही येऊ नये अशी वेळ बहलोलवर येऊन पडली होती. पाणी नाही, पाणी नाही.

आता पाण्याविना बहलोलची घोडी तडफडू लागली. मरू लागली. पाणी नाही. आडातच नाही तर पोहोऱ्यात कुठून येणार! अपुरे पाणी किती पुरविणार? पाणी होते. पुरेपूर होते, ते फक्त मराठ्यांच्या तलवारीत.

पंधरा दिवस उलटले. बहलोेलची काय अवस्था झाली असेल? त्याची तर अशी उमेद होती की, कोल्हापूर अन् पन्हाळा तर जिंकतोच, पण कोकणातही उतरतो. अन् दर्यावर आदिलशाहीचा शाही शिक्का उमटवतो. पण पाणीच नाही.

वीस दिवस उलटले. बहलोलची जनावरेच काय पण आता माणसेही पाण्यावाचून तडफडू लागली.

यावेळी महाराज शिवाजीराजे पन्हाळगडावरच होते. त्यांना नितांत खात्री होती की, माझा डाव फत्ते पावणार. शत्रूचे डंके आणि झेंडेच काय, पण प्रत्यक्ष शत्रूच्या सरदारांना आणि सेनापतीला ही आमचे राव गिरफ्तार करतील. कब्जात घेतील.

प्रतापरावांना समोर दिसणारी बहलोलची पाण्याविना दाणादाण समजत होती. पण सेनापतीच्या कठोर मनानं ते शत्रू सैन्याचा सर्व बाजूंनी गळा आवळून उभे होते.

हा इतिहास म्हणजे केवळ योगायोग का? केवळ नशीबाचा खेळ का? गेली तीनशे वर्षे सुलतानांच्या गुलामगिरीत केविलवाणे कण्हत अन् रडत मराठी माणसं जगत होती. पण आपल्या मनगटाच्या बळावर आज मराठी माणसं अशी जिद्द गाजवीत होती. महाराजांनीच त्यांना शिकवलं होतं की मनात आणा, तुम्ही वाटेल ते करू शकाल. अफगाणिस्तानातल्या एका नामवंत पठाणाला एका मराठी प्रतापवंताने चिमट्यात पकडले होते. आता आपले होणार तरी काय, हे बहलोलला समजत नव्हते. उभी असलेली माणसं त्याच्या डोळ्यादेखत पाणी पाणी करीत कोसळत होती. उंटांच्या पोटातही पाणी उरले नव्हते.

प्रतापराव या साऱ्या पठाणी फौजेची कत्तल करणार होते का? त्यांनी तशी शत्रूची कत्तल करावी असे महाराजांना वाटत होते का?

नाही! ती मराठी संस्कृतीच नव्हती. पण शत्रूचे सेनापती मराठी झेंड्याच्या पायाशी शरण यावेत, त्यांनी या झेंड्याच्या सावलीत खुशाल जगावं, शत्रूत्व सोडावं, स्वराज्याची सेवा करावी अशीच महाराजांची इच्छा आजपर्यंत दिसून आली नव्हती काय? इथं या उमराणीच्या रणांगणावर शत्रूचा सेनापती हा शरण येऊन आपल्या पुढे दाखल व्हावा हीच इच्छा महाराजांची होती.

महाराज त्या विजयाच्या वार्तेची वाट पाहात होते. आणि मग ?

एका पूर्वपरिचयास मिळालेला उजळा

नेतोजी पालकर औरंगजेबाच्या हाती लागला तेव्हा नेतोजीचा काका कोंडाजी पालकर , पुत्र जानोजी पालकर आणि नेतोजीच्या दोन बायका याही शाही बंधनात पडल्या. नेतोजीची आणखी एक बायको होती. ती मात्र निसटली. तिचे पुढे काय झाले , ते इतिहासास माहीत नाही. नेतोजीला एक पुत्र होता जानोजी पालकर. त्याचे वय यावेळी फक्त तीन वर्षाचे होते. औरंगजेबाने या पकडलेल्या संपूर्ण पालकर कुटुंबाला धर्मांतरीत केले.

इ. १६६७ ते इ. १६७६ प्रारंभापर्यंत नेतोजी आणि जानोजी हे अफगाणिस्तानात मोगली छावणीत होते. नेतोजीच्या इतर कुटुंबियांचे काय झाले ते समजत नाही. दौंड ते अहमदनगर या रस्त्यावर काष्टी आणि तांदळी या नावाची दोन गावे आहेत. पालकरांचे घराणे इथलेच. शिवाजी महाराजांच्या एक राणीसाहेब. पुतळाबाईसाहेब यांचे माहेरपालकर घराण्यातील होते. पण नेतोजींचे आणि पुतळाबाईसाहेबांचे नेमके काय नाते होते , ते समजत नाही.

सह्याद्रीच्या दऱ्याखोऱ्यांत वादळी पराक्रम गाजविणारा एक जबरदस्त योद्धा औरंगजेबाच्या तडाख्यात सापडल्यामुळे कुठल्याकुठे अफगाणिस्तानात फेकला गेला. पालकर घराण्याची एक शाखा नांदेड जिल्ह्यात आहे. परंतु नांदेड , काष्टी तांदळी , नागपूर इत्यादी ठिकाणी आज अस्तित्त्वात असलेल्या पालकर घराण्यांचे परस्परसंबंध काय होते ते कागदोपत्री सापडत नाही. अधिक संशोधनाची गरज आहे.

इ. १६७३ मध्ये काशी क्षेत्रातील एक थोर विद्वान पंडित काशीहून महाराष्ट्रात आला. या पंडिताचे नाव गंगाधरभट्ट उर्फ गागाभट्ट असे होते. त्यांचे आडनांव 'भट्ट' हेच होते. हे विश्वामित्र गोत्री देशस्य

ऋग्वेदी ब्राह्मण घराणे मूळचे पैठणचे. या घराण्यातपरंपरेने अनेक ग्रंथ लिहिले गेले. बहमनी सुलतानांच्या प्रारंभकाळात हे घराणे पैठण सोडून बाहेर पडले. शेवटी हे स्थिरावले काशी क्षेत्रात श्रीगंगेच्या काठी.

गागाभट्ट हे महाराष्ट्रीय पंडित. ते शिकाळात इ. स. १६६३ - ६४ या काळात काशीहून महाराष्ट्रात काही महिन्यांपुरते येऊन राहिले होते. शिवाजी महाराजांचा व त्यांचा परिचय त्याचकाळातला. काही धार्मिक प्रश्नांच्या सोडवणुकीसंदर्भात शिवाजीमहाराजांनी एक, धर्मशास्त्र जाणणाऱ्या विद्वानांची समिती नेमली. या समितीचे प्रमुखपद महाराजांनी सात वर्षे वयाच्या युवराज संभाजीराजे हे उत्तम संस्कृतज्ञभाषापंडित झाले. संभाजीराजांनी पुढे बुधभूषण, नायिकाभेद आणि आत्मचरित्रकथन करणारे एक विस्तृत संस्कृत दानपत्रही लिहिलेले उपलब्ध आहे.

संभाजी महाराजांची पुढच्या काळात जयपूरच्या महाराजा रामसिंगला लिहिलेली संस्कृत भाषेतील पत्रेही सापडलेली आहेत. म्हणजेच युवराज संभाजीराजांच्या अभ्यास वृत्तीचा प्रारंभ इतक्या लहानपणी शिवाजी महाराजांनी करून दिलेला दिसतो. त्यातून महाराजांचे आपल्या पुत्राच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाकडे किती लक्ष होते, हे ही लक्षात येते. युवराज संभाजीराजे आणि छत्रपती संभाजीराजे यांच्याबद्दल बखरकारांनी व दंतकथा लेखकांनी पुढच्या काळात किती विपरित चित्र रंगविणे हे पाहिले आणि संभाजीराजांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या घडणीतील हा अभ्यासप्रवास पाहिला की, सारे गैरसमज आपोआप विरघळून पडतात.

गागाभट्ट महाराष्ट्रात आले (इ. १६६३ - ६४) त्यावेळी त्यांनी काही धार्मिक, सामाजिक समस्यांवरती जे लेखन केले आणि धार्मिक निर्णय दिले, ते आज उपलब्ध आहेत. तसेच इ. १६७३ पासून पुढे त्यांचे जे काही वास्तव्य स्वराज्यात घडले, त्याहीकाळात त्यांनी काही ग्रंथ लिहिले, राजाभिषेक

प्रयोग , शिवाकोर्दय , समयनय हे ग्रंथ त्यापैकीच होत. समयनय हा ग्रंथ उपदेशात्मक संस्कृत भाषेतील आहे. तो सुभाषितांसारख्या वचनांनी परिपूत आहे.

गागाभट्ट हे शिवाजीमहाराजांच्या दर्शनासाठी येत होते. मूळ नोंदीत ' दर्शन ' हाच शब्द वापरला आहे. त्यावरून त्यांच्या मनात महाराजांचेबद्दल असलेली केवळ आदराचीच नव्हे , तर भक्तीची भावना व्यक्त होते.

काशी क्षेत्रातील या भट्ट घराण्याची वंशावळ उपलब्ध आहे. गागाभट्ट हे बहुदाअविवाहित वेदाभ्यासी आणि पारमार्थिक जीवनच जगले , असे दिसते. त्यांनीलिहिलेल्या संस्कृत प्रकांड गंथांची यादी बरीच मोठी आहे. त्यांना काशीक्षेत्रातील विद्वत् मंडळात अग्रपूजेचा मान होता. श्री काशीविश्वनाथ आणि श्री बिंदुमाधव ही दोन दैवते त्यांची आराध्यदैवते होती. असे हे मूळ महाराष्ट्रीय पैठणचे पंडित कमीतकमी दहा वषेर् आधीपासूनच महाराजांच्या परिचयाचे होते. ते आता महाराजांच्या दर्शनासाठी रायगडची वाट चालत होते

एका कोळियाने जाळे फेकियले..

समुदाला रत्नाकर म्हणतात.समुदाच्या पोटात अगणित मौल्यवान रत्ने असतात म्हणे. शिवकाळात शिवाजी महाराजांना कोकणात अनेक मानवी रत्नेमिळाली. वेंटाजी भाटकर ,मायनाक भंडारी , तुळाजी आंग्रे ,दौलतखान , सिद्दी मिस्त्री ,दर्यासारंग इत्यादी देवमासेआपल्या प्रचंड बळाचा स्वराज्यासाठी वापर करीत होते. खरोखर कोकणात रत्नाकर होता आणि रत्नागिरीही होता. कोकणच्या भूमीवर गाजलेली घराणी अनेक होती. शिर्के , राजे , सुर्वे , शिंदे , मोरे , तावडे , धुळप , सावंत , नाडकर , चित्रे , मांडकर , जाधव आणि कितीतरी ,यातच काही समाजचे समाज आरमारावर स्वार झाले होते.

आगरी , कोळी , भंडारी , गावित , कुणबी , वगैरे. याशिवाय गलबते बांधणारी कामगार मंडळीही अनेक होती. संगमिरी हा युद्ध गलबताचा नवीनच प्रभावी प्रकार. याच कामगारांनी आरमारात आणला. या साऱ्यांचाच संसारापेक्षा समुदावरच अधिक प्रेम होते , निष्ठा होती. अन् शिवाजी महाराजांचेही या सर्वांवर अतुल प्रेम आणि अपार निष्ठा होती. महाराजांच्या आयुष्यातील (दि. १९ फेब्रुवारी १६६० ते ३ एप्रिल १६८०) सर्वात जास्त दिवस महाराजांचे कोकणात वास्तव्य घडले आहे. कोकणच्या भूमीवर त्यांचे आईसारखे प्रेम होते. कोकणातली माणसं त्यांना कलमी आंब्याइतकी , बरक्याफणसाइतकी आणि मिठागरातील खडेमिठाइतकी आवडीची होती. त्यातीलच हा पाहा एक मासळीहून चपळ असलेला कोळी. याचं नाव होतं , लायजी सरपाटील कोळी. हा कुलाब्याचा राहणारा. विलक्षण धाडसी , शूर आणि विश्वासू.

मुरुडचा जंजिरा सिद्धांकडून कायमचा काबीज करण्यासाठी महाराजांचा जीवमासळीसारखाच तळमळत होता. जंजिऱ्यावरील एक मोहीम त्यांनी मोरोपंत पिंगळ्यांवर सोपवली. मोरोपंत कोकणी आणि घाटी हशमांची फौज घेऊन तळघोसाळे आणि मुरुड केळशीच्या परिसरात दाखल झाले. जंजिऱ्यावरची मोहिम कशी करावी याचे आराखडे ते आखीत होते. पाण्यातली लढाई , कशीही करायची म्हटली तरी अवघडच. मोरोपंत विचार करीत होते.

त्यातच या लायजी पाटील कोळ्याच्या डोक्यात एक मासळी सळसळून गेली. त्याचा मोहिमेचा विचार असा की , जंजिरा किल्ल्याच्या तटालाच समुदातून शिड्या लावाव्यात आणि एखाद्या मध्यरात्रीच्या गडद अंधारात होड्यामचव्यांतून मराठी लष्कर या तटाला लावल्या जाणाऱ्या शिड्यांपाशी पोहोचवावे. अन् मग शिड्यांवरून चढून जाऊन लष्कराने ऐन किल्ल्याच्या आतच उड्या घ्याव्यात. हबश्यांवर हल्लाचढवावा. अन् जंजिरा आपल्या शौर्याच्या लाटेने बुडवावा. ही कल्पना

अचाट होती.कोंडाजीने पन्हाळगड घ्यावा किंवा तानाजीने सिंहगड घ्यावा ,अशी ही अफलातून कल्पना , लायजीच्या मनात आली. हे काम सोपं होतं की काय ? कारण जंजिऱ्याच्या तटाबुरुजांवर अहोरात्र हबशांचा जागता फिरता पहारा होता.

अशा जागत्या शत्रूच्या काळजात शिरायचं तरी कसं ? मुळात समुदात शिड्यालावायच्या तरी कशा ? आवाज होणार , हबशांना चाहूल लागणार. होड्यांत शिडीउभी करून तटाला भिडवली की , दर्याच्या लाटांनी शिड्यांचे आवाज होणार , शिड्याहलणार. वर गनीम जागा असणार. तो काय गप्प बसेल ? त्यांच्या एकवट प्रतिहल्ल्याने सारे मराठे भाल्या , वरच्या , बंदुकांखाली मारले जाणार. एकूणच हा एल्लार भयंकर अवघड , अशक्यच होता , तरीही लायजी पाटलानं हे धाडस एका मध्यानरात्री करायचं ठरविलं. त्याने मोरोपंतांना आपला डाव समजविला. काळजात धडकी भरावी असाच हा डाव होता. लायजीने मोरोपंतांना म्हटलं , 'आम्ही होड्यांतून जंजिऱ्याचे तटापाशी जाऊन होड्यांत शिड्या , तटास उभ्या करतो. तुम्ही वेगीवेगी मागोमागहोड्यांतून आपले लष्कर घेऊन येणे. शिडीयांवर चढून , एल्लार करून आपण जंजिरा फत्ते करू. '

मोरोपंतांनी तयारीचा होकार लायजीस दिला. किनाऱ्यावर लायजीच्या काही होड्यामध्यरात्रीच्या गडद अंधारातून शिड्या घेतलेल्या कोकणी सैनिकांसह किल्ल्याच्या तटाच्या रोखाने पाण्यातून निघाल्या. आवाज न होऊ देता म्हणजे अगदी वल्ह्यांचा आवाजही पाण्यात होऊ न देता मराठी होड्या निघाल्या. जंजिऱ्याच्या तटांवर रास्त घालणारे धिप्पाड हबशी भुतासारखे येरझाऱ्या घालीत होते. लाय पाटील तटाच्या जवळ जाऊन पोहोचला. त्याच्या साथीदारांनी शिड्या होडीत उभ्या करून तटालालावल्या. प्रत्येक क्षण मोलाचा होता. मरणाचाच होता. तटावरच्या शत्रूला जर चाहूल लागली , तर ? मरणच.

लाय पाटील आता प्रत्येक श्वासागणिक मोरोपंतांच्या येऊ घातलेल्या कुमकेकडे डोळे लावून होता. पण मोरोपंतांच्या कुमकेची होडगी दिसेचनात. त्या भयंकर अंधारात लायपाटील क्षणक्षण मोजीत होता.

किती तरी वेळ गेला ,काय झालं ,कोणास ठावूक ? ते इतिहासासही माहीत नाही. पण मोरोपंत आलेच नाहीत. लाय पाटलाने आपल्या धाडसी कौशल्याची कमाल केली होती. पण मोरोपंत आणि त्यांचे सैन्य अजिबात आले नाही. का येत नाही हेकळावयासही मार्ग नव्हता. आता हळुहळू अंधार कमी होत जाणार आणि 'प्रभात' होत जाणार. (मूळ ऐतिहासिक कागदांत 'प्रभात' हाच शब्द वापरलेला आहे.) अन्मग उजेडामुळे आपला डाव हबश्यांच्या नजरेस पडणार. अन् मग घातच! पुन्हा असा प्रयत्न करण्याचीही शक्यता उरणार नाही. काय करावं ? लायजीला काही कळेचना. त्याच्या जिवाची केवढी उलघाल त्यावेळी झाली असेल , याची कल्पनाच केलेली बरी.

अखेर लाय पाटील निराश झाला. हताश झाला. त्याने तटाला लावलेल्या शिड्या काढून घेतल्या आणि आपल्या साथीदारांसह तो मुरुडच्या किनाऱ्याकडे परत निघाला. न लढताच होणाऱ्या पराभवाचं दुःख त्याला होत होतं. मोरोपंतांची काय चूक किंवागडबड घोटाला झाला , योजना का फसली हे आज कोणालाच माहीत नाही. पण एक विलक्षण आरमारी डाव वाया गेला अन् लायजीची करामत पाण्यात विरघळली.

एका कोळियाने जाळे फेकिले. परि ते वाया गेले.

हा सारा प्रकार शिवाजी महाराजांस रायगडावर समजला. आणि मग ?

पालखीचा मान

लायजी सरपाटलाची अचाट धाडसी मोहीम न घडताच वाया गेली. शिवाजी महाराजांना जंजिऱ्याचा हा अफलातून पण वाया गेलेला डाव रायगडावर समजला. मोरोपंतांनी हा डाव आपल्या हातून का

तडीला गेला नाही , याचे उत्तर महाराजांना काय दिले ते इतिहासात उपलब्ध नाही. पण महाराज मोरोपंतांवर नाराज झाले , यात शंकाच नाही. कदाचित मोरोपंतांची अगतिकता महाराजांच्या थोडीफार लक्षात आलीही असेल ; पण महाराज नाराज झाले हे अगदी सत्य. ते मोरोपंतांना म्हणाले , ' पंत , तुम्ही कोताई केली. मोहीम फसली. '

लायपाटलांच्या या प्रकरणाच्या बाबतीत अधिक माहिती संशोधनाने मिळेल तेव्हा मिळेल. तोपर्यंत काहीच सांगता येत नाही.

पण याही प्रकरणात महाराजांच्या व्यक्तिमत्त्वावर एक सूर्यकिरण झळकून झळकून गेला. महाराजांनी कुलाब्यास आज्ञा पाठवून लायजी सरपाटलास रायगडावर बोलावून घेतले.

या जंजिऱ्याच्या प्रकरणाची रायगडावर केवढी कुजबूज चालू असेल नाही यावेळी ?

महाराजांनी भर सदरेवर लायजीस बोलावले. तो आला. उभा राहिला. त्याला पाहून महाराज भरल्या आवाजात म्हणाले , ' शाबास! लायजी तू केवढी मोठी कामगिरी केली, शाबास. जंजिऱ्यास शिड्या लावल्या. '

लायजीला याचा अर्थच क्षणभर कळला नसेल. तो गोंधळलाही असेल. एका फसलेल्या करामतीचे महाराज कौतुक करतात ही गोष्ट मोठ्या नवलाचीच. महाराज आपल्या कारभारी अधिकाऱ्याला म्हणाले , ' लायजी सरपाटलांना पालखीचा मान द्या. ' हे ऐकून सारी राजसदर चपापली असेल नाही ? पण लायजी पाटील नक्कीच चपापला. तो म्हणाला , ' महाराज , मोहिम तर फते झालीच नाही. मग मला पालखीचा एवढा मोठा मान कशाकरिता ? मला नको ' त्यावर महाराज म्हणाले , ' नाही लायजी , हा तुझ्या बहादुरीचा मान आहे. जंजिऱ्यासारख्या भयंकर अवघड लंकेस तू शिड्यालावल्यास ही गोष्ट सामान्य नव्हे. शाबास. म्हणून हा पालखीचा मान. ' तरीही लायजी म्हणत होता , मला पालखी नको. मान नको.

लायजीच्या या मनाच्या मोठेपणाची आणि खोलीची मोजमापं कशानं घ्यावीत ? हा त्याग आहे. ही स्वराज्यनिष्ठा आहे. यालाच आम्ही राष्ट्रीय चारित्र्य म्हणतो आहोत. यावर अधिक काही भाष्य करण्यासाठी आमच्या शिलकीत शब्द नाहीत. महाराज लायजीचे हे मन पाहून लगेच आपल्या अधिकाऱ्यास म्हणाले , 'लायजी सरपाटलांस एक गलबत द्या आणि त्या गलबताचे नाव 'पालखी' ठेवा. ' त्याप्रमाणे लायजीस एक गलबत बक्षीस देण्याची व्यवस्था झाली.

हे आणि असे शिवकाळातील प्रसंग पाहिले , की लक्षात येते की , हिंदवी स्वराज्य औरंगजेबाला पुरून कसे उभे राहिले. केल्या कामाचेच मोल घ्यावे ; समाजाचे आणि स्वदेशाचे काम म्हणजे ईश्वरी काम आहे , हीच भावना मनांत ठेवावी. ही शिकवण अगदी नकळत शिवकाळात शिलेदारांच्या मनांत रुजत गेली. वास्तविक लायजी पाटलासारख्या , येसबा कामठेसारख्या , येसाजी कंकासारख्या शिवसैनिकांवर छोटेमोठे चित्रपट निघायला हवेत. स्वराज्याचे राजेपण प्राप्त झाले असूनही विरक्त जीवन अनेक चित्रपटांत चित्रित केले गेले पाहिजे. ते साधार असावे. अभ्यासपूर्वक केलेले असावे. जर हे घडेल तर आमची पोरेबाळे अशा धनिकांना आणि कलाकारांना भरभरून आशीर्वाद देतील. महाराष्ट्रात अशी कितीतरी ऐतिहासिक ठिकाणे उजाड पडली आहेत की , जिथे स्वराज्य निमिर्तीचा इतिहास घडला. कितीतरी संतसत्पुरुषांच्या समाध्या विपन्नावस्थेत उदासवाणी पडल्या आहेत. त्यांची देखभाल तर राहोच. पण निदान त्यावर माहितीपट काढून या लोकसेवक संतांची ओळख आमच्या नव्या पिढीला होईल. माणसं अंतर्मुख होतील. स्वतःच्या आणि स्वदेशाच्याही चारित्र्याचा विचार करतील. अशी चरित्रे आणि अशी ऐतिहासिक ठिकाणे महाराष्ट्रात रानोमाळ पडली आहेत. पाश्चात्य देशात अगदी लहानसान वास्तूची जपणूक केली जाते. लहानसान चरित्रावरही सुंदर साहित्य निर्माण होते. ब्रिटिश देशात हिंडताना अशी सुंदर जपणूक केलेली ठिकाणे पाहिली की , आनंद होतो. पण आमच्याकडे सिंहगडावरच्या तानाजीपासून ते नंदूरबारच्या शिरीषकुमार शहापर्यंत सर्वांचीच आवाळ

युक्तीने कार्य होतसे

जीवनातील कोणतीही गोष्ट करताना शिवाजी महाराज असा विचार करत असत की , या गोष्टीचा स्वराज्यावर कोणचा परिणाम होईल ? निदान वाईटपरिणाम तर होणार नाही ना ? मग ती गोष्ट राजकीय , धार्मिक , आर्थिक किंवा अगदी कौटुंबिकही असो. महाराजांची स्वतःची एकूण आठ लग्ने झाली. यातील काही लग्ने ही याच विचाराने साजरी झाली की , या विवाहामुळे स्वराज्याच्या सामर्थ्यात काही उपयोगाचे राजकारण किंवा समाजकारण घडणार आहे का ? नाईक-निंबाळकर , राजे महाडिक , राजे जाधवराव , गायकवाड , इंगळे , मोहिते इत्यादी घराण्यातील मुलींशी महाराजांचे विवाह झाले. ही सर्वच घराणी फार मोठ्या मानाची आणि राजकीय महत्त्वाची होती. ही सर्वच घराणी कोणा ना कोणातरी बादशाहाच्यापदरी सरदारी करणारी होती.

त्यामुळे या विवाहसंबंधामुळे ही घराणी केवळ भोसले राजांच्याच नात्यात गुंफिली गेली. स्वराज्याचे हे सर्व सासरे जबरदस्त लष्करी सरदार बनले. नाती गोतीजोडतानाही जिजाऊसाहेबांनी आणि शिवाजीराजांनी स्वराज्याच्या हिताचा विचार केला. नवीन पिढीतही महाराजांनी हेच सूत्र कायम ठेवले. कोकणातील शिकेरजे , सुवेरजे , विचारेराजे या घराण्यांचाही महाराजांनी असाच विचार केला. यावेळी कोकणात डेरवण , गोंडमळा आणि कुठरे या भागात (तालुका चिपळूण) शिकेरजांचं घराणं फारच मातब्बर होतं. मंडळी शूर होती. खानदानी वजनदार होती. पण शिकेरजे आदिलशाह बादशाहाच्या पदरी कदीम इज्जतआसार सरदार होते. दाभोळचेवतन वा जहागिरी बादशाहानं शिकर्यांना बहाल केलेली होती. शिकर्यांच्यासारखंमातब्बर घराणं स्वराज्याच्या कामात सामील झालं पाहिजे हा विचार महाराजांच्या मनांत सतत वावरत होता.

अन् एक दिवस महाराजांनी आपल्या थोरामोठ्या अधिकाऱ्यांच्या मार्फत हा आपला विचार लग्नसंबंध घडवून आणण्याच्या निमित्ताने बोलून दाखवला. त्यावेळी शिकेर् घराण्यातील प्रमुख आसामी होती पिलाजीराजे शिकेर्. पिलाजीराजांना गणोजीराजे या नावाचा मुलगा आणि जिऊबाई (उर्फ येसूबाई) ही मुलगी होती. महाराजांच्या मनांत साटंलोटं करवं असं आलं. म्हणजे आपली मुलगी राजकँुवर उर्फ नानीसाहेब ही शिकर्यांच्या गणोजीराजांना द्यावी आणि त्यांची मुलगी येसूबाई ही आपल्या संभाजीराजांना करून घ्यावी असं हे साटंलोटं करवं हा विचार महाराजांनी केला. नातेही जुळेल आणि राजकीय संबंधही जुळून येऊन कदाचित शिकेरजे हे आपल्या साऱ्या परिवारानिशी स्वराज्याच्या कामांत सामील होतील. ही अपेक्षा त्यांच्या मनीआली. पण यात एक फार मोठा अवघड असा पेच होता. तो म्हणजे शिकर्यांच्या जहागिरी वतनाचा. ही त्यांची जहागीर कोकणातच होती. ती आदिलशाहीकडून त्यांना पिढीजात होती. शिकेरजे आणि भोसलेराजे यांचे नाते जमण्यात फारसा अवघड पेच येणार नाही. पण शिकेरजे स्वराज्यात येतील की नाही ही मात्र शंका होती.

अन् महाराजांनी लग्नाची बोलणी शिकर्यांशी सुरू केली. नात्याने शिकेर् भोसले सोयरे झाले. लग्ने थाटात झाली. महाराजांची लेक शिकर्यांची सून झाली. त्यांची लेक येसूबाई महाराजांची सून झाली. चार दिवस उलटले. अन् महाराजांनी आपल्या मनीचे गूज पिलाजीराजे शिकेर् यांना बोलून दाखवले, की शिकेर् मंडळींनी स्वराज्याच्या सेवेत यावे. सवय लागलेली बादशाही सेवा सोडून इकडे येणे अवघडच होते. पण त्यालाही पिलाजीराजे शिकेर् यांनी मान्यता दिली. आनंदच कलमी आंब्यासारखा मोहरला.

पण यात सर्वात मोठा अवघड भाग होता. तो म्हणजे स्वराज्यात विलीन व्हावेलागणार होते. शिकेर् जहागिरी स्वराज्यात पूर्णपणे देऊन टाकावी लागणार होती. आणि शिकेर् हे स्वराज्याचे, त्यांच्या योग्यतेप्रमाणेच पण स्वराज्याचे पगारी नोकर बनणार होते. असे हे अवघड दुखणे न कण्हता

सोसणे शिर्क्यांना जड जाणार होते. पणमहाराजांच्या प्रभावामुळे म्हणा की शिर्क्यांच्या मनांत उदात्त भाव निर्माण झाल्यामुळे म्हणा , पिलाजीराजे शिर्के यांनी आपले दाभोळचे आणि इतर काही असलेले बादशाही वतन स्वराज्यात विलीन करण्यास मान्यता दिली. खरोखर अतिशय आनंदाची पण तेवढीच थक्क करणारी गोष्ट होती. सर्वात सुखावले स्वतः शिवाजीमहाराज कारण स्वराज्यात कुणालाही जहागिरदारी वा सरंजामी वतने न देण्याचा अत्युत्कृष्ट रिवाज , अगदी पहिल्या दिवसापासून महाराजांनीच चालू ठेवला होता.

शिर्क्यांचे शाही वतनदारी जीवनच बदलले. ते स्वराज्याचे शिलेदार आणि पगारी सरदार झाले.

चार दिवस उलटले. लग्नात अगदी छोटी छोटी असलेली मुले हळूहळू मोठी होऊलागली. अन् पिलाजीराजे शिर्क्यांच्या मनात नकळत मोहाचं मोहोळ जमा होऊ लागलं. त्यांना आपल्या बादशाही वतनाची घडीघडी आठवण होऊ लागली. अन् एक दिवस तर त्यांना वाटू लागलं की , आपले स्वराज्यात विलीन झालेले दाभोळचे वतन आपलं आपल्याला हवंच. इतर कोणाला महाराज वतने देत नसतील , तरी व्याही या नात्यानं महाराजांनी आपलं पूर्वापार वतन आपल्याला द्यावंच.

हा विचार स्वराज्याच्या दृष्टीने घातकी होता. नव्हे , विषारी होता. कारण एकदा हीस्वराज्याची सरंजामशाहीमुळे तबीयत बिघडली , तर स्वराज्याला क्षयासारखा रोग जडेल. अन् एक दिवस हे स्वराज्य स्वार्थात बुजबुजून कोणाच्यातरी म्हणजे वतनदारी देणाऱ्या कोणा परक्याच्याही गुलामगिरीत पडेल.

अगदी शेवटी इंग्रज आले तेव्हा पेशवाईचे असेच झाले ना ? शिंदे , होळकर , गायकवाड , नागपूरकर भोसले , पटवर्धन आणि असंख्य लहानमोठे स्वराज्याचे सेवक आपल्या सरंजामी स्वार्थाकरिता इंग्रजांचे गुलाम बनलेच ना! हे ते विष होते. वतनदार हे तो राज्याचे दायाद. म्हणजे भाऊबंद. ते भाऊबंदकीच करणार. अन् स्वराज्य मात्र मरणार.

महाराजांनी उगवतीपासून मावळतीपर्यंत सारा विचार तोरणा काबीज केल्यापासूनच निश्चित ठरवलेला होता , की कोणास वतन , सरंजाम देणे नाही.

अन् आता तर शिकेर् राजांच्या मनांत हाच विचार आला आणि पिलाजीराजे शिकेर् यांनी महाराजांकडे पत्र पाठवून ' आमचे दाभोळचे सरंजामी वतन आमचे आम्हांस मिळावे ' अशी उघडउघड मागणीच केली आता!

व्याह्यांच्या या मागणीने महाराज हादरले. धर्मसंकटच उभे राहिले. व्याह्यांना वतन द्यावे , तर आपल्या सर्व सरदारांवर त्याचा काय परिणाम होईल ? न द्यावे तर शिकेर् नाराज होतील रागावतील. संतापतील. अपमान मानतील आणि पुन्हा बादशाहाला जाऊन सामील होतील. कुणी सांगावं काय होईल ते!

महाराज चिंतेत पडले. अन् त्यांच्या मनांत एक धूर्त सोंगटी अडीच घरं तिरपी सरकली. त्यांनी पिलाजीराजांना पत्र लिहून कळवले. पत्र छान लिहिले. पत्रांत म्हटलं, ' दाभोळचे तुमचे अमानत (म्हणजे स्वराज्यात विलीन झालेले) झालेले वतन तुम्हांस परत द्यावे ऐसे आमचे ठरले आहे. आमची लेक तुम्हां घरी दिली. तिला पुत्र झाल्यावरी त्याचे नावाने हे वतन द्यावे ऐसे आमचे ठरले आहे.

म्हणजे त्या लेकीला (तिचे नांव राजकुंवर नानीसाहेब) पुढे मोठी झाल्यावर जेव्हा केव्हा पुत्र होईल , तेव्हा पाहता येईल!

शिकेर् राजेही जरा नाराजले. पण पुढे नक्की आपल्याला दाभोळ परत मिळणार यासमाधानात सुखावले. लौकर नातू जन्माला येवो , हीच अपेक्षा राजांच्या मनांत दरवळत राहिली.

पण महाराजांनी मात्र कुणालाही सरंजाम न देण्याचा आपला राज्यकल्याणकारी हेतूढळू दिला नाही.

आकस्मिक आणि अचानक

महाराजांचं लक्ष चौफेर होतं. पण सर्वात जास्त लक्ष कोकण किनाऱ्यावर होतं. हाबशी, अरब आणि तमाम युरोपीय टोपीवाले कोणच्याक्षणी आपल्याया कोकण किनाऱ्यावर येतील, याचा नेम नव्हता. पोर्तुगीज आणि सिद्दी, इंग्रज आणि डच हे असेच आले नाहीत का? सिद्दी, पोर्तुगीज आणि मुंबईकर इंग्रज हे असेच अचानक आमच्या भूमीवर राज्य थाटून बसले नाहीत का? म्हणून महाराज अतिशय सावध होते आणि या राज्य थाटून बसलेल्या परकीय गनिमांना तळामुळासकट उखडून काढण्याचा ते सतत विचार आणि प्रयत्न करत होते.

आताही महाराजांच्या मनांत जंजिरेकर हाबश्यांच्या विरुद्ध कडवा कावा करण्याचा विचार आला. पण पूर्वतयारी उत्तम करून आणि जय्यत तयारीनिशी.

जंजिऱ्याच्याच समुदात उत्तर दिशेला सुमारे पाच कि.मीवर एक बेट आहे. बेटाचे नाव कांसा. या बेटावर आपण सागरी किल्ला बांधावा, असा विचार त्यांचे मनांत आला. तो उत्तम नौकातळ ठरेल अन् उत्तरेकडून जंजिऱ्याला गळफास लावता येईल असा त्यांचा बिनचूक आरमारी विचार होता.

महाराजांचे एक जबर वैशिष्ट्य आहे. ते म्हणजे लष्करी गुप्तता. सगळा डाव डोक्यात पक्का तयार ठेवायचा अन् मग अगदी संबंधितांना तो समजावून सांगायला अन् मग त्याची मोहिम सुरू करायची, हा महाराजांचा स्वभावच बनला होता. त्यांच्या आयुष्यात या गुप्ततेला अतिशय महत्त्व होतं. त्यामुळेच त्यांचा गनिमी कावा अधिकाधिक यशस्वी झालेला दिसून येतो. एखाद्या मोहिमेत समजा माघार घ्यावी लागली किंवा चक्रे पराभवच झाला, तर लगेच पुढे काय करायचे याचे राजकारणबुद्धिबळाच्या डावासारखे त्यांच्या मनांत आधीच मांडलेले असे. यात क्वचित प्रसंगीच फसगत होतही असे. पण ती क्वचितच.

आताही महाराजांच्या मनांत कांसा बेटावर किल्ला बांधण्यासाठी जरा दीर्घकाळ खाणारी योजना आली. समोरच जंजिऱ्याच्या सिद्दीसारखा वाघ आ करून बसलाय.वायव्य दिशेला मुंबईकर इंग्रज बसलेत. आगरकोटला पोर्तुगीजांचे एक लष्करी पॉकेट आहेच. अशा परिस्थितीत दगडाधोंड्याचा एक लष्करी किल्ला बेटावर बांधायचा आहे. भोवतालचे शत्रू गप्प बसणार नाहीत. विरोध होईल. हा सारा विचार करून महाराजांनी कांसा बेटाची योजना स्वराज्यातील कोकणी किनाऱ्यावर पूर्वयोजनेने केली. म्हणजेच गवंडी , लोहार , सुतार , बेलदार , मजूर आणि बांधकाम करवून घेणारे जाणते सिव्हील इंजिनियर्स हे आधीपासून निश्चित केले. अन् हे बांधकाम सुरूझाल्यापासून संपेपर्यंत उत्तम चालावे याकरता इतर बंदरातून सतत जरूर त्यासाहित्याचा आणि अन्नधान्याचा पुरवठा करणारी लहानमोठी गलबते सुसज्ज ठेवली. कामगारांना कोणत्याही बाबतीत तुटवडा किंवा हालअपेष्ट वा उपासमार होऊ नये याची जय्यत पूर्वतयारी महाराजांनी अगदी गुप्तरीतीने आधी तयार ठेवली.

अन् एके दिवशी ही सर्वच यंत्रणा रात्रीचे वेळी आपापल्या जागेवरून ठरलेल्या योजनेनुसार कामाला लागली. कांसा बेटावर कामगार अचानक उतरले. आरमारी मचव्यांचा संरक्षणासाठी बेटाभोवती सुसज्ज गराडा पडला. औषधे , जळाऊ सरपण ,निवाऱ्याकरता तंबूराहुट्या , शंभर प्रकारची कामेधामे करण्याकरिता लागणारे कामाठी मजूर , रात्री मशाली अन् तेलदिव्यांची व्यवस्था , स्वच्छ पाणी इत्यादी प्रत्येक गोष्टीचीतरतूद आधी सुसज्ज ठेवली होती , ती कामाला लागली. अन् दुसऱ्याच दिवशी उजाडता उजाडता , जंजिऱ्याच्या किल्ल्यावरून हाबश्यांना दिसून आले , की कांसा बेटावर मराठे रातोरात अचानक उतरले आहेत. अन् अकस्मात त्यांनी किल्ला बांधायलाही प्रारंभ केला आहे. हाबशी थक्कच झाले.

इथे एक आठवण होते. दुसऱ्या महायुद्धात (इ. १९३९ ते १९४५) जर्मनीने काही देश उदाहरणार्थ नॉर्वे, इतके अचानक आणि अकस्मात काबीज केले, की त्या देशातल्या हवामानालाही उमगले नसावेत. हीच अचानकता आणि आकस्मिकता महाराजांच्या लष्करी हालचालीत होती. नेहमीच होती.

कांसा बेटावरचे बांधकाम सुरू झाले. सिद्दीच्याही आरमारी दांडगाया सुरू झाल्या. पण बांधकाम निवर्ध चालू राहिले. याचे मुख्य कारण सर्वचजण निष्ठेचे होते. आपापल्या कामांत तत्पर आणि तरबेज होते. त्यांना लागणारी प्रत्येक गोष्ट विनाविलंब पुरविणारीव्यवस्था चोख होती. भोवतीचे संरक्षक आगरी, कोळी, भंडारी आरमारी सैनिकसुसरीसारखे जागे होते. याचवेळी एक विलक्षण घटना घडली. कांसा बेटावर पुरवठा करण्याकरिता महाराज गुप्तरितीने अत्यंत योजनापूर्वक ठिकठिकाणच्या बंदरांना हुकुम पाठवीत असत. मग तेथून तो माल सुखरूप बेटावर पोहोचण्याकरिता गलबते सिद्ध असत. ती गलबते योग्य वेळी निघत आणि योग्यरितीने बेटांवर पोहोचत. मध्ये आधे शत्रूने म्हणजे सिद्दींनी काही घातपात केला तरी इतर मार्गांनी येणारी गलबते बेटावर पोहोचत. कामगारांची अडचण होत नसे.

एकदा महाराजांनी दौलतखान आणि दर्यासारंग या आपल्या आरमारी सरदारांना गुप्तहुकुम पाठवला की, 'केळशीचे बंदरात रसद (पुरवठा) तयार असेल. ती अमूक दिवशी, अमूक वेळेला तुम्ही तेथे पोहोचून ती ताब्यात घ्या. तुमच्या गलबतावर चढवा व कांसा बेटावर दक्षतापूर्वक पोहोचती करा.' हे काम जोखमीचे युद्धकाळात तर फार फार दक्षतेने करण्याचे. असाच हुकुम राजापूरजवळच्या प्रभावनवळांच्या सुभेदार जीवाजी विनायक यांसमहाराजांनी गुप्तरितीने पाठवला. हे काम जोखमीचे. अन्नधान्य, सरपण व इतरसाहित्य केळशीच्या बंदरात ठरल्या दिवशी वेळेलाच पोहोचविण्याची जबाबदारी जीवाजी विनायक यांच्यावर आली. ठरल्यादिवशी, ठरल्यावेळीच हा माल नेण्यासाठी दौलतखान आणि दर्यासारंग मराठीगलबते घेऊन केळशीचे बंदर बिनचूक दाखल

झाले. पण जिवाजी विनायक हे आलेलेच नव्हते. अर्थात रसदही तयार नव्हती. दौलतखान गोंधळला. ठरल्याप्रमाणे घडत नाही याचा अर्थच त्याला कळेना. एवढंच कळत होतं की यांत स्वराज्यकामाचा घात आहे. नुकसान आहे.

दौलतखानाने आणि दर्यासारंगने चार घडी वाट पाहिली , तरीही जिवाजी विनायकाचे मदतीचे काफिले येताना दिसेच नात. आता ?

महाराजांच्या शिस्तीचा असूड

केळशीच्या बंदरात जिवाजी विनायक सुभेदार यांची वाट पाहात दौलतखान आणि दर्यासारंग थांबले होते. सुभेदार जी रसद आणि युद्धसाहित्य घेऊन येणार होते , ते आलेच नाहीत. काय घोटाळा झाला कोण जाणे! पण अपेक्षेपेक्षा जास्त वेळ वाट पाहूनही सुभेदार न आल्यामुळे दौलतखानाने रायगडाकडे बातमी पाठवली की , ' आम्ही अगदी वेळेवर केळशीच्या बंदरात गलबते घेऊन थांबलो आहोत. पण जिवाजी सुभेदार अद्यापही आलेले नाहीत , तरी आम्ही काय करावे ? आज्ञा करावी. '

केळशीची ही खबर महाराजांस रायगडावर समजली. कोणतेही काम ठरल्याप्रमाणे वेळच्यावेळीच करण्याचा महाराजांचा शिरस्ता आणि कडक हट्ट होता. इथे तर ऐन युद्धकाळात कांसा बेटावर काम करणाऱ्या शेकडो मराठी लोकांच्याकरिता रसद पाठवण्यास थोडाही उशीर करून चालणार नव्हता. सुभेदार जिवाजींचा हा गलथानपणा किंवा बेखबरदारपणा पाहून महाराज संतापले आणि त्यांनी जिवाजी विनायक सुभेदार यांना असे झणझणीत पत्र पाठवले , की त्यातील एक एक अक्षर लवंगी मिरचीसारखे तिखट होते. महाराजांनी लिहिले होते , ' कांसा बेटावर हशम , कामाठी आणि आरमारी शिपाई काम करीत आहेत. जंजिऱ्याच्या श्यामलांस जबर शह देण्यासाठी आम्ही दांडा राजपुरीसारखी दुसरी दांडाराजपुरी कांसा बेटावर उभी करू पहात आहोत. तुम्ही मात्र बेदरकार दिरंगाईने बेफिकिर वर्तता ? तुमच्यामुळे दौलतखान आणि दर्यासारंग आरमारानिशी खोळंबून पडले.

असे बेजबाबदारीने वागण्यासाठी गनिमानेच (जंजिरेकर सिद्दीने) तुम्हांस काही (लाचलुचपत) देऊन आपलेसे केलेले दिसते. बेदरकारीने म्हणत असला की , दुसरीकडून कोठून तरी कांसा बेटावरील कामास मदतीचा मजरा (तरतूद) होईल. ही अशी बुद्धी तुम्हांस कोणी दिली? ब्राह्मण म्हणून तुमचा मुलाहिजा कोण ठेऊ पाहतो! बरा नतीजा (परिणाम)पावावा. बहुत काय लिहिणे ? तरी तुम्ही सूज असा. '

एकूण या प्रकरणात जिवाजी विनायकाचा गुन्हा स्पष्ट दिसून येतो. त्याने जर काहीघोटाळा झालाच असेल , तर स्वार पुढे पाठवून केळशीस दौलतखानास खबर देणे जरूर होते , हे तर अगदी उघड आहे. पण त्यानेही काहीच कळवले नाही. त्यामुळे महाराजांनी संतापून ' तुमचा मुलाहिजा कोण ठेवू पाहतो. ' असा जाब पुसला. यावरून महाराजांचा स्वभाव , कडक शिस्त आणि विलक्षण तत्परता दिसून येते. या प्रकरणात जिवाजी विनायकांचे काय झाले ते समजत नाही. पण बहुदा महाराजांनी सुभेदारीवरून त्यांना बडतर्फ केले असावे असा साधार अंदाज आहे.

हीच शिस्त महाराजांच्या जीवनांत कडकपणे पाळली गेलेली दिसून येते. कारवार स्वारीच्या वेळी (इ. १६६५ फेब्रु.) एका मराठी हेराने पाठविलेल्या गुप्त बातमीत चुका झाल्या म्हणून महाराजांना कारवारी मोहिमेत थोडा फटका खावा लागला. नुकसानझाले. महाराजांनी त्या चूक करणाऱ्या हेराला शिक्षा केली. नेतोजी पालकराने सेनापती पदावरून , शामराजपंत रांजेकरांना पंतप्रधानपदावरून आणि नरहरी गंगाधरांसारख्या बुद्धिमान मंत्र्याला मंत्रीपदावरून काढून टाकणारे महाराज कोणाही लहान आणि मोठ्या सरकारी नोकरदाराला मुलाहिजा ठेवीत नसत.

शिंदोजी प्रतापराव गुजरहा पुढे सिंहगडचा किल्लेदार होता. (इ. १६७६) त्याने बेचौकशी जेजुरीच्या देवस्थानच्या नारायण महाराज देव यांच्या केवळ निरोपावरून गडावर तुरुंगात डांबले. हे महाराजांस समजले , तेव्हा महाराजांनी शिंदोजी गुजराला जाब विचारला की , 'तू चिंचवडकर देवमहाराजांच्या सांगण्यावरून एका गरिबाला गडावर तुरुंगात डांबतोस ? हा अधिकार तुला कोणी दिला ? तू चाकर कोणाचा ? छत्रपतींचा की चिंचवडकर देवांचा ?' त्या गरिबांस

महाराजांनी पूर्ण मुक्त केले. शिदोजीस काही शिक्षा केली का याची माहिती मिळत नाही. पण नक्कीच शिक्षा वा जुर्माना ठोठावला असावा असे वाटते. हा शिदोजी गुजर म्हणजे प्रसिद्ध प्रतापराव गुजरांचा प्रत्यक्ष पुत्र होता. चिंचवडकर देव महाराज हे थोर गणेशभक्त साधुपुरुष होते. त्यांनाही महाराजांनी एक पत्र लिहून म्हटले आहे की, एका गरिबावर आपण का अन्याय केलात ? 'आमची बिरदे तुम्ही घ्या. (बिरदे म्हणजे बिरुदे, अधिकारपद) आणि आपली बिरदे आम्हांस द्या. 'म्हणजे याचा अर्थ असा की, तुम्ही छत्रपती व्हा आणि आम्ही चिंचवडास आरत्या धुपारत्या करीत बसतो! हे पत्र इतके बोलके आहे, की आमच्या आजच्या सर्व पक्षातील सर्व लहान आणि मोठ्या अधिकाऱ्यांनी त्याचा महिनाभर अभ्यास करावा.

कांसा बेटावरील किल्ल्याचे बांधकाम अतिशय कठीण अडचणींना तोंड देतदेत पुरे होत होते. थबकत नव्हते. सिद्दीच्या विरोधाला टक्कर देऊन महाराजांनी किल्ला बांधून पूर्ण केला आणि या किल्ल्याला नाव दिले. 'पद्मदुर्ग. '

महाराजांचे अनुशासन युरोपीय टोपीकरांपेक्षाही शिस्तबद्ध, वक्तशीर, योजनाबद्ध आणि उत्कृष्ट दर्जाचेच होते. म्हणूनच अस्ताव्यस्त खर्च, साहित्याची नासाडी आणि प्रजेचे हाल कधीही झालेले दिसत नाहीत. अचानक पाऊस आला आणि सरकारी धान्याची गोदामे भिजून सडून, रोगराईपण झाली आणि परिणाम प्रजेला भोगावे लागले, असे वृत्तांत सध्या आपण ऐकतो, तसे कधीही घडले नाही, घडत नसे. महाराजांचे आसूड हे असे भीडमुर्वत न ठेवता कडाडत होते

इये मराठीचिये नगरी सरस्वतीची आराधना

महाराजांना विद्वान पंडितांच्याबद्दल, कुशल कारागिरांच्याबद्दल आणि प्रतिभावंत कलाकारांच्याबद्दल नितांत प्रेम होते. त्यांचे सर्व आयुष्य राजकारणाच्या आणि रणांगणाच्या धकाधकीत गेले. जर त्यांना

स्वास्थ्य लाभले असते, तर त्यांनीही कोणार्कासारखी अतिसुंदर आणि भव्य मंदिरे आणि प्राचीन राजांप्रमाणे नद्यांना सुंदर घाट बांधले असते. स्वराज्यापाशी तुडुंब पैसा नव्हता. राजापाशी शांत आणि निर्विघ्न वेळ नव्हता. पण हामराठी राजा रसिक होता.

प्रतापगडावरचे श्रीभवानी मंदिर, गोव्यातील श्रीसप्तकोटीश्वर मंदिर, पुण्याचे श्रीकसबा गणपती मंदिर, पाषाणचे श्री सोमेश्वर मंदिर (अन् लगूनच असलेला रामनदीवरील घाट) महाराजांनी बांधलेले आपण आजही पाहतो आहोत. राजपूतराजांप्रमाणे आणि मोगल बादशाहांप्रमाणे महाल आणि प्रासाद महाराजांना बांधता आले नसते काय? पण त्यांचे दोन्हीही हात ढाली तलवारीत गुंतलेले होते. त्यामुळे झाले ते एवढेच झाले. बराच पैसा खर्च करून सुंदर बांधलेले एक भव्य गोपुर मात्र आंध्रप्रदेशात श्रीशैलम येथे आजही उभे आहे. ते शैलमचे मंदिरास उत्तरेच्या बाजूस असलेले गोपुर महाराजांनी बांधले.

तिथे एक गंमत आहे. हे गोपुर बांधताना ते स्वतः एकही दिवस हजर राहू शकले नाहीत. वास्तुकलाकारांच्या हाती परवालीने पैसा ओतून या गोपुराचे काम करवून घेतले गेले. हे झालेले काम त्यांना स्वतःला कधीही पाहता आले नाही. पण कामकरणाऱ्या कुशल वास्तुकलाकारांनी बांधकाम अप्रतिम केलेले आहे. आपण या गोपुराच्या दारात उभे राहिलो, तर आपल्या डाव्या हातांस म्हणजेच पूर्वेकडे असलेल्या भव्य देवडीत (देवडी म्हणजे देवाचिये द्वारी, क्षणभरी उभे राहण्याकरता किंवा बसण्याकरिता असलेली सुंदर जागा) आपण पाहिले, तर त्या सायसंगीने दगडी भिंतीवर शिवाजी महाराजांची मूर्ती कोरलेली आपणांस दिसेल. महाराज श्री शैलेश्वरास नम्रतापूर्वक भक्तिभावाने नमस्कार करीत आहेत. असे त्या शिल्पात दाखवले आहे. हे शिल्प तेथे काम करणाऱ्या, त्यावेळच्या कलाकार शिल्पकारांनी कोरलेले आहे.

महाराजांनी अनेक जुने किल्ले दुरुस्त केले आणि अगदी नव्याने आठ किल्ले बांधले. ते सर्वच किल्ले बलदंड आहेत. त्यातील राजगड किल्ला तर अतिशय देखणा आहे. राजपुतांनी प्रचंड अन् सुंदर

महाल बांधले. जैसलमेर , जयपूर , जोधपूर , बंुदी , भरतपूर , दतिया , बिकानेर इत्यादी ठिकाणचे महाल स्वर्गीर्य सौंदर्याने नटलेले अहेत हे अगदी खरे. पण स्वातंत्र्याने मात्र त्यातला एकही महाल वा किल्ला कधीच सजला नाही. ती सार्वभौम स्वातंत्र्याची सजवणूक महाराजांनी किल्ले बांधून आणि लढवूनसह्यादीच्या खडकाळ प्रदेशात मयसभाच उभी केली.

महाराजांनी शेतकऱ्यांसाठी बंधारे आणि विहिरी बांधल्या. शिवापूर आणि पाचाड (रायगड) येथे फळबागा सजवल्या. पण एवढेच. याहून अधिक काही करता आले नाही.जे दगडाधोंड्यात करता आले नाही , ते त्यांनी विद्वान प्रतिभावंतांकडून लेखणीनेकागदावर करवून घेतले. राज्यव्यवहार कोश या नावाचा शब्दकोश त्यांनी धुंडीराज व्यास आणि रघुनाथ पंडित अमात्य यांचेकडून लिहवून घेतला. अमात्यवथीर् रघुनाथनामा , करो ति राज व्यवहाराकाशम् सारी मराठी भाषा फासीर् आणि अरबी भाषेने अल्लाउद्दीन खलजीपासून ते औरंगजेबापर्यंत गराडली गेली होती. राज्य व्यवहारातील बहुतेक शब्द हे फासीर् वा अरबीच होते. आपल्याच राज्यात आपलीच भाषा असली पाहिजे असा महाराजांचा मनोमन निर्णय होता. ' स्व ' या शब्दाचे महत्त्व आम्हाला कधी कळलेच नाही.

आजही आम्हाला ते कितपत कळले नाही. आजही आम्हाला ते कितपत कळले आहे ?परक्यांच्या भाषेत आम्ही आमच्या आवडीच्या माणसांवर प्रेम करतो. आमच्या भाषेत ते प्रेम आम्हांस जमतच नाही. आम्ही नकळत किंवा कळूनही अरब बनतो , इराणी बनतो. भाषा हा राष्ट्राचा प्राण आहे. अहो आमचा बायकोवरही हक्क नाही. कारण 'बायको ' (पत्नी) हा शब्द मराठी नाही. तो तुकीर् शब्द आहे. म्हणजे आमची बायको ही पण मराठी नाही. राज्य व्यवहारातील सर्व नामे क्रियापदे , विशेषणे आणिगौरवाची गाणी अन् शिव्याशाप आमच्याच भाषेत असले पाहिजेत. महाराजांनी पहिला प्रयत्न राज्यव्यवहार कोश तयार करून केला. प्राईम मिनिस्टरला पेशवा म्हणायचे नाही. त्याला पंतप्रधान म्हणायचे. कारकुनाला लेखक वा लेखनाधिकारी म्हणायचे. समुदावरच्या अँडमिरल सरखेलाला आपल्या भाषेत सागराध्यक्ष म्हणायचे. अन् अशी शेकडो उदाहरणे या कोशात आहेत.

एकदा संज्ञा बदलली कीसंवेदनाही बदलतात. त्यातूनच अस्मिता फुलतात. अन् मग त्या अस्मितांसाठी माणूस अभिमानाने प्राण द्यावयासही तयार होतो.

महाराजांनी अज्ञानदाससारख्या मराठी शाहिरांकडून आपल्या शूरवीरांचे पोवाडे तयार करवून घेतले. अन् गाणाऱ्या शाहिरांच्या हातात सोन्याचे तोडे घातले. खगोलशास्त्रावरती आणि कालगणनेवरती महाराजांनी बाळकृष्ण दैवज्ञ संगमेश्वरकर यांकडून संस्कृतमध्ये करणकौस्तुभ नावाचा निखळ शास्त्रीय ग्रंथ लिहवून घेतला. अशा सुमारे सतरा अठरा ग्रंथांचा आत्तापर्यंत शोध लागला आहे. अधिकही असतील.

येथे एक आठवण द्यावीशी वाटते. महाराजांनी ही सरस्वतीची आराधना आपल्या लहानशा आयुष्यात केली. पेशवाईत इ. १७१३ पासून इ. १८१८ पर्यंत एकही ग्रंथलिहवून घेतला नाही

संस्कृत आणि संस्कृती

शिवाजीराजांनी प्रारंभापासूनच हे ओळखले होते, की स्वराज्य उभे राहील आणि वाढेल ते कोणत्यातरी जबरदस्त अभिमानामुळेच. मग तो अभिमान आपल्या इतिहासाचा, भाषेचा, भूमीचा किंवा परंपरेचा असो. देवदेवतांची भक्ती आणि परंपरेने चालत आलेल्या पौराणिक कथा यांचाही तो अभिमान असू शकतो. महाराजांच्या मनात या सर्वच गोष्टींचा अभिमान आणि आदर उदंड साठवलेला होता. पण या अभिमानापोटी महाराजांनी कोणत्याही परधर्माचा, रीतरिवाजांचा वा भाषेचा द्वेष कधीही केला नाही. कधीही कोणाचा अपमान किंवा छळणूक केली नाही. आपली भाषा ही श्रीमंत आणि सर्व विषयांतील ज्ञानांनी समृद्ध असावी हाच विचार महाराजांच्या मनांत आणि आचरणात कायम दिसून येतो.

संस्कृत भाषेवर तर त्यांच्या मनांत नितांत प्रेम आणि भक्ती होती. महाराजांचा शिक्का आणि मोर्तब ही अगदी प्रारंभापासून संस्कृतमध्येच होती. त्यांचे अधिकृत शिक्क्याचे पहिले पत्र किंवा सर्वात जुने पत्र सापडले आहे ते इ. १६३९ चे. म्हणजेच त्यांच्या वयाच्या नवव्या वर्षी त्यांचा संस्कृत शिक्का वापरला जाऊ लागला. कदाचित त्याहीपूर्वी हा शिक्का वापरला जात असेल. पण इ. १६३९ पूर्वीचे असे संस्कृत शिक्क्याचे विश्वसनीय पत्र अद्याप उपलब्ध झालेले नाही. म्हणजेच इ. १६३९ चे महाराजांचे पत्र हे पहिलेच पत्र शिक्का मोर्तबीचे असले तरी वयाच्या नवव्या वर्षी महाराजांनी स्वतः युद्ध, अर्थपूर्ण आणि आपला ध्येयवाद व्यक्त करणारे कविताबद्ध संस्कृत भाषेतील शिक्का मोर्तब स्वतः तयार केले असेल असे वाटत नाही. 'प्रतिपञ्चदलेखेवधिर्णुविंश वंदिता शाहस्रोः शिवस्वैषा मुदा भदाय राजते' आणि पत्रलेखन पूर्तीर्ची मुदा होती 'मर्यादयंविराजते' ही शिक्कामोर्तब अत्यंत उदात्त राजकुलीन आहे.

ही मुदा बहुदा जिजाऊसाहेबांच्या इच्छेप्रमाणे व मनोभावनेप्रमाणे कोणा जाणकार संस्कृत कवीकडून तयार करवून घेतली असावी. 'प्रतिपदेच्या चंदाप्रमाणे विकसित होत जाणारी ही शहाजीपुत्र शिवाजीराजे यांची मुदा विश्ववंद्य व कल्याणकारी आहे.' हा या शिवराजमुदेचा आशय आहे. यातच शिवाजी महाराजांचा उदात्त, महत्वाकांक्षी आणि विश्वकल्याणकारी ध्येयवाद आणि आयुष्याचा संकल्प व्यक्त होतो. प्रत्यक्षस्वराज्याच्या राजकारभारास प्रारंभ झाल्यापासून महाराज अधिकाधिक लक्ष आपल्या मराठी भाषेवर व मूळ मातृभाषा असलेल्या संस्कृतवर देताना दिसतात. त्यांच्या राजपत्रातून फासीर् भाषेतील शब्द कमी होऊन मराठी भाषा अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजश्रीया विराजित सकळ गुणालंकरण अशी श्रीमंत होत गेलेली दिसते. पुढे तरबाळाजी आवजी चित्रे उर्फ चिटणीस यांच्याकडून महाराजांनी 'लेखनप्रशस्ती' या नावाचा एक निबंधच लिहवून घेतला. महाराजांचे सापडलेले शिलालेख संस्कृतमध्येच कोरलेले आहेत. रायगडावर जगदीश्वर मंदिरावर असलेला शिलालेख म्हणजे रायगडचे वर्णन करणाऱे सुंदर संस्कृत भाषेतील एक गोड काव्यच आहे.

महाराजांचे पदरी अनेक संस्कृतज्ञ पंडित होते. परमानंद गोविंद नेवासकर , संकर्षणसकळकळे , धुंडिराज व्यास , रघुनाथ पंडित अमात्य , बाळकृष्ण ज्योतिषी संगमेश्वरकर, केशव पंडित पुरोहित , उमाजी पंडित , गागाभट्ट इत्यादी. याशिवाय पाहुणे भाषा पंडितही अनेक होते. जयराम पिंड्ये , गोरेलाल तिवारी , कवीराज भूषण , निळकंठ कवी कलश इत्यादी. अन् प्रत्यक्ष स्वराज्याचे युवराज संभाजीराजे हेही संस्कृतचे उत्तम पंडित होते. युवराज शंभूराजे संस्कृतभाषेत इतर पंडितांबरोबर संवाद चर्चा करीत असत. अशी ही रायगडची राजसभा विद्वत्जंग होती.

स्वराज्यात कोणालाही कोणत्याही भाषेत लेखन , वाचन आणि अभ्यास करण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य होते. एका पुसटश्या उल्लेखावरून असा तर्क धावतो , की प्रत्यक्ष शिवाजीमहाराजांना फासीर् भाषेचा परिचय असावा आणि संस्कृत भाषाही त्यांना येत असावी. रामायण महाभारतादि ग्रंथांची ओळख , किंबहुना चिरपरीचय त्यांना नक्कीच होता. त्यांच्या काही पत्रांत या पौराणिक काव्यातले संदर्भ स्पष्ट दिसतात. स्वतः शिवाजीमहाराजांनी ओवी अभंगासारख्या चार सहा ओळी केलेली एक भक्ती युक्तरचना तंजावरच्या दप्तरखान्यात उपलब्ध आहे. अर्थात ते कितपत विश्वसनीय आहे हे आत्ताच सांगता येत नाही. अधिक पुराव्यांची गरज आहे.

याशिवाय शिवकाळात आणि शिवराज्यात अनेक संस्कृत मराठी , फासीर् , दख्खनची उर्दू आणि हिंदुस्थानी भाषेत लहानमोठ्या काव्यरचना वा ग्रंथरचना करणाऱ्यांची यादी तशी बरीच मोठी आहे. त्यातूनही आपणांस शिवचरित्राचा आणि इतिहासाचा अभ्यास करता येतो.

कलेच्या बाबतीत स्वराज्यात काय काय घडले , हे फार विस्ताराने सांगण्याइतके उपलब्ध नाही , तरी पण शिल्पकला , चित्रकला , संगीत , कापड-विणकाम , दागदागिने , होकायंत्रे , दुबिणी , चष्मे ,

रोगराईवरील औषधे , तोफा बंदुका , हुके (हातबॉम्ब) तमंचे (ठासणीची पिस्तुले) , कडाबिनी (अनेक गोळ्या एकाचवेळी उडवण्याचे बंदुकीसारखे हत्यार) आणि तलवारी , कट्यारी , पट्टे , भाले , विटे , वाघनखे , बचीर् , तिरकामठे , बिचवे , गुर्ज इत्यादी पोलादी हत्यारे स्वराज्यात तयार होत असत.

तेवढीच परदेशातूनही आयात केली जात असत. रोग्यावर औषधोपचार करण्याकरिता पोर्तुगीज , फ्रेंच आणि इंग्रज डॉक्टरांनाही क्वचित प्रसंगी बोलावीत असत. कापडचोपड , पैठण , येवले या ठिकाणी भारी किंमतीचे तयार होत असे. पण किनखाप , गझनी , भरजरी तिवटे हे बहुदा उत्तरेकडून आणि बऱ्हाणपूर , औरंगाबाद , दिल्ली अशाबाजारपेठांतूनच येत असे. मराठ्यांना तलवारींची आवड मोठीच होती. युरोपीयदेशातील आणि मस्कत , तेहरान , काबूल इत्यादी ठिकाणी तयार होणाऱ्या तलवारीफार मोठ्या प्रमाणात आजही जुन्या मराठी घराण्यांत अडगळीत पडलेल्या सापडतात. महाराष्ट्रात कोणत्याही जाती समाजात शूर पुरुष होऊन गेलेले दिसतात. तसेच शाहीरकवी झालेलेही सापडतात. ईश्वराची सेवा आपापल्या इच्छेप्रमाणे आणि धर्ममताप्रमाणे करण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य येथे होते.

मावळ्यांची शाळा भरे, राजियांच्या उरी

राष्ट्राच्या जीवनाच्या दृष्टीने आणि त्याच्या प्रगतीच्या दृष्टीने कर्तबगार माणसे घडवावी लागतात. विशेषतः राजकीय क्षेत्रात तर अशी माणसे तयारकरावीच लागतात. अशा कर्तृत्ववान जबरदस्त धुरिणांची 'शाळा' शिवाजीमहाराजांनी तयार केली. त्यात योद्धे तयार झाले , राज्यकारभारी तयार झाले. त्यातूनच हिंदवी स्वराज्य तयार झाले. पुढे एकदा (इ. १६७७ फेब्रुवारी) गोवळकोंड्याचा बादशाह अबुलहसन कुतुबशाह मराठ्यांच्या मांदियाळीतील येसाजी कंकाचं विलक्षण

धैर्य , शौर्य आणि कौशल्य पाहून शिवाजी महाराजांना म्हणाला , 'महाराज , हा येवढा येसाजी कंक आपण आमच्या पदरी द्या '

बादशाह येसाजीवर बेहद खूश झाला होता. म्हणून तो म्हणतोय , हा माणूस आमच्या पदरी द्या , तेव्हा महाराजांनी जे उत्तर दिले , ते एका बखरीत नमूद आहे. ते म्हणाले , ' आम्ही मोतियांची माळ गुंफली. त्यातील मोती आपण मागता. कैसा द्यावा ?' याचा अर्थ स्पष्ट आहे. अशी मोतियांची माळ तयार करणारे आपल्या इतिहासात तीन नेतेडोळ्यासमोर राजकीय क्षेत्रात दिसतात. त्यातील पहिले नेते छत्रपती शिवाजीमहाराज. दुसरे नेते बाजीराव (पहिले) पेशवे आणि तिसरे महात्मा गांधी. यातिघांनीही हुकमी शक्ती निर्माण केली.

पण हीच परंपरा खुंटली. आपल्याला राष्ट्र उभे करावयाचे आहे. हाच विचार खुंटला. म्हणूनच आपल्याकडे 'मॉब ' गोळा झाला आणि होतोय. सिलेक्टेड आणि इंटलेक्च्युअल असे नवीन पिढीत , एका हाताच्या बोटावर मोजण्याइतकेही , युवानेते आज नजरेत येतात का ? सध्या तरी भीती वाटते आहे , की सगळ्या भारताचाचबिहार होणार काय ?

महाराजांनी आरमार अगदी नव्याने सुरू केले. हे काम केवढे कठीण होते! शून्यातून अथांग सागरात लढवय्ये आणि लढाऊ योद्धे आणि युद्धनौका निर्माण करावयाच्या होत्या. समोर शत्रू होता , युरोपीयन. सागरी सैनिक तर ' श्रीगणेशा ' पासून तयार करावयाचे होते. अवघ्या तीन वर्षात महाराजांनी या बाळ आरमाराला ऐरावताचे बळ आणले. आरमारी सैनिकांच्या तरबेज हत्यारबाजीच्या आणि तोफा बर्कदाजीच्या उत्कृष्ट शिपाईगिरीच्या जोडीला , सागरी किल्ल्यांची आणि लढाऊ गलबतांची बांधणी करणारे कामगारही महाराजांनी उभे केले. जेम्स डग्लस याने आपल्या ' अराऊंड बॉम्बे ' या ग्रंथात इ. स. १८८५ मध्ये लिहून ठेवले आहे , की ' अरे! तो शिवाजी महाराष्ट्राच्या भूभागात जन्माला आला. जर तो आणि त्याचे वाडवडील सागरी जीवनात जन्माला आले असते , तर तुम्हा युरोपीय लोकांना त्याने आफ्रिकेच्या अलिकडे पूर्वेला (म्हणजेचकोकण किनाऱ्याकडे) फिरकूही दिले नसते. '

हे सारे महाराजांनी शून्यातून निर्माण केले. सैनिकी, आरमारी, डोंगरी वा राजकारभारी क्षेत्रात महाराजांनी जबर आणि तरबेज म्हणजेच जाणत्या युवकांची हुकमी शक्ती उभी केली. या हुकमी शक्तीला अतिशय महत्त्व आहे. त्याकरिता सर्व माणसांचीच मानसिकता आगळीवेगळी घडवावी लागते. त्याची ताकद यंत्रापेक्षा जास्त असते. कारण यंत्रच माणसांनी निर्माण केलेले असते. महाराजांनी ही सजीव आणि सुबुद्ध, तत्पर आणि विवेकी माणसांची शाळाच निर्माण केली.

रायगडावरच्या टकमक टोकाकडे आमचे नेहमीच विस्फारून लक्ष जाते. तो भयंकर कडा जणू आपल्याला बजावीत असतो, की 'पोरांनो, इथून चढायची हिम्मत होईल फक्त वाऱ्याच्या झोताला आणि उतरायची हिम्मत होईल फक्त पाण्याच्या धोधो धारेला. मी अजिंक्य आहे. सीतेच्या अंतःकरणात रावणाला प्रवेश मिळणं जेवढं अशक्य तेवढंच माझ्या या कड्यावरून चढून येणं शत्रूलाही अशक्य. कारण मी महाराजांचा कडा आहे आणि माझ्या खांद्यावर उभे आहेत तरबेज बलाढ्य, बुद्धिमान आणि इमानदार मराठी युवक. शिवसैनिक. 'हा टकमक्या कडा स्वराज्याशी दोह करणाऱ्या हरामखोरांचा कडेलोट करण्याकरिता महाराजांनी खास ठेवला होता म्हणे! पण शिवकाळात या कड्यावरून कोणाचाही कडेलोट केल्याची नोंद नाही. कारण स्वराज्याशी कोणी हरामखोरी केलीच नाही ना!

सेवेचे ठायी तत्पर

धार्मिक बाबतीत शिवाजी महाराजांचे मन अतिशय उदार किंबहुना श्रद्धावंत होते. कोणत्याही धर्माच्या वासांप्रदायाच्या प्रार्थनास्थळांचा, धर्मग्रंथांचा, रीतरिवाजांचा वा धर्मोपदेशक गुरुजनांचा त्यांनी सुलतानांप्रमाणे अवमान वाछळणूक कधीही केली नाही. त्या सर्वांचा त्यांनी आदरच केला. महाराज

जेवढ्या आदराने आपल्या कुलगुरुंशी बोलत , वागत तेवढ्यात आदराने ख्रिश्चन , मिशनरी , धर्मोपदेशकांशीही वागत. मुसलमान साधुसंतांशीही त्यांचे वागणे अतिशय आदराचे असे. केळशी (जि. रत्नागिरी) येथील बाबा याकूत या संत अवलियांशी महाराज मराठी संतांइतकेच भक्तीभावाने वागत. काही ठिकाणच्या मशिदींना व्यवस्थेसाठी महाराजांनी अनुदाने दिलेली आहेत. अनेक किल्ल्यांवर मशिदी होत्या. त्यांचीही आस्था आणि व्यवस्था उत्तम ठेवली जात असे. चाँदरातीला चंद्रदर्शन घडताच किल्ल्यांवरून तोफ उडत असे. बखरींतही महाराजांनी मुस्लिम सैनिकांबद्दल वेगळेपणा म्हणजेच भेदभाव दाखवल्याची एकही नोंद मिळत नाही.

पण महाराज धर्मभोळे , गाफील , ढिसाळ किंवा अंधश्रद्धा अजिबात नव्हते. पोर्तुगीज जेस्युईट मिशनरी दक्षिण रत्नागिरी भागांत अनेकदा सशस्त्र ब्रससैन्य घुसखोरी करीत. तेथील मराठी बायकापोरांना गुलाम करून पळवून नेत. बाटवीत आणि स्त्रियांची जबरदस्तीने वाटणी करीत. गोवा इन्क्वीझिशनसारखे जुलमी राक्षसी प्रकार सतत चालू ठेवीत. ऑईल टॉर्चर , वॉटरटॉर्चर , फायरटॉर्चर यासारखे भयानक प्रकार या इन्क्वीझिशनमार्फत गोमांतकात चालू होते. हे सर्व प्रकार बंद पाडण्यासाठी संपूर्ण गोमांतके पोर्तुगीजांकडून जिंकून स्वराज्यात घेणे हाच एकमेव उपाय होता. महाराजांनी त्याकरिता प्रयत्न केले. थोड्या भागांत , थोड्या प्रमाणात त्यांना यशही आले. पण गोवा मुक्त होऊ शकला नाही. पण महाराजांनी एकदा बारदेशच्या स्वारीलावेळेला , मराठी बायकापोरांना आणि पुरुषांना जबरदस्तीने गुलाम करणाऱ्या जेस्युईटांच्या सैन्यावर स्वतः जातीनिशी , योजनापूर्वक प्रतिहल्ला चढवला आणि त्यांचा पूर्ण विमोड केला. त्यातील काही मिशनऱ्यांचे त्यांनी हात कलम केले. तेथे दयामाया केली नाही की , हे धर्मोपदेशक आहेत , संत आहेत हेही पाहिले नाही. याच्या नोंदी पोर्तुगीज दप्तरांत अधिकृत आहेत. डॉ. पांडुरंग पिसुलेकर आणि डॉ. ए. के. प्रियोळकर यांनी आपल्या ग्रंथात हे नमूद केले आहे. पण महाराजांनी मिशनऱ्यांच्याच चांगल्या आणि लोकोपयोगी कार्याला पाठिंबाच दिला आहे. ६ जाने १६६४ या दिवशी फादर अँम्ब्रॉस हा कम्युसिन ख्रिश्चन

मिशनचा धर्मोपदेशक महाराजांना सुरत येथे स्वतः भेटावयास आला आणि त्याने 'आपण कृपा करून आमच्या प्रार्थनास्थळास, धर्ममठास आणि आमच्या हॉस्पिटलमधील गोरगरिब, दुःखी रुग्णांस त्रास देऊ नका. 'अशी विनंती केली. तेव्हा महाराजांनी काढलेले उद्गार (आणि त्याप्रमाणे आचरणही) फार लक्षात घेण्यासारखे आहेत. ते त्या फादरला म्हणाले, 'तुम्ही लोकगोरगरिबांच्याकरिता किती चांगले काम करता हे मला माहीत आहे. तुमच्याप्रार्थनास्थळांना आणि काम करणाऱ्या लोकांना (ख्रिश्चन मिशनऱ्यांना) आमच्याकडून अजिबात धक्का लागणार नाही. (आपणांस संरक्षणच दिले जाईल.) '

महाराज सर्वच धर्मातील संत सत्पुरुषांचे आशीर्वाद घेत होते. सर्वांच्याबद्दल अपार आदर ठेवीत होते. पण राजकारणात वा राज्यकारभारात त्यांचा सल्ला सहभाग घेत नव्हते. कोणताही साधुसंत त्यांचा राजकीय सल्लागार किंवा गुरू नव्हता. कोणत्याही साधुसंताने राज्यकारभारास किंवा राजकारणात हस्तक्षेप किंवा सल्लामसलत केल्याची एकही अधिकृत नोंद अद्याप मिळालेली नाही किंवा एकही अधिकृत कागदपत्र उपलब्ध झालेले नाही.

राजकारणांत अजिबात भाग घेतला नाही म्हणून कोणाही शिवकालीन संत सत्पुरुषाचे थोरपण कमी ठरत नाही. या सर्व संतांचे सर्वात मोठे कार्य म्हणजे सामाजिक आणि सांस्कृतिक लोकजागृती, खऱ्या आणि डोळस श्रद्धेचा उपदेश, निर्व्यसनी आणि सदाचारी समाज निर्माण करण्याकरता त्यांनी आजन्म केलेले कार्य त्यांचे अत्यंत शुद्ध आणि साधे वर्तन आणि सर्वात मोठे राष्ट्रीय कार्य म्हणजे पारतंत्र्याच्याही बादशाही काळात मराठी भाषेची त्यांनी केलेली अलौकिक सेवा हे होय. वा. सी. बेंदे या थोर इतिहासपंडितांच्या संशोधनाने मराठी इतिहासाला एक गोष्ट ज्ञात झाली की, श्रीगोंद्याचे शेख महम्मदबाबा हे मालोजीराजे भोसले, म्हणजेच शिवाजी महाराजांचे आजोबा यांचे धार्मिक परम श्रद्धास्थान होते. मालोजीराजांची श्रद्धाभक्ती अहमदनगरच्या शाहशरीफ या थोर सत्पुरुषांवरही होती. त्यांच्याच आशीर्वादाने मालोजीराजांना पुत्र झाले, अशी त्यांची श्रद्धा होती. त्यांनी

याच शाहशरीफ या संतांचे नाव आपल्या मुलांना ठेवले. शहाजीराजे आणि शरीफजी राजे या दोन्ही मुलांना मालोजीराजांनी ती नावे ठेवली. 'तौ शाहशरीफ सिद्धनामांकिता उभौ' अशीअगदी स्पष्ट नोंद परमानंदाने शिवभारतात केलेली आहे.

जर शिवपूर्वकाळात, नजिक हे थोर मराठी संतसाहित्यिक झाले नसते, तर मराठीभाषेचे, मराठी संस्कृतीचे, मराठी दैवतांचे आणि मराठी आयडेन्टीटीचे केवढे मोठेनुकसान झाले असते! हे संत समाजसुधारक होते. ते लोकशिक्षक होते. त्यांना कोणत्याही धनदौलतीची वा सत्ताधिकाराची अभिलाषा नव्हती. एकदाच फक्त चिंचवडच्या गणेशभक्त साधुमहाराजांनी शिवाजीमहाराजांच्या राज्यकारभारात जरा हस्तक्षेप करण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हा महाराजांनी त्यांना नम्रतेनेच पण स्पष्ट शब्दांत असे सुनावले, की पुन्हा तशी चूक त्यांचे हातून घडली नाही. कोणत्याहीसाधुसत्पुरुषाने महाराजांकडे धनधान्याची मागणी केली नाही. साधुसंत म्हणजेईश्वराचे सर्वात जवळचे नातलग. ते विरक्तच असतात. त्यावर धंदा करतात, ते लबाड धार्मिक दलाल. अशा दलालांना महाराजांनी जवळीक दिली नाही. तशी संधीच कोणाला मिळाली नाही

राखावी बहुतांची अंतरे

आपल्याला नेहमीच कुतुहल वाटत असते, की एवढा मोठा हा लोकनेता आणि सिंहासनाधिश्वर छत्रपती राजा वागत कसा होता, बोलत कसा होता, एकूण स्वभावानेच कसा होता! राजाकधी थट्टा विनोद करीत असे का, की सतत गंभीर होता? शिवाजीमहाराजांच्याबद्दल एक मार्मिक विधान श्रीसमर्थानी केले आहे. 'शिवरायांचे कैसे बोलणे, शिवरायांचे कैसे चालणे, शिवरायांचे सलगी देणे कैसे असे?' या प्रश्नार्थक वर्णनातच महाराजांचे व्यक्तिमत्त्व डोळ्यापुढे येते. महाराजांच्याचेहऱ्यावर सततच स्मितहास्य तरळत असे त्यांना भेटलेल्या युरोपीय वकिलांनी आणि प्रवाशांनी नोंदवून ठेवले आहे. या त्यांच्या स्मितहास्यातच महाराजांचे लोकसंघटनेचे यश आणि वर्म

स्पष्ट होते. त्यांच्या एकूणच प्रचंड आणि अत्यंत अवघड अशा उद्योगातलोकसंपर्काला आणि प्रसंगी समोरच्या विरोधकालाही जिंकून घेण्याचे बळ होते.स्मितहास्य ही त्यांच्या बिझनेस स्कील आणि मॅनेजमेंटमधली सर्वात मोठीइन्व्हेस्टमेंटमधली होती. मी हे इंग्लिश शब्द जाणूनबुजून वापरतो आहे. कारण ते आम्हा आजच्या पुरोगामी आणि पॉलिशड मंडळींना चटकन समजतात आणि अपील होतात! महाराजांच्या या वागण्याबोलण्याबाबतची सर्वात पहिलीच नोंद अन् तीही पूर्णविश्वसनीय अशी परमानंद नेवासकरांनी शिवभारतात करून ठेवली आहे. महाराज १५-१६ वर्षांचे असतानाच त्यांनी सुरू केलेल्या स्वराज्यस्थापनेची चुळबूळजागच्याजागीच मोडून काढण्यासाठी विजापूरच्या आदिलशाहने आपला एक बडा सरदार अंबाजी घोरपडे यांस सैन्यनिशी महाराजांविरुद्ध मावळात रवाना केले. वास्तविक घोरपडे सरदार महाराजांना धरावयास किंवा मारावयास किंवा निदान प्रचंड दमदाटी करावयास अन् गप्प बसवावयास आले होते. पण महाराजांनी त्यावेळी त्या छोट्याशा वयात सरदारसाहेबांशी भेट आणि मुलाखत घेऊन असे गोड भाषण केलेआणि त्यांना पटवून दिले की , 'आम्ही बादशाहांच्या विरुद्ध बंडाळी करितच नाही.बेवसाऊ पडलेल्या गडांचा आणि वाड्याघोड्यांचा नीट बंदोबस्त ठेवीत आहोत ,तेही बादशाहांच्या हितासाठीच. ' परमानंदांनी महाराजांची ही पहेली मुलाकात सविस्तर लिहून ठेवली असती ,तर किती बरे झाले असते! पण त्यांनी या बाबतीत एवढेच लिहिले आहे की ,एखादा गारुडी नागाला ज्याप्रमाणे भुलवतो ,झुलवतो अन् सफाईने परतवून लावतो ,त्याचपद्धतीने मोठ्या कुशलतेने महाराजांनी घोरपड्यांना विनासंघर्ष ,गोड बोलून परतविले. हे प्रकरण प्रत्यक्ष महाराजांच्याच तोंडून बदललेले , परमानंदाने नोंदविले आहे.

आपल्या देशात अनेक धर्म ,सांप्रदाय ,पंथ-उपपंथ पूर्वीर्पासूनच अस्तित्त्वात आहेत. भागवत धर्म म्हणजेच वारकरी संप्रदाय ,शाक्तपंथ ,गाणपत्य सांप्रदाय , शैव , वीरशैव , महानुभाव , नाथसांप्रदाय , हटयोगी , कर्मठवैदिक , दत्तसांप्रदाय , पुरी आणि गिरी गोसावी

सांप्रदाय , श्वेतांबर आणि दिगंबर जैन धर्मिय , झरॅस्टरियन पारशी , यहुदीज्यु , सुफी सांप्रदाय , शिया-सुनी , जेस्युईट , शीख (नानक पंथीय) रोमन कॅथॉलिक , प्रोस्टेस्टंट , अघोरी भक्तीपंथ , पंचमकासादि आचार पाळणारे शाक्त इत्यादी आणखी काही पंथ सांप्रदाय आपल्या सर्व भेद पोटभेदांसह शिवकाळातही नांदत होते. त्यात अनेकांची प्रार्थनास्थळे आणि मठआखाडे इत्यादीही अस्तित्वात होते. पणशिवकालीन कागदपत्रांचा जास्तीतजास्त खोलवर अभ्यास करीत असतानाही वरील विविध भक्तीमागीर्यांच्यात जातीय दंगेधोपे आणि त्यातून रयतेचे होऊ शकणारे नुकसान कधीही घडलेले दिसून येत नाही. सर्वधर्मसमभावाची घोषणा न करताही हिंदवी स्वराज्याचे आचरण समभावी होते. सर्वांचे आचार , सणसमारंभ , उत्सव , मिरवणुका , यात्रा- जत्रा आनंदात चालत होत्या. या उलट मोगली राज्यात सत्ताधीश भेदभावाने आणि अन्याय अत्याचाराने वागल्याचे असंख्य पुरावे मिळतात. औरंगजेबाने सतनामी गोसाव्यांवर जसे अत्याचार केले , तसे शिया सांप्रदायिकांवरही केल्याच्या नोंदी आहेत.

जरा विषयांतर करून एक गोष्ट नमूद कराविशी वाटते , ती औरंगजेबाबाबत. औरंगजेब स्वतः कठोर धर्मव्रती होता. मूतीर्भजनाच्याबाबतीत तर तो फार आग्रही होता. 'बना कदेर् मस्जिद तबा कर कुनिष्ठ' असे औरंगजेबाचे शिलालेख सापडले आहेत. याचा अर्थ असा , मूतीर् नष्ट करून येथे मशिद तयार केली , असा आहे. बिदर (कर्नाटक) येथे श्रीनृसिंहाचे मंदिरभंग करून त्यावर कोरलेला त्याचा शिलालेख आजही अस्तित्वात आहे. त्याचे इतरही धर्मवेड प्रकार ऐतिहासिक पुराव्यांत उपलब्ध आहेत. पण एक गोष्ट विलक्षण होती , की औरंगजेबाने कोणत्याही जातीधर्माच्या संतसत्पुरुषांच्या समाध्यांना अजिबात धक्का लावलेला नाही किंवा त्यांचा कोणत्याही प्रकारे अपमान केलेला नाही. हा एक औरंगजेबी स्वभावातील गोड चमत्कारच म्हणावयाचा!

महाराष्ट्रातील श्रीज्ञानेश्वर , श्रीदेव , श्रीचिंचवड , श्रीत्र्यंबकेश्वर , श्रीसासवड , श्रीसज्जनगड , श्रीदेवगिरी , श्रीपैठण या संतसत्पुरुषांच्या समाधीस्थळांवर औरंगजेबाची सत्ता प्रस्थापित झाली होती. पण त्याने

तेथे असलेल्या समाध्यांना धक्का लावला नाही. इतकेच नव्हे, तर ऐतिहासिक मराठी थोर राजपुरुषांच्या समाध्या आणि वृंदावने असलेल्या रायगड, सिंहगड, वडू, इंदापूर, श्रीगोंदे, पुणतांबे इत्यादी ठिकाणी असलेल्या, तसे पाहिले तर शत्रूपक्षीय व्यक्तींच्या समाध्यांनाही त्याने हातलावला नाही. यातील त्याची नेमकी मानसिकता काय असावी ते समजत नाही. दारा शुकोह हा औरंगजेबाचा सख्खा थोरला भाऊ होता. राजकीय महत्त्वाकांक्षेपोटी औरंगजेबाने त्याला अतिशय क्रूरपणाने दिल्लीत ठार मारले. दाराची साधी कबर हुमायून बादशाहाच्या कबरीच्या प्रांगणात आहे आणि होती. औरंगजेबाने आयुष्याच्या अखेरच्या पर्वात एक आज्ञापत्र काढून दाराशुकोहच्या कबरीजवळ 'रोज दिवा लावत जा' असा आदेश दिलेला सापडतो. असो. हे झाले जरा विषयांतर. पण या सर्व पार्श्वभूमीवर हिंदवी स्वराज्यातील सर्वधर्माबाबतची आस्था, आदर आणि आचरण उठून दिसते. शिवाजीमहाराजांचे नातू छत्रपती शाहू महाराज यांचे तरुणपण औरंगजेबाच्या कैदेत गेले. तेथे औरंगजेबाची एक मुलगी झिनतुन्निसा ही या शाहूराजांशी आईसारखीच वागली. शाहूराजांना इस्लामची दीक्षा द्यावी असे औरंगजेबाचे मनांत होते. हे ऐतिहासिक सत्य आहे. या झिनतुन्निसाने आपल्या बापाचा हा हट्ट मोडून काढला. त्यामुळे शाहूराजे स्वधर्मातच राहू शकले. एकूणच झिनतुन्निसाच्या उदार मातृतुल्य पेमाचा वागणुकीचा आदर छत्रपती घराण्यानेही सांभाळला. या झिनतुन्निसाच्या मृत्युनंतर (ती दिल्लीत खूप म्हातारी होऊन वारली. तिची कबर दिल्लीत आहे) छ. शाहूराजांनी तिची स्मृतीम्हणून साताऱ्यात तिची एक प्रतिकात्मक समाधी कबर बांधली. त्या कबरीची व्यवस्था आजही अतिशय आस्थापूर्वक ठेवली जाते. जाता जाता हेही सांगून टाकूया का ? त्यात शिवाजी महाराजांची संस्कृती दिसते. औरंगजेब आणि अन्य दक्षिणी बादशाही घराणी आणि या सर्वांचे सरदार दरकदारयांना शिवाजीमहाराजांनी लिहिलेली काही पत्रे आज उपलब्ध आहेत. त्यात महाराजांनी या सर्व शाही मंडळींना बहुमानाथीर् विशेषणांनी संबोधिले आहे. पण त्यांच्यासंबंधात महाराजांनी अन्य कोणलाही लिहिलेल्या पत्रात त्यांनी या शाही

मंडळींना बहुमानानेच उल्लेखिले आहे. औरंगजेबाचाही उल्लेख ते तसाच करताना दिसतात. महाराजांची संस्कृती आणि सभ्यता राजकुलीन होती.

शिवकालीन इतिहासावरील बखरींचा अभ्यास

इतिहासाच्या साधनांपैकी 'बखर' हा एक ऐतिहासिक साक्षीपुराव्याचा विषयअभ्यासकांत मानला जातो. पण त्याचा लेखनांत उपयोग करताना अतिशय चिकित्सेनेच करणे आवश्यक असते. शिवाजी महाराजांच्या जीवनासंबंधातील अनेक बखरी आज उपलब्ध आहेत. महाराजांच्या ऐन समकालातील एकही मराठी बखर उपलब्ध नाही. 'सभासदाची बखर' मात्र त्यातल्या त्यात सर्वात जवळची आहे. महाराजांच्या मृत्युनंतर सुमारे १६ वर्षांनी कृष्णाजी अनंतमजालसी उर्फ सभासद या गृहस्थाने ती जिंजी येथे छत्रपती राजाराम महाराज यांच्या सांगण्यावरून लिहिली. हा कृष्णाजी अनंत सभासद छ. शिवाजी महाराजांच्या परिवारातील होता. तो 'मजालसी' म्हणजे एक प्रकारच्या सल्लागार मंडळातील सभासद आहे. त्यामुळे अनेक शिवकालीन घटनांचा तो प्रत्यक्ष समकालीन साक्षीदार ठरतो. त्यामुळे त्याच्या लेखनावर 'समकालीन आधारग्रंथ' म्हणून अभ्यासक विश्वास ठेवतात. या बखरीतही घटनांचा आणि कलानुक्रमाचा तसेच राजकीय संदर्भांचा कुठे कुठे घोटाळा उडालेला येतो. पण तरीही करणाऱ्यांच्या तो लक्षातही येतो. पण तरीही सभासद बखरीचे दोष लक्षात घेऊनही महत्त्व कायम राहतेच.

इतर अनेक बखरी शिवाजी महाराजांच्या मृत्युनंतर वेगवेगळ्या काळात लिहिलेल्या आहेत. त्यांचा वापर अतिशय जपूनच करावा लागतो. कारण त्यात ऐकीव, पारंपरिक आणि काल्पनिकही हकीकती सापडतात. म्हणून बखर वाङ्मय हे अतिशय जपून अभ्यासपूर्वक वापरण्याचे साधन आहे. ते निर्धास्तपणे एकदम स्वीकारताही येत नाही अन् एकदम केरातही टाकून देता येत नाही.

शिवकालावरील बखरींत लेखकांनी भावड्या भक्तीने किंवा रागासंतापाने अनेक गोष्टी लिहून ठेवल्या आहेत. महाराजांच्याबद्दल भक्तीभावाने बखरकार विलक्षणच 'चमत्कार' करताना दिसतात. पहिली गोष्ट म्हणजे महाराजांना ते चक्र शिवशंकराचासाक्षात अवतारच मानतात. एक वेळ तेही समजू शकते. पण बुद्धिला अजिबात न पटणाऱ्या गोष्टी अंधश्रद्धेनेच लेखकांनी लिहून ठेवलेल्या आहेत. दैवी साक्षात्कार हा त्या लेखनातील मुख्य भाग दिसतो.

महाराजांच्या अंगात श्रीभवानी देवीचा वेळोवेळी, पण महाकठीण प्रसंगी संचार होत असे असा बखरकारांचा विश्वास आहे. खरंच असे असते, तर महाराज आगऱ्याच्या भयंकर संकटात शिरले असते का ? स्वतः महाराजांनी म्हटले आहे की, 'मी आगऱ्यास यावयास नको होते. मोठी चूक झाली.' महाराजांना स्वप्नात किंवा एकांती चिंतनात अवघड प्रश्नांची सोडवणूक कशी करावी हे जर सूचित झाले असेल तर ते पूर्ण नैसर्गिक आणि संभाव्य ठरते. पण उठल्यासुटल्या 'देव अंगात येतो' आणि बोलतो हे पटावयास जड जाते.

मी योगी स्वामी कुवलयानंद यांना या 'अंगात' येण्याच्या मानसिक अवस्थेबद्दल योगशास्त्रात काही आधार किंवा शास्त्रीय स्थान आहे का, असे, विचारले होते. त्यांनी मला सांगितले की, समाधी साधनेच्या प्रक्रियेतील ज्या अनेक सूक्ष्म आणि मोठ्या अवस्था असतात त्यातील अंगात येणे ही एक अगदी प्राथमिक, शास्त्रीय आणि प्रामाणिक अशी भाववस्था आहे. पतंजली योगदर्शनात पतंजली ऋषींनी या भावावस्थेचा फक्त एकाच सूत्रात उल्लेख केला आहे. त्याचा अर्थ असा होऊ शकतो की, अत्यंत उदात्त आणि उत्कट अशा कामात जर माणूस तितक्याच उदात्त आणि उत्कट भावनेने कार्यरत असेल, तर त्याला 'पुढे काय घडणार आहे' याचा सूचक असा अंतर्मनातून विचार सुचतो. तो विचार त्याच्या तोंडूनही मोजक्या शब्दांत उमटलाही जाऊ शकतो.

भारतीय मानसशास्त्राचे पतंजली हे महान योगी होते. आता यापेक्षा अधिक सांगणे अवघड आहे. योग आणि मानसशास्त्र याच्या अभ्यासकांनीच यावर अधिकारवाणीने भाष्य करावे. मी थांबावे. पण याबाबतीत संबंध येतो तो बखरींशी आणि बखरकारांशी. शिवाजीमहाराजांपेक्षाही साधुसंतांच्या बाबतीत बखरकारांनी विलक्षण थक्क करणारे कथा प्रसंग रंगवून लिहिले आहेत. ते लिहिताना आपण आपल्या आराध्य संत सत्पुरुषांचा नकळत अवमानच करीत आहोत, याचे भान बखरकारांना राहिलेले नाही. बखरकारांनी भाबड्या भक्तीभावात लिहून ठेवलेल्या काही कथा इतक्या विक्षिप्त आणि चक्क मूर्खपणाच्या आहेत, की त्या येथे सांगायचेही धारिष्ट्य होत नाही. त्यात या संतसजन्मांची केवळ अप्रतिष्ठाच होत नाही, तर त्यांचे चारित्र्याहनन होते आहे याचे भान या बखरकारांना आणि भगत मंडळींना राहिलेले नाही. हे कार्य केवळ बखरकारच करतात असे नाही, तर समाजातील काही धूर्त मंडळीही करतात. म्हणूनच सध्याच्या काळातही कधीमारुतीच्या अंगाला घाम फुटतो तर कधी गणपती दूध पितो. हे सर्व सांगण्याचा एकच हेतू आहे की, सर्वच बाबतीत पण विशेषतः ऐतिहासिकव्यक्तींच्या बाबतीत आपण अंधश्रद्धा आणि भाबडे असता कामा नये. शिवाजीमहाराज हे एक माणूस होते. त्यांनाही संकटे आणि भावभावनांना तोंड द्यावे लागत होते. ते त्यांनी कसे दिले याचा अभ्यास झाला पाहिजे.

स्वराज्यातील न्यायाची प्रतिष्ठा

स्वराज्य निर्माण होण्यापूर्वीबादशाही अमलात न्याय देण्याचे काम काझी या नेमलेल्या व्यक्तीकडे असे. तो देईल तो न्याय. त्याला नियमावली (पिनल कोड) नव्हते. या काझीकडेच कोणाचे धर्मांतर करावयाचे असेल, तर तेही काम अधिकृतपणे असे. काझी काययोग्यतेचा असेल अन् त्याची मनस्थिती काय असेल त्यावर न्याय कसा मिळणार, की अन्यायच होणार हे अवलंबून असे. पण असेही

दिसून येते , की आदिलशाही आणि निजामशाही राज्यांत काझी मंडळींनी प्रक्षोभक म्हणा वा अन्यायकारक म्हणा , असे न्यायनिवाडे लोकांना फारसे दिलेले दिसत नाहीत. पण काझी पद्धतच मुळात एकांगी आणि सदोष होती. जिजाऊसाहेब शिवाजीराजांसह पुण्यात वास्तव्यास कायमच्या आल्या. (इ. १६३७) आणि भोसले जहागिरीचे रुपांतर आदर्श राज्यकारभारात करावयास आऊसाहेबांनी सुरुवात केली. त्यावेळी त्यांनी गाजावाजा न करता वा कोणताही भडकपणा न देता ' काझी ' हे पद बंद केले. प्रारंभीच्या काळात तर काही वर्षे जिजाऊसाहेब स्वतःच न्यायदानला बसत असत. न्याय देणाऱ्या व्यक्तीची बौद्धिक आणि मानसिक वृत्ती तराजूसारखी समतोल असावी लागते. जिजाऊसाहेबांची तशी होती. समाजातील अनेक तंटेबखेडे त्यांनी समतोल न्याय देऊन सोडविलेले दिसतात. त्यांनी दिलेली काही निवाडपत्रे (जजमेंट) आज उपलब्ध आहेत. सिंहगडावरती श्रीअमृतेश्वर कालभैरवाचे देऊळ होते. आजही आहे. या देवळांत न्यायाधीश म्हणून बसून जिजाऊसाहेबांनी न्यायनिवाडे जनतेला दिलेले सापडतात. या उपलब्ध निवाडपत्रांत एक नोंद शेवटी नोंदलेली दिसते. ती म्हणजे , ' तुम्हांस हानिवाडा जर अमान्य असेल , तर गोतमुखे (ज्युरी) तुम्ही निवाडा मागावा ' यावरून न्यायपद्धती निदोष आणि जनतेचे नुकसान न होऊ देण्याकडे कशी सावध राहिल याची दक्षता जिजाऊसाहेब घेताना दिसतात. यावेळीही जिजाऊसाहेबांचे पिनलकोड नव्हतेच. पण समतोल विवेक आणि साक्षीपुरावे लक्षात घेऊन हे काम चालत होते. हीच परंपरा प्रगल्भ होत होत वाढत्या स्वराज्यात न्यायदान सुरू झाले.

न्यायाधीश हे अष्टप्रधानातील एक मंत्रीपदच आहे. निराजी रावजी नासिककर या पंडितांकडे हे सरन्यायाधीशपद होते. धार्मिक बाबतीतील न्यायनिवाडे देणे वामार्गदर्शन करणे अष्टप्रधानातील ' पंडितराव ' या मंत्र्यांकडे असे. अतीगंभीरस्वरूपाच्या शारीरिक शिक्षा संबंधित आरोपीला द्यायची असेल , तर तो अधिकार छत्रपतींकडेच होता. मृत्युदंडासारखी गंभीर शिक्षा अन्य खालच्या श्रेणीतील , न्याय देणाऱ्या व्यक्तीस वा पंचायतीस देता येत नसे. साक्षीपुरावे अपुरे

आणि अधुरे असतीलतर दिव्य करण्याचा निर्णय छत्रपती देत. हे दिव्य करण्यास सांगण्याचा अधिकार छत्रपतींसच असे. पुढच्या काळात तो पेशव्यांनीही वापरला.

जरा विषयांतर करूनही एक गोष्ट नमूद करावीशी वाटते. प्रख्यात आदिलशाही सरदार अफझलखान याने दिलेले काही न्यायनिवाडे उपलब्ध आहेत. त्यात अफझलखानाने कोणावरही अन्याय केलेला दिसत नाही. स्वतःला कातिल-ए-काफीरान (म्हणजे काफरांची कत्तल करणारा) म्हणवून घेणारा अफझलखान न्यायाधीश म्हणून न्यायदेताना जातीय पक्षपात करीत नाही असे दिसते, हेही नमूद केले पाहिजे.

एखादा जमीनजुमल्या बाबतचा किंवा वतनांबाबतचा जटील प्रश्नान् निर्माण झाला, तर त्याबाबतीतला निर्णय असाच चिकित्सेने छत्रपती देत असत. त्याचा सविस्तर कागद लिहून तयार केला जात असे. त्याला महजर असे म्हणत. त्यावर समाजातील विविध थरांतील प्रमुखांचे शिक्रे आणि साक्षी असत. काही अशा महजरांवर प्रत्यक्षशिवाजीमहाराजांचीही साक्ष आहे. उदाहरणार्थ पालीच्या खंडोबासमोर झालेला खराडे घराण्याचा महजर पाहा.

न्याय आर्थिकदृष्ट्या गोरगरिबांना वा कोणालाही महागडा पडू नये, अशी दक्षता स्वराज्यात घेतली जात असे. जिंकणाऱ्याला 'शेरणी' आणि दावा हरणाऱ्याला 'हरकी' द्यावी लागे. पण त्यात अतिरेक होत नसे.

स्वराज्याच्या सार्वभौम राजचिन्हांत तराजू राजसिंहासनाशेजारी एका सोन्याच्या भाल्यावर टकावलेला असे. तराजूही सोन्याचाच असे. तराजू हे न्यायाचे प्रतीक होते. याचा अर्थ स्पष्ट आहे, की स्वराज्यातील न्याय समतोल होता. तेवढाच स्वराज्यातीलव्यापार समतोलच राहावा ही अपेक्षा आणि अलिखित आज्ञाही होतीच ना!

या न्यायदानात संबंधित वादी-प्रतिवादींना प्रश्नान् विचारले जात. शिवापूरच्या देशपांडे घराण्यातील दिवाणी खटल्यातील संबंधितांना स्वतः शिवाजी महाराजांनी विचारलेले प्रश्न आजच्या नामांकित

वकिलांनाही मामिक वाटतात. या उलटतपासणीत महाराजांची तर्कशुद्ध आणि बिनतोड बौद्धिक पातळी लक्षात येते. सुपे परगण्यांतसंभाजीमामा मोहिते यांनी केलेला अन्याय आणि खाल्लेली लाच महाराजांनी कठोरपणे निपटून काढलेली दिसेल. वशिले आणि लाचलुचपत यांना महाराजांच्या तराजूत पासंगालाही जागा नव्हती.

पूर्वीर्पासूनच चालत आलेले काही देवदेवस्थानांचे अधिकारही महाराजांनी रद्द केले. त्यांत 'पडत्या भावाने शेतकऱ्यांकडून धान्य आणि अन्न पदार्थ खरेदी करण्याचा अधिकार काही धर्मस्थळांना होता. 'पडता भाव म्हणजे बाजारभावापेक्षा खूपच कमीकिमंतीत पण वतनी हक्काने माल खरेदी करण्याचा अधिकार. असा अधिकार चिंचवडच्या देव संस्थानास होता. महाराजांनी तो अधिकार रद्द केला. कारण देताना महाराजांनी म्हटले, की 'यांत शेतकऱ्यांचे आणि गरिबांचे नुकसान होते. 'पण त्याच धर्मस्थळाला महाराजांनी आवश्यक तो धान्य, अन्य शिधा आणि वस्तू स्वराज्याच्या सरकारी कोठारातून देण्याची विनामूल्य व्यवस्था केली, हेही लक्षात घेण्यासारखे आहे.

काही कठोर गुन्हा करणाऱ्यांना लहानमोठ्या शिक्षा दिल्या जात असत. त्यात मृत्युदंड वा गंभीर शारीरिक शिक्षाही दिल्या जात होत्या. पदाजी शिळमकर या माणसाला महाराजांनी डोळे काढण्याची शिक्षा दिल्याची नोंद आहे. त्याचा गुन्हा तेवढाच गंभीर असला पाहिजे. पण तो गुन्हा लक्षात येत नाही. तुरुंग होते. अंधार कोठड्याही होत्या. पण कोणावर अन्याय होणार नाही याची दक्षताही होती. जेजुरीच्या गुरव घडशी भांडणात एकाला सिंहगडावर विनाचौकशी, अनधिकृतपणे तुरुंगात किल्लेदाराने डांबल्याबद्दल महाराज फार रागावले. त्या निरपराध माणसाची त्वरित सुटका केली. असेही प्रकार क्वचित घडत. पण क्वचितच. स्वराज्यात न्यायाची प्रतिष्ठा सिंहासनाच्या शेजारीच होती

अस्मितांची जपणूक म्हणजे सार्वभौम मनाची जपणूक

मराठी राज्य निर्माण झाले. तेहळूहळू वाढतही गेले. शिवाजीमहाराजांना इतरेजन मात्र बंडखोर समजत होते.प्रस्थापित बादशाहांच्या विरुद्ध बंडाळी करून निर्माण केलेल्या हिंदवी स्वराज्याला दख्खनी पातशाहीतील लोक आणि दिल्लीच्या मोगलाईतील लोकसार्वभौमत्वाचा मान देत नव्हते. इतकेच नव्हे ,तर आमच्यातीलही बरेच स्वजन महाराजांना राज्यकर्ता समजत होते.त्यांना राजा मानत नव्हते. तो सार्वभौमत्वाचा साक्षात्कार जनतेला होण्याची नितांत आवश्यकता असते.

आमची भूमी , आमचा ध्वज , आमचे पंतप्रधान , आमची संसद , आमचे आरमार ,आमचा समुद्र आणि आमचे राष्ट्रपती याच्यापुढे जगातील सर्व गोष्टी आम्हाला दुय्यम आहेत ,असल्या पाहिजेत. त्यांची अप्रतिष्ठा होता कामा नये. ती प्रतिष्ठा प्रथम आम्हीचसांभाळली पाहिजे. ती पोस्टाच्या तिकिटावरच्या चित्रापासूनच ते संसदेवरफडकणाऱ्या राष्ट्रध्वजापर्यंत आमच्या हृदयांत ,आमची आम्हालाच उदात्ततेनेजाणवली पाहिजे. कधीकधी लहानमोठ्या अशा घटना घडतात ,की या उदात्ततेलाधक्का बसतो. आपल्या मनातही सुरंगासारखा स्फोट होतो. नुकतेच घडले. एका शेजारच्या राष्ट्राचे अध्यक्ष आमच्या देशात पाहुणे म्हणून आले. त्यांचे अगदी योग्य असे आम्ही स्वागतही केले. पण ते ज्या विमानातून आले ,त्या विमानावर जो आमचा राष्ट्रध्वज लावलेला होता ,तो उलटा लावला गेला होता.

आणखी एक आठवण. पण जरा वेगळी. पंडित नेहरूंच्या काळात एका युरोपीय देशात ,जगातील सर्व राष्ट्रांत जे कोणचे अतिशय उदात्त ,भावनेने भारावलेले राष्ट्रीय गीत (राष्ट्रगीत नव्हे) तेथील जनता प्रेमाने गाते ,अशी एकूणएक राष्ट्रप्रेमी गीते एकत्र करूनत्यांची भाषांतरे छापण्याचा उपक्रम त्या युरोपीय राष्ट्राने योजला. त्या राष्ट्रात असलेल्या आमच्या राजदूताकडेही अशा अखिल भारतीय पातळीवर लोकादरांस आणि प्रेमास पात्र ठरलेले राष्ट्रविषयक गीत त्या युरोपीय राष्ट्राने

मागितले. आमच्या राजदूताने कोणचे गीत दिले ? आमच्या राजदूताने एका हिंदी सिनेमातील एक प्रेमगीत पाठवून दिले! आता ही सगळीच कहाणी दळत बसायची का ? जाऊ द्या. पण असे का होते ? कारण आमचे मनच 'स्वदेशी' झालेले नाही.

शिवाजी महाराज लहानसान गोष्टीतही स्वराज्याची अस्मिता आणि प्रतिष्ठा कसे जपत होते याचे द्योतक असलेले महाराजांचेच एक पत्र उपलब्ध आहे. गोवळकोंड्याच्या अबुल हसन कुतुबशाहा बादशाहास भेटावयास महाराज जाणार होते. ही भेट राजकीय होती. आजच्या भाषेत बोलायचे तर राष्ट्रीय पातळीवरची होती. म्हणजेच हिंदवी स्वराज्याचे सार्वभौम छत्रपती महाराज गोवळकोंड्याच्या बादशाहाला भेटावयास जाणार होते. तेव्हा 'आम्ही बादशाहांस भेटावयास कोणत्या पद्धतीने येऊ ' हे महाराजांनी आपल्या मराठी राजदूताच्यामार्फत गोवळकोंड्याच्या वजीरांस आणि बादशाहास स्पष्ट शब्दांत कळविले आहे. महाराजांच्या राजदूताचे नाव होते प्रल्हाद निराजी नासिककर. महाराज म्हणतात की , ' आम्ही बादशाहांस भेटावयास येऊ , त्यावेळी आमची सर्व राजचिन्हे आमच्या समवेत भेटीचे वेळी असतील ' छत्र , मोचेर्ले , सोन्याच्या मुठीच्या चवऱ्या , ध्वज , माहिमरातब , गुर्ज (राजदंड) इत्यादी सर्वराजचिन्हे समवेत आणि धारण करून आम्ही येऊ. शाही नौबत (छत्रपतींची राजदुंदुभी) , निरंकुश स्वारीचा हत्ती त्यात असेल.

हे सर्व सुचविण्यात आणि त्याप्रमाणे घडविण्यात महाराजांचा कोणता हेतू होता ? बडेजावाने मिरविण्याचा आणि आपला डामडौली दिमाख करून गोवळकोंडेकरांना दिवविण्याचा किंवा हिणविण्याचा होता का ? अजिबात नाही. पण एक सार्वभौमस्वतंत्र महाराजा आपल्या राष्ट्राच्या वतीने तुमच्याकडे भेटीस येत आहे याची जाणीव त्यांना आणि आपल्यातील आंधळ्या सुजनांनाही देण्याकरता हा रिवाज महाराज जाणीवपूर्वक आचरीत होते. जगातील सर्वच सार्वभौम देश हा रिवाज पाळतात. आमचे हिंदवी स्वराज्य नव्यानेच जन्माला आलेले

असल्यामुळे आम्हाला जाणीव नव्हती , ती देण्याची अशी गरज होती , इतकेच. पण त्याला केवढा अर्थ आहे. महाराजांची आणि कुतुबशाहाची भेट अशाच पद्धतीने घडली.

पुढची एक आठवण सांगावीशी वाटते. श्रीमंत थोरले बाजीराव हे दिल्लीकरांचा मुलुख जिंकत जिंकत चंबळा नदी ओलांडूनही पुढे गेले. पण दिल्लीच्या बादशाहाच्या बाबतीत त्यांच्या भावना जरा उणेपणानेच व्यक्त झाल्या. पुढे बाळाजी बाजीराव उर्फ नानासाहेबपेशवे यांनी तर आपल्या राजदूतामार्फत दिल्लीच्या मोगल बादशाहाला आहेर म्हणून सोन्याची किल्ली अर्पण केली. गोष्ट किरकोळ वाटेल , पण राष्ट्रीय भावनेचा विचार केला , तर ती गंभीर आहे. सोन्याची किल्ली नजराणा म्हणून देणे म्हणजे आमच्यावरचे आपले वर्चस्व आम्ही मान्य करतो आणि सर्वस्वाच्या अधिकाराची ही किल्ली आपणास अर्पण करतो असा त्याचा अर्थ होता. येथे छत्रपतींच्या , पंतप्रधानांच्या आणि एकूणच हिंदवी स्वराज्याच्या सार्वभौम प्रतिष्ठेला धक्का लागत होता. लागला.

आणखी एक गोष्ट सांगून टाकू काय ? पाहा कशी वाटते. इ.स. १९५२ साली ब्रिटनच्या महाराणी एलिझाबेथ (द्वितीय) यांचा राज्याभिषेक सोहळा लंडनमध्ये साजरा झाला. त्यावेळी भारत सार्वभौमच होता. पण कॉमनवेल्थचा सदस्य होता. जगातील अनेक देशकॉमनवेल्थचे सदस्य नव्हते , तरीही जागतिक रिवाजाप्रमाणे ब्रिटिश राणीचा आदर आणि अभिनंदन करण्यासाठी प्रतिनिधिक स्वरूपात उपस्थित होते. भारताच्या वतीनेही भारताचे राजदूत (हायकमिशनर) उपस्थित होते. रिवाजाप्रमाणे राणीला काही मौल्यवान आहेर करणे आवश्यक आणि योग्यच होते. पण तो आहेर कसा असावा आणि काय असावा याचा विचार आमच्या देशाने म्हणजेच परराष्ट्र खात्याने आणि परराष्ट्रमंत्र्यांनी करण्याची आवश्यकता होती. पण तसा केला गेला नाही. आमच्या भारताच्या राजदूताने राणीला गुलाब फुलांचे छत्र अर्पण केले. काय बोलावे ?

हिऱ्यामोत्यांची भरलेली सोन्याची परात एकवेळ आहेर म्हणून राणीला दिली असती , तरी चालले

असते. पण सार्वभौमत्वाचे सर्वोच्च प्रतीक म्हणजे छत्र. ते द्यावयास नको होते. पाहा पटते का!

आपल्या राष्ट्राच्या अस्मितेला थोडासुद्धा धक्का लागता कामा नये, याची दक्षतासर्वांनीच अगदी परदेशांत प्रवासाकरता किंवा विद्यार्थी म्हणून अभ्यासाकरता जाणाऱ्या प्रत्येकाने घेण्याची आवश्यकता असते. राष्ट्रीय चारित्र्याला त्यातूनच उजाळा मिळतो. नम्रता असावी. लाचारी नसावी

सार्थ परमार्थ

शिवाजीमहाराजांच्या मनावर अगदी लहानपणापासूनच धार्मिक संस्कार झालेले समजून येतात. त्यांच्या वयाची पहिली सहा वर्षे तर शहाजीराजांच्या सहवासात खूप धावपळतीतच गेली. शहाजीराजे निजामशाहीच्या रक्षणासाठी आणि राज्यकारभारही चालविण्यासाठी सतत शहाजहानच्या मोगली फौजेशी झुंजत होते. घोडदौड आणि लढाया यांतच त्यांचा काळ जात होता. जिजाऊसाहेब, तुकाऊसाहेब आणि कुटुंबिय मंडळी यांनाही सतत राजांच्या सांगाती राहावे लागत होते. द्यावणीचा मुक्काम पडेल, तेवढीच स्थिरता या कुटुंबाच्या वाट्याला येत होती. जिजाऊसाहेब या तर देवधर्मात रमणाऱ्याच होत्या. त्यांच्या सहवासात तोच भाव आणि स्वभाव चिरंजीव शिवाजीराजांच्यात उतरला. जिजाऊसाहेबांची विशेषतः भक्ती भवानीदेवीवर आणि गणपतीवर होती. शंभूमहादेव हे तर त्यांचे कुलदैवतच होते. शंभूभट राजोपाध्ये आणि अन्य काही आश्रित पुजारी आणि शागीर्द मंडळी, पुराणिक, ज्योतिषी आणि नित्यनैमित्तिक सणवार समारंभ आणि धार्मिक विधी यथासांग सांभाळणारी मंडळी राजकुटुंबाबरोबर असायचीच. या सर्व वातावरणाचा परिणाम आणि आईची शिकवण शिवाजीराजांच्या मनावर सतत संस्कार करीत राहिली.

पण एवढे सर्व असूनही शिवाजीराजे हे धार्मिक कर्मकांडात वा भाबड्या देवभोळ्या व्रतवैकल्यात

अजिबात गुरफटलेले दिसत नाहीत. ते श्रद्धावंत निश्चित होते पण भिक्षुकी कर्मकांडात तासन्तास घालवणाऱ्या आणि नवसासायांसावर, शकुन अपशकुनांवर आणि मानीव शुभअशुभ भविष्यांवर त्यांचा विश्वास नसावा, असेच कागदोपत्रीप्रत्ययास येते. त्यांची कारस्थाने आणि रणांगणे वद्यपक्षातील तिथ्या मिथ्यांना झालेली दिसतात. उदाहरणार्थ पन्हाळ्याची मोहिम वद्य त्रयोदशीला आहे, तर सुरतेवरची दुसरी स्वारी ऐन आमावस्येला आहे. समुदावरच्या स्वाऱ्या भरतीओहोटी पाहून आखलेल्या दिसतात. अन् अमुक अंतराच्या पलिकडे समुद्र प्रवास केला, तर धर्मच बुडतो ही भोळसट कल्पना महाराजांच्या मनात चुकूनही फिरकत नाही. त्यांचे आरमारआणि व्यापारी नौका मस्कतपर्यंत बिनधास्त जात. महाराजांनी, सौदागर करतात तसा व्यापार केला नाही. पण व्यापार करणाऱ्या कोकण किनाऱ्यावरील आपल्या लोकांना विरोधही केला नाही. संरक्षणच दिले. महाराज रोज मितकाल पूजाअर्चा करीत असत. त्यांचे राजोपाध्ये, वैदिक पुजारी आणि भोपे व्यवस्थेस असत. केशव पंडित पुरोहित हा संस्कृतज्ञ विद्वान पुराणिक महाराजांना शक्य असेल तेवढ्या वेळेत पौराणिक ग्रंथातील विषय वाचून दाखवित असे. (या केशव पंडिताने दंड निती नावाचा स्वतः एक ग्रंथही लिहिला.)

महाराजांच्या रोजच्या पूजेत एक सुंदर शिवलिंग म्हणजे बाण होता. महाराजमोहिमेवर वा प्रवासास जात, तेव्हाही हा बाण त्यांच्या बरोबर असे. अखेरपर्यंत हा बाण त्यांच्या सन्निध होता. हा बाण, म्हणजेच हे शिवलिंग अंदाजे पाऊण किलो वजनाचे आहे. बाणाचा रंग काहीसा भस्मीसावळा आहे. अर्थात हा बाण पाषाणाचा आहे. त्यावर अंगचीच जानव्यासारखी रेषा आहे. हा बाण इ. १६९९ पासून इ. १६७७ पर्यंत सिंहगडावर राजाराम महाराजांच्या समाधीपाशी नित्यपूजेत ठेवलेला होता. त्याची रोज पूजाअर्चा व नित्यनैमित्तिक उत्सवविधी साताऱ्याचे महाराज छत्रपती यांच्या राजघराण्यातूनच होत असे. इ. १९७७ मध्ये हा बाण श्रीमंत छत्रपतीसुमित्राराजे राजमातासाहेब यांनी सिंहगडावरून साताऱ्यास आणविला आणि आपल्या अदालत

राजवाड्याच्या देवघरात तो ठेवून त्याची पूजाअर्चा चालू ठेवली. सध्या हा बाण साताऱ्यास अदालत राजवाड्यात देवघरातील पूजेतच आहे. शिवाजीमहाराजांच्या नित्य पूजेतील ही पवित्र 'स्मृती' आज अतिशय आस्थापूर्वक सांभाळली जात आहे, म्हणून आवर्जून ही माहिती येथे नमूद करित आहोत.हा शिवबाण महाराजांना कुणी दिला ?

कोठून मिळाला ? की, परंपरेनेच भोसले राजघराण्यात तो सांभाळित आलेला आहे ?यातील काहीच नक्की सांगता येत नाही.

महाराजांनी प्रतापगडावर इ. १६६१ च्या श्रावण महिन्यांत अष्टभुजामहिषासुरमर्दिनी भवानीदेवीची स्थापना केली. त्यांची आणि सर्वच राजघराण्याची या देवीवर अपार भक्ती होती. महाराज स्वतःला या भवानीदेवीचे 'भोपे' म्हणजेच देवीचे सेवक समजत असत. आरतीचे वेळी महाराज भोपे म्हणून आरती करित. अर्थात या उपचारात कवड्याच्या माळा, मळवट आणि हाती पेटलेला पोत आलाच. नवरात्रात आणि प्रत्येक महिन्याच्या पौर्णिमेस यथासांग पूजा आणि पालखीची प्रदक्षिणा होत असे. (परंपरेने हे सर्व आजही चालू आहे.)

या पूजाअर्चा आणि शिखरशिंगणापुरावरील शंभू महादेवाच्या व्यवस्थेत अतिशय आस्था आणि पावित्र्य सांभाळले जाई. पण त्यात उत्सवबाजीचे अवडंबर कधीच नसे.त्याला साधेपणा आणि मर्यादा होती. महाराजांच्या देवभक्तीला बुवाबाजी वा क्षेत्रबाजी चिकटली नाही. महाराज राज्यकर्ते तत्पर आणि सावध छत्रपती बनले. मठाधिपती झाले नाहीत. स्वराज्याच्या प्रचंच नेटका साधून त्यांनी परमार्थ केला.

प्रतापगड, शिखर शिंगणापूर, तुळजापूर, पंढरपूर, जेजुरी, चिंचवड, मोरगांव, सप्तकोटीश्वर, श्रीशैल भ, पुणे कसबा गणपती आणि करवीर महालक्ष्मी आदि देवस्थानांविषयी त्यांची भक्ती आणि आस्था उत्तुंग होती. ती अबोल होती. त्यात जाहिरातबाजी नव्हती. हे सर्व देवतार्चन ते मितस्वरूपात करित होते. पण त्यांचे सर्वोर्ध्व दैवत होत, स्वराज्य आणि देवता होती सर्व प्रजा.

महाराज धार्मिक होते. श्रीभवानीचे ते भक्तही होते. पण मग त्यांचा आहार , व्यवहार आणि नैवेद्य काय होता ? नेमके म्हणावयाचे तर ते मांसाहारी होते का ? अपेयपान तेकरीत होते का इत्यादी अनेक प्रश्नां आपल्या डोळ्यापुढे येतात. पण त्या संबंधाचे अधिकृत पुरावे अजिबात मिळत नाही. हौस म्हणून किंवा खाण्यापिण्याची आवड म्हणून महाराजांनी मुद्दाम कधी हरणासश्यांची शिकार केल्याची एकही नोंद मिळत नाही. व्यसन तर राहोच , पण क्वचित निमित्तानेही त्यांनी मांसाहार केल्याचे उदाहरण अजूनतरी मिळालेली नाही. ते पंढरपूरचे माळकरी वैष्णव नव्हते , पण अघोरी शाक्तही नव्हते. अत्यंत साधे आणि सात्विक जीवन जगणारे पण वेळ आली की रौदतांडव करणारे अन् शत्रूचा वा अपराध्याचा शिरच्छेद करणारे भवानीपुत्र होते. शैव होते. वारकरीही होते. या भूमंडळाचे ठायी धर्मरक्षी ऐसा दुसरा कोण होता ? तो सर्वच धर्मांचा आणि सांप्रदायांचा आदर करणारा पालक होता. महाराजांच्या देवघरातले देव निजीर्व सोन्याचांदीचे नव्हते. ते सजीव रक्तमांसाचे होते. महाराजांचे हृदय हाच त्या देवांचा देव्हारा होता.

परिश्रमांची हौस

शिवाजीमहाराजांचे एकूण आयुष्यच अवघे ५० वर्षे आणि दोन महिन्यांचे. अविश्रांत श्रम हेच या आयुष्याचे सार. ते श्रम केवळ शरीरालाच नव्हते तरमनाला आणि बुद्धिलाही गराडा घालून बसले होते. इ. १६४६पासून ते इ. १६८० पर्यंत ३५वर्षे या राष्ट्रनिर्मात्याला अव्याहत भयंकर वादळी आयुष्यच जगावे लागले. त्यांच्या जीवनात चमत्कृतीपूर्ण नाट्यमय घटना घडत गेल्या. आज हे सारे विषय तुम्हा आम्हाला दिपवून टाकतात. आपण त्यातील नाट्याचा रोमहर्षक आनंद लुटीत असतो. त्यावर नाटके , कादंबऱ्या , चित्रपट आणि काव्ये महाकाव्ये रचीत असतो. पण त्यातील तळमळ , ध्येयवेड घामाची शिंपण आपण कधी एकांतात मनाची समाधी लावून विचारात

घेतो का ? विचार केलाच तर एवढाच करतो , की शिवाजीमहाराजांचा पुतळा किती लाख रुपयांचा बनवायचा ? त्याची स्थापना कुठे करायची अन् कुणाच्याहस्ते करायची ? त्यांनी केलेले राष्ट्र आणि समाज उभारणीचे काम की , ते करण्याचा सक्रिय प्रयत्न आपण करतो का ? याचे प्रामाणिक उत्तर नकाराचीच असते. होतो फक्त जयजयकार!

सह्याद्रीच्या डोंगराळ दुर्गम प्रदेशात त्यांनी स्वराज्य मांडले. त्याची देखरेख ठेवण्याकरताही ते जातीने हिंडत असल्याच्या नोंदी सापडतात. 'राजेश्री गडकिल्ल्यांच्या पाहणीस अमुक भागात गेले. ' अशा नोंदी सापडतात. प्रत्यक्ष लहानमोठ्या लढायांचा तपशील तर किती सांगावा ? त्यातीलच ही एक नोंद पाहा. महाराजांचा राज्याभिषेकाचा मुहूर्त ठरला. त्याची तयारीही रायगडावर सुरू झाली. रायगड कामाधामांत आणि तेवढ्याच लगीन आनंदात बुडून गेला होता. अन् त्यातच महाराजांच्या मनात वाई आणि भोरच्या जवळचा केंजळगड नावाचा किल्ला जिंकून स्वराज्यात घेण्याचा विचार आला. वाई आणि भोर या भागातील हा एकच डोंगरी किल्ला आदिलशाहीच्या ताब्यात उरला होता. अन् महाराजांनी तो स्वतः जातीने हल्ला करून , लढून घ्यावयाचे ठरविले. माझ्या मनात विचार येतो. की हा किल्ला जिंकून घेण्याकरता महाराजांनी स्वतःच जाण्याची आवश्यकता होती का ? तो कुणीही घेऊ शकला असता , तरीही महाराज स्वतः अचानक रायगडावरून ससैन्य गुपचूप निघाले का ? तो दिवस होता दि. २२ एप्रिल १६७४ या दिवसापूर्वी अवघ्या एकच महिना आधी म्हणजे दि. १९ मार्च १६७४ या दिवशी महाराजांच्या एक राणीसाहेब अचानक रायगावरच मृत्यू पावल्या होत्या. महाराजांचं या काशीबाई राणीसाहेबांवर अतिशय प्रेम होतं. त्या या गजबजलेल्या संसारातून अचानक निघूनगेल्या. महाराज अतिशय दुःखी झाले. सरसेनापती प्रतापराव गुजर हे महाराजांचे अत्यंत जिव्हाळ्याचे योद्धे होते. तेही या आधी महिन्यापूर्वीच रणांगणात ठार झाले होते. (दि. २४ फेब्रु. १६७४) एका बाजूने राज्याभिषेकाची मंगल तयारी चाललेली होती अन् दुसऱ्या बाजूने महाराजांच्या काळजातून दुःखाचे अश्रू पाझरत होते.

हे दुःख विसरण्याकरताच महाराजांनी ही दि. २२ एप्रिल ची केंजळगडची मोहिम काढली असेल का ? त्याचवेळी वार्धक्याने थकलेली मृत्यूच्याच दिशेने निघालेली आपली आई समोर त्यांना दिसत नव्हती का ? अन् राज्याभिषेकाचा दिवस अवघ्या सव्वा महिन्यावर आलेला महाराजांना दिसत नव्हता का ? तरीही महाराज केंजळगडच्या मोहिमेवर निघाले. दि. २४ एप्रिल १६७४ या मध्यरात्री महाराजांनी स्वतः ससैन्य केंजळगडावर हल्ला चढवला. धडाडून लढाई पेटली. महाराजांनी केंजळगड जिंकलाही.

चांगले झाले. तुमच्या आमच्या आजच्या शिवचरित्राच्या आनंदातही भर पडली. पण युद्धाच्या त्या अंधान्या रात्री वैन्याच्या तलवारीचा फटकारा महाराजांवरच फिरला असता तर ? शिवचरित्र राज्याभिषेकाच्या आधीच संपले असते. पण तो राष्ट्रपुरुष त्याकाळात तसा वागला. या त्यांच्या वागण्याचा आम्ही आज कधी विचार तरी करतो का ? फार फार तर एखादी कविता रचून मोकळे होतो. आपल्याला महाराजांचे रक्ताचे अन् घामाचे थेंब दिसतात. पण त्यांचे अश्रू कधी दिसतात का ?

एकांतात मनोसमाधी या चरित्राशी साधता आली तरच ते दिसू शकतील.

याच काळात पावसाळा समीप आलेला असतानाही (इ. १६७४ मे मध्य) महाराज चिपळूण जवळच्या दळवटणे या गावी आपल्या मराठी सैन्याची एक छावणी योजनापूर्व ठेवण्यासाठी स्वतः गेले होते. कोकणचा नकाशा भूप्रदेश आणि तेथील हवामान डोळ्यापुढे आणा आणि महाराजांची ही राज्यसाधनाची लगबगसुद्धा डोळ्यापुढे आणा. म्हणजे आज सुट्टीच्या काळात पत्ते कुटायची वा टीव्हीला मिठी मारून बसायची इच्छा थोडीतरी बाजूला राहिल. उपलब्ध ऐतिहासिक कागदपत्रांच्या आधाराने शिवाजी महाराजांची डायरी आपल्यालालिहिता येतेय. लिहा. अन् स्वतःच शोधून पाहा की, महाराजांनी आराम विश्राम घेण्यात किती वेळ खर्च

केलाय. विश्वांतीकरता म्हणून ते एकदा मनोहरगडावर आणि वर्धनगडावर राहिल्याची नोंद आपल्याला सापडेल. पण विश्वांतीकरता जाऊन राज्याची आणि राजकारणाचीच कामे तेथे उरकीत बसल्याचा आपल्याला सुगावा लागेल हा! आगऱ्याच्या कैदेत औरंगजेबाच्या कृपेने महाराज तीन महिने छान विश्वांती घेत होते. नाही! या पलिकडे महाराजांना विश्वांती गवसलीच नाही. महाराजांचे असंख्य पुतळे. विविध शिल्पकारांनी घडविलेले आपण पाहतो. बहुतेक सर्वच पुतळ्यांत महाराजांच्या हाती तलवार दाखविलेली आणि ते घोड्यावर बसलेले आहेत, असेच आपण पाहतो. क्वचित एखाददुसराच पुतळा हात उंचावून उभा असलेला आपल्याला दिसतो. असं वाटतं, त्या पुतळ्यातील शिवाजीमहाराज हा उंचावून तुम्हा आम्हालाच सांगताहेत की 'पराक्रमाचे तमाशे दाखवा!'

आणखी एक तलवारीचे तळपते मराठी पाते

दिल्लीत औरंगजेब बैतागला होता' शिवाजी 'नावाच्या दुखण्याला. इ. स. १६६० पासून त्याने महाराष्ट्रावर सतत स्वाऱ्या चालू ठेवल्या. मोगल, राजपूत, पठाण, अरब, रझाकी, इराणी अन् असेच अनेक लढवय्ये सेनापती आणि सैनिक तो स्वराज्यावर पाठवीत होता. युद्धसाहित्य आणि पैसा अपरंपार ओतीत होता. मनुष्यबळाला तोटा नव्हता, तरीही कोणालाही शिवाजी महाराजांच्या विरुद्ध यश मिळत नव्हते. मिर्झाराजा जयसिंग आणि दिलेरखान पठाण यांचा अपवाद सोडला तर बाकी सगळे सेनानी नापास होत होते.

एक गोष्ट लक्षात येते की, औरंगजेब स्वतः महाराजांविरुद्ध स्वराज्यावर कधीही चालून आला नाही. त्याच्या मनात सतत एक धास्ती होती की, माझाच पराभव झाला, तर काय होईल. म्हणून तो धोका पत्करत नव्हता. महाराज आगऱ्यात आणि आपल्या जबड्यात गवसले असतानाही पसार झाले. याचा त्याला अतिशय पश्चाताप होत होता. पश्चाताप? होय पश्चाताप, तो त्याने आपल्या

स्वतःच्या तोंडाने पुढे अनेकदा बोलून दाखवला आहे. त्याच्या नोंदी त्याच्या स्वतःच्या डायरीत आहेत. तो सतत पुढे बोलून दाखवीत असे की, 'मी माझ्या आयुष्यात सर्वात मोठी भयंकर चूक केली. मी त्या शिवाजीला आगऱ्यात ताबडतोब ठार मारले नाही. '

इ.स. १६७० ते ७२ या तीन वर्षात मराठ्यांनी मोगलांना अक्षरशः हैराण केले. त्यावेळी दिलेरखान स्वतः मराठी मुलुखांवर आणि किल्ल्यांवर हल्ले चढवीत होता. पण जो अनुभव त्याला पुरंदर किल्ल्याशी झुंजताना आला, तोच अनुभव सतत येत गेला.

याच काळात दिलेरखान सुमारे तीस हजार पठाणी फौज घेऊन बऱ्हाणपुराहून निघाला आणि नाशिक जिल्ह्यात घुसला. या भागातील अनेक किल्ले मराठ्यांनी कब्जात घेतलेले होते. त्यातीलच कणहेरा गड या नावाचा डोंगरी किल्ला मराठ्यांच्या ताब्यात होता. दिलेरखान हा कणहेरा घेण्यासाठी सुसाट निघाला. दिलेर हा अत्यंत कडवा आणि हट्टी असा सरदार होता.

कणहेऱ्याच्या परिसरातच सपाटीवर महाराजांचा एक जिवलग शिलेदार अवघ्या सातशे मराठी पायदळानिशी तळ ठोकून होता. कारण मोगलांच्या फौजा केव्हा स्वराज्यात घुसतील याचा नेम नव्हता. म्हणून ही सातशेची तुकडी गस्तीवर राहिली होती. या तुकडीचा नेता होता रामाजी पांगेरा. हा रामाजी विलक्षण शूर होता. प्रतापगडच्या युद्धात अफझलखानच्या सैन्याविरुद्ध जावळीच्या जंगलात या वाघाने भयंकर थैमान घातले होते. (दि. १० नोव्हेंबर १६५९) त्याने पराक्रमाची शर्थ केली. तो हा रामाजी पांगेरा कणहेऱ्यापाशी होता. एक दिवस दिवसाउजेडी त्याला हेरांनी खबर दिली की, औरंगजेबाचा खासा सरदार दिलेरखान पठाण भलं मोठं घोडदळ घेऊन कणहेऱ्यावर चालून येत आहे.

दिलेरची फौज खरोखरच मोठी होती. त्याच्यापुढे रामाजीची फौज चिमूटभरच होती. ही खानाच्या आक्रमणाची खबर मिळताच खरे म्हणजे रामाजीने आपल्या सैन्यानिशी शेजारच्याच आपल्या कणहेरा गडावर जाऊन बसायला हरकत नव्हती. ते सोयीचे आणि निर्धास्त ठरले असते. पण रामाजी

पांगेऱ्यातला वाघोबा चवताळून उठला. तो आपल्या चिमूटभर मावळ्यांपुढे उभा राहीला. दिलेरखान मोठ्या फौजेनिशी चालून येतोय हे त्या चिमुकल्या मराठी तुकडीला समजलेच होते. रामाजी आपल्या लोकांच्या पुढे उभा राहिला आणि मोठ्या आवेशात तो गरजला , 'मर्दानो , खानाशी झुंजायचंय ,जे जातीचे असतील , (म्हणजे जे जातिवंत योद्धे असतील ते) येतील. मर्दानो , लढाल त्याला सोन्याची कडी , पळाल त्याला चोळी बांगडी ' असे बोलून रामाजीने आपल्या अंगावरचा अंगरखा काढून फाडून फेकला. डोईचे मुंडासेही फेकले. अन् दोन्ही हातात हत्यारे घेऊन त्याने एकच हरहर केला.

साक्षात जणू भवानीच संचरली. अवघ्या मराठी सैन्यानेही तसेच केले. मूर्तिर्मत वीरश्रीने कल्लोळ मांडला. उघडे बोडके होऊन मराठी सैन्य भयभयाट करू लागले. अन् दिलेरखान आलाच... वणव्यासारखे युद्ध पेटले. तलवारबाजीने दिलेरखान थक्कच झाला. त्याला पुन्हा एकदा पुरंदरगड अन् मुरारबाजी देशपांडा आठवला. झुंज शथीर्ची चालली होती. पण मराठ्यांचा आणि रामाजीचा आवेश दारूच्या कोठारासारखा भडकला होता. अखेर हट्टी दिलेर हटला. त्याचे सैन्य पळत सुटले. दिलेरलाही माघार घ्यावी लागली. रामाजी पांगेऱ्याने दाखवून दिले की , मराठीयांची पोरे आम्ही , भिणार नाही मरणाला. चिमूटभरांनी परातभरांचा पराभव केला.

कणहेरा गडाला दिलेरखानची सावलीही शिवू शकली नाही. अशी माणसं महाराजांनी मावळ मुलखातून वेचून वेचून मिळविली होती. त्यातलाच हा रामाजी पांगेरा. इतिहासाला त्याचं घर माहीत नाही , त्याचं गाव माहीत नाही , त्याचा ठाव माहिती नाही. त्याचा पराक्रम मात्र माहिती आहे. आणि आम्हाला रामाजीही माहिती नाही आज अन् कणहेरागडही माहीत नाही आज. कदाचित पुढे मागे संशोधकांना या रामाजी पांगेऱ्याची अधिक माहिती कागदपत्रांतून मिळेल. अन् काळोखातून उन्हाचा कवडसा उजळत यावा तसा त्याचा इतिहास आमच्या काजळलेल्या काळजात प्रकाश टाकेल

अंतरिच्या वेदना, अंतरचि जाणे

महाराष्ट्राला विशाल सागरी किनारा लाभला आहे. निसर्गानेच अशी रचना केली आहे की, महाराष्ट्राच्या पश्चिमेला हा समुद्र आणि किनाऱ्यावरची जंगलमय कोकणपट्टी दक्षिणोत्तर पसरलेली आहे. पूर्वेस घाटावरचा देश, मधून बलदंड आणि नदीनाल्यांनी सजलेला सहस्रशीर्ष सह्यादी असे हे महाराष्ट्राचे रूप आहे. त्यात कोकणपट्टा समुद्राच्या सान्निध्यामुळे अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. तेवढाच तो सांभाळावयास जोखमीचाही ठरतो. कारण या पश्चिम समुद्राच्या बाजूने सारे पश्चिमी जग कोकणावर हल्ले करावयास सतत टपलेले असावयाचे. युरोपीय अठरा टोपीवाले, क्रूर सत्ताकांक्षी अरब आणि दैत्यवृत्तीचे औबिसिनियन काळे हबशी यांची ग्रहणे कोकणपट्टीला सततच ग्रासत असत.

चाचेगिरी करणाऱ्यांची क्रूर धाड जवळजवळ रोजच कुठे ना कुठे पडतच असायची. पोर्तुगीज आणि सिद्दी यांनी कोकणच्या काही भागात आपली सत्ताच कायमची मांडली होती. त्यांच्या जोडीला आता (इ. स. १६६४ पासून पुढे) इंग्रज मुंबईत कायमचे सत्ताधारी होऊन बसले होते. शिवाजी महाराजांनी या संपूर्ण कोकण कुंडलीचा सुरतेपासून कारवारपर्यंतचा पुरेपूर अभ्यास (सव्हेर) केलेला दिसून येतो. आपल्या हिंदवी स्वराज्याची ही पश्चिम सरहद्द समुद्राला बिलगलेली असणार अन् हा समुद्र अनेक शत्रूंनी सततच व्याप्त असणार हे ओळखून संपूर्ण कोकणपट्टाच विनाअपवाद स्वराज्यात असला पाहिजे, असा त्यांचा ठाम निष्कर्ष आणि निर्णय होता.

महाराजांना कोकणपट्टीवर माणसे फार फार चांगली मिळाली. उरणपासून कारवारपर्यंतच्या या कोकणात जवळजवळ साठ टक्के प्रदेश आणि किनारा महाराजांना या कोकणी माणसांनी जिंकून दिला. पण पोर्तुगीजांच्या ताब्यात असलेला पश्चिम ठाणे जिल्हा, गोमांतक आणि सिद्दींच्या ताब्यात असलेला मुरुड जंजिरा, त्याचप्रमाणे मुंबईची सात बेटे व्यापून बसलेल्या इंग्रजांना समूळ उखडून काढण्याची महाराजांची महत्त्वाकांक्षी धडपड शंभर टक्के कधीच यशस्वी होऊ शकली नाही.

याचा अभ्यास झाला पाहिजे. का होऊ शकली नाही ? कोणचे बळ कमी पडले ? माणसे तरमासळीसारखी चपळ , पोलादासारखी कणखर , कोल्ह्यासारखी बुद्धिमान , चतुरवाघासारखी तिखट , सुसरीसारखी डाव साधणारी अन् मुत्सद्देगिरीत कलमीआंब्यासारखी गोड अशी महाराजांना लाभली होती. मग महाराजांपाशी असे काय कमी पडले , की त्यांना सिद्दी , फिरंगी अन् इंग्रजी वैज्यांना समूळ उखडता आले नाही ?

एक तर मराठी आरमार हजार वर्षांनंतर अगदी नव्यानेच समुदात उतरले होते. आरमारावरची युद्धसामग्री शत्रूपेक्षा कमीच अन् नवी होती. आगरी , भंडारी , कोळी , गावित कुणबी इत्यादी सगळे कोकणी मराठे पार्थपराक्रमी होते. पण अभिमन्युसारखे जरा नवीनच होते. त्यामुळे वेळ खाणारी सागरी युद्धे महाराजांना जास्तच वेळ खर्च करून लढावी लागली. यश मिळत होते. पण गती कमी पडत होती. वेळच कमी पडत होता. त्यामुळे महाराजांची हयात संपली पण हे तीन परके शत्रू शिल्लक उरले.

आता यातून मुद्दा असा की , महाराजांचा आरमारी ध्येयवाद लक्षात घेऊन पुढे पेशव्यांनी या तीनही वैज्यांना कायमचे नष्ट करण्याचे ध्येय प्रथम क्रमांकाने डोळ्यापुढे ठेवावयास हवे होते. देशावरचा अखिल भारतीय स्वराज्य विस्ताराचा व्याप पेशव्यांनी स्वीकारल्यामुळे आरमाराकडे म्हणजेच सागरी सरहद्दीकडे पेशव्यांचे बळ कमी पडले. त्यातून पुन्हा आपसातील भांडणे आम्हाला बाधली. त्यामुळेच हे तीन वैरी आमच्या छाताडावर कायमचे बंदूकी रोखून टिकू शकले. कान्होजी आंग्रे आणि आंग्रे परिवार आनंदराव धुळप आणि धुळप परिवार हाही तेवढाच शूर होता. पोर्तुगीजांची उत्तर कोकण किनाऱ्यावर दाणादाण उडविणारा चिमाजी अप्पा , शंकराजी महादेव फडके , खंडोजी माणकर , अणजूरकर नाईक वगैरे मंडळीही तेवढीच कर्तबगार होती.

इ. स. १७५१ मध्ये तर पेशव्यांच्या एका हेरवाडकर सरदाराने गोव्यात फोंड्याजवळखासा पोर्तुगीज गव्हर्नर जनरललाच रणात ठार मारले. इ. स. १७३७ मध्ये पेशव्यांनी जंजिऱ्याचा खासा

सुलतान सिद्दी सात याला रणात उरण येथे ठार मारले. इतिहास घडला पण वर्तमान घडले नाही. टिकले नाही. याचे कारण नेमकेच सांगायचे झाले,तर छत्रपती शिवाजीमहाराजांचे धोरण आणि अनुकरण या मंडळींना साधले नाही. आपसात वैर अन् वैऱ्यावर खैर करीत राहिलो आम्ही. इ. स. १७५५ मध्ये आपसातीलभांडणापायी नानासाहेब पेशवे यांनी इंग्रजांची मदत घेऊन सुवर्णदुर्गाजवळ आंगऱ्यांचे म्हणजेच स्वराज्याचे आरमार भगव्या झेंड्यासकट समुदात बुडविले. इतिहासात आमच्या कोणच्या ना कोणच्यातरी अन् एकूण सर्वांच्याच चुका झाल्या. त्याचे परिणाम राष्ट्राला भोगावे लागले. 'हे राज्य एक आहे' असे आज्ञापत्रात महाराजांचे मनोगत अमात्यांनी लिहून ठेवले आहे. म्हणजेच राष्ट्रीय एकतेचा, चारित्र्याचा आणि उत्तुंग महत्त्वाकांक्षेचा महाराजांनी दिलेला धागा आणि आदेश आम्ही विसरलो. अजूनही विसरलेलेच आहेत. आपसातल्या भांडणांपायी, क्षुद्र मानापमानापायी, स्वार्थापायी अन् एकमेकांशी व्यक्तीगत आणि सामाजिक पातळीवरून भांडतो आहेत अन् भांडताना जयघोष मात्र शिवाजी महाराजांचा करतो आहेत. विवेक हरवला आहे. नित्य नवा दिन जागृतीचा उगवतच नाही. पण कायकरावे? कुणी चैनीत वारा खाण्यात गुंतलाय, कुणी चारा खाण्यात गुंतलाय. कुणी गुटखा खाण्यात गुंतलाय. वैतागलेल्या गरिबांना व्यवस्थित आत्महत्या करण्याइतके विष खरेदी करायलाही पैसे नाहीत. करंटे मिळाले सर्वही, जो तो 'दु' बुद्धीच सांगतो

सेतू बांधणाऱ्या वानरसेनेचेच वारस आम्ही

इतिहासाचा, विशेषतः शिवकालाचा अभ्यास करताना मराठी योद्ध्यांची चकित करणारी बहादुरी प्रथम डोळ्यापुढे येते. मुत्सद्दी बुद्धिवंतांची ऊटपटांग चातुर्यवती प्रतिभा आपल्याला चक्रावून टाकते. विद्वानांची बुद्धिवंत लेखनशैली आपल्याला हलवून जागे करते. शाहिरांची ललकारी आपल्याला

शहारून टाकते. पण किल्ल्यांची बांधकामे, अतिअवघड ठिकाणी केलेली मोठ्या दरवाजांची वा सांदिसापटीत बेमालूम केलेली चोरवाटांची रचना पाहून तुमच्याआमच्या मनातले आश्चर्यही थक्क होते.

टनावारी वजनांचे दगडी चिरे या कामगारांनी घडविले तरी कसे अन् पाचपाच पुरुष उंचीवर नेऊन ओळंब्यात जडविले तरी कसे हे समजत नाही. मणावारी वजनांच्या मोठमोठ्या तुळ्या आणि फळ्या अखंड मापात दारा झरोक्यांना या सुतारांनी कशा फिटविसविल्या असतील? अशा अवजड कामात स्वराज्यातले कामगार मजूर, बेलदार, पाथरवट, गवंडी सुतार, लोहार इत्यादी मंडळी अतिशय कष्टाळू, काटक आणि तरबेज होती. तेवढीच ती अंतर्मनातून कल्पक, अभिमाना आणि निष्ठावंत होती.

हे किल्ल्यांवरील अवघड काम करीत असतांना अनेकदा अपघातही होत आणि या कामगारांना प्राणाची किंमत मोजावी लागे. अनेकजण जायबंदीही होत. या सर्वच अज्ञात कामगारांशी महाराज अत्यंत मायेने कृतज्ञ असत. आज आपणही आपल्या आजच्या हिंदवी स्वराज्यात निरनिराळे राष्ट्रीय प्रकल्प साकार करीत आलो आहोत. कोयनेचे धरण म्हणजे महाराष्ट्राला लाभलेली कामधेनूच आहे. हे धरण बांधताना कितीतरी कामगार कायमचे जायबंदी झाले आणि सुमारे चाळीस कामगार काम करताकरता झालेल्या अपघातात ठार झाले. या सर्वांची नावे कोयनेच्या बांधकामात एका शांत आणि एकांत जागी शिलालेखात कोरून ठेवली आहेत. आम्ही शाळाकॉलेजातील तरुण सहलीला कोयनेच्या धरणावर जातो.

या कार्यागणी प्राण अर्पण केलेल्या या शूर धाडसी कामगारवीरांची तुम्हा आम्हाला आठवण होते का? आम्ही त्या जलाशयाची रम्य गंमत आणि आनंद मनसोक्त लुटावा. तेथे गावं, नाचावं, खेळावं पण या कार्यागणी पडलेल्या वा घायाळ झालेल्या कामगारवीरांना साष्टांग दंडवत घालण्यास विसरू नये.

आज तुमच्या आमच्याकारखान्यांत आणि घरात कोयनेची वीज प्रकाशतीय , ती त्यांच्यामुळे.

कारगिलच्यारणगणावरील वीरांइतकेच याही वीरांचे मोल स्वर्गीय आणि अविस्मरणीय आहे.

अन् मग आता समजेल , की आज तीनतीनशे चारचारशे वर्षांहूनही वयोवृद्ध झालेल्या शिवकालीन गडकोटांची आणि त्यांच्या अज्ञात कामगारांची महत्ता किती थोर आहे , वंदनीय आहे , पूजनीय आहे. या गडकोटांवर वेडेवाकडे माकडचाळे कधीच करणार नाही. आमची नावे गावे त्यावर लिहून ठेवणार नाही. त्या चिऱ्यांचा आणि त्याच्या कामगार हिऱ्यांचा आम्ही मुजरा करून , दंडवत घालून आदरच करू. पूर्वीऔरंगजेबासारख्या कर्दनकाळाशी टक्कर देत हिंदवी स्वराज्याचे रक्षण करणारे हे तट आणि बुरुज केविलवाणे होऊन बसले आहेत.

तुम्हाआम्हा तरुणांची झुंड वेडीवाकडी , घाणेरडी गाणी गात येताना पाहून हे तटकोट अन् बुरुज मनातून भयभीत होऊन , असहाय्य नजरेने आपल्याकडे बघताहेत. अन् म्हणत आहेत , ' बाळांनो , नका रे आम्हा म्हाताऱ्यांची अशी टवाळी अन् मानहानीकरू. ' अरे , एके काळी त्या थोरल्या राजानं आमच्या कडेखांद्यावर मायेने हातफिरविला. कुठं आम्हाला जखम झाली असली तर त्यानं ती चुन्यानं. अन् कुठं कुठं तर शिष्यानं बुजवली. आता तुम्ही आमच्याकरता काही केलं नाही तरी चालेल. पण आम्हाला तुमची नावं लिहून अन् आमचे चिरे खिळाखेळे करीत वरून ढकलून घायाळ करू नका. गुटखे खाऊन आमच्या अंगाखांद्यावर अन् तोंडावर थंुकू नका. सिगरेटी अन्ब्राऊनशुगर फुंकून थोटकं आमच्या अंगावर टाकू नका. पाया पडतो , देवा तुमच्या.

अन् खरंच नाही का हे ? एके काळी शिवाजीराजांच्या जिवलग कामगारांनी बांधलेल्या आणि जपलेल्या या तटाकोटांची अवहेलना आम्हीच करतो आहोत. वास्तविक हे तटकोट म्हणजे त्या शूर कामगारांची खडी स्मारके आहेत. आम्ही तरुणांनी या तटाकोटांवर ऑईल पेंटांनी आपली नावे लिहिण्याऐवजी ती , सूर्योदयापासूनसूर्यास्तापर्यंत पसरलेल्या विशाल आकाशात स्वराज्याचे वैमानिक बनून , पराक्रम करून नक्षत्रताऱ्यांच्या अक्षरांनी लिहिली पाहिजेत.

शिवकालीन कामगारांचे धैर्य कितीतरी वेळा दिसून आलेले आहे. कांसा बेटावरील पद्मदुर्ग बांधताना आणि खांदेरी बेटावरील तट बांधताना जंजिरेकर हबश्यांच्या आणि मुंबईकर इंग्रजांच्या तोफाबंदुकांना न जुमानता, न घाबरता कोकणच्या कामगारांनी हे दोन किल्ले उभे केले. ते मेले पण मरेपर्यंत बांधकाम करीत राहिले. अशीच मोलाची कामगिरी गलबतांचे बांधकाम करणाऱ्या कामगारांनी अन् लोहार सुतारांनी केली.

या साऱ्या बांधकामात कामगारांनी कुठे कुठे गणपती, मारुती, कालभैरव, भवानी, खंडोबा या देवदेवतांच्या मूर्तीर् कोरलेल्या आढळतात, तर कुठे सुसरी, मगरी आणि घोरपडी यांच्याही आकृती कोरलेल्या दिसतात. या त्यांच्या हौशी शिल्पकलेत त्यांचे लढाऊ मन व्यक्त होते.

एकदा मला एका (इ. १९६१) वर्षीर् भिईचा पोलादाचा आपला राष्ट्रीय कारखाना पाहण्याचा योग आला. सर्वत्र लोखंड दिसत होते. तेथे काम करीत असलेल्या माझ्या एका इंजिनीयर मित्राला मी विचारले 'हा कारखाना रशियन इंजिनीयर्सनी भारतासाठी उभारला, आता तो आपलीच सर्व यंत्रज्ञ, तंत्रज्ञ आणि कामगार मंडळी चालवीत आहेत. आपले हे सगळे कामगार अन् जाणकार लोक कसं काय काम करीत आहेत ?'

त्यावर त्या माझ्या मित्राने, काहीच शब्दात न बोलता अवतीभवती सर्वत्र पडलेल्या लोखंडी साहित्याकडे बोट फिरवीत माझे लक्ष वेधले. या लोखंडी वस्तूंवर खडूने असंख्य ठिकाणी लिहिले होते, 'रघुपति राघव राजाराम जितना पैसा उतना काम.'

नव्याने नुकताच कारखाना सुरू झाला होता. पगारवाढीच्या मागणीसाठी आंदोलनेही सुरू झाली होती.

रघुपति राघव राजाराम, जितना पैसा उतना काम. माझ्या मनाला कामगारांची

मागणी उमजली , समजली पण त्याचबरोबर मनात आलं, की इथंच काय पण अवघ्या देशात आम्ही जितना पैसा उतना काम करतोच का ? तेवढं केलं तरी रघुपति राघव रामासाठी सेतू बांधणाऱ्या वानरांचं मोल आणि महत्त्व आम्हाला लाभेल.

महाराजांच्या शस्त्रांबद्दल थोडेसे

'शिवाजी महाराज' हे दोन शब्द तुमच्या आमच्या मनाचे आणि तनाचे अविभाज्य घटक आहेत. अगदी जन्मापासून मरणापर्यंत या आपल्या राजाची साक्षात आठवण म्हणून त्याच्या स्पर्शाने पुनीत झालेल्या अशा, त्याच्या स्वतःच्या वस्तू, वस्त्रे, शस्त्रे, चित्रे, हस्ताक्षरे, पत्रे आणखी काही आज आपल्याला उपलब्ध आहे का ? असेल तर ते कोठेकोठे आहे ? ते सर्व सामान्य नागरिकाला विशेषतः तुमच्या आमच्या मुलांना पाहावयास मिळेल का ? निदान त्याची प्रकाशचित्रे तरी मिळतील का ? महाराजांची विश्वसनीय अस्सल नाणी कोणती ? त्यातील समकालीन अस्सल कोणती ? उत्तरकालीन पेशवाईतील शिवनाणी कशी ओळखायची ? इत्यादी कितीतरी कुतुहली प्रश्न आपल्याला पडतात. त्या सर्वांचीच उत्तरे चोख देता येत नाहीत. कारण त्याचे पुरावे उपलब्ध नसतात. पण जे काही आहे, ते समजावून घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. अशा सगळ्या वस्तू वास्तूंना 'शिवस्पर्श' असे नाव देता येईल. असे शिवस्पर्श आज किती उपलब्ध आहेत ? महाराजांनी स्वतः जे काही हाताळले अन् वापरले असे आज नक्की काय काय आहे ? पहिली वस्तू म्हणजे त्यांची भवानी तलवार. या तलवारीबद्दल प्रचंड कुतुहल अन् तेवढेच प्रेम सतत व्यक्त होत असते. ही तलवार साताऱ्याच्या जलमंदिर राजवाड्यात श्रीमंत छत्रपती राजे उदयन महाराज भोसले यांच्या खास व्यवस्थेखाली, अत्यंत सुरक्षित बंदोबस्तात ठेवलेली आहे. ही तलवार भवानी तलवारच आहे, हे सिद्ध करावयास पुरावे आहेत. ते पुरावे वेळोवेळी प्रसिद्धही करण्यात आले आहेत. येथे माझ्या मते या

क्षणापर्यंत ही तलवार भवानीच आहे एवढेच निश्चित सांगतो. अन्य विश्वसनीय पुरावे येथून पुढे उपलब्ध झाल्यास विचार करता येईलच. निर्णयही घेता येईलच.

लंडन येथील बंकींगहॅम पॅलेसमध्ये छत्रपती महाराजांच्या खास शस्त्रालयातील एक तलवार राणी एलिझाबेथ यांच्या राजसंग्रहालयात आहे. प्रिन्स ऑफ वेल्स पदावर असताना इंग्लंडचे राजे सातवे एडवर्ड हे इ. १८७५ मध्ये भारतात आले होते. त्यावेळीत्यांना कोल्हापूरच्या श्रीमंत छत्रपती शिवाजीमहाराजांनी भेटीदाखल ज्या मौल्यवान वस्तू दिल्या, त्यांत एक अत्यंत मौल्यवान आणि सुंदर अशी तलवारही दिली. या तलवारीचे नाव कोल्हापूर दरबाराच्या दप्तरखान्यांत 'जगदंबा' म्हणून नमूद आहे. ही तलवार रत्नजडीत मुठीची आहे. त्यावर बहात्तर माणके आणि अगणित हिरे जडविलेले आहेत. या तलवारीची जी घडण आहे, त्याला फिरंग किंवा पट्टापान किंवा सडक किंवा सॅबर असे नावे आहे. ही तलवार शिवकालीन नक्कीच आहे. पण ती भवानी नाही. पण ती छत्रपती महाराजांच्या खास शिलेखानातील आहे. म्हणून असे वाटते की, हीही जगदंबा तलवार शकतेर शिवाजी महाराज छत्रपती (इ. १६३० ते ८०) यांनीही स्वतः वापरली असेल की काय? तशी शक्यता असू शकते. म्हणूनच साताऱ्यातील असलेल्या भवानी तलवारीप्रमाणे करवीर छत्रपती महाराजांच्या शिलेखान्यात असलेल्या आणि सध्या बंकींगहॅम पॅलेस, लंडनमध्ये असलेल्या या जगदंबातलवारीबद्दल तेवढेच प्रेम आणि भक्ती वाटणे हा आमचा सर्वांचा स्वभावधर्मच आहे. ही तलवार (जगदंबा) कोल्हापूर महाराजांची आहे. ती पुन्हा छत्रपती महाराज कोल्हापूर यांच्या राजवाड्यात परत यावी अशी सर्व जनतेचीच इच्छा आहे. ही जगदंबा तलवार बंकींगहॅम पॅलेसमध्ये अतिशय शानदार दिमाखात ठेवलेली आहे. (मी स्वतः ती पाहिली आहे) तशी आस्था आणि व्यवस्था ठेवण्याची थोडीफार सवय आम्हाला लागली तरीही खूप ज्ञाने. शिवाजी महाराजांचे वाघनख लंडनच्या व्हिक्टोरिया अल्बर्ट म्युझियममध्ये आहे. हे वाघनख उत्कृष्ट पोलादी आहे. हे लंडनला कोणी दिले? त्याचा वेध आणि शोध घेतला, तर थोडा सुगावा लागतो. ग्रँड

डफ हा इ. १८१८ ते २४ पर्यंत सातारा येथे इस्ट इंडिया कंपनीचा राजकीय प्रतिनिधी म्हणून नेमलेला होता. छत्रपती प्रतापसिंह महाराजांच्या आणि इस्ट इंडिया कंपनीच्या संबंधातले राजकीय व्यवहार तो पाहत असे. तो हुशार होता. तो प्रथम हित पाहत असे, ते आपल्या इंग्लंड देशाचे आणि इस्ट इंडिया कंपनीचे. त्याला इतिहासाचीही आवड होती. सातारातील वास्तव्यात मराठ्यांच्या इतिहासावर आणि त्यातल्यात्यात शिवकालावर लिहिण्याची त्याने आकांक्षा धरली आणि ती पूर्ण केली. त्याने लिहिलेला 'हिस्टरी ऑफ मराठाज' हा ग्रंथ म्हणजे मराठी इतिहासावर लिहिला गेलेला, कालक्रमानुसार असलेला पहिलाच ग्रंथ आहे. म्हणून त्याला मराठी इतिहासाचा पहिला इतिहासग्रंथ लेखक हा मान दिला जातो. तो अत्यंत सावध लेखक आहे. त्याने छत्रपती प्रतापसिंह महाराजांशी मैत्रीचे संबंध ठेवून आपलेकाम सुविधेने साधले. त्याने बहुदा याच काळात शिवाजी महाराजांची वाघनखे प्रतापसिंह महाराजांकडून भेट म्हणून मिळवली असावीत. ही वाघनखे त्याने इंग्लंडला जाताना बरोबर नेली. ती त्याच्या वंशजांकडेच होती. चार धारदार नखे असलेले हे पोलादी हत्यार अतिशय प्रमाणबद्ध आणि सुबक आहे. हे हत्यार डाव्या हाताच्या बोटात घालून वापरावयाचे आहे. ग्रँड डफच्या आजच्या वंशजाने (बहुदा तो ग्रँड डफचा पणतू किंवा खापरपणतू असावा) व्हिक्टोरिया अल्बर्ट म्युझियमला हे हत्यार दान केले. अफझलखानच्या भेटीच्या वेळी महाराजांनी जे वाघनखे नेले होते, तेच हे हत्यार. व्हिक्टोरिया अल्बर्ट म्युझियमच्या वस्तूसूचीमध्ये ही माहिती अगदी त्रोटक अशी सूचित केली आहे. महाराजांची जी समकालीन चित्रे (पेंटिंग्ज) समकालीन चित्रकारांनी काढलेली म्हणून आज उपलब्ध आहेत, त्यातील काही चित्रांत महाराजांचे हातांत पट्टापान तलवार म्हणजेच सरळ पात्याची तलवार म्यानासह दाखविलेली दिसते. तसेच पोलादी पट्टा हातात घेतलेलाही दिसतो. तसेच कमरेला कट्यार (म्हणजे पेश कब्ज) खोवलेलीही दिसते. पण महाराजांचा हा पोलादी पट्टा आणि कट्यार आज उपलब्ध नाही. तसेच त्यांची ढाल आणि हातावरचे संरक्षक दस्ते (म्हणजे मनगटापासून कोपरापर्यंत दोन्ही

हातांचे संरक्षण करणारे , दोन्ही हातांची धातूंची वेष्टणे) आज उपलब्ध नाहीत. त्याचप्रमाणे महाराजांचे पोलादी चिलखत आणि पोलादी शिरस्त्राण आणि कापडी चिलखत आणि कापडी शिरस्त्राण होते. पण आज त्यातील काहीही उपलब्ध नाही.

याशिवाय त्यांच्या खास शिलेखान्यात (शस्त्रगारात) आणखीही काही हत्यारे असतीलच. त्यात भाला , विटे , धनुष्यबाण , खंजीर इत्यादी हत्यारे असणारच. अफझलखानाचे भेटीचे वेळी त्यांनी प्रत्यक्ष वापरलेला बिचवा होता. परंतु आता यातील काहीही उपलब्ध नाही. बंदुका , तमंचे (म्हणजे ठासणीची पिस्तुले) , कडाबिना (म्हणजे नरसावयासारखे तोंड असलेले मोठे पिस्तुल यात दारूबरोबरच अनेक गोळ्याठासून ते उडवीत असत. त्या काळची जणू ही अनेक गोळ्या उडविणारी मशिनगनच) अशी विविध प्रकारची हत्यारे राजशास्त्रालयात नक्कीच असणार. पण महाराजांच्या राजशास्त्रालयाचा आज कोणताही भाग उपलब्ध नाही. धातूच्या हत्यारांना 'गोडेहत्यार' असे म्हणत. अन् दारू ठासून वापरण्यास हत्यारांना 'उडते हत्यार' असे म्हणत. एकूण शिवस्पर्शित हत्यारांबाबत सध्या एवढेच सांगता येते.

शिवस्पर्श

महाराजांची चित्रकारांनी हातांनी काढलेली चित्रे काही उपलब्ध आहेत. त्यातील काही अगदी समकालीन आहेत. काही इ. १६८० नंतर पण नक्कीच पणनजिकच्याच काळात काँपी केलेली असावीत. पण समकालीन चित्रे उपलब्ध आहेत आणि त्यावरून महाराजांचे रूप आपण पाहू शकतो , हाच आपला आनंदमोठा आहे. आता चित्रकार ज्या योग्यतेचा असेल , त्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणेच चित्र तयार होणार. त्याची तुलना किंवा अपेक्षा आपण आजच्या कॅमेऱ्याशी करू शकत नाही. येथे मुद्दा असा , की महाराजांच्या अंगावर मस्तकापासून पावलांपर्यंत जी वस्त्रे दाखविलेली आहेत , (याला

सिरपाव म्हणतात) त्याचा आपल्याला थोडाफार परिचय होऊ शकतो. पहिली व्यथा ही सांगितली पाहिजे की , या त्यांच्या वस्त्रांपैकी एकही वस्त्र विशेष आज उपलब्ध नाही. त्यांच्या मस्तकावरील पगडी किंवा पागोटे किंवा जिरेटोप जो चित्रात दिसतो , तो उत्तरेकडील आणि दक्षिणेकडीलही सुलतानी अंमलात दरबारी व्यक्ती जशातऱ्हेचा वापरत असत , तसाच आहे. आज दिल्ली , राजपूत , कांगडा , लखनौ , गोवळकोंडा , तंजावर , विजापूर इत्यादी चित्रकलेच्या शैलीतील (स्कूल) अगणित चित्रे (मिनिएचर्स आणि म्युरल्स) उपलब्ध आहेत. त्यातील व्यक्तींची शिरोभूषणे आणि शिवाजी महाराजांचे शिरोभूषण यांत खूपच साम्य आहे. क्षत्रिय आणि विनक्षत्रिय शिरोभूषणांत थोडाफार फरक दिसतो. थोडक्यात सांगावयाचे झाले , तर महाराजांच्या शिरोभूषणाचे बादशाही शिरोभूषणाशी साम्य आढळते. तो त्या काळाचापरिणाम किंवा प्रभाव आहे. महाराजांचा अंगरखा , जामा (कमरेचा छोटा शेला) चुस्त पायजमा (सुरवार) हाअशाच प्रकारचा बादशाही दरबारी पद्धतीचा दिसून येतो. रुमाल हाही पण त्यातीलच. अंगावरील शेला म्हणजेच उत्तरीय किंवा उपवस्त्र हे हिंदूपणाचे एक लक्षण होते. पण काही बादशाह आणि त्यांचे अहिंदू सरदारसुद्धा शेला किंवा उपरणे वापरीत असल्याचे जुन्या पेन्टिंगवरून सिद्ध होते. या बाबतीतही पालुपद हेच की महाराजांच्यावापरण्यातील एकही वस्त्रविशेष आज उपलब्ध नाही. हीच गोष्ट महाराजांच्याअंगावरील अलंकारांच्या बाबतीत म्हणता येते. कलगी , मोत्याचा तुरा , कानातीलचौकडे , गळ्यातील मोजकेच पण मौल्यवान कंठे , दंडावरील बाजूबंद , बोटातील अंगठ्या , हातातील आणि पायातील सोन्याचा तोडा , हातातील सोन्याचे कडे , कंबरेचा नवरत्नजडीत कमरपट्टा पुरुषांच्या अशा कमरपट्ट्याला ' दाब ' असे म्हणत असत. शिवाजी महाराजांचे तीर्थरूप शहाजीराजे महाराजसाहेब ते तंजावराकडे दक्षिणेत असत. वेळोवेळी तेही शिवाजीमहाराजांकडे आणि जिजाऊसाहेबांकडे काही मौल्यवान वस्त्रे , वस्तू इत्यादी पाठवीत

असत. अशी कृष्णाजी अनंत मजालसी यानेनोंद केलेली आहे. आज या शिवकालीन वस्त्रालंकारांपैकी आणि अन्य आलेल्यानजराण्यांपैकी काही उपलब्ध नाही.

महाराज कवड्याची माळ श्रीभवानी देवीच्या पूजेच्या आणि आरतीच्या वेळी गळ्यात रिवाजाप्रमाणे , परंपरेप्रमाणे घालीत असत.

असेच अलंकार राणीवशाकडेही होते. त्याचप्रमाणे प्रतापगडच्या भवानीदेवीच्या आणिशिखर शिंगणापूरच्या महादेवाच्या अंगावरही होते. राज्याभिषेक करून छत्रपती म्हणून मस्तकावर छत्र धरण्यापूर्वी महाराजांनी स्वतः दि. २० मे १६७४ या दिवशी प्रतापगडावर जाऊन श्रीभवानीदेवीची षोडशोपचारे यथासांग पूजा केली. त्यावेळी वेदमूतीर् विश्वनाथ भट्ट हडप हे पुजारी होते. श्रीभवानी देवीस महाराजांनी सोन्याचे आणि नवरत्नजडावाचे सर्व प्रकारचे अलंकार घातले. त्यात देवीच्या मस्तकावरसोन्याचे मौल्यवान झालरदार असे छत्र अर्पण केले. या छत्राचे वजन सव्वा मण होते. त्यावेळचे वजनाचे कोष्टक असे २४ तोळे म्हणजे १ शेर. १६ शेर म्हणजे १ मण. जुना तोळा सध्याच्या पावणेबारा ग्रॅमचा होता. श्रीच्या अंगावरील सर्व अलंकार आजच्या किंमतीने कोट्यवधी रुपयाचे भरतील. पण हे सर्व अलंकार इ. १९२९ मध्ये प्रतापगडावर झालेल्या पठाणी चोरीत चोरीस गेले. पुढे चोर सापडले पण चोरी संपलेली होती. महाराजांनी अर्पण केलेल्या श्रीच्या अलंकारांपैकी श्रीच्या पायातील ,माणके जडविलेली दोन पैजणे फक्त सध्या शिल्लक आहेत , असे समजते. ही चोरांची कृपाच म्हणायला हवी.

अशा चोऱ्या महाराष्ट्रात कितीतरी देवदेवस्थानात झालेल्या आहेत , हे आपण पाहतो आहोत. प्रतापगड , नरसिंगपूर , जेजुरी , कराड , औंध , पर्वती इत्यादी ठिकाणी चोऱ्या झाल्या. काय म्हणावे याला ? पूर्वी आमचे देव आणि देवता शूरवीरांना आणि वीरांगनांना पावत होत्या. विजय मिळत होते , वैभव वाढत होते. पण आता मात्र त्याचोरदरोडेखोरांनाच पावाव्यात का ? भक्त दुबळे बनले. देवांनी तरी काय करावे ? शिवस्पर्श एवढाच आज आपल्यापुढे ज्ञात आणि थोडासा उपलब्ध आहे.

नेहमी मनात विचार येतो , की शिवाजी महाराज ज्या ज्या गडांवर आणि गावाशहरांत फिरले आणि राहिले , अशा गावाशहरांची आणि गडांची आणि महाराजांच्या तेथील वास्तव्याची कागदोपत्रांच्या आधाराने तारीखवार यादी करता येईल. अवघड काहीच नाही. अशी यादी आपण करावी आणि अमुकअमुक ठिकाणी महाराज कोणत्या तिथीमितीस तेथे राहिले हे प्रसिद्ध करावे. म्हणजे त्या त्या ठिकाणच्या रहिवाशांना आणि विशेषतः तरुण विद्यार्थी विद्यार्थिनींना त्या शिवभेटीचा स्पर्शानंद घडेल. इतिहास जागता ठेवण्याकरिता या शिवस्पर्शाचा असा उपयोग झाला पाहिजे

महाराजांची विश्वासू संपत्ती

हिंदवी स्वराज्याची सुरुवात शून्यातून झाली. अगदी गरीब अशा मावळी शेतकऱ्यांच्या , गावकामगारांच्या आणि कोणतीतरी मजुरी करणाऱ्या 'बिगाऱ्यां' च्या संघटनेतूनच महाराजांनी आणि विलक्षण संघटन कौशल्य असलेल्या जिजाऊसाहेबांनी हा धाडसी डाव मांडला. माणसं म्हटली की , स्वभावाचे आणि गुणदोषांचे असंख्य प्रकार आलेच. या सर्वांना एका ओळंब्यात आणून, धाडसी आणि अति अवघड विश्वासाची कामे करवून घेणे , म्हणजे आवळ्याभोपळ्याची एकत्र मोट बांधण्याइतकेच अवघड काम होते. त्यात पुन्हा स्वाधीन आणि गुन्हेगार प्रकृतीची माणसे थोडीफार तरी असणारच. आंबेमोहोर तांदळात खडे निघतातच की , ते शिजत नाहीत. आधीच वेचून काढावे लागतात. माणसांचेही तसेच. म्हणूनच या मायलेकरांनी या सर्व माणसांची निवडपाखड करून , जिवावरची कामंसुद्धा करवून घेण्यासाठी केवढं कौशल्य दाखवलं असेल ?

पण त्यात ही मायलेकरे यशस्वी ठरली. ती इतकी , की स्वराज्याची सर्वात मोठी धनदौलत म्हणजे ही माणसेच होती. ती सामान्य होती. पण त्यांनी असामान्य इतिहास घडविला. महाराजांची ही माणसं

म्हणजे स्वराज्याची हुकमी शक्ती. एकवेळ बंदुकीची गोळी उडायला उशीर होईल , पण ही माणसं आपापल्या कामात निमिषभरही उडी घ्यायला उशीर करीत नव्हती. सबबी सांगत नव्हती. अखेर मोठी कामे , मोठ्या संस्था, मोठ्या राष्ट्रीय जबाबदारीच्या संघटना , गुप्त प्रयोगशाळा , गुप्त शस्त्रास्त्रांचे संशोधन आणि निमिर्ती... राजकारणाचे सर्वात महत्त्वाचे गुप्त खलबतखाने अशा सर्व ठिकाणी अशी हुकमी , विश्वासाची माणसेच लागतात. महाराजांनी अनेकांना पदव्या दिलेल्या आढळून येतात. त्यातील 'विश्वासराव ' ही पदवी किती मोलाची बघा! गायकवाड घराण्यातील कृष्णराव नावाच्या एका जिवलगाला महाराजांनी विश्वासराव ही पदवी दिलेली होती. युवराज संभाजीराजांना आग्रा प्रसंगात मथुरेमध्ये ज्यांच्या घरी महाराजांनी ठेवले होते , त्या मथुरे कुटुंबालाच त्यांनी 'विश्वासराव ' ही पदवी दिली होती. अत्यंत विश्वासू आणि कर्तबगार अशा काही सरदारांना आणि मंत्र्यांना त्यांनी 'सकलराज्य कार्य धुरंधर ' आणि ' विश्वासनिधी ' या पदव्या दिल्या होत्या. अनेक कोहिनूर हिन्यांचा कंठा गळ्यात पडण्यापेक्षाही महाराजांच्या हातून अशा मोलाच्या पदवीची बक्षिसी भाळी मिरवताना या सगळ्या विश्वासू जिवलगाना केवढा अभिमान वाटत असेल! पदवी स्वीकारून नंतर सवडीनुसार , संधी साधून ती परत केल्याचे एकही उदाहरण नाही! महाराजांनीही पदव्यांची स्वस्ताई खेरात केली नाही.

महाराजांनी कौतुकाकरिता कर्तबगरांना मानाच्या सार्थ पदव्या दिल्या. बक्षिसे , पारितोषिके दिली नाहीत. वंशपरंपरा कोणालाही , कोणतेही पद दिले नाही. या चुकास्वराज्याला म्हणजेच राष्ट्राला किती बाधतात , याची आधीच्या इतिहासावरून महाराजांना पुरेपूर जाणीव झालेली होती. पैसे किंवा अधिकारपदे देऊन माणसांची खरेदी विक्री महाराजांनी कधीही केली नाही. ऐन अफझलखान प्रसंगी विजापूरच्या बादशाहाने अफझलखानाच्या मार्फत महाराजांचे सरदार फोडून आपल्या शाही पक्षात आणण्याचे कितीतरी प्रयत्न केले. पण फक्त एकच सरदार अफझलखानास सामील झाला. बाकी झाडून सगळे 'विश्वासराव ' ठरले. हुकमी जिवलग ठरले. त्यात कान्होजीजेधे , झुंजारराव

मरळ , हैबतराव शिळमकर , दिनकरराव काकडे , विश्वासराव गायकवाड , हंबीरराव मोहिते , यशवंतराव पासलकर अशी 'पदवीधर' बहादुरांची त्यांच्या पदव्यांनिशी किती नावे सांगू ? असे दाभाडे , मारणे , शितोळे , जगताप , पांगेरे , कंक , सकपाळ , महाले , प्रभूदेशपांडे आणि किती किती किती सांगू ? महाराजांचे हे सारे हुकमी विश्वासराव होते. यातील अनेक जिवलगान्या अगदी तरुणमुलानातवंडांना अफझलखानाने अन् पुढे इतरही शाही सरदारांनी पत्रे पाठवून बक्षिसी, इनामे , जहागिर्या देण्याचे आमीष दाखविले. पण त्यातील एकाही बापाचा एकही पोरगा शत्रूला सामील झाला नाही. सगळ्या विश्वासरावांच्या पोटी विश्वासरावच जन्मले. वास्तविक त्या पोरगांनी आपल्या बापाला म्हणायला हवं होतं की , 'बाबा , तुम्ही महाराजांच्याकडेच जावा. म्या खानाकडं जातो. पुढं कुणाचं तरी 'गव्हर्नमेंट' येईलच ना! आपलं काम झालं , म्हणजे झालं!' असा अविश्वासू आणि बदफैली विचार कोणाही मावळी पोरानं केला नाही.

तरीही संपूर्ण शिवचरित्रात अन् नंतर छत्रपती शंभू चरित्रात आपल्याला अगदी तुरळक असे चारदोन काटेसराटे सापडतातच. पण लक्षात ठेवायचे , ते बाजी पासलकर , तानाजी , येसाजी , बहिजीर् , हिरोजी यांच्यासारख्या हिऱ्यामाणकांनाच.

आपल्या इतिहासात चंदन खूप आहे. कोळसाही आहे. यातील काय उगाळायचं ? चंदन की कोळसा ? पारखून सारंच घेऊ. अभ्यासपूर्वक. पण उगाळायचं चंदनच. कोळसा नाही. चंदनाचा कोळसा करून उगाळत बसण्याचा उद्योग तर कृतघ्नपणाचाच ठरेल. नकली दागिने जास्त चमकतात. अस्सल मंगळसूत्र पदराखाली झाकूनच असते.

राष्ट्र बलसागर होवो-हेच शिवतत्त्वज्ञान

स्वराज्याचे एक विलक्षण मोलाचे सूत्र महाराजांनी आणिजिजाऊसाहेबांनी अगदी प्रारंभापासून , कटाक्षाने सांभाळले होते. ते म्हणजे ,स्वराज्यात लायकीप्रमाणे काममिळेल. लायकीप्रमाणे दाम मिळेल. लायकीप्रमाणे स्थानमिळेल. हेच सूत्र फ्रान्सच्यानेपोलियनला पूर्णपणे सांभाळता आले नाही. जिकलेल्या नवनवीन प्रदेशावर नेमायला नेपोलियनला नातलग , सगेसोयरेअपुणे पडले. त्यामुळे गुणवत्ता ढासळली. अखेर सम्राट झालेला नेपोलियन ब्रिटीशांचाकैदी म्हणूनच तुरुंगात मरण पावला.

पण योग्य लायकी असलेल्या नातलगालाही टाळायचे का ? तसेही महाराजांनी केलेनाही. त्यांचे थोडेसेच पण फार मोठ्या योग्यतेचे नातलग अधिकारपदावर होते.

अभ्यासकांचे विशेष लक्ष वेधते ते काही व्यक्तींवर. उदाहरणार्थ बहिजीर् नाईक. हाबहिजीर् रामोशी समाजातील होता. पण योग्यतेने राजकुमारच ठरावा , असामहाराजांच्या काळजाचा तुकडा होता. तो अत्यंत धाडसी , अत्यंत बुद्धिमान , अत्यंतविश्वासू , तिखट कानाचा आणि शत्रूच्या काळजातलही गुपित शोधून काढणाऱ्या भेदकडोळ्याचा , बहिरी ससाणा होता. महाराजांनी त्याला नजरबाज खात्याचा सुभेदार नेमले होते. सुभेदार म्हणजे त्या खात्याचा सर्वश्रेष्ठ अधिकारी. हेरखात्याचा मुख्यअधिकारी होणे ही सामान्य गोष्ट आहे का ? त्याची बुद्धिमत्ता आणि चातुर्यप्रतिभाअसामान्यच होती. अनुभवाने ती असामान्यच ठरली. वास्तविक रामोशी समाज हा लोकांनी (अन् पुढच्या काळात ब्रिटीशांनी) गुन्हेगारच ठरवून टाकला. पण त्यातीलहिरे आणि मोती महाराजांनी अचूक निवडले. किल्ल्यांच्या संरक्षणासाठी आणि दौडत्या सैन्यातही महाराजांनी रामोशी ' नाईक ' मंडळी आवर्जून नेमली.

जरा थोडे विषयांतर करून पुढचे बोलतो. स्वराज्य बुडून इंग्रजी अंमल आल्यानंतरच आमच्या पुरंदरच्या परिसरातला भिवडी गावचा एक तरुण होता, उमाजी नाईक रामोशी. त्याचे आडनांव खोमणे. सारे मराठी स्वराज्य बुडाले, म्हणजे आम्हीच बुडवले. हा उमाजी नाईक एकटा स्वराज्य मिळविण्याकरता इंग्रजांच्या विरुद्ध सशस्त्र उठला. चार जिवलग मिळविले. आणि इंग्रजांचे राज्य उलथून पाडण्याकरता हा रामोशी आपल्या दोन पुत्रांनिशी उठला. त्याच्या एका मुलाचे नाव होते, तुका. दुसऱ्याचे नाव होते म्हंकाळा. सर्वात महत्त्वाचा मुद्दा असा की, या उमाजी नाईकाने उभारलेले बंड. इंग्रजांचे राज्य मोडून, शिवाजीराजा छत्रपतीचे राज्य स्थापन करण्याचा त्याचा तळमळीचा हेतू होता. शिवाजीमहाराजांना बाकी सारे जण विसरले. एका उमाजी नाईकाच्या काळजात महाराज विसावले होते. शिवाजीराजे या शब्दाचे सार्मथ्य किती मोठे होते आणि आहे हे एका रामोशालाच समजले. आम्हाला केव्हा समजणार ? होय. आम्हालाही माहिती आहे की, कॅप्टन मॅकींगटॉश या इंग्रज अधिकाऱ्याने उमाजी नाईकाला पडकले अन् फाशीही दिली. पण त्याच कॅप्टनने उमाजीनाईकाचे चरित्र लिहिले. छापले. त्यात तो कॅप्टन म्हणतो, ' हा उमाजी म्हणजे अपयश पावलेला शिवाजीराजाच होता. 'मन भावना आणि त्याप्रमाणे कर्तबगारी ही जातीवर अवलंबून नसते. बहिजीर् नाईक आणि उमाजी नाईक हे सारखेच. एक यशस्वी झाला, दुसरा दुदैवाने अयशस्वी ठरला. दोघेही शिवसैनिकच.

दिलेरखान पठाणाशी पुरंदरचा किल्ला साडेतीन महिने सतत लढत होता. दिलेरखानला पुरंदर जिंकून घेता आला नाही. त्या पुरंदरावर रामोशी होते, महार होते, धनगर होते, मराठा होते, मातंग होते, कोळी होते, कोण नव्हते ? सर्वजणांची जात एकच होती. ती म्हणजे शिवसैनिक. चंदपूर, गडचिरोलीपासून कारवार, गोकर्णपर्यंत पसरलेल्या महाराष्ट्रातील

अगणित समाजसमुहातील माणसे महाराजांनी निवडून गोळा केली. त्यात धर्म, पंथ, सांप्रदाय, जाती-जमाती, भाषा, रीतरिवाज कधीही मोजले नाहीत. राष्ट्र उभे करावयाचे

असेल , तर लक्षात घ्यावालागतो , फक्त राष्ट्रधर्मच. अन् निर्माण करावे लागते राष्ट्रीय चारित्र्य. स्वराज्याचापहिला पायदळ सेनापती होता नूर बेग. आरमाराचा एक जबर सेनानी होतादौलतखान. साताऱ्याजवळच्या वैराटगड या किल्ल्याचा किल्लेदार होता एक नाईक. एक गोष्ट लक्षात येते की , शिवकालीन हिंदवी स्वराज्याचा इतिहास म्हणजे सर्व समाजशक्तींचा वापर. मित्रांनो , महाराष्ट्राच्या एका महाकवीच्या ओळी सतत डोळ्यापुढेयेतात. तो कवी म्हणतोय , ' हातात हात घेऊन , हृदयास हृदय जोडून , ऐक्याचा मंत्रजपून ' आपला देश म्हणजे बलसागर राष्ट्र उभे करूया. शिवरायांच्या तत्त्वज्ञानाचे आणि इतिहासाचे तरी दुसरे कोणते सार आहे ?

मातृत्व, नेतृत्व आणि कर्तृत्व

शिवाजी महाराज हे स्वराज्य संस्थापक होते. पण तेही यास्वराज्याचे प्रजाजनच होते. राजेपण , नेतेपण आणि मार्गदर्शक गुरूपण यामहाराजांच्या वाट्याला आलेल्याभूमिका होत्या. त्या त्यांनी आदर्शपणे पार पाडल्या. सत्ताधीश असूनही जाणत्यांच्याआणि कर्तबगारांच्या पुढे ते सविनय होते. अहंकार आणि उद्धटपणा त्यांना कधीही शिवला नाही. मधमाश्यांप्रमाणे शंभर प्रकारची माणसं त्यांच्याभोवती मोहोळासारखी जमा झाली. त्यांचा त्यांनीत्यांच्या योग्यतेप्रमाणे उपयोग केला. या साऱ्यांना सांभाळण्याचं काम सोपं होतं का ? जिजाऊसाहेब ते काम जाणीवपूर्वक ममतेने आणि मनापासून कळवळ्याने करीतहोत्या. माणसांशी वागणं ही त्यांची ' पॉलिसी ' नव्हती. प्रेम हा त्यांचा स्थायीभावहोता. सध्याच्या काळात लोकप्रतिनिधित्व करणाऱ्या संसदेपासून ग्रामपंचायतीपर्यंतच्या कार्यकर्त्यांनी जिजाऊसाहेबांच्या नेतृत्वाचा म्हणजेचमातृत्वाचाच अभ्यास करावा. त्या उत्कृष्ट संघटक होत्या.

शाही धुमाकुळात उद्ध्वस्त झालेल्या पुणे शहरात त्या प्रथम राहावयास आल्यावर (इ. १६३७ पासून पुढे) त्यांनी पुण्याभोवतीच्या छत्तीस गावात एकूणच कर्यात मावळातत्यांनी अक्षरशः दारिद्र्याने आणि हालअपेष्टांनी गांजलेल्या दीनवाण्या जनतेला आईसारखा आधार दिला. आंबील ओढ्याच्या काठावरील ढोर समाजाला त्यांनीनिर्धास्त निवारा दिला. बेकार हातांना काम दिले , काम करणाऱ्या हातांना दाम दिले. प्रतिष्ठीत गुंडांचा सफाईने बंदोबस्त केला. प्रसंगी या अतिरेकी छळवादी गुंडांना त्यांनी ठार मारावयासही कमी केले नाही. उदाहरणार्थ फुलजी नाईक शिळमकर आणि कृष्णाजी नाईक बांदल. यांना शब्दांचे शहाणपण समजेना. त्यांना त्यांनी तलवारीनेच धडा दिला. त्यांच्या इतक्या कडकपणाचाही लोकांनी नेमका अर्थ लक्षात घेतला.

लोक जिजाऊसाहेबांच्या पाठिशीच उभे राहिले. कोणीही त्यांच्यावर अविश्वासाचा ठराव आणला नाही! याच शिळमकर , बांदल आणखीन बऱ्याच दांडगाईवाल्यामाणसांच्या घरातील गणगोणाने महाराजांच्या सांगाती स्वराज्यासाठी बेलभंडार उचलून शपथा घेतल्या. ते महाराजांचे जिवलग बनले. हे सारे श्रेय जिजाऊसाहेबांच्याममतेला आहे. त्याही अशा मोठ्या मनाच्या की , चुकल्यामाकलेल्यांच्या रांजणातील पूर्वीचे खडे मोजत बसल्या नाहीत.

जरा पुढची एक गोष्ट सांगतो. मसूरच्या जगदाळ्यांनी आदिलशाहीची परंपरेनं चाकरी केली. अर्थात महाराजांना विरोध करणं त्यांना भागच पडलं. महादाजी जगदाळे हे तर शाही नोकर म्हणून अफझलखानाच्या सांगाती प्रतापगडच्या आखाड्यात उतरले. त्यात खान संपला. शाही फौजेची दाणादाण उडाली. त्यात महादजी जगदाळे तळबीडगावाजवळ महाराजांचे हाती जिता गवसला. महाराजांनी त्याचे हात तोडले. याचमहादाजीला आठदहा वर्षांचा पोरगा होता. जिजाऊसाहेबांनी अगदी आजीच्या मायेनं या पोराला आपल्यापाशी सांभाळला. त्याला शहाणा केला. तो स्वराज्याचाच झाला.अशी ही आई होती. उद्ध्वस्त झालेलं पुणं आणि परगणा जिजाऊसाहेबांनी संसारासारखा सजविला.पावसाळ्यात चवताळून सैरावैरा वाहणाऱ्या

आंबील ओढ्याला त्यांनी पर्वतीजवळ पक्काबंधारा घातला. शेतीवाडीचा खडक माळ करून टाकणाऱ्या आणि जीवितहानीकरणाऱ्या या आंबील ओढ्याला त्यांनी शिस्तीची वाहतूक दिली. लोकांना न्याय दिला. शेतकऱ्यांना सर्व तऱ्हेची मदत केली अन् माणसं महाराजांच्या धाडसी उद्योगात हौसेनंसामील झाली.

नुस्त्या घोषणा करून माणसं पाठीमागे येत नाहीत. जोरदार घोषणा ऐकून चार दिवस येतातही. पण पाचवे दिवशी निघूनही जातात. लोकांना भरवसा हवा असतो. त्यांना प्रत्यय हवा असतो. आऊसाहेबांनी मावळ्यांना शिवराज्याचा प्रत्यय आणून दिला. म्हणून मी म्हटलं, की सध्याच्या आमच्या या नव्या हिंदवी स्वराज्यातील निवडूनयेणाऱ्या अन् न येणाऱ्याही लोकप्रतिनिधींनी जिजाऊसाहेबांच्या कार्यपद्धतीच्या आणि अंतःकरणाचा अभ्यास करावा. निवडून आल्यावर पाच वषेर् फरारी होण्याची प्रथा बंद करावी.

एका ऐतिहासिक कागदात आलेली एक गंमत सांगतो. कागद जरा शिवोत्तरकालीन आहे. पण लक्षात घेण्यासारखा आहे. त्यातील आशय असा तानाजी मालुसऱ्याच्या घरी रायबाचं लगीन निघाले. तो राजगडावर महाराजांकडे भेटायला आला. खरं म्हणजे लग्नाचं आवतण द्यावयासच आला. पण सिंहगड काबीज करण्याच्या गोष्टी महाराजांपुढेचाललेल्या दिसताच त्याने पोराच्या लग्नाचा विचारही कळू न देता, 'सिंहगड मीच घेतो' म्हणून सुपारी उचलली. ही गोष्ट जिजाऊसाहेबांना गडावरच समजली. चांगलं वाटलं. पण थोड्याच वेळात त्यांना कळलं की, तानाजीच्या घरी लगीन निघालंय. पणतो बोललाच नाही. तेव्हा मी आणि महाराजही तानाजीला म्हणाले, की 'सिंहगडकोंढाणा कुणीही घेईल. तू तुझ्या पोराचं लगीन साजरं कर.' तेव्हाच तानाजीचं उत्तर मराठ्यांच्या इतिहासात महाकाव्यासारखं चिरंजीव होऊन बसलंय. तानाजी म्हणाला, 'आधी लगीन कोंढाण्याचं'.

नंतर कोंढाण्याची मोहिम निश्चित झाली. मायेच्या हक्कानं तानाजी आपल्या अनेक मावळ्यांनिशी जिजाऊसाहेबांच्या खाश्या ओसरीवर जेवण करायला गेला. तो अन् सारे पानावर जेवायला बसलेही. अन् तानाजी मोठ्यानं म्हणाला , ' आम्हाला आऊसाहेबानं स्वतःच्या हातानं पंगतीत वाढलं पाहिजे. ' केवढा हा हट्ट. जिजाऊसाहेबांनी चार घास पंगतीत वाढले. वाढता वाढता आऊसाहेब दमल्या. तेव्हा तानाजी सर्वांना म्हणाला , ' आई दमली , आता कुणी तिनं जेवायला वाढायचा हट्ट धरू नका. ' जेवणे झाली. तानाजीसह सर्वांनी आपापली खरकटी पत्रावळ उचलली अन् तटाखाली टाकली.

तानाजीनं निघताना आऊसाहेबांच्या पावलांवर आपलं डोक ठेवलं अन् दंडवत घातला. त्याने आपल्या डोईचं पागोटं आऊसाहेबांच्या पावलावर ठेवलं. आऊसाहेबांनी ते पागोटं उचलून तानाजीच्या डोईस घातलं आणि त्याचा आलाबला घेतला. (म्हणजे त्याच्याकानागालावरून हात फिरवून आऊसाहेबांनी स्वतःच्या कानशिलावर बोटे मोडली) त्याची दृष्ट काढली.

नंतर तानाजी मोहिमेवर गेला. माघ वद्य नवमीच्या मध्यान्नासाठी सिंहगडावर भयंकर झटापट झाली. तानाजी पडला. पण गड काबीज झाला. तानाजीचं प्रेत पालखीत घालून सिंहगडावरून राजगडास आणलं आऊसाहेबांना माहीत नव्हतं. कोण करणार धाडस सांगण्याचं ? आऊसाहेबांनी पालखी येताना पाहून कौतुकच केलं. कौतुकाचं बोलल्या. पण नंतर लक्षात आलं , की पालखीत प्रेत आहे. आऊसाहेबांनी ते पाहून अपार शोक मांडला. या सगळ्या घटनांवरून जिजाबाई समजते. तिची मायाममता समजते. तिचं नेतृत्व आणि मातृत्व समजतं.

ही हकीकत असलेला कागद कै. य. न. केळकर यांना संशोधनात गवसला

आम्ही जिंकलेले पानिपत, साल्हेर !

साल्हेर! आपल्या इतिहासात विशेषतः इ. १२९६ पासून पुढेरक्तपाताने लाल झालेली पानेच जास्त दिसतात. पण शिवाजीमहाराजांनी स्वराज्याचा प्रारंभकरून उघडउघड युद्धकांडच सुरू केले नाही का ? पण यास्वातंत्र्ययुद्धकांडाचा इतिहास वाचताना एक गोष्ट प्रकर्षाने लक्षात येते , की महाराजांनी करावे लागले तिथे युद्ध केलेच , पण शक्यतेवढा रक्तपात टाळण्याचाही प्रयत्न केला. या शिवस्वराज्य पर्वाला सुरुवात झाली. इ. १६४६ मध्ये. पण तोरणा , कोरीगड , पुरंदर हे किल्ले रक्ताचा थेंबही न सांडता त्यांनी स्वराज्यात आणले.

इतकेच काय , पण सिंहगडसारखा किल्ला सिद्दी अंबर वाहब या आदिलशाहीकिल्लेदाराच्या हातून 'कारस्थाने करोन' महाराजांच्या बापूजी मुदगल नऱ्हेकर याने स्वराज्यात आणला. प्रत्यक्ष पहिली लढाई महाराजांना करावी लागली , ती दि. ८ ऑगस्ट १६४८ या दिवशी आणि या आठवड्यात. विजापूरचा सरदार फत्तेखान शिरवळ आणि पुरंदर या किल्ल्यांवर चालून आला. त्यावेळी महाराजांनी त्याच्या खळद बेलसरवर असलेल्या (ता. पुरंदर) छावणीवर पहिला अचानक छापा घातला. लढाई झाली. पण या गनिमी काव्याच्या छाप्यात रक्तपात किंवा मृत्यू त्यामानाने बेतानेच घडले. अंतिम विजय महाराजांचाच झाला. एकूण लढाया तीन ठिकाणी झाल्या. शिरवळ , बेलसर आणि पुरंदर गड.

पुढच्या काळातही झालेल्या लढायांचा अभ्यास केला , तर असेच दिसेल , याचे मर्म महाराजांच्या क्रांतीकारक युद्धपद्धतीत आहे. ती युद्धपद्धती गनिमी काव्याची , छाप्यांची , मनुष्यबळ बचावून शत्रूला पराभूत करण्याचे हे तंत्र म्हणजे गनिमी कावा.

पहिली खूप मोठी लढाई ठरली ती प्रतापगडाची. (दि. १० नोव्हेंबर १६५९) या युद्धातही शत्रूची महाराजांनी कत्तल केली नाही. त्यांचा मावळ्यांना आदेशच होता की, ' लढत्या

हशमास मारावे ' म्हणजेच न लढत्या शत्रूला मारू नये. त्याला निशस्त्रकरावे. जरूर तर कैद करावे. पळाल्यास पळू द्यावे. कत्तलबाजी ही महाराजांची संस्कृतीच नव्हती. प्रतापगड विजयानंतर पुढे पाऊण महिना महाराज सततआदिलशाही मुलुख आणि किल्ले घेत पन्हाळा , विशाळगड प्रदेशापर्यंत पोहोचले. हा प्रदेश दौडत्या छापेगिरीने महाराजांनी काबीज केला. शत्रू शरण आल्यावर आणि उद्दिष्टसाध्य झाल्यावर शरणागतांना ठार मारण्याची हौस त्यांना नव्हती. अकबराने राणा प्रतापांचा चितोडगड जिंकल्यावरही गडावरच्या राजपुतांची मोठी कत्तल केल्याची नोंद आहे. अशा नोंदी शाही इतिहासात खूपच आहेत. शिव इतिहासात नाहीत , हेसांस्कृतिक फरक होय.

एक तर महाराजांच्या चढाया आणि लढाया या अचानक छाप्यांच्या असल्यामुळे रक्तपात कमी घडले. त्यातही शरण आलेल्या लोकांना , शक्य असेल तर आपल्याच स्वराज्यसेनेत सामील करून घेण्याची महाराजांची मनोवृत्ती होती. उदाहरणार्थ अफझलखान पराभवानंतर खानाच्या फौजेतील नाईकजी पांडरे , नाईकजी खराटे , कल्याणजी जाधव , सिद्दी हिलाल खान , वाहवाह खान आदि खानपक्षाचे सरदार महाराजांना शरण आले आणि सामीलही झाले. अशी उदाहरणे आणखीही सांगता येतील.

मोठ्या प्रमाणावर मोकळ्या मैदानात महाराजांनी युद्धे करण्याचे शक्यतो वरटाळलेलेच दिसते. पण तरीही काही लढाया कराव्याच लागल्या. वणी दिंडोरीची लढाई (दि. १५ नोव्हें १६७०) आणि त्याहून मोठी लढाई साल्हेरची , ही लढाई नव्हे , हे युद्ध मोगलांची फौज लाखाच्या आसपास होती. मराठी फौज त्यांच्या सुमारे निम्म्याच. पण युद्ध घनघोर झाले. साल्हेरचे युद्ध क्रांतीकारक म्हणावे लागेल. कर्नाटकच्या शेवटच्या विजयनगर सम्राट रामराजाचा पराभव दक्षिणेतील सुलतानांनी राक्षसतागडीच्या प्रचंड युद्धात केला. (इ. १५६५) हे युद्ध भयानकच झाले. याला जंगे-ए-आझम राक्षसतागडी असे म्हणतात. यात रामराजासह प्रचंड कानडी फौज मारली गेली. सुलतानांचा जय झाला. या लढाईची दहशत कर्नाटकावर एवढी प्रचंड

बसली की , विजयनगरचे साम्राज्य राजधानीसकट उद्ध्वस्त झाले. संपले. ती दहशतमहाराष्ट्रावरही होतीच. पण महाराजांनी अतिसावधपणाने सपाटीवरच्या लढायाशक्यतो टाळल्याच. कारण मनुष्यबळ आणि युद्धसाहित्य अगदी कमी होते ना , म्हणून. पण साल्हेरचे युद्ध अटळ होते. जर साल्हेरच्या युद्धात मराठ्यांचा पराभव झाला असता , तर ? तर १७६१ चे पानिपत १६७३ मध्येच घडले असते. पण प्रतापराव , मोरोपंत , सूर्यराव काकडे , इत्यादी सेनानींनी हे भयंकर लंकायुद्ध जिंकले. मराठी स्वराज्य अधिक बलाढ्य झाले. वाढले. १७६१ चे पानिपत मराठ्यांनी जिंकले असते तर ? तर मराठी झेंडा अटकेच्यापलिकडे अन् खैबरच्याही पलिकडे काबूल कंदहारपर्यंत जाऊन पोहोचला असता. पाहा पटते का!

साल्हेरच्या युद्धात जय मिळाला , पण आनंदाच्याबरोबर युद्धातील विजय दुःखघेऊनच येतो. या युद्धात महाराजांचा एक अत्यंत आवडता , शूर जिवलग सूर्याजीकाकडे हा मारला गेला. महाराजांना अपार दुःख झाले. त्यांच्या तोंडून उद्गार बाहेर पडले , 'माझा सूर्याराऊ पडिला. तो जैसा भारतीचा कर्ण होता. '

उपाय काय ? अखेर हा युद्धधर्म आहे. सूर्यराव काकडे हे पुरंदर तालुक्यातील पांगारेगावचे शिलेदार फार मातब्बर. त्यांच्या घराण्याला 'दिनकरराव ' अशी पदवी होती. सूर्यराव साल्हेरच्या रणांगणावर पडले. सूर्यमंडळच भेदून गेले. या काकडे घराण्यानेस्वराज्यात अपार पराक्रम गाजविला. प्रतापगडचे युद्धाचे वेळी खासा प्रतापगड किल्ला सांभाळण्याचे काम याच घराण्यातील गोरखोजी काकडे यांच्यावर सोपविले होते. ते त्यांनीही चोख पार पाडले.

साल्हेरच्या युद्धाचा औरंगजेबाच्या मनावर फार मोठा परिणाम झाला. तो दुःखीही झाला आणि संतप्तही झाला. उपयोग अर्थात दोन्हीचाही नाही.

कोणा एका अज्ञात मराठी कवीने चारच ओळीची एक कविता औरंगजेबाच्यामनस्थितीचे वर्णन करण्यासाठी लिहून ठेवलेली आहे ,

सरितपतीचे जल मोजवेना

माध्यान्हीचा भास्कर पाहवेना

मुठीत वैश्वानर साहवेना

तैसा शिवाजीनृप जिंकवेना!

शिवरायांचे रूप कैसे असे?

शिवाजी महाराजांच्या चेहऱ्यावर नेहमीच स्मितहास्य तरळत असे, असे अनेक स्वकीय आणि परकीय भेटीकारांनी लिहून ठेवले आहे. आपल्याला आजही महाराजांच्या व्यक्तिमत्त्वाबद्दल कुतूहल असते. समर्थानीही आवर्जून लिहिले आहे की, 'शिवरायांचे आठवावे रूप'. रूपानं महाराज कसे होते? सावळे की गोरे? काही युरोपीय भेटीकारांनीही महाराजांना गौरवणांचे म्हटले आहे. त्याअर्थी ते अगदी कोकणस्थीगोऱ्या रंगाचे नसले, तरी अधिक जवळ गव्हाळ रंगाचे असावेत. मुंबईच्या शिवछत्रपती म्युझियममध्ये (पूर्वीचे प्रिन्स ऑफ वेल्स म्युझियम) महाराजांचे एक उभेरंगीत चित्र (मिनिएचर) आहे.

त्यात महाराजांचा रंग सावळा दाखविलेला आहे. हे चित्र चित्रकाराने इ.स. १७००च्या जरा नंतरच्या काळात चितारलेले असावे, असे तज्ज्ञांचे मत आहे. चक्र काळ्या रंगात पं. जवाहरलाल नेहरू यांचीही चित्रे चित्रकारांनी काढलेली आहेत. पण नेहरूंचे गोरे देखणेपण आपण प्रत्यक्ष पाहिलेले आहे. चित्रकाराने काळ्या वा वेगळ्या रंगातचित्र काढले, ही त्या चित्रकाराची शैली आहे. तसेच महाराजांचे मुंबईचे हे चित्र आहे. हे चित्र मूळ सातत्याच्या छत्रपती महाराजांच्या वाड्यातूनच विश्राम मावजी या इतिहासप्रेमी गृहस्थांना मिळाले. हा राजघराण्याचा आणि छत्रपतींच्या राजवाड्याचा चित्र प्राप्तीधागा लक्षात येतोच. युरोपीय लोक सगळ्याच

भारतीयांना ' काळे 'म्हणतात. पण त्यांनीही महाराजांना गौर रंगाचे सटिर्फिकेट दिलेले पाहूनमहाराजांच्या गव्हाळ मराठी गौरवर्णाची ओळख पटते.

महाराज आगऱ्याला गेले , तेव्हा त्यांना शहरात प्रवेश करताना परकालदास या नावाच्या राजपूत राजकीय प्रतिनिधीने प्रत्यक्ष पाहिले. त्यानेही आपल्या एका पत्रात महाराजांचे वर्णन लिहिले आहे. तो म्हणतो , ' शिवाजीराजे तेजस्वी आणि अस्सलराजपूतासारखे

दिसतात. ' औरंगजेबाच्या दरबारात अपमान झाल्यामुळे महाराजसंतापले. तेव्हा ते कसे धगागलेले दिसले , याचेही वर्णन राजपूत प्रतिनिधीच्या पत्रातसापडते. महाराजांच्या दृष्टीत विलक्षण त्वरा होती.

महाराजांच्या सहवासात राहिलेल्या परमानंद गोविंद कविंदाने महाराजांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे वर्णन शिवभारतात लिहून ठेवले आहे. एकाच वाक्यात सांगायचे तर त्याचे

सार , महाराज राजकुलीन ,तेजस्वी , तडफदार , प्रभावी आणि सावध व्यक्तिमत्त्वाचे

होते. ऐतिहासिककागदपत्रांतून आणि विशेषतः त्यांनी लिहिलेल्या पत्रांतील भाषेतून त्यांचे व्यक्तिमत्त्व आपल्या डोळ्यापुढे असेच जाणवते. राजेपणाचे त्यांचे दर्शन अगदी सहज जन्मजात दिसते. त्यात कृत्रिमता वा बनावट आव दिसत नाही. छत्रपती , सिंहासनाधीश्वर ,क्षत्रिय कुलावतांस , महाराजा या राजविशेषणांचे ' बेअरिंग ' महाराज अगदी सहज ,आपादमस्तक सांभाळत होते. राजेपण वा राणीपण एवढ्या तोलामोलाने व्यक्तिमत्त्वातसांभाळणे , हे योगसाधना करण्याइतकेच अवघड आहे.

महाराज तेजावरच्या प्रवासात असताना एका छावणीत पाँडिचेरीचा माटिर्न नावाचा फेंच प्रतिनिधी महाराजांस भेटावयास आला. भेटीच्या शामियान्यात तो थोडा आधीचउपस्थित झाला.

या शामियान्यात महाराज नंतर प्रवेशले. माटिर्नने शामियान्यातील त्या सदरेचे (छोट्या दरबाराचे) वर्णन लिहून ठेवले आहे. प्रत्यक्ष महाराजशामियान्यात कसे प्रवेशले अन् त्यावेळी दरबारी लोक (मराठे सरदार) कसे उभे राहिले आणि त्यांनी कशी राजआदब सांभाळली ते लिहून ठेवले आहे.

महाराज चालतराजमसनदीपर्यंत आले आणि बसले याचे फार सुंदर वास्तवपूर्ण चित्र त्याने शब्दांकित

केले आहे. ते वाचताना समार्थाचेच शब्द आठवतात. 'शिवरायाचे कैसे बोलणे ,शिवरायाचे कैसे चालणे , शिवरायाची सलगी देणे कैसे असे ' त्याची चुणूक माटिर्नच्याशब्दांतून व्यक्त होते. आमची ' मराठा राजसंस्कृती ' खरोखर फार उदात्त आहे. आम्ही कोणी आज शिरपेच तुरे घालणारे राजेमहाराजे नाही. पण आम्ही आपापल्या आमच्या जीवनात मर्यादित राजेच आहोत ना ? ते खानदानी मराठी संस्कृतीचे देखणेपणअकृत्रिमरित्या आम्ही सांभाळलेच पाहिजे. ती आमची जबाबदारी आहे. शिवचरित्रातून आणि जिजाऊसाहेबांच्या चरित्रातून हे शिकता येते.

महाराजांच्या वेशभूषेबद्दल आपण पूर्वी पाहिलेच. परमानंद कविंदाने लिहिले आहे त्यात एक मामर्क नोंद केली आहे. अफझलखानाच्या भेटीला जातानाचे महाराजांचे वर्णन करताना तो लिहितो की , 'महाराजांची दाढी कात्रीने नीटनेटकी केलेली होती. 'ही गोष्ट तशी अगदी किरकोळ आहे. पण त्यातून त्यांचा ' एस्थेटिक सेन्स ' दिसून येतो.

महाराजांची जुनी चित्रे उपलब्ध आहेत. त्यात ब्रिटिश म्युझियम लायब्ररी , लंडन येथील चित्रांत महाराजांनी थोडेसे उभे गंध कपाळावर लावलेले असावे की काय , असा भास होतो. पण अन्य चित्रांत गंध लावलेले कुठेही दिसत नाही. ही चित्रे प्रोफाइल आहेत. पण कोल्हापूरच्या न्यू पॅलेसमधील म्युझियममध्ये आणि हैदराबादच्या सालारजंग म्युझियममध्ये महाराजांचे एकेक चित्र आहे. ही दोन्ही चित्रे समोरून , जरा कोनात काढलेली आहेत. अशा चित्रांना 'तीन चष्मी चित्र ' म्हणत. यात व्यक्तीचे दोन डोळे आणि एक कान दिसतो. कोल्हापूर आणि हैदराबाद येथील चित्रे अशीच तीन चष्मी आहेत. त्या चित्रांत महाराजांचे कपाळ समोरून दिसते , पण कपाळावर कोणत्याही प्रकाराचे वा आकाराचे गंध लावलेले दिसत नाही. सणसमारंभ , पूजाअर्चा वा राज्याभिषेकासारखा सोहळा चालू असताना महाराजांच्या कपाळावर नक्कीच गंध आणि कुंकुमतिलक असणारच. पण दैनंदिन जीवनात तसा होता की नव्हता, हे चित्रात वा कोणत्याही पत्रात दिसत नाही.

वेशभूषेच्या संदर्भात महाराजांच्या बाबतीत घडलेली एक गंमत सांगतो. महाराज एकदा राजापूर शहरात पालखीतून चालले होते. सांगाती थोडेफार सैनिक होते. रस्त्याने पालखी जात असताना दोन्ही बाजूंना नागरिक मंडळी स्वारी बघत होती. त्यातच एक-दोन इंग्रज उभे होते. राजापुरात ईस्ट इंडिया कंपनीची व्यापारी वखार होती, हे आपणांस माहीतच आहे. पालखी चालत असताना महाराजांचे सहज लक्ष त्या इंग्रज पुरुषांकडे गेले. इंग्रजांची वेशभूषा अर्थात इंग्रजीच होती. त्यांनी डोक्याला केसांचा टोप (विग) घातलेला होता. महाराजांच्या मनात हे वेगळेच केस पाहून कुतूहल निर्माण झाले. महाराजांनी पालखी मुद्दाम त्या इंग्रजांच्या जवळून नेली. थांबविली. अन् त्यांनी त्या इंग्रजांच्या कानाशेजारी आपल्या हाताने केसात बोटोनीचाचपून पाहिले. अन् महाराजांच्या लक्षात आले की, हे केस वरून लावलेले आहेत. नैसर्गिक नाहीत. त्यांना गंमत वाटली. इंग्रजांनाही गंमत वाटली. पालखी पुढे गेली.

आगऱ्यात महाराजांनी आपल्या वकिलांमार्फत आगऱ्याच्या बाजारातून काही जडजवाहीर आणि मौल्यवान कापडचोपडही खरेदी केले होते. त्यावरून महाराजांना वेशभूषेबद्दल नक्कीच थोडीफार तरी आवड होती असे दिसते.

महाराजांच्या अंतरी नाना कळा होत्या. पण वेष बावळा नव्हता! नीटनेटकेपणा असलाच पाहिजे. साधेपणाही पाहिजे. बावळेपणा असता कामा नये.

महाराजांनी आपल्या खाश्या जिलेबीस (म्हणजे सैन्याच्या खास राजपथकास) चेकसारखे पोषाख केले होते ? अशी नोंद आहे. म्हणजेच युनिफॉर्मची कल्पना त्यांच्या मनात निश्चित होती

सर्वज्ञपणे सुशीळ, सकळांठायी

चिंचवडच्या श्रीमोरया गोसावी यांचे पुत्र चिंतामणी महाराज आणि नातू नारायण महाराज देव या तीनही पिढ्यांतील गणेशभक्तीबद्दल भोसले राजघराण्यात नितांत आदरभाव होता. चिंतामणी महाराज आणि नारायण महाराज हे तर शिवाजी महाराजांच्या अगदी समकालीन होते. श्रीमोरया गोसावी हे योगी होते. त्यांनी चिंचवडला संजीवन समाधी घेतली. या गणेशभक्तांबद्दल स्वराज्यस्थापनेपूर्वी चर्चा काही मराठी सरदार जहागीरदारांनी आपला भक्तिभाव चिंचवड देवस्थानाला जमिनी, पैसे, दागिने आणि काही इनामी हक्क प्रदान करून व्यक्त केला होता.

येथे नेमकेच सांगायचे, तर श्रीनारायण महाराज देव यांना कुलाबा कोकणातील काही बाजारपेठेच्या गावातून पडत्या भावाने तांदूळ, नारळ, सुपारी, मीठ इत्यादी कोकणी माल खरेदी करण्याचा हक्क मिळालेला होता. म्हणजे समजा, देव महाराजांना काही खंडी तांदूळ हवा असेल, तर तो बाजारभावापेक्षाही खूपच कमी भावाने परस्पर शेतकऱ्यांकडून वा व्यापारी दुकानदारांकडून खरेदी करण्याचा हक्क श्रीदेवांना मिळालेला होता.

हा माल खरेदी करण्याकरता दरवर्षी श्रीदेवांचे कारकून आणि नोकर कोकणात जात असत. हा माल कोणा एकाच मालकाकडून सर्वच्यासर्व खरेदी न करता अनेकांकडून मिळून तो खरेदी करण्याचा विवेकी व्यवहार श्रीदेवांचे कारकून नक्कीच सांभाळत असत हे उघड आहे. अशा देणग्यांना आणि अधिकारांना (हक्क) प्रत्यक्ष बादशाही मान्यता घ्यावी लागे. ती निजामशाह किंवा आदिलशाह यांची असे. हे बादशाह तशी मान्यता देत असत. दरवर्षी श्रीदेवांचे नोकर कुलाबा भागात उतरून हा हक्क बजावीत आणि माल बैलांवर लादून घाटावर चिंचवडला आणीत असत.

श्री योगी मोरयागोसावी यांची पुण्यतिथी मार्गशीर्ष वद्य षष्ठीस साजरी होत असे. अन् आजही होते. त्यानिमित्त यात्रेकरूंना भंडारा म्हणजे अन्नदान होई. हजारो लोक येथेभोजन करीत. श्रीदेव या भंडार्याकरिता हा कोकणातील माल उपयोगात आणीत असत. पुढे (१६५७ पासून) स्वराज्याची सत्ता या कुलाबा भागात प्रस्थापित झाली. स्वराज्याचे कायदे सुरू झाले. दरवर्षीप्रमाणे श्रीदेवांचे कारकून चिंचवडहून श्रीदेवांच्या आज्ञेप्रमाणे कुलाबा भागातील माल पडत्या भावाने खरेदी करण्यासाठी कोकणात आले. तेथील मराठी स्वराज्याच्या सुभेदाराने या कारकुनांना सांगितले की , ' पडत्या भावानेतुम्हांस माल खरेदी करता येणार नाही '

श्रीदेवांची कारकून मंडळी विस्मितच झाली. बादशाही अमलात देवस्थानकरताआम्हाला मिळालेले हक्क मराठी स्वराज्य आल्यावर काढून घेतले जावेत ? काय आश्चर्य? हे हिंदवी स्वराज्य श्रीच्या इच्छेने आणि आशीर्वादानेच निर्माण झाले ना ?

स्वराज्याच्या अंमलदाराने अशी बंदी घातली आहे असे या कारकुनांनी श्रीदेवमहाराजांना चिंचवडला पत्र पाठवून कळविले. श्री नारायणमहाराज देवही चकीत झाले. त्यांनी राजगडास शिवाजीमहाराजांकडे तक्रारीचे पत्र पाठविले की , 'देवकार्यासाठी मिळालेला पडत्या भावाने माल खरेदी करण्याचा हक्क शिवशाहीत रद्दव्हावा ? ये कैसे ?'

महाराजांनी श्रीदेवांचे हे पत्र आल्यावर उत्तर म्हणजे राजाज्ञापत्र चिंचवडास पाठविले की , ' स्वराज्यात असे हक्क कोणासही दिले जाणार नाहीत. पूर्वी दिलेले असतील ,तर ते अमानत म्हणजे रद्द करण्यात येतील. कारण पडत्या भावाने माल खरेदी केला ,तर शेतकऱ्यांचे वा दुकानदारांचे नुकसानच होते. म्हणून हा हक्क रद्द करण्यात आला आहे. तसेच त्यावरील जकातही वसूल केली जाईल माफ होणार नाही. ' या राजाज्ञेचीअमलबजावणीही झाली. स्वराज्याचा कारभार असा होता.

पण महाराजांची श्रीगणेशावर आणि देवस्थानावर पूर्ण भक्ती होती. महाराजांनी श्रीनारायण महाराज देव यांना कळविले की , ' कोकणातून शेतकऱ्यांकडून आणि व्यापाऱ्यांकडून जो आणि जितका माल आपण पडत्या भावाने खरेदी करीत होता , तेवढा माल श्रीचे अन्नदान आणि भंडार्याकरिता सरकारी कोठारातून चिंचवडास विनामूल्य , दरवर्षी सुपूर्त केला जाईल. ' शिवाजी महाराज असे होते आणि हिंदवी स्वराज्य म्हणजे शिवशाहीही अशी होती. आचारशीळ , विचारशीळ , दानशीळ , धर्मशीळ सर्वज्ञपणे सुशीळ , सकळांठायी!

असाच एक प्रश्न कोकणात मिठागरांच्या बाबतीत निर्माण झाला. हा प्रश्न गोव्याच्या धूर्त पोर्तुगीज फिरंग्यांनी निर्माण केला. स्वराज्यातील आगरी समाजाची आणि काही इतर समाजाचीही खायचे मीठ तयार करणारी मिठागरे होती. मिठागरे म्हणजे मिठाची शेती. त्याचे असे झाले की , या धूर्त पोर्तुगीजांनी त्यांच्या पोर्तुगीज देशात तयार होणारे मीठ गोव्यात आणावयास सुरुवात केली. हे पांढरे दाणेदार मीठ पोर्तुगीजांनी अगदी कमी किंमतीत कोकणात विकावयास सुरुवात केली. मीठ चांगले होते. ते अगदी स्वस्त भावात विक्रीस आल्यावर कोकणातच तयार होणारे आगरी लोकांचे स्वदेशी मीठ कोण विकत घेणार ? मुक्त बाजारपेठ स्वराज्यात असल्यामुळे पोर्तुगीज लोक आपले मीठ विकू लागले. याचा परिणाम उघड होता. तो म्हणजे स्वराज्यातील आमची मिठागरे तोड्यात जाणार आणि आगरी लोकांचा धंदा बुडणार. स्वराज्याचेही नुकसान होणार. हे महाराजांच्या त्वरित लक्षात आले. शिष्टमंडळे राजगडावर आणावी लागली नाहीत. महाराजांनी आज्ञापत्रे काढून या पोर्तुगीज मीठावर जबरदस्त कर बसवला. त्यामुळे गोव्याचे मीठ स्वराज्यात येणे ताबडतोब अन् आपोआप बंद झाले. स्वराज्यातील उद्योगधंद्यांना संरक्षण देण्याची महाराजांची ही दक्षता होती. ही दक्षता व्यापारपेठेत आणि करवसुली खात्यातही जपली जात होती.

चांभार म्हणजे चर्मकार. हे लष्काराच्या अतिशय उपयोगी पडणारे लोक. करवसुली आणि जकात स्वराज्यात रोख पैशांत घेतली जात असे. या चर्मकारांकडूनही तशीच घेण्यात येई. पण

खेड्यापाड्यातील आणि सर्वच चर्मकारांना रोख पैसे कर म्हणून देणे शक्य होईना. महाराजांनी आज्ञापत्रक काढून आपल्या अंमलदारास लिहिले की , 'ज्यांना रोख रकमेने कर देता येणे शक्य नसेल , त्या चर्मकारांकडून तेवढ्या किंमतीचे जिन्नस सरकारात घ्यावेत. रोख पैशाचा आग्रह धरू नये. आपल्या शिलेदारांसकातड्याच्या खोगीरांची , पादत्राणांची आणि इतर कातडी वस्तूंची गरज असतेच. तरी ते जिन्नस घ्यावेत.' त्याप्रमाणे चर्मकारांना मोठी बाजारपेठही मिळाली आणि त्यांची अडचणही दूर झाली. असा व्यवहार तराळ , मातंग , धनगर , लोहार , कुंभार वगैरेमंडळींच्या व्यवसायातही महाराजांनी अमलात आणला असावाच. मात्र त्या संबंधीचे कागद अद्याप उपलब्ध झालेले नाहीत.

राजाचे लक्ष असे स्वराज्यावर आणि रयतेवर चौफेर होते. असे लक्ष बादशाहीअंमलात नव्हते. उलट काही कर शाही धर्माचे नसलेल्या लोकांवर लादले जात असत. हा फरक स्वराज्य आणि मोगलाई यातील आहे.

स्वराज्याचा उपभोगशून्य स्वामी

काशीहून गागाभट्ट नासिकला आले. महाराजांनी त्यांना आणण्याकरिता पालखी पाठविली. दरबारातील चार थोरमंडळी सामोरी पाठविली. सन्मानपूर्वक त्यांना रायगडावर आणण्यात आले. महाराजांनी मधुपर्कपूर्वक या महापंडिताचे गडावर स्वागत केले. त्यांचा मुक्काम गडावर होता. प्रवासात आणि गडावर गागाभट्टांना स्वराज्याचे रूप स्पष्ट दिसत होते. महाराजांनी आपल्या असंख्य कर्तबगार , शूर , निष्ठावंत आणि त्यागी जीवलगांच्या सहकार्याने निर्माण केलेले एक सार्वभौम राष्ट्र जाणत्या मनाला स्पष्ट दिसत होते.

या हिंदवी स्वराज्यात अनेक क्रांतीकारक घटना घडल्या होत्या , घडत होत्या.तेहरानपासून काबूलपर्यंत आणि खैबरपासून दिल्लीपर्यंत मराठी स्वराज्याचा दरारासुलतानांना हादरे देत होता. दक्षिणेतील पातशाह्या निष्प्रभ झाल्या होत्या. इंग्रज ,फिरंगी अन् सिद्दी आपले प्राण कसे वाचवायचे , याच चिंतेने ग्रसूत , पण दक्ष होते. अत्यंत शिस्तबद्ध अधिकारीवर्ग आणि राजकारणी मुत्सद्दी राज्यकर्तव्यात तत्पर होते. यादव , कदंब , शिलाहार , विजयनगर , वारंगळ , द्वारसमुद यांच्या उज्ज्वल परंपरेत आज रायगड आणि महाराज शिवाजीराजे निर्विवाद शोभत होते.

मग उणीव कशात होती ? कशातच नव्हती. फक्त एका अलंकाराची उणीव होती. तो अलंकार म्हणजे राजसिंहासन. छत्रचामरांकित राजसिंहास न. त्या सिंहासनाची स्वराज्याला नितांत गरज होती. कारण त्याशिवाय सार्वभौम चक्रवर्ती राज्याचा मान आणि स्थान जगातील आणि स्वदेशातीलही लोक देत नव्हते. देणार नव्हते. हा केवळ संस्कार होता. पण त्याची जगाच्या व्यवहारात अत्यंत मोठी किंमत होती. राज्याभिषेक हा उपभोग नव्हता. ते राष्ट्रीय कर्तव्य होते. जोपर्यंत सिंहासनावर राज्याभिषेक होत नाही , तोपर्यंत जग या थोर सूर्यपराक्रमी मी पुण्यशालेक महामानवाला ' राज्यकर्ता ' समजणार होते , पण ' भूपतिराजा ' म्हणणार नव्हते.

एक आठवण सांगतो. महाराज औरंगजेबाला भेटायला आगऱ्यास जाण्यास निघाले. (दि. ५ मार्च १६६६) त्यावेळी स्वराज्यातील एक नागरिक महाराजांना भेटायला राजगडावर आला. त्याचे नाव नरसिंहभट्ट चाकालेकर. हा कुणी महापंडित , अभ्यासक , विचारवंत , दष्टा , समाजधुरीण नव्हता. होता तो एक सामान्य भिक्षुक. पण तरीही त्यावेळच्या एकूण संपूर्ण समाजात शिक्षणाच्या दृष्टीने दोनच पावलं का होईना , पण थोडा पुढे होता ना! तो महाराजांना एक विनंती करावयास आला होता.

विनंती कोणती? तो म्हणतोय ,

' महाराज , माझ्या जमीनजुमल्याचे

आणि घरादाराचे सरकारमान्यतेची , तुमच्या शिक्कामोर्तबीचे कागदपत्र माझ्यापाशी आहेतच. पण

आपण आता

औरंगजेब बादशाहास

भेटावयास जात

आहात , तरी माझ्या

याजमीनजुमल्यास औरंगजेब बादशाहाच्याही मान्यतेची संदापत्रे आपण येताना घेऊनया. ' हा त्याच्या म्हणण्याचा आशय.

काय म्हणावे या प्रकाराला ? कपाळाला हात लावून रडावे ? स्वराज्यात राहणारा , जरासा का होईना पण शहाणपण मिरविणारा एक वेदमूतीर् औरंगजेबाच्या मान्यतेचे कागदपत्र आणायला महाराजांनाच विनवतोय. त्याला महाराजांचा हा स्वराज्य निमिर्तीचा प्रकल्प समजलाच नाही ? बाजी पासलकर , बाजीप्रभू , मुरारबाजी इत्यादी वीरपुरुष कशाकरता मेले , जळत जळत पराक्रम गाजविणारेमावळे कशाकरता लढताहेत अन् मरताहेत हे त्याला समजलेच नाही ? नाहीच समजलं त्याला ? अन् असे न समजणारे अंजान जीव नेहमीच जगात असतात. त्यांना सार्वभौमत्व , स्वराज्याचे महत्त्व , स्वातंत्र्याचे अभिमानी जीवन अन् त्याकरिता आपलेही काही कर्तव्य असते , हे दर्शनानी अन् प्रदर्शनाने शिकवावे लागते. आम्हीजन्मजात देशभक्त नाहीच. आम्ही जन्मजात गुलामच. यातून बाहेर काढण्याकरिता त्या शिवाजीराजाने महाप्रकल्प मांडला. तो साऱ्या जगाला अन् आमच्याही देशाला समजावून सांगण्याकरिता , नेमका अर्थ त्याचा पटवून देण्याकरिता एका राजसंस्काराचेदर्शन आणि प्रदर्शन घडविणे नितांत आवश्यक होते , ते उपभोग म्हणून नव्हे , तर कर्तव्य म्हणून आवश्यक होते. ते म्हणजे सार्वभौम , छत्रचामरांकित सुवर्णसिंहासनावर आरोहण. म्हणजेच राज्याभिषेक.

पण केवळ कर्तव्यातच अर्धदान करण्यासाठी उभ्या असलेल्या त्या महान योगी शिवाजीराजांना सिंहासन , छत्रचामरे , राज्याभिषेक इत्यादी गोष्टींची अभिलाषा तर नव्हतीच , कधीच नव्हती. पण त्यांना त्याची आठवणही होत नव्हती. हा राजा शिबी राजाचा वारस होता. तो जनकाचा वारस होता. तो रघुराजाचा वारस होता. हे सारं अभ्यासपूर्वक , मनन आणि चिंतनपूर्वक समजावून घेण्याची बौद्धिक ऐपत आमच्यापाशी असायची आवश्यकता होती आणि

आहे. कोणा बादशाहाने आम्हाला त्याच्या सेवेसाठी एखादी पदवी दिली , तर त्या पदवीचा आम्हाला अभिमान वाटावा ?पण अशी पदवीधर मंडळी बादशाही जगात त्यावेळी नांदत होती. ही मंडळीमहाराजांच्या बाबतीत म्हणत होती , ' राजे आम्ही पातशाहाने आम्हास किताब दिले.मानमरातब दिले.' अशा जगाला एकच उत्तर देणे आवश्यक होते. ते म्हणजेराज्याभिषेक. या राज्याभिषेकाची विचारसरणी कोणाही विचारवंताला सहज पटण्यासारखी होती.महाराजांनाही ती तत्त्वतः नक्कीच पटलेली होती. पण राज्याभिषेकातील तो गौरव , ती प्रशस्ती , तो मोठेपणा महाराजांच्या मनाला रुचतच नव्हता. ते हिंदवी स्वराज्याचेउपभोगशून्य स्वामी होते. पण स्वतः जीवन जगत होते. हिंदवी स्वराज्याचे एक साधेपण कठोर सेवाव्रती प्रजानन म्हणून. ते सविनय नम्र स्वराज्यसेवक होते. पण नरसिंहभट्ट चाकालेकरासारखी काही विचित्र , विक्षिप्त अन् अविवेकी उदाहरणे त्यांनीअनुभविली होती.

अखेर कर्तव्य म्हणूनच महाराजांनी राज्याभिषेकाला आणि सोहळ्याला , कठोर मनाने मान्यता दिली. राज्याभिषेक ठरला!

तीनशे वर्षांच्या पारतंत्र्यानंतरचा सूर्योदय

माणसाला फुकट मिळालं की त्याची किंमत कळत नाही. त्याचा बाजारभाव समजतो , तसंचउपयोग आणि उपभोगही समजतो. पण महत्त्व आणिपावित्र्य समजत नाही. हिंदवी स्वराज्य असे नव्हतेच. कमालीच्या त्यागाने आणिअविश्वांत कष्टाने ते मिळविले गेले होते. मिळवणारी मावळी मंडळी अगदी साधी आणि सामान्य होती. पण त्यांचे मन हनुमंतासारखे होते. छाती फाडली ,तर त्यात त्यांचा राजा , राज्य आणि ध्वजच दिसावा. एकेका घरातली एकेक माणसंइषेर्न आणि हौसेनं कष्टत होती.

मरत होती. अशीही असंख्य मावळी घरं होती की , त्या घरातील दोन-दोन किंवा तीन-तीन माणसं अशीच मरत होती. म्हणूनच एक अजिंक्य हिंदवी स्वराज्य एका राष्ट्रपुरुषाने उभे केले.

अजिंक्य स्वराज्य ? होय , अजिंक्य. महाराजांच्या मृत्यूनंतर एक कर्दनकाळ ,औरंगजेब आपल्या सर्व सारमथ्यानिशी हे स्वराज्य गिळायला महाराष्ट्रात उतरला. अखंड पंचवीस वर्षे तो इथे यमदूतासारखा रावत होता. काय झाले त्याचे ? हे स्वराज्य बुडाले का ? नाही. औरंगजेबच बुडाला. मोगली साम्राज्यही बुडण्याच्या मार्गाला लागले.

हे कोणामुळे ? कोणाच्या शिकवणुकीमुळे ? हे छत्रपती शिवाजी महाराजांच्याशिकवणुकीमुळेच ना! शिवचरित्रातून तेच शिकावयाचे आहे. नागपूर येथे धनवटेप्रासादावर शिवाजी महाराजांचा भव्य पुतळा स्थापन करण्यात आला ; त्यावेळी पं.जवाहरलाल नेहरू म्हणाले की , ' जगाच्या पाठीवर पारतंत्र्यात पडलेल्या एखाद्याराष्ट्राला स्वतंत्र व्हावयाचे असेल आणि स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर समर्थ व्हावयाचे असेल, तर त्या राष्ट्राने छत्रपती शिवाजी महाराजांचा आदर्श समोर ठेवावा. '

हे अक्षरशः खरे आहे जीर्णशीर्ण स्थितीतून , गुलामगिरीतून आपले राष्ट्र स्वतंत्र झाले. ते बलाढ्य करावयाचे असेल , तर आदर्श असावा महाराजांचा.

सतत २७ - २८ वर्षे अविश्रांत श्रम आणि त्याग केल्यानंतरच राज्याभिषेकाचा विचार रायगडावर अंकुरला. या निर्मितीच्या कालखंडात अत्यंत गरजेची कामे आणि प्रकल्प महाराजांनी हाती घेतलेले दिसतात. भव्य महाल किंवा उपभोगप्रधान अशा कोणत्याही वस्तू- वास्तू निर्मितीकडे लक्षही दिले नाही. जीर्णशीर्ण अवस्थेतून मराठी मुलुख अतिकष्टाने स्वतंत्र होत आहे , आता पहिल्या दोन पिढ्यांना तरी चंगळबाजीपासून हजार पावलं दूरच राहिलं पाहिजे , असा विचार महाराजांच्या कृतीत दिसून येतो. महाराजचंगळबाजीला शत्रूच मानत असावेत. ' आत्ता , या क्षणी स्वराज्याला कोणत्या गोष्टीची गरज आहे ' हाच विचार त्यांच्या आचरणात दिसून येतो.

मग राज्याभिषेक करून घेणं , ही चंगळबाजी नव्हती का ? नव्हती. ते कर्तव्यच होते. सार्वभौमत्वाची ती महापूजा होती. त्या राज्याभिषेक सोहाळ्याचा परिणाम वर्तमान आणि भावी काळातील सर्व पिढ्यांवर प्रभावाने होणार होता. तो कोणा एका व्यक्तीच्या कौतुकाचा स्तुती सोहळा नव्हता. ते होते स्वातंत्र्याचे सामूहिक गौरवगान. इंदूरस्थ , चितोड , देवगिरी , कर्णावती , वारंगळ , विजयनगर , द्वारसमुद्र , पाटलीपुत्र , गोपकपट्टण (गोवा) श्रीनगर आदि सर्व भारतीय स्वराज्यांच्या राजधान्यांवर बंडाची स्वातंत्र्यासाठी प्रेरणा देणारी फुंकर या रायगडावरील राज्याभिषेकाने पडणार होती. पडावी अशी अपेक्षा होती. बुंदेलखंडातील भंगलेल्या सिंहासनावर आणि चेतलेल्या छत्रसालावर ही फुंकर आधीच पडलीही होती. बुंदलेखंडात एक नवे हिंदवी स्वराज्य आणि सिंहासन उदयाला आले होते.

सिंधू नदीच्या उगमापासून कावेरी नदीच्या पैलतीरापावेतो , म्हणजेच आसेतु हिमाचल हा संपूर्ण देश स्वतंत्र , सार्वभौम , बलशाली व्हावा हे मनोगत महाराजांनी स्वतःच बोलून दाखविले होते ना!

राज्याभिषेकाचा मुहूर्तही ठरला. शालिवाहन शके १५९६ ज्येष्ठ , शुद्ध त्रयोदशी , आनंदनाम संवत्सर , म्हणजेच ६ जून १६७४ . महाराज राज्याभिषिक्त छत्रपती होणार याच्या वार्ता हळुहळू सर्वत्र पोहोचू लागल्या.

याचवेळी घडलेली एक गंमत सांगतो. कॉस्म-द-गार्द या नावाचा एक पोर्तुगीजकोकणातून भूमार्गाने गोव्याकडे जात होता. त्याला या प्रवासात ही बातमी समजली. मार्गावरती तो एका खेड्याजवळच्या झाडीत विश्रांतीकरता उतरला. भोवतालची मराठी दहापाच खेडुत माणसे सहज गार्दच्या जवळ जमली. एक गोरा फिरंगी आपल्याला दिसतोय , एवढाच त्यात कुतूहलाचा भाग असावा. गार्दने त्या जमलेल्या लोकांना आपल्या मोडक्या तोडक्या भाषेत म्हटले की , 'तुमचा शिवाजीराजाला वकरच सिंहासनावर बसणार आहे , हे तुम्हाला माहिती आहे का ?' ही गोड गोष्ट त्या खेडुतांना प्रथमच समजत होती. पण आपला राजा आता रामाप्रमाणे सिंहासनावर

बसणार , एवढे त्यांना नक्कीच उमजले अन् ती माणसं विलक्षण आनंदली. ही एक सूचक कथा मराठी मनाचा कानोसा घेणारी नाही का ? साध्या भोळ्या खेड्यातील माणसांनाही हा राज्याभिषेकाचा आनंद समजला , जाणवला होता.

आपण सार्वभौम , स्वतंत्र स्वराज्याचे प्रजानन आहोत , राज्यकर्तेच आहोत , सेवक आहोत याची जाणीव प्रत्येक लहानमोठ्या वयाच्या माणसाला होण्याची आवश्यकता असतेच. प्रथम हेच कळावे. नंतर कळावे , राष्ट्र म्हणजे काय ? माझे राष्ट्रपती कोण आहेत. पंतप्रधान कोण. माझी राज्यघटना , माझी संसद , माझा राष्ट्रध्वज , माझे राष्ट्रगीत इत्यादी अष्टांग राष्ट्राचा परिचय यथासांग व्हावा. शिवाजी महाराजांचा राज्याभिषेक म्हणजे अर्वाचीन भरतखंडाचा पहिला स्वातंत्र्यदिन.

महाराजांच्या मनःस्थितीचा अभ्यास

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरच्या निदान पहिल्या दोन पिढ्यांना उपभोगी , सुखवस्तू जीवन जगण्यास अवधीच मिळणार नाही. याच दृष्टीने शिवकालीन हिंदवी स्वराज्याची पहिली पन्नास वर्षे कशी गेली , याची बेरीज वजाबाकी योग्य तुलनेने आपण केली पाहिजे. आजच्या आपल्या स्वराज्याची गेल्या पन्नास वर्षांत सर्वच क्षेत्रात प्रगती निश्चित झाली आहे. पण गती मात्र कमी पडली , अन् पडत आहे हेही उघड आहे. याकरता इतिहासाचा अभ्यास आणि उपयोग केला पाहिजे. अशा अभ्यासासाठी शिवकाळात साधने फारच कमी होती. दळणवळण तर फारच अवघड होते. महाराजांची मानसिकता सूक्ष्मपणे लक्षात घेतली , तर असे वाटते की , युरोपीय प्रगत वैज्ञानिक देशांचा अभ्यास करण्यासाठी महाराजांनी आपली माणसे नक्की पाठविली असती. हा तर्क मी साधार करित आहे. पाहा पटतो का! मराठी आरमार युरोपियनांच्या आरमारापेक्षाही सुसज्ज आणि बलाढ्य

असावे असा त्यांचा सततजागता प्रयत्न दिसून येतो. माझ्या तर्कातील हा एक महत्त्वाचा टप्पा.

राज्याभिषेकाची तयारी रायगडावर सुरू झाली. हो , तयारी सुमारे वर्षभर आधी सुरू झाली. याच काळात पण प्रारंभी एक प्रकरण घडले. एक अध्यात्ममार्गी सत्पुरुष रायगडावरती आले. ते स्वतः होऊन आलेले दिसतात. त्यांना महाराजांनी मुद्दाम बोलावून घेतलेले दिसत नाही. यांचे नाव निश्चलपुरी गोसावी. त्यांच्याबरोबर थोडाफार शिष्यसमुदायही होता. त्यात गोविंदभट्ट बवेर् या नावाचे संस्कृत भाषेवर प्रभुत्व असलेले शिष्यही होते. त्यांनी राज्याभिषेकपूर्व रायगडावरील निश्चलपुरी गोसावी यांचे वास्तव्य आणि त्यात घडलेल्या घटना एक ग्रंथ संस्कृतमध्ये लिहून नमूद केल्या आहेत. या ग्रंथाचे नाव , ' राज्याभिषेक कल्पतरू. '

रायगडावर आल्यावर निश्चलपुरींना दिसून आले

की , गागाभट्टांच्या मार्गदर्शनाखाली राज्याभिषेकाची तयारी चालू आहे. हे निश्चलपुरी स्वतः पारमार्थिक साधक होते. ते तांत्रिक होते. म्हणजे मंत्र , तंत्र , उतारे , पशु बलिदान इत्यादी मार्गांनी त्यांची तांत्रिकयोगसाधना असे. त्यांच्या मनांत एक कल्पना अशी आली की , शिवाजी महाराजांनी आपला संकल्पित राज्याभिषेक हा वैदिक पद्धतीने करून घेऊ नये , तर तो तांत्रिक पद्धतीने करून घ्यावा. महाराज , राज्योपाध्ये बाळंभट्ट आवीर्कर आणि वेदमूतीर् गागाभट्ट यांच्या मनात सहजस्वाभाविक विचार होता की , प्राचीन काळापासून परंपरेने रघुराजा , प्रभू रामचंद्र , युधिष्ठिर इत्यादी महान राजपुरुषांना , महान ऋषीमुनींनी ज्या वैदिक पद्धतीने राज्याभिषेक केले , त्याच परंपरेप्रमाणे राजगडावरील हा राज्याभिषेक सोहाळाव्हावा. पण निश्चलपुरींना हे मान्य नव्हते. त्यांनी महाराजांना सतत आग्रहाने म्हटले की , ' मी सांगतो त्याच पद्धतीने म्हणजेच तांत्रिक पद्धतीने तुम्ही राज्याभिषेक करून घ्या. '

महाराजांना हे उगीचच धर्मसंकट पुढे आले. पण वाद न घालता महाराजांनी यात अगदी शांत , विचारी भूमिका ठेवली. प्राचीन पुण्यक्षोकराजपुरुषांचा आणि तपस्वी ऋषींचा मार्ग अवलंबायाचा की , हा तांत्रिक मार्ग स्वीकारावयाचा हा प्रश्न त्यांच्यापुढे होता.

महाराजांनी गागाभट्टांच्या प्राचीन वैदिक परंपरेप्रमाणेच हा राज्याभिषेकाचा राज्यसंस्कार स्वीकारावयाचे ठरविले. पण या सुमारे सात आठ महिन्यांच्या कालखंडात त्यांनी निश्चलपुरीचा थोडासुद्धा अवमान केला नाही. अतिशय आदरानेच ते त्यांच्याशी वागले. याच कालखंडात प्रतापराव गुजर सरसेनापती यांचा नेसरीच्या खिंडीत युद्धात मृत्यू घडला.(दि. २४ फेब्रु. १६७४) महाराज अतिशय दुःखी झाले. निश्चलपुरीमहाराजांना म्हणाले , ' महाराज , ही घटना म्हणजे नियतीने तुम्हाला दिलेला इशारा आहे. सरसेनापतीचा मृत्यु म्हणजे अपशकुनच आहे , तरी तुम्ही माझ्याच पद्धतीने हाराज्याभिषेक करा. '

महाराजांनी त्यांचे म्हणणे ऐकून घेतले. पण तयारी मात्र चालू होती. तशीच चालू ठेवली. पुढच्याच महिन्यात दि. १९ मार्च १६७४ या दिवशी महाराजांच्या एक राणीसाहेब , काशीबाईसाहेब या अचानक मृत्यू पावल्या. याहीवेळी निश्चलपुरींनी महाराजांना ' हा अपशकुन आहे , अजूनही विचार करा ' असा इशारा दिला , तरीही महाराज शांतच राहिले. पुढे तर किरकोळ अपशकुनांची मालिका त्यांचेकडून महाराजांपुढे येत गेली. एके दिवशी गडावरील राजप्रासादाला मधमाश्यांचे आग्यामोहोळ लागले. हाही त्यांना अपशकुन वाटला. दुसऱ्या एका दिवशी आभाळात पक्ष्यांचा थवा उडत चाललेला पाहून त्यांनी महाराजांना म्हटले की , या मार्गाने हे पक्षी उडत जाणे हे अपशकुनी आहे. अर्थात महाराज मात्र शांतच आणि असेच अपशकुन ते मांडीत राहिले. त्यांनी सांगितलेला शेवटचा अपशकुन असा. एका होमहवनाचे प्रसंगी महाराज होमापुढे बसले होते. मंत्र चालू होते. महाराजांचे राजोपाध्याय बाळभट्ट हे तेथेच बसले होते. एवढ्यात अचानक वरच्या पटईला (सिलिंगला) असलेल्या नक्षीतील एक

लहानसे लाकडी कमळ निसटले आणि ते राजोपाध्यायांच्या तोंडावरच पडले. त्यांना जरा भोवळ आली. थोडेसे लागले. पण धार्मिक कार्यक्रम चालूच राहिले. निश्चलपुरीमहाराजांना म्हणाले की, 'हा अपशकुन आहे. अजूनही विचार करा आणि हे वैदिकसोहळे थांबवून माझ्या सूचनेप्रमाणे सर्व करा.'

पण तरीही महाराज शांतच राहिले. सर्व विधी, संस्कार आणि राज्याभिषेक सोहळापूर्ण पार पडला. महाराज छत्रपती झाले.

निश्चलपुरी आपल्या मनाप्रमाणे न झाल्यामुळे फारच नाराज झाले आणि नंतर महाराजांना म्हणाले, 'तुम्ही माझे ऐकले नाहीत. हा तुमचा राज्याभिषेक अशास्त्रीय झाला आहे. तुम्हाला लौकरच त्याचे प्रत्यंतर येईल.' असे म्हणून निश्चलपुरीरायगडावरून निघून गेले. हे प्रकरण आपणापुढे थोडक्यात पण नेमके विषयबद्धसांगितले आहे. पण आपणही याचा अभ्यास करावा. या विषयावर विस्तृत लेखन केले आहे. समकालीन 'राज्याभिषेक कल्पतरू' हा गोविंदभट्ट बवेर यांचा गंथही उपलब्ध आहे. शिवाय अनेकांनी आपापली मते मांडली आहेत. या सर्वांचा आपण अभ्यास करून आपले मत ठरवावे.

महाराजांच्या या प्रकरणातील भूमिकेबद्दल आपल्याला काय वाटते? मला मात्र असे वाटते की, महाराजांच्या मनात निश्चलपुरीनाही नाराज करावयाचे नसावे. प्राचीनपरंपरेप्रमाणे राज्याभिषेक करावा आणि नंतर वेगळ्या मुहूर्तावर निश्चलपुरी यांच्या म्हणण्याप्रमाणे तांत्रिक राज्यभिषेकसुद्धा करून टाकावा, असे वाटते. कारण तसा तांत्रिक राज्याभिषेक नंतर दि. २४ सप्टेंबर १६७४, अश्विन शुद्ध पंचमी या दिवशी महाराजांनी याच निश्चलपुरीकडून त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे रायगडावर करवून घेतला. हा तांत्रिक विधी तसा फार थोड्या वेळातच पूर्ण झाला. निश्चलपुरीनाही बरे वाटले. पण दुसऱ्याच दिवशी (दि. २५ सप्टेंबर) प्रतापगडावर आकाशातून वीज कोसळली आणि एक हत्ती आणि काही घोडे या घाताने मरण पावले. यावर निश्चलपुरी काय म्हणाले ते इतिहासाला माहीत नाही. आपणास काय वाटते?

रायगड राजसाज सजला

रायगडावर राज्यभिषेकाची तयारी अत्यंत योजनाबद्ध आणि शिस्तबद्ध रीतीने सुरू होती. गागाभट्ट हे महापंडितराज्यभिषेक विधीचे प्रमुख अध्वर्यू होते. पण राजघराण्याचे धार्मिक विधीसंस्कार करण्याचे कामभोसल्यांचे कुलोपाध्याय आणि राजोपाध्याय आवीर्कर यांचेच होते. सर्व विधी या बाळभट्टराजोपाध्याय यांनीच उपाध्याय या नात्याने केले. मार्गदर्शक होते, गागाभट्ट. गागाभट्टांनी या सर्व राजसंस्कारांची एक लिखित संहिता संस्कृतमध्ये गंथरूपाने तयार केली. या गंथाचे नाव 'राजाभिषेक प्रयोग.'

या 'राजाभिषेक प्रयोग' या हस्तलिखित गंथाची एक प्रत बिकानेरच्या (राजस्थान) अनुप संस्कृत गंथालयात पाहावयास मिळाली. हीच प्रत प्रत्यक्ष गागाभट्टांच्या हातचीमूळ प्रत असावी, असा तर्क आहे. प्रत्येक विधी कसा आणि केव्हा करावयाचा याचा तोतपशीलवार आराखडा आहे. सुपारीपासून हत्तीपर्यंत आणि हळकुंडापासून होमकुंडापर्यंत, तसेच दर्भासनापासून सिंहासनापर्यंत सर्व गोष्टी दक्षतापूर्वक सिद्ध होत होत्या. ती ती कामे त्या त्या अधिकारी व्यक्तींवर सोपविण्यात आली होती. सोन्याचे बत्तीस मण वजनाचे सिंहासन तयार करण्याचे काम पोलादपूरच्या (जि. रायगड) रामाजी दत्तो चित्रे या अत्यंत विश्वासू जामदाराकडे सोपविले होते. जामदार म्हणजे सोने चांदी आणि जडजवाहीर याचाखजिना सांभाळणारा अधिकारी. अत्यंत मौल्यवान अगणित नवरत्ने सिंहासनावर जडवून, अनेक सांस्कृतिक शुभचिन्हेही त्यावर कोरावयाची होती. सोन्याची इतर राजचिन्हेही तयार होऊ लागली.

चारही दिशांना राजगडावरून माणसे रवाना झाली. सप्तगंगांची आणि पूर्व, पश्चिम आणि दक्षिण समुदांची उदके आणण्यासाठी कलश घेऊन माणसे मागीर लागली होती. हे पाणी कशाकरता ? रायगडावर काय पाण्याला तोटा होता ? अन् सप्तगंगांचं उदक आणि रायगडावरचं तळ्यातील पाणी काय वेगळं होतं ? शेवटी सारं ॥२॥ च ना ? मग इतक्या लांबलांबच्या नद्यांचं पाणी आणण्याचा खटाटोप कशासाठी ? अशासाठी की, हा देवदेवतांचा आणि ऋषीमुनींचा प्राचीनतम भारतदेश एक आहे. या सर्व गंगाआमच्या माता आहेत. प्रातिनिधिक रूपाने त्या रायगडावर येऊन आपल्या सुपुत्राला अभिषेक करणार आहेत, हा त्यातील मंगलतम आणि राष्ट्रीय अर्थ.

विख्यात तीर्थक्षेत्रांतील देवदेवतांनाही निमंत्रणपत्रे जाणार होती. ती गेली. विजापूर, गोवळकोंड, मुंबईकर इंग्रज, जंजिरेकर सिद्दी, गोवेकर फिरंगी आणि औरंगजेब यांना निमंत्रण गेली असतील का ? रिवाजाप्रमाणे गेलीच असतील असे वाटते. पण एका इंग्रजा शिवाय आणि एका डच वकिला शिवाय या राज्याभिषेकाला अन्य कुणाचे प्रतिनिधी वा पत्रे आल्याचा एकही पुरावा अद्याप मिळालेला नाही. पण निमंत्रणे गेलीच असतील. इंग्रजांचा वकील हेन्री ऑग्लिंडेन आणि वेंगुलेर्कर डच वखारींचा प्रतिनिधी इलियड हे राज्यभिषेकास हजरच होते.

पंढरपूरच्या विठ्ठलाचे परमभक्त आणि बडवे असलेले प्रल्हाद शिवाजी बडवे पाटील यांनाही एक पत्र गेले होते. ते पत्र या बडवे घराण्यात जपून ठेवलेले होते. पण त्यांच्या वंशजांनी ते पत्र एका इतिहास संशोधकास अभ्यासासाठी विश्वासाने दिले ते पत्र गहाळ झाले. काय बोलावे ?

अभिषेकाकरिता सोन्याचे, चांदीचे, तांब्याचे आणि मृत्तिकेचे अनेक कलश तयार करण्यात आले. ते शतछिदान्वित होते. म्हणजे शंभर शंभर छिदे असलेले होते. पंचामृत आणि गंगोदके यांनी या कलशातून महाराजांवर अभिषेक व्हावयाचा होता. प्राचीनतम भारतीय संस्कृतीचा, परंपरेचा आणि

अस्मितेचा आविष्कार साक्षात डोळ्यांनी पाहण्याचे आणि कानांनी ऐकण्याचे

भाग्य स्वराज्याला साडेतीनशे वर्षांच्यागुलामगिरीनंतर रायगडावर लाभणार होते. विद्वानांना आणि कलावंतांना राज्याभिषेकाच्या राजसभेत शूर सरदारांच्या इतकेच मानाचे स्थान होते. गाणारे , नाचणारे , वाद्ये वाजविणारे कलाकार याकरिता गडावर आले आणि येत होते.

स्वत्वाचा आविष्कार प्रकट करणाऱ्या अनेक गोष्टी यानिमित्ताने रायगडावर चालू होत्या. छत्रपतींच्या नावाची सोन्याची आणि तांब्याची नाणी पाडली जात होती. रघुनाथपंडित अमात्य आणि धुंडिराज व्यास या विद्वानांना राज्यव्यवहार कोश म्हणजेच राज्यव्यवहारात आपल्याच भाषेत शब्द देऊन त्याची एक प्रकारे 'डिक्शनरी' तयार करण्याचे काम सांगितले होते. इ. १९४७ मध्ये आपण स्वतंत्र झाल्यावर पंतप्रधान पं. नेहरू यांनीही डॉ. रघुवीरसिंग या पंडितांना पदनामकोश म्हणजेच भारतीय शब्दात राज्यव्यवहाराची डिक्शनरी तयार करण्याचे काम सांगितले आणि त्यांनी केले , हे आपणास माहीतच आहे. शिवकालीन राज्यव्यवहार कोशातील हे शब्दपाहा. मुजुमदार हा फासीर् शब्द त्याला प्रतिशब्द दिला अमात्य , सुरनीसाला म्हटले पंतसचिव. सरनौबताला म्हटले सरसेनापती , इत्यादी.

राजमुदा होती तीच ठेवली. 'प्रतिपश्चंदलेखेव...' या वेळी एक नवीन राजमुदा तयार करण्यात आली होती ; मात्र ती कधीही पुढे वापरली गेली नाही.

या निमित्ताने राजसभा आणि अन्य जरूर ती बांधकामे हिराजी इंदुलकर यांनी महाराजांच्या आज्ञेप्रमाणे सिद्ध केली. राजदुंदुभीगृह म्हणजे नगरखाना , भव्य आणि सुंदर उभा राहिला. आजही तो उभा आहे.

अनेक राजचिन्हे सिद्ध झाली. सोन्याच्या सुंदर दंडावर तराजू , सोन्याचा मासा , ध्वज , नक्षत्रमाळा , अश्वपुच्छ , राजदंड , अब्दागिन्या , मोचेर्ले , चवऱ्या , पंखे , कलमदान , सोन्याचे हातापायातील तोडे , जडावाचे कमरपट्टे इत्यादींचा जिनसखाना तयार झाला. यातील सोन्याचा मासा लावलेल्या राजचिन्हाला म्हणत माहीमरातब. स्वराज्याची सत्ता समुदावरही आहे याचे हे प्रतीकचिन्ह. या सर्व चिन्हांत मुख्य होते राजसिंहासन. ते उत्कृष्ट प्रकारे रामाजी दत्तो चित्रे यांनी

कुशल सोनारांकडून तयारकरवून घेतले होते. त्याला दोन सिंह होते. चार पाय होते. एक चरणासन होते.सिंहासनावर आठ सुबक खांबांची मेघडंबरी होती. छत्रपतीपदाचे मुख्य चिन्ह म्हणजे छत्र. तेही सुवर्णदंडाचे आणि झालरदार कनातीचे होते.

यानिमित्ताने एक नवे बिरुद म्हणजे पदवी महाराजांनी धारण केली. ती म्हणजे क्षत्रिय कुलावतांस. राजाची पदवी ही राष्ट्राचीच पदवी असते. हे हिंदवी स्वराज्याच क्षत्रियकुलावतांस आहे हाच याचा आशय होता. चाणक्याचे वेळी नंद राजघराणे पूर्णपणेसंपले. त्यातूनच एक विक्षिप्त कल्पना रूढ झाली , की भारतात आता कुणीही क्षत्रियउरला नाही. उरले फक्त त्रैवर्णिक. ही कल्पना जितकी चुकीची होती , तितकीचराष्ट्रघातकीही होती. महाराजांनी आवर्जून ही क्षत्रिय कुलावतांस पदवी स्वीकारली ती ,एवढ्याकरता की , हे राष्ट्र क्षत्रियांच्या तेजामुळे अजिंक्य आहे. किंबहुना या राष्ट्रातील प्रत्येकजण राष्ट्रासाठी शस्त्रधारी सैनिकच आहे. एका अर्वाचीन विद्वानाने या आशयाची दोन ओळीची कविता लिहिली. स्वातंत्र्येण स्वधर्मेण नित्यं शस्त्रच्छ जीवनम् राष्ट्रभवनोन्मुखताचा सौ महाराष्ट्रस्य संस्कृतीः।

रायगड पाहुण्यांनी फुलू लागला

इंग्रजांचा वकील हेन्री ऑक्लिंडेन मुंबईहून रायगडास येण्यासनिघाला. तो दि. १३ मे रोजी कोरलई जवळच्या आगरकोट या पोर्तुगीज ठाण्यात येऊन पोहोचला. त्याचेबरोबर आठमाणसे होती. त्यात एक श्यामजी नावाचा गुजराथी व्यापारी होता.राज्याभिषेकाचा मुहूर्त होता दि. ६ जून १६७४ . म्हणजे हेन्रीखूपच लौकर निघाला होता का ? कारण त्याला ईस्ट इंडिया कंपनीच्याव्यापारीहिताची काही कामे शिवाजी महाराजांकडून मंजुरी मिळवून करावयाची होती.

हेन्नी आगरकोटला दि. १३ मे रोजी दिवस मावळताना पोहोचला , तेव्हा आगरकोटाला असलेले प्रवेशद्वार म्हणजे वेस बंद झालेली होती. रहदारी बंद! हेन्नीला मुद्दाम ही वेस उघडून आत घेण्यात आले. तेव्हा त्याने आगरकोटच्या पोर्तुगीज डेप्युटी गव्हर्नरला सहज विचारले , की ' अजून दिवस पूर्ण मावळला नाही. तरीही आपण वेशीचे दरवाजे बंद का करता ? त्यावर डे. गव्हर्नरने उत्तर दिले की , ' अहो , तशी काळजी आम्हाला घ्यावीच लागते. कारण तो शिवाजी केव्हा आमच्यावर झडप घालील अन् आगरकोटात शिरेल याचा नेम नाही. म्हणून आम्ही ही दक्षता घेतो. ' यातच शिवाजी महाराजांचादरारा आणि दहशत केवढी होती हे व्यक्त होते.

नंतर हेन्नी रायगडावर पाचाड या छोट्या गावी येऊन पोहोचला. रायगडच्या निम्म्याडोंगरावर हे पाचाड गाव आहे. हेन्नीची उतरण्याची व्यवस्था रामचंद्र निलकंठ अमात्य यांनी तेथे केली होती. दि. १९ मे १६७४ या दिवशीची ही गोष्ट. हेन्नीने मराठी अधिकाऱ्यांस विचारले की , ' शिवाजीराजे यांना लौकर भेटावयाचे आहे. पुढे राज्याभिषेकाच्या गदीर्त ते जमणार नाही. तरी ते आम्हांस केव्हा भेटू शकतील ? ' त्यावर अधिकाऱ्याने उत्तर दिले की , ' महाराज प्रतापगडावर श्रीभवानी देवीच्या दर्शनासाठी निघाले आहेत. चार दिवसांनी परततील. भेटतील. '

खरोखरच महाराज पालखीतून गडावरून प्रतापगडाकडे निघाले होते. राज्याभिषेकापूर्वी श्रीभवानी देवीचे दर्शन घेऊन तिला सुवर्णछत्र आणि अलंकार अर्पण करण्यासाठी महाराज प्रतापगडास गेले. दि. २१ रोजी त्यांनी श्रींची यशासांग महापूजा केली. विश्वनाथभट्ट हडप यांनी पूजाविधी समंत्र केला. श्रीदेवीस सोन्याचे छत्र आणि अत्यंत मौल्यवान असे अलंकार महाराजांनी अर्पण केले.

महाराज दि. २२ मे रोजी रायगडास परतले. हेन्नी वकील वाटच पाहात होता. त्याच्याबरोबर नारायण शेवणी सुखटणकर हा दुभाषा वकील आलेला होता. आधी ठरवून हेन्नी महाराजांचे भेटीस गेला. त्याने व्यापारविषयक सतरा कलमांचा एक मसुदा अमात्यांच्या हस्ते महाराजांस सादर केला. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या काहीमागण्या विनंतीच्या शब्दात त्यात होत्या. त्यात शेवटचे कलम असे होते

की , ईस्टइंडिया कंपनीची नाणी मराठी राज्यातही चालावीत! महाराजांनी हे नेमके कलम ताबडतोब नामंजूर केले. त्यांची सावधता आणि दक्षता येथे चटकन दिसून येते. बाकीची कलमे थोड्याफार फरकाने त्यांनी मंजूर केली.

हेन्री डायरी लिहीत होता. त्याने आगरकोटपासून पुढे रायगडावर झालेल्या आणिपाहिलेल्या राज्याभिषेकापर्यंत जेजे घडलेले पाहिलेले ते डायरीत लिहून ठेवले आहे. ही डायरी सध्या लंडनच्या इंडिया ऑफिस लायब्ररीत मला पाहावयास मिळाली. त्या डायरीत हेन्रीची साक्षेपी दृष्टी दिसून येते.

रायगड आणि पाचाड पाहुण्यांनी फुलू लागला. पाचाडास महाराजांनी एक मोठाभुईकोट वाडा बांधलेला होता तो मुख्यतः जिजाऊसाहेबांसाठी होता. या वेळीजिजाऊसाहेब खूपच थकलेल्या होत्या. त्यांची सर्व आस्था आणि व्यवस्था पाहुण्यासाठी नारायण त्र्यंबक पिंगळे या नावाचा अधिकारी नेमलेला होता. राज्याभिषेकसोहाळ्यासाठी अर्थातच जिजाऊसाहेबांचा मुक्काम रायगडावरील वाड्यात होता.

हे दिवस ज्येष्ठाच्या प्रारंभीचे होते. अधूनमधून पाऊस पडतही होता. त्याच्या नोंदी आहेत. वैशाखात इंग्रजांचे इतर दोन वकील रायगडावर महाराजांच्या भेटीस येऊन गेले होते. त्यावेळी पावसाने त्यांना चांगलेच गाठले. त्या वकीलांच्या बाबतीत घडलेली एक गोष्ट सांगतो. ते वकील बोलणी करण्याकरता जेव्हा मुंबईहून रायगडावर येण्यासनिघाले , तेव्हा मुंबईच्या इंग्रज डेप्युटी गव्हर्नरने वाटेवरच त्यांना एक लेखी निरोप पाठविला की , ' त्या शिवाजीराजाशी अतिशय सावधपणाने बोला. ' इंग्रजांचीशिवाजीमहाराजांच्या बाबतीतली ही दक्षता फारच लक्षवेधी आहे नाही!

रायगडावरील धार्मिक विधींना लवकरच प्रारंभ झाला. श्रीप्राणप्रतिष्ठा आणि नांदीश्राद्ध इत्यादी विधी सुरू झाले. गागाभट्ट आवश्यक तेथे मार्गदर्शन करत होते. कुलउपाध्यायराजोपाध्ये मुख्य पौरोहित्य

करीत होते. यावेळी निश्चलपुरी गोसावी हेही आपल्याशिष्यगणांसह गडावर होते. त्यांनी पूर्वीर्पासून केलेल्या अपशकुनविषयक सूचना महाराजांनी शांतपणे ऐकून घेतल्या पण ठरविलेल्या संस्कारविधींत बदल केला नाही. अपशकुन वगैरे कल्पनांवर महाराजांचा विश्वासच नव्हता. ते अंधश्रद्धा नव्हते.

हेन्री ऑक्झिडेन आपल्या डायरीत सर्व सोहाळ्याचे वर्णन विचारपूस करून लिहीत होता. डच प्रतिनिधी इलियड यानेही काही लिहिलेले सापडले आहे. पण आमच्या मंडळींनी या अलौकिक महत्त्वाच्या ऐतिहासिक सोहाळ्याचे यथासांग वर्णन करून ठेवलेले नाही. निदान अद्यापतरी तसे सापडलेले नाही. लौकरच महाराजांची मुंज होणार होती! या वेळी महाराजांचे वय ४४ वर्षांचे होते.

सुवर्णतुळा

दि. २९ मे १६७४ यादिवशी सकाळी महाराजांची मुंज करण्यात आली. म्हणजेच त्या महान विश्वामित्रप्रणित गायत्री मंत्राचा अधिकार संस्कारपूर्वक 'बटु' स देण्यात आला. मुंजबटु ४४ वर्षांचा होता! महाराजांचीयापूर्वीच आठ लग्ने झाली होती. त्यांना सहा मुली, दोन पुत्र आणि मुलींकडून काही नातवंडेही होती. इतका सगळा संसार झाला होता.

फक्त मुंज राहिली होती. साडेतीनशे वर्षांपूर्वीर्पासून स्वातंत्र्य हरपल्यामुळे महाराष्ट्रातील क्षत्रिय घराण्यांचेही अनेक मोलाचे पवित्र धार्मिक संस्कार लुप्त झाले होते. वास्तविक महाराजांचे भोसले घराणे अशाच थोर राजघराण्यांपैकीच क्षत्रिय कुलावतांस होते. त्यांच्या घराण्याला 'राजा' ही क्षत्रिय पदवी परंपरेनी चालूच होती. महाराजांचे पणजोबा बाबाजीराजे भोसले यांनाही कागदोपत्रीसुद्धा राजे हीच पदवी वापरली जात होती. भोसले नातेसंबंध

फलटणच्या पवार कुलोत्पन्न नाईक निंबाळकर या ज्येष्ठ राजघराण्याशी आणि जाधवराव आदि उच्चकुलीन क्षत्रिय घराण्यांशीही होते.

परंपरेने असे मानले जात होते की , हे भोसले घराणे चितोडच्या सिसोदियाघराण्याचीच एक शाखा महाराष्ट्रात आली , त्यातीलच ते आहे. स्वतः महाराजहीतसेच म्हणत असत. पुढच्या काळात छत्रपती शाहू महाराजांना दत्तक पुत्र घेण्याची वेळ आली , त्यावेळी चितोडच्याच राजघराण्यातील एका मुलाला छत्रपती शाहूमहाराजांच्या मांडीवर दत्तक द्यावयाचा विचार चालू होता. याचा अर्थच असा , कीत्यावेळी चितोड महाराणा सिसोदिया घराणे आणि छत्रपतींचे भोसले राजघराणे हेएकाच रक्ताचे आहे हे मान्य होते.

मुद्दा असा , की शिवाजीमहाराज हे कुलपरंपरेनेच क्षत्रिय कुलावतांस होते. त्यांनाधर्मशास्त्राप्रमाणेही वैदिक पद्धतीने राज्याभिषेक करण्याचा अधिकार होता. सर्वातमहत्त्वाचा मुद्दा तर असाच ठरावा की , आयुष्यभर हातात तलवार घेऊन ज्याने रयतेचे रक्षण , पालनपोषण आणि स्वातंत्र्य हेच व्रत आचरिले , धर्म , संस्कृती आणि अस्मितायांच्याकरिता रक्त आणि स्वेद सतत गाळले असा महापुरुष कोणत्याही जातीधर्मात जन्माला आला , तरीही तो क्षत्रिय कुलावंतांसच की! नाही का ?

मुंजीनंतर लग्न! शास्त्राप्रमाणे लग्नाचा विधी आता करणे आवश्यकच होते. येथे एक गोष्ट प्रामुख्याने लक्षात घेतली पाहिजे , की यावेळी जर महाराजांनी आणखी एक नवे कोरे लग्न करावयाचे ठरविले असते , तर महाराष्ट्रातील कोणत्याही क्षत्रिय कुलावतांसघराण्यातील आईबापांनी आपली मुलगी महाराजांना वधू म्हणून दिलीच असती. पण तत्कालीन बालविवाह पद्धतीमुळे कोणत्याही नवऱ्यामुलीचे वय सात आठ नऊ फारतरदहा वर्षांचे असावयाचे.

महाराजांचे वय यावेळी ४४ होते. म्हणजे नव्या लग्नातील अशा बालिकेशी महाराजांनी लग्न करावयाची वेळ येणार. महाराजांच्या विवेकी मनाला हा जरठ कुमारी विवाह पटणे कधी शक्यच नव्हते. मुंजीनंतर लग्न झालेच पाहिजे हेराज्याभिषेकाकरिता आवश्यकच होते. पण मग आता ? महाराजांनी आणिशास्त्रीमंडळींनी यावर तोड काढली. ती म्हणजे राणी सोयराबाईसाहेब यांच्याशीच पुन्हा विवाह करावयाचा. म्हणजे विवाहसंस्कार करावयाचा. यावेळीसोयराबाईसाहेबांचा राजारामराजे हा पुत्र चार वर्षांचा झालेला होता!

सोयराबाईसाहेबांशी महाराजांचे दि. ३० मे रोजी लग्न करण्यात आले. पुतळाबाईसाहेब आणि सकवारबाईसाहेब या महाराजांच्या राण्यांशीही असेचविधीपूर्वक विवाह करण्यात आले. या एकूण मुंज आणि लग्न प्रकरणातून महाराजांचे जे विवेकी, सुसंस्कृत आणि सामाजिक मन दिसून येते, त्याचा आपण कधी विचार करतोका ? पुरोगामी सुधारणा तावातावाने मांडणारी मंडळीही बहुदा, निदान अनेकदा नेमके उलटे आचरण करताना आजच्या काळातही दिसतात. हे पाहिले की, शिवाजीमहाराजांच्या जोडीला विचाराप्रमाणेच सामाजिक आचरण करणारे म. फुले अन् अण्णासाहेब कवेर् यांच्यापुढे आपली मान आदराने लवते. ज्या काळात दलितांचीसावलीही आम्हाला आगीसारखी झोंबत होती, अशा काळात ज्योतिबांनी आपल्यास्वतःच्या घरातील पिण्याच्या पाण्याचा पाणवठा दलितांना अन् सर्वांनाच मुक्त केला होता. आजच्याकाळात ही गोष्ट तुम्हाआम्हाला किरकोळच वाटेल. पण त्या काळात ती प्रक्षोभक होती.

इथेच एक गोष्ट सांगितली पाहिजे की, तत्कालीन रिवाजाप्रमाणे अनेक जणांच्या जनानखान्यात नाटकशाळा असतच. नाटकशाळा म्हणजे रखेली. पण महाराजांच्या राणीवंशात अशी एकही नाटकशाळा नव्हती. असती तरी कोणीही त्यांना दोष दिला नसता. पण नव्हतीच. या गोष्टीचाही आपण विचार केला पाहिजे. महाराजांची जी लग्ने झाली. (एकूण आठ)

त्यातील सईबाईसाहेब आणि सोयराबाईसाहेब यांच्या पुढची सहा लग्ने ' पोलिटिकल मॅरेजेस ' असावीत असे दिसते.

उत्तरकालीन एका शिवादिग्विजय नावाच्या बखरीत (लेखनकाल इ. १८१३)महाराजांच्या उपस्त्रिया म्हणून मनोहरबाई आणि मनसंतोषबाई अशी दोन नावे आलेली आहेत. त्याला समकालीन अस्सल कागदपत्रांचा अजिबात पुरावा नाही.

दि. ४ जून १६७४ या दिवशी महाराजांची सुवर्णतुळा करण्यात आली. यावेळीमहाराजांचे वजन किती भरले हे हेन्री ऑक्झिडेन या इंग्रज वकीलाने लिहून ठेवले आहे. १६० पौंड वजन भरले. हेन्रीने नक्कीच विचारणा करून ही नोंद केलेली आहे.आमच्यापैकी कोणीही अशी अन् अशाप्रकारची नोंद केलेली नाही येथेच त्यांच्या आमच्यातला फरक लक्षात येतो.

सोन्याप्रमाणेच इतर २३ पदार्थांनी महाराजांची तुळा करण्यात आली.

याला 'तुलापुरुषदान 'असे म्हणतात. सोळा महा दानांपैकी हे तुलापुरुषदान आहे. हे सर्व नंतर सत्पात्र लोकांना दान म्हणून वाटून टाकावयाचे असते. तसे केले.

सुवर्णतुळेत महाराजांचे वजन १६० पौंड भरले , म्हणून हेन्रीने नोंदविले आहे. पण अभ्यासानंतर असे वाटते की , महाराजांचे वजन १६० पेक्षा कमी असावे. कारणमहाराजांच्या अंगावर अलंकार आणि वस्त्रे होती. हातापायांत सोन्याचे तोडे होते.कमरेला शस्त्र म्हणजे तलवार आणि कट्यार असणारच. उजव्या हातात श्रीविष्णुचीसोन्याची मूर्तीर् असणारच. या सर्वांचे वजन वजा करावे लागेल. असे वाटते की , ही वजाबाकी केली , तर महाराजांचे वजन सुमारे १४५ पौंड असावे. सोन्याच्यापारड्यात महाराजांचे शिवराई होन तुळेसाठी घातले होते. एका होनाचे वजनसामान्यतः अडीच ग्रॅम होते. त्यावरून हेन्रीने कॅल्क्युलेशन केले असावे. अन्य धार्मिकविधी चालूच होते. प्रत्यक्ष अभिषेक आणि नंतर रात्र्यारोहण होणार होते , दोनदिवसांनी दि. ६ जून १६७४

गडद निळे जलद भरुनि आले, नेत्र भरुनि आले!

राज्याभिषेकासाठी रायगडावर आलेल्या आसइष्ट मित्र , सेवक ,अधिकारी , कलावंत , पंडित आणि पाहुणे यांची संख्या कितीहोती ? त्या काळाच्या मानाने ती प्रचंड होती. कुणी म्हटलंय , ८० हजार कुणी म्हटलंय ५० हजारगृहीत धरली तरी ती प्रचंडच आहे. आपल्या हिंदवी स्वराज्याच्या पहिल्या छत्रपतींनावंदन करण्यास एवढे लोक आले होते. आजही आम्हाला ऊर भरून आनंद होतो , की १५ ऑगस्ट आणि २६ जानेवारी या दिवशी दिल्लीत लाल किल्ल्याच्या समोर अवघ्या भारतातून सहस्र लोकगंगांचे प्रवाह खळाळत , धावत येतात. शिवाजी महाराजांच्या राज्याभिषेक सोहळ्याचे आणि आमच्या आजच्या स्वातंत्र्य सोहळ्यांचे महत्त्व एकच आहे. आम्ही पूर्णपणे सार्वभौम स्वतंत्र आहोत या भावनेची आणि जाणीवेची किंमत किती मोठी आहे हे कोणत्या शब्दात सांगावं!

रे , इंदधनुष्याचा तराजू घ्या , तो कल्पवृक्षाच्या फांदीला टांगा , त्याला एक पारडे लावा इंदसभेचे अन् दुसरे पारडे लावा नंदनवनाचे. अन् मग त्यातल्या एका पारड्यात विश्वातील सर्व सुख आणि सर्व वैभव टाका. अन् दुसऱ्या पारड्यात स्वातंत्र्य टाका. तेस्वातंत्र्याचं पारडं इतकं जड होईल की , सुखवैभवांचं दुसरं पारड आकाशातभिरकावलं जाईल. जगातील सारी स्वतंत्र राष्ट्र आपापल्या स्वातंत्र्याचं लेणं केवढ्या दिमाखात मिरवतात आणि जपतात. ब्रिटीश पोरं नाचत गात म्हणतात , ' ब्रिटन नेव्हर बी एस्लेव्ह ब्रिटन रुल्स द वेव्हर्ज ' आम्हीही शिवाजीमहाराजांप्रमाणे जन्मजातस्वराज्यानिष्ठच असणारच.

या राज्याभिषेक सोहळ्यात एक विधी फार मामिक होता. तो म्हणजे शुभलक्षणीअश्व्यांच्या रथात धनुष्यबाण जोडून महाराज उभे राहिले , सरसेनापतीनी सारथ्य केलं आणि महाराज दिग्विजयास निघाले. म्हणजे नेमकं काय केलं ? या रथातूनजनसमुदायाच्या उपस्थितीत

महाराज रायगडावरच्या राजरस्त्याने सुमारे सातआठशे पावले गेले. हे दिग्विजयाकरता केलेले शिलंगण प्रतीकात्मक किंवा प्रातिनिधीक होते. या शिलंगणाचा आत्मा लक्षात घेतला पाहिजे. तो स्पष्ट आहे. स्वराज्याच्याविस्ताराकरीता साधर्माच्या रक्षणाकरीता प्रजाजनांच्या कल्याणाकरिता , पुरुषार्थ गाजविण्याकरिता राज्यधुरिणांनी सतत राष्ट्र जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात सीमोल्लंघनकेलेच पाहिजे. महत्वाकांक्षा धरलीच पाहिजे. त्या आकांक्षापुढे गगनांहूनही उत्तुंगअसलीच पाहिजे. त्या आकांक्षेपुढे गगनही ठेंगणे ठरलेच पाहिजे. त्याकरिता हेप्रतीकात्मक प्रदर्शन आणि निदर्शन. राज्यशास्त्राप्रमाणे आणि धर्माज्ञेप्रमाणे महाराजांनी भूमीपूजा , जलपूजा , ध्वजपूजा , शास्त्रपूजा , अश्वपूजा , गजपूजा , सवत्सधेनुपूजा , धनपूजा इत्यादी या सर्व देवतांच्या पूजा केल्या. सर्वात मोठी पूजा त्यांच्या हृदयाच्या गाभाऱ्यात चालू होती. अन् ती होती मातृपूजा. किल्ले कोटांवरील , सुभे परगण्यांवरील आणि आरमारावरील ज्येष्ठ पदाधिकारी गडावर आले होते. राजदुंदुभी त्रिकाळ झडत होत्या. सारा रायगड आनंदाने दुधासारखा ऊतू जात होता. पण स्वराज्यात गावोगाव राहणाऱ्या अशा असंख्य विधवा स्त्रिया नक्कीच होत्या , की ज्याच्या पतींनी स्वराज्यासाठी रणांगणात प्राण अर्पण केले होते. त्या सकल सौभाग्यसंपन्न अखंडित लक्ष्मीअलंकृत विधवांना काय वाटत असेल याराज्याभिषेकाच्या वार्ता आणि वर्णन ऐकून ? आनंदच. मनातून त्या म्हणत असतील का, हे जगदंबे , ' क्षण एकच कर मजला सधवा ' एकच क्षण मळवट भरते , रायगडावरजाते , राजाला ओवाळते. घरी आल्यावर पदराने मळवट पुसते. दिवस असे पावसाचे. मोठ्या मुशिकलीने पर्जनराजा वरुणाने आपले आनंदाश्रू रोखून धरले होते. सोहोळ्याचा विरस होऊ नये म्हणून पाऊस पडला नाही. बांधकाम खात्याचे सुभेदार हिराजी इंदुरकर यांनी गडावर केलेली सर्व बांधकामे अतिशय भव्य सुबक पण साधी केली होती. राजसभेच्या प्रवेशद्वारावर दोन मोठी कमळे दगडावर कोरली होती. कमळ हे शांततेचे आणि लक्ष्मीचे प्रतीक. त्याकमळांच्याच जवळ दोन सिंह कोरले होते. त्या शिल्पातील

सिंह आपल्या एकेकापायाखाली एकेक हत्ती दाबून रगडीत होता. अन् शेपटीतही एक हत्ती धरून तोभिरकावणार होता! हे कशाचे प्रतीक ? हे शक्तीचे प्रतीक. चार पादशाह्या अन् चारवैरी पायाखाली चिरडून शेपटीत जणू मुंबईकर इंग्रजांना पकडून हे स्वराज्याचे सिंह आपलं शक्तीप्रदर्शन करत आहेत असाच भास होतो.

राजसभेचे बांधकाम हिराजीने अतिशय कौशल्याने केले होते. त्या विशाल सभेतसिंहासनापाशी उभे राहून अगदी साध्या आवाजात काही बोलले , तरी साऱ्या दहा हजारांच्या राजसभेला स्पष्ट ऐकू जावे असे ॲक्सॉस्टीक्स हिराजीने साधले होते. या निमित्ताने हिराजीने केलेल्या बांधकामांचा तपशील सांगणारा एक सुंदर संस्कृत श्लोकबद्ध शिलालेख श्रीजगदीश्वराच्या मंदिराच्या नगरखान्या शेजारी भिंतीवर कोरला. त्यात त्याने शेवटची ओळ कोरलीय , ' यावच्चंददिवाक रौ विलसत तावत् समुद्यजृंभते '

म्हणजे अस्मानात चंदसूर्य जोपर्यंत तळपताहेत , तोपर्यंत हे रायगडचे वैभव टिकेल.

मंदिराच्या प्रवेशपायरीवर त्याने पाचच शब्द शिलालेखात कोरले आहेत. ' सेवेचे ठाई तत्पर हिराजी इंदुरकर '

राजाच्या आणि प्रजेच्या पायीचे धूलीकण आपल्या नावावर पडावेत हाच यातील हेतू. आता राज्याभिषेक अगदी उद्याच्या पहाटेवर येऊन ठेपला. जिजाऊसाहेबांचे पहाटेचे स्वप्न पूर्ण होणार होते , खरे ठरणार होते

'मराठी राजा छत्रपती जहाला, गोष्ट सामान्य न जहाली'

संत वाङ्मयातील ज्ञानेश्वरीचा वाश्रीतुकाराम महाराजांच्या गाथेचासप्ताह चालावा किंवा शौर्यदर्शी खेळांचा महोत्सव साजरा होतराहावा किंवा एखादा यज्ञ चालावा तशाच प्रकारचा हाराज्याभिषेक

सोहाळा रायगडावर चालू होता. आनंदाच्या डोही आनंदाचे तरंग उमटत होते. अजिसोनियाचा दिनु , वषेर अमृताचा घनु या वचनांची साक्षात अनुभववृष्टी रायगड अनुभवित होता. यज्ञ करणारा यजमानराजा प्राचीन काळी ज्या पद्धतीने आठ-दहा दिवस व्रतस्थ राहत असे , तसेच महाराज्या सप्ताहात अहोरात्र व्रतस्थ राहिले होते. खरं म्हणजे , त्यांचं सारं आयुष्यच व्रतस्थ होतं.

राज्याभिषेकाचे विधी दोन प्रकारचे. प्रथम विधी अभिषेकाचा. त्यात पंचामृत आणि सर्व गंगोदके अन् समुदोदके यांनी अभिषेक हा अभिषेक म्हणजेच राज्याभिषेक. हा विधी राजवाड्यात आतील भागात , मोठ्या दालनात करण्यात येणार होता. या कार्यक्रमाला अष्टप्रधान , राजमंडळातील सरदार आणि राजकुटुंबाचे नातलग उपस्थित राहणार होते. सर्वसामान्य मंडळींना या कार्यक्रमात स्थान अपेक्षित नव्हते. पण अभिषेकानंतर राज्यारोहण म्हणजेच सिंहासनारोहण हा विधी तमाम उपस्थितांसाठी खुला राहणार होता. पहाटे सुमारे तीन वाजल्यापासूनच या सोहळ्यास प्रारंभ झाला. वार्धक्याने वाकलेल्या जिजाऊसाहेब हा सर्वच सोहाळा पहात होत्या. इलियड या डच प्रतिनिधीने म्हटले आहे की , राजाची वयोवृद्ध आई एका जागी बसून हे सर्व पाहत होती.

महाराजांच्या महाराणी साहेबांच्या आणि युवराजांच्या मस्तकावरून जेव्हा भारतातील सप्तगंगाच्या धारा घळघळल्या असतील , तेव्हा महाराजांना काय वाटले असेल ? गंगेच यमुनेचैव गोदावरी सरस्वती नर्मदे सिंधू कावेरी यातील एकही नदी स्वराज्यात नव्हती. फक्त गोदावरीचा जन्म त्र्यंबकेश्वरला होत होता. पण ही गंगाकशीबशी नासिकपर्यंत येते न येते तोच पूर्व दिशेस तिला मोगलाई पारतंत्र्यात प्रवेश करावा लागत होता. महाराजांच्या कानाशेजारून घळघळताना या गंगा राजाला म्हणाल्या असतील का , ' राजा , तू आम्हाला माहेरी आणलंस रे! खूप आनंद झालाय. पण आमचं सारं जीवन पारतंत्र्यात चाललंय रे! तू आम्हाला मुक्त कधी करणार! ' हे सारे विचार तुमचे आमचे आहेत. हे खरंच आहे. म्हणजेच या देशाचेही आहेत हे ही खरंच ना!

महाराजांनी एकदा रावजी सोमनाथ पत्की या आपल्या अधिकाऱ्याशीबोलताना म्हटलं की , सिंधू नदीचे उगमापासून कावेरी नदीचे पैलतीरापावेतो हा आपला मुलुख पूर्ण स्वतंत्र करावा , अशीच माझी इच्छा आहे.

राज्याभिषेकाचा मंत्रतंत्रयुक्त सोहळा पूर्ण झाला आणि महाराज , महाराणी अन् युवराज वस्त्रालंकार धारण करून राज्यारोहणाकरिता राजसभेकडे जाण्यास सिद्ध झाले. त्यांनी कुलदेवतांना देवघरात नमस्कार केला. वडिलधार्त्यांना आता नमस्कार करावयाचा. कोण कोण आणि वडिलधारे ? बाजी पासलकर ? कान्होजी नाईक जेधे ? सोनो विश्वनाथ डबीर ? आणखीन कोणी कोण ? पण ही सर्व वडिलधारी मंडळीकेव्हाच स्वर्गवासी झाली होती. होत्या पुण्यश्लोक जिजाऊसाहेब. महाराजांनी त्यांनावंदन केले.

महाराज पहाटेच्या प्रकाशात अन् मशालींच्या उजेडात राजसभेत सिंहासनापाशी आले. पूर्वेकडे तोंड करून सिंहासनापाशी उभे राहिले. बरोब्बर समोर पूर्वेस दोन किल्ल्यांची शिखरे दूरवर , निळ्या आकाशावर दिसत होती. एक होता राजगड. दुसरा होता तोरणा.

स्वराज्याचा अगदी प्रारंभ याच दोन गडांच्या अंगाखांद्यावर महाराजांनी केला होता. आग्रा भेटीच्या राजकारणापर्यंत महाराजांनी सगळी राजकायेर् , कारस्थाने आणि मोहिमा या राजगडावरूनच केली होती. राजगड शुभलक्षणी ठरला होता. बलाढ्य तरहोताच. पण राज्याभिषेक मान मिळत होता , रायगडाला राजधानीचा सन्मान लायत होता , रायगडाला तो समोरचा राजगड किंचितही हेवादावा न करता , महाराजांचारायगडावरचा सोहळा नगाऱ्यांच्या दणदणाटात आणि तोफा बंदुकांच्या धडधडाटा , खळखळून जणू हसत वघत उभा होता. रायगड म्हणजे राजगडाचा भाऊच. मन कसं भरतासारखं असावं. राजगडाचं तसंच होतं. पराक्रमाची शर्थ करणाऱ्या असंख्यमावळ्यांना रायगडावरील राज्याभिषेकाला उपस्थित राहता आलं नव्हतं. ते जमणारही नव्हतं. त्यांना आपापल्या जागीच गस्त पहारे करीत उभं राहावं लागणार होतं. कोणीही नियम

मोडून रायगडाकडे धावत नव्हता. अन् यातच या मावळ्यांत असलेलं ' शिवाजीपण ' व्यक्त होत नव्हतं काय ?

विशाल मंदिर उभं राहणे हे महत्वाचे कळस कुणी व्हायचे अन् मंदिराच्या पायात कायमचे कुणी राहायचे. हा प्रश्न या मावळ्यांच्या दृष्टीने अगदी गौण. राष्ट्रनिर्मिती याच आराधनेतून होत असते.

महाराज उभे होते. त्यांच्या उजव्या हाती सोन्याची विष्णुची छोटी मूर्ती होती. दुसऱ्या हाती धनुष्य होते. वेदमंत्रघोष चालू होता. मुहूर्ताची घटका बुडाली आणि कुलोपाध्याय अन् अध्वर्यू गागाभट्ट यांनी महाराजांना सिंहासनावर आरूढ होण्याची खूण केली. ते आरूढ झाले आणि एकच जयघोष निनादला , ' महाराज क्षत्रिय कुलावतांसिंहासनाधिश्चर राजा शिवछत्रपती की जय! '

प्रचंड आनंद कल्लोळ उसळला. फुले , अक्षता , लाह्या बत्तासे , बिल्वदळे , तुलसीपत्रे इत्यादींची मंगलवृष्टी सतत होत राहिली. वाद्ये आणि तोफा दणाणू लागल्या. कलावंत गाऊ नाचू लागले. चवऱ्या मोचेले सिंहासनाशेजारी झळाळू लागले. भगवे झेंडे आणि राजचिन्हे डोलू लागली. सार्वभौमत्वाचा दिमाखात छत्र झगमगत होते. हा सोहळा पाहताना राजमाता जिजाऊसाहेबांना काय वाटलं असेल , ते कोणच्या शब्दात सांगायचं ? इथे सरस्वती आणि बृहस्पतीही अवाक् होतात. आऊसाहेबांनी याचसाठी केला होता अट्टाहास. आपल्याच एका मनाला वाटतंय की , हा सोहळा बघावयास प्रत्यक्ष शहाजीराजे महाराजसाहेब यावेळी हवे होते. पण लगेच सावध होणारे दुसरेमन म्हणते , नाही रे वेड्या , जर शहाजीराजे यावेळी असते , तर शिवाजीमहाराजांनी तीर्थरूप शहाजीराजांना आणि तीर्थरूप सकलसौभाग्यसंपन्न जिजाऊसाहेबांना हाराज्याभिषेक केला असता अन्

त्यांच्या मस्तकावर छत्र धरले असते. चवऱ्या मोचेलेढाळले असते. शहाजीराजे नव्हते , म्हणूनच तर महाराजांना स्वतःलाच छत्रपती व्हावं लागलं ना!

महाराज नंतर मिरवणुकीने हत्तीवरून देवदर्शनास गेले. परतल्यावर त्यांनी आऊसाहेबांना वंदन केले , अन् म्हणाले , ' आऊसाहेब ' हे सर्व तुमच्या आशीर्वादानेच प्राप्त जाहले! '

आणि सार्वभौम छत्रपती शिवाजीराजा आईशेजारी बसला , आता त्याचे तेच एकमेव आराध्य दैवत उरले होते.

रायगडावरती तापू लागल्या मांडवझळा

राज्याभिषेकाच्या दरबारात इंग्रज वकील हजर होता. त्याने महाराजांस नम्रतेने नजराणा अर्पण केला. त्याने एक सुंदर खुर्चीगडावर आणली होती. ती त्याने दुसऱ्या दिवशी (दि. ७ जून) राजवाड्यात नेऊन महाराजांस नजर केली. सारा सोहळा अत्यंत आनंदात आणि वैभवात साजरा झाला. आलेल्या प्रत्येक पाहुण्यास कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात महाराजांनी प्रतिआहेर म्हणून काही ना काही देण्याची योजना केली होती. कडेवरील लहान मुलांच्या हातातही काही ना काही (बहुदा पैसे) देण्यात आले. देवराई होन , प्रतापराई होन आणि शिवराई होन ही नाणी सोन्यात पाडण्यात आली होती. सर्वच नाण्यावर एका बाजूस ' श्रीराजा शिव ' आणि दुसऱ्या बाजूस ' छत्रपती ' अशी अक्षरे होती. शिवराई नाणे तांब्याचे होते. याशिवाय फलम आणि चक्र या नावाची दोन नाणी होती. या दोन नाण्यांचे कागदोपत्री उल्लेख वा हिशेब सापडतात. पण प्रत्यक्षात एकही फलम आणि चक्र नाणे अद्याप सापडलेले नाही. या नाण्यांचे एकमेकांशी कोष्टकात नेमके काय नाते होते तेही लक्षात येत नाही. राज्याभिषेक सोहळ्यात प्रत्यक्ष वापरलेली सुवर्ण सिंहासनापासून गळ्यातील कवड्याच्या माळेपर्यंत प्रत्येक वस्तूला केवढे ऐतिहासिक मोल आणि महत्त्व आहे! हेमहान राष्ट्रीय

धन आजपर्यंत प्राणापलिकडे

जपले जावयास

हवे

होते. महाराजांच्या

कमरेचा रत्नजडित ' दाब ' म्हणजे कमरपट्टा आजच्या किंमतीने कल्पनेपलिकडचाच ठरावा. इ.

१८९० पर्यंत तो अस्तित्वातही होता. पण पुढे काय झाले ते इतिहासासमाहित नाही. पण ही सारी राष्ट्रीय संपत्ती आज असती , तर त्यातील प्रेरणा ही अनमोल ठरली असती.

आज श्रीमंत महाराज छत्रपती उदयनमहाराज यांनी मात्र अतिशय दक्षतेने शिवछत्रपती महाराजांची भवानी तलवार , सोन्याचा एक होन , महाराजांचे रोजच्या पूजेतील शिवलिंग (बाण) आणि श्री समर्थ रामदासस्वामींच्या लहान आकाराच्या पादुका राजवाड्यात सांभाळल्या आहेत. तसेच लंडनमध्ये बकिंग हॅम पॅलेसमध्ये एक अतिशय मौल्यवान रत्नजडित मुठीची तलवार फारच चांगल्यारितीने ठेवलेली आहे. ती तलवार भवानी तलवार नाही. तिचे नाव जगदंबा असे आहे. पण तीही तलवार थोरल्या शिवाजी महाराजांचीच आहे , यात शंका नाही. तसेच महाराजांचे पोलादी. वाघनख लंडनमध्ये व्हिक्टोरिया अल्बर्ट म्युझियममध्ये आहे.

राष्ट्रीय महत्त्वाच्या वस्तू आणि वास्तू केवढ्या दिमाखात जपल्या जातात हे युरोपिय देशात पाहावे. विशेषतः रशिया आणि इंग्लंडमध्ये हा दिमाख आपल्याला विस्मित करणारा आहे. लंडनच्या टॉवर ऑफ लंडन या भुईकोट किल्ल्यात इंग्लिश राजा राण्यांचे जडावाचे दागिने आणि वस्त्रे फार फार दिमाखाने ठेवलेली आहेत. आपला कोहिनूर हिरा तिथेच आहे. इंग्लंडच्या राजाराणीला राज्याभिषेक जेथे केला जातो , तेथे सिंहासनाच्या पुढे ठेवलेले एक फरशीचा म्हणजे पाषाणाचा , जरा तुटलेला , पायरीसारखा तुकडा काही वर्षांपूर्वी अचानक नाहिसा झाला. सारे इंग्लिश राष्ट्र कळवळले. अस्वस्थ झाले. एकच शोधाशोध युद्धपातळीवरून चालू झाली. पण चारदोन दिवसातच ती तुटकी फरशी सापडली. अन् मग आनंदी आनंद! आमच्याकडे कवींद रविंदनाथ टागोरांचे नोबेल पारितोषिक हरविले. आपण हीयथाशक्ती हळूहळूले. पण चहाच्या

कपातील चहासुद्धा हलला नाही. मग त्यातत्सुनामी लाटा कुठून उठणार ? रशियात साम्यवादी
क्रांती झाली. झार राजाराणीसंपले. कम्युनिस्ट राज्य आले.

पण रशियाच्या राजघराण्याचे राजमुकुट , राजदंडआणि अन्य जडजवाहिरांचे अलंकार

रशियाच्या राष्ट्रीय म्युझियममध्ये गुपितासारखे सांभाळून जपून ठेवले आहेत. ते फक्त

रशियन नागरिकांनाच पाहण्याचा मान आहे. इतरांना ते पाहता येत नाहीत.

आता निदान या सर्व राजचिन्हांच्या प्रतिकृती करून त्या म्युझियममध्ये ठेवल्यापाहिजेत. महाराजांच्या

उजव्या हाताचा , चंदनाच्या गंधात हात (पंजा) बुडवून कागदावर उमटवलेला ठसा सापडला

आहे. म्हसवडचे राजे माने यांना महाराजांनीत्याकाळी ' पंजाच्या डौलाचे ' जे अभयपत्र पाठविले , त्या

पत्राच्या माथ्यावर हाचंदनातील पंजा उमटवलेला आहे. तो साताऱ्याच्या म्युझियममध्ये आहे.

राज्याभिषेकाचा सोहळा पूर्ण झाला. काळ्याकुट्ट ढगांनी आभाळ भरलेले असायचे. गडावरील हवा ही

अशी पावसाळी. म्हणून महाराज जिजाऊसाहेबांना गडावरून खाली पाचाड गावात असलेल्या

वाड्यात घेऊन आले. त्या अतिशय थकलेल्या होत्या. त्यांचं अंतःकरण तृप्त होतं. महाराजांनी

आपल्या दोन्ही मातांची सर्वस्व ओतून सेवा केली होती. थोरली माता ही जन्मभूमी , स्वराज्यभूमी

आणि धाकटी माता प्रत्यक्षजन्मदायी पुण्यक्षोक जिजाऊसाहेब. तिनेच या

मातृभूमीला छात्रचामरांकीत गजराजराज चिन्हांकित सुवर्णसिंहासनाधिष्ठीत क्षत्रिय कुलावतांस

छत्रपती राजा दिला . सारे सारे मातृऋण फेडिले. आता अखेरच्या दिवसांतही राजा मातृसेवेत

मग्न होता.

दिवसादिवसाने आऊसाहेबांची प्रकृती क्षीण होत होती.

रायगडावरील बाकीची कामेधामे कारभारी मंडळी पाहात होती. पाहुणे परतत होते. रायगड नकळत सुन्न झाला होता. ऐन पावसातही राज्याभिषेकाच्या मांडवझळा दाहतहोत्या. राज्याभिषेकाचा आनंद कमी होत नव्हता. पण गंभीर होत होता.

अखेरच्या प्रवासासाठी जिजाऊसाहेबांनी प्रस्थान ठेविले होते. जणू रायगडाचे बुरुजमुक्या शब्दात आऊसाहेबांना विचारीत होते , ' आऊसाहेब , आपण निघालात! पुन्हा परत कधी येणार ?

अखेरचे प्रस्थान!

शिवाजी महाराजांना राज्याभिषेक झाल्यानंतर बहुधा दुसऱ्याच दिवशी जिजाऊसाहेबांना रायगडावरून खाली पाचाड गावातील वाड्यात आणण्यात आले. त्यांची प्रकृती बरी नव्हतीच. त्यांनी पाचाडला अंथरुण धरले. हे त्यांचे अंथरुणशेवटचेच होते. वार्धक्याने त्या पूर्ण थकल्या होत्या. त्यांचे वय यावेळी ७४ किंवा ७५ असावे. त्या आता कृतार्थ मनाने मृत्यूलासामोऱ्या जात होत्या.

शिवाजीमहाराजांपेक्षाजिजाऊसाहेबांचे जीवन खडतर गेले होते. त्यांनी आयुष्यभर चिंतेतच दिवस काढले. ती त्यांची चिंता होती. स्वराज्याची , रयतेची आणिशिवाजीराजांची. प्राणावर बेतणारी संकटे महाराजांवर येत होती. मृत्यूच्या ओठावरच महाराज स्वराज्यासाठी लपंडाव खेळत होते. मृत्यूने जीभ फिरवली असती तर हा आठ्यापाठ्यांचा डाव मृत्यूने त्यांच्या सवंगड्यांसह गिळून टाकला असता. पणप्रत्येकवेळी महाराजांचा जणू पुनर्जन्मच होत गेला. पण त्या पुनर्जन्माच्या भयंकर प्रसूतीवेदना जिजाऊसाहेबांना सहन कराव्या लागल्या. त्या त्यांनी सहन केल्या , नकण्हता , न विव्हळता. जिजाऊसाहेब सतत चिंतेच्या चितेत उभ्या जळतच राहिल्या.आता शेवटचे जळणे त्या मानाने अगदीच शांत आणि शीतल ठरणार होते. या त्यांच्या अखेरच्या दहा-बारा दिवसांचा तब्बेतीचा

तपशील कोणी लिहून ठेवलेला सापडत नाही. पण त्या नक्कीच शांत होत्या. कृतार्थ होत्या. प्रसन्न होत्या. त्यांनी अपार दानधर्म केला होता.

त्यांनी सर्वात मोठे दान या महाराष्ट्राला आणि भारतवर्षाला दिले होते. त्यांनी सूर्यपराक्रमी छत्रपती या भूमीला दिला होता. त्यांच्या शिवनेरीवरील अंगाई गीतांचे वेदमंत्र झाले होते. त्यांच्या आसवांच्या सप्तगंगा झाल्या होत्या. त्यांच्या हृदयाचे सिंहासन झाले होते. त्यांच्या मायेचे छत्र झाले होते. त्या तृप्त होत्या. दिवसा दिवसाने ज्योत मंदावत होती. तेल संपले होते. ज्योत जळत होती फक्त.

आपण जिजाऊसाहेबांच्या कथा अत्यंत आवडीने ऐकतो , सांगतो. पण त्या कथांच्यामागे केवढी व्यथा धगधगत होती , याचा आपण कधी विचार करतो का ?

कधीकधी मनात दडलेला कवी जागा होतो आणि विचार करू लागतो. ज्याक्षणी महाराज शिवाजीराजे सोन्याच्या सिंहासनावर आरूढ झाले आणि त्यांच्या मस्तकावर छत्र धरले गेले त्याक्षणी राजसभेत आनंदकल्लोळ उसळला. लोकांचे चौघडे झडू लागले. हे इतिहासाला माहितच आहे पण त्याक्षणी जिजाऊसाहेबांच्या डोळ्यांना समोर काय दिसले असेल ? काहीच दिसले नसेल आनंदाश्रूंच्या डोहात कलियामर्दन करणारा योगेश्वर त्यांना दिसला असेल. अर्जुनाचे सारथ्य करणारा श्रीकृष्ण दिसला असेल.

जिजाऊसाहेब आता निघाल्या होत्या. दहा वर्षांपूर्वी शहाजीराजे मरण पावले , तेव्हात्या सती जायला निघाल्या होत्या. महाराजांनी त्यांना कळवळून गळामिठी घालून रडून आकांत करून परत आणले होते. पण आता मात्र ते अशक्य होते.

दिनांक १७ जून , बुधवारचा दिवस मावळला रात्र झाली , अंधार दाटत गेला , काळोखाने पृथ्वी गिळली. एक ज्योत मंदमंद होत गेली आणि जिजाऊसाहेबांनी डोळे मिटले. महाराजांच्या आणि

महाराष्ट्राच्या आऊसाहेब गेल्या. महाराजांच्या मनातत्याक्षणी जो आकांत उसळला असेल तो अंदाजाने तरी शब्दात सांगता येणे शक्य आहेका ?

ती अखेरची यात्रा निघाली असेल. आऊसाहेबांचा देह पालखीत ठेवला गेला असेल. कैलासाच्या दिशेने पालखी चालू लागली असेल. महाराजांनी अखेरचे दंडवत आऊसाहेबांना घातले असेल. त्यावेळी त्यांच्या ओठातून कोणते शब्द उमटले असतील? इतिहासाला काहीच माहीत नाही. त्याला काहीच ऐकू आलेले नाही. पण असं वाटतं की , महाराज पुटपुटले असतील ,
' इष्ट कार्य प्रसिद्ध्यर्थ पुनरागमनायच ' ज्वाला आकाशाला पोहोचल्या

अखेरचे दंडवत !

सूर्यालाही तेजोवलय असते. महाराज शिवाजीराजे यांच्याही जीवनाला एक विलक्षण तेजोवलय होते. ते होते जिजाऊसाहेबांचे. कर्तृत्वाच्या प्रचंड दुदुभीनिनादाच्या मागे सनईचौघडा वाजत असावा तशीच शिवाजीमहाराजांच्या जीवनाच्या मागे जिजाऊसाहेबांची सनई निनादत होती. जिजाऊसाहेब हे एक विलक्षण प्रेरक असे सार्मथ्य होते. महाराजांना जन्मापासून सर्वात जास्त मायेचा आशीर्वाद लाभला तो आईचाच. त्यांना उदात्त, उत्कट आणि गगनालाही ठेंगणी ठरविणारी महत्वाकांक्षी स्वप्ने वयाच्या अगदी लहानपणापासूनच पडू लागली. ती आईच्या सहवासातच. महाराज लहानपणापासूनच खूप-खूप मोठे झाले.

त्यांचे प्रेरणास्थान पाठीवरून फिरणाऱ्या आईच्या मायेच्या हातातच होते. अगदी अलिप्त मनाने या आईच्या आणि मुलाच्या जीवनाचा अभ्यास केला तर जिजाऊसाहेबांची कधी दृश्य तर कधी अदृश्य, म्हणजेच कधी व्यक्त झालेली तर कधी अव्यक्त राहिलेली प्रेरक शक्ती अभ्यासकांच्या प्रत्ययास येते. प्रतिपञ्चंद लेखेव ही महाराजांची विश्ववंद्य मुदा केव्हा निर्माण झाली? आज तरी या मुदेचे अस्सल पत्र

इ. स. १६३९ चे सापडले आहे. पण जिजाऊसाहेबांच्या बरोबर बोट धरून शिवाजीराजे पुण्यास वडिलांच्या जहागीरीचा अधिकृत अधिकारी म्हणून आले त्याचवेळी, म्हणजे इ. स १६३७च्या अगदी प्रारंभी ही प्रतिपच्चंद लेखेव मुदा निर्माण केली गेली असली पाहिजे. या मुदेतील नम्र पण उत्तुंग ध्येयवाद खरोखरच गगनाला गवसणी घालणारा आहे. शुद्ध, संस्कृत भाषेत असलेली ही कविताबद्ध मुदा प्रत्यक्षात कोणा संस्कृत जाणकार कवीकडून जिजाऊसाहेबांनी तयार करवून घेतली असेल. पण त्यातील अत्यंत नेटका आणि तेवढाच प्रखर आदर्श ध्येयवाद या बालशिवाजीराजापुढे अन् अवघ्या युवा विश्वापुढे कोणी मांडला असावा? जिजाऊसाहेबांनीच. या आईचे जेवढे काही कार्य आणि कर्तृत्व आपणास अस्सल कागदोपत्री उपलब्ध आहे ते वाचल्यावर आणि त्याचे चिंतन केल्यावर हे आपणास निश्चित पटेल. आपणच विचार करून ठरवा. वयाच्या अवघ्या कोवळेपणापासूनच महाराजांचे मन कसा आणि कोणता विचार करत होते? तो विचार होता क्रांतिकारक बंडाचा. स्वातंत्र्याचा. आदिलशहा बादशहाचे पहिले फर्मान या स्वातंत्र्यबंडाच्या विरोधात सुटले ते दि. ११ एप्रिल १६४१ चे आहे. महाराज त्यावेळी अकरा वर्षाचे आहेत. इतक्या लहान वयात प्रचंड सुलतानी सत्तांविरुद्ध स्वातंत्र्ययुद्धाचा विचार आणि नेतृत्व करणारा जगाच्या इतिहासात शिवाजीराजांशिवाय आणखी कोणी आहे का? एक मुलगा हे बंड करतो आहे. या बंडाची प्रेरणा त्या प्रतिपच्चंद लेखेव मुदेत आहे. या मुदेमागे उभ्या आहेत जिजाऊसाहेब. पहा पटते का. घरातील वडिलधारी व्यक्ती म्हणून सर्व अधिकार जिजाऊसाहेबांच्याच हातात होते. राजांना शिकवित.. शिकवित सर्व कारभार त्याच पहात होत्या. पण तो शिवाजीराजांच्या नावाने. न कचरता प्रत्येक भयंकर संकटला तोंड देणारी ही आई आणि तिची सतत कणखरपणे टिकून राहिलेली मानसिकता आपण विचारात घेतली तरच हे सारे पटेल. जिजाऊसाहेब जरूर त्याच वेळी राज्यकारभारात सल्लामसलत देताना दिसतात. अफजलखानाचा पुरता म्हणजे निर्णायक सूड घेण्याचा सल्ला राजांना देतात. प्रसंगी सिद्दी जोहारविरुद्ध युद्धावर

जाण्याची स्वतः तयारी करतात, आगऱ्यास जाऊन राजकारण फते करून या म्हणून राजांना या अवघड राजकारणात पाठबळ देतात, आग्रा प्रसंगीचा स्वराज्याचा राज्यकारभार स्वतः जातीने सांभाळतात आणि प्रसंगी शाहीस्तेखानासारख्या अतिबळाच्या शत्रूविरुद्ध स्वराज्याची उत्तर सरहद्द सांभाळतात हे आपण पाहिले की या आईच कणखर मन आपल्या लक्षात येते. अत्यंत साध्या आणि सात्विक आचार विचाराच्या या आईचा संस्कार किती प्रभावी ठरला हे शिवचरित्राच्याच साक्षीवरून लक्षात येते. महाराज आगऱ्याहून आल्यानंतर जिजाऊसाहेबांनी राज्यकारभारात प्रत्यक्ष कुठेच भाग घेतलेला दिसत नाही. पण आईपणाच्या नात्याने स्वराज्याच्या संघटनेवर त्यांची सतत पाखर दिसते. विठोजीनाईक शिळमकर वा तानाजी मालुसरे यांच्या बाबतीत त्यांनी दाखविलेली मायाममता अगदी बोलकी आहे. त्यांच्या उद्दात आचारविचारांचा प्रभाव तेजोवल्यासारखा शिवाजीमहाराजांच्या जीवनात दिसून येतो. जिजाऊसाहेब मरण पावल्या आणि महाराजांचा आनंद कायमचा मावळला.

जिजाऊसाहेबांच्या मरणानंतर त्यांच्या खाजगी खजिन्यात पंचवीस लाख होन म्हणजे सुमारे एक कोटी रुपये शिलकीत ठेवलेले लक्षात आले. ही नोंदही बोलकी आहे. इंग्लंडच्या इतिहासात, 'ओ जॉर्ज, यू ट्राय टू बी ए रिअल किंग' असं सांगणाऱ्या एका इंग्लिश राजमातेचं अपार कौतुक केलं जातं. वास्तविक या जॉर्जचा संघर्ष होता स्वतःच्याच पार्लमेंटशी. कोणा आक्रमक परकीय शत्रूशी नव्हे. नेपोलियनच्या आईचही कौतुक फ्रेंच चित्रकारांनी कलाकृतीत रंगविले. अशी आणखीही काही उदाहरणे देता येतील. आमचे मात्र जिजाऊसाहेबांच्या उदात्त आणि प्रेरक अन् तेवढ्याच उपभोगविन्मुख अन् प्रसिद्धीविन्मुख चरित्राकडे जेवढे चिंतनपूर्वक लक्ष जावयास हवे आहे तेवढे गेलेले नाही. रायगडावर पाचाड येथे जिजाऊसाहेबांची समाधी महाराजांच्याच वेळी बांधली गेली. अगदी साधी समाधी. पण तीही पुढे कोसळली. फलटणच्या शाहीमंत मालोजीराजे आणि शाहीमंत सौ. लक्ष्मीबाई राणीसाहेब यांनी या समाधीचा जीणोद्धार केला. म्हणूनच ही समाधी आज आपल्यापुढे उभी आहे.